

1965

Irodalomtörténeti Közlemények

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA IRODALOMTÖRTÉNETI INTÉZETE
ÉS A MAGYAR IRODALOMTÖRTÉNETI TÁRSASÁG FOLYÓIRATA

AKADÉMIAI KIADÓ, BUDAPEST

1965

IRODALOMTÖRTÉNETI KÖZLEMÉNYEK

1965. LXIX. évfolyam 1. szám

SZERKESZTŐ BIZOTTSÁG

Barta János
 Király István
 Klaniczay Tibor
 Németh G. Béla
 Somogyi Sándor
 Sőtér István
 Szauder József
 Tolnai Gábor
 Varga József

SZERKESZTIK

Klaniczay Tibor
 felelős szerkesztő

Németh G. Béla

SZERKESZTŐSÉG

Komlószi Tibor
 titkár
 V. Kovács Sándor
 Rigó László

Budapest, XI., Ménesi út 11—13.

<i>Barta János</i> : Történetfilozófiai kérdések az ember tragédiájában	1
<i>Csanda Sándor</i> : Petőfi és a szlovákok	11
<i>Keresztury Dezső</i> : Arany János nagyszalontai világról	34
<i>Rigó László</i> : Salamon Ferenc dramaturgiája	54

Kisebb közlemények

<i>Kamarás Béla</i> : Adat Madách Imre hadbíróági ügyéhez. — <i>Ney Klára</i> : A „Tragédia” első teljes német szövegének fordítója. — <i>D. Szemző Piroska</i> : Madách Imre néplapterve. — <i>Bory István</i> : A péceli Ráday-freskók. — <i>Sarkady Sándor</i> : Mi zuhog, mint malom a pokolban? — <i>Scheiber Sándor</i> : Apáczai Csere János héber bejegyzése.	77
---	----

Adattár

<i>Csapláros István</i> : Adalékok „Az ember tragédiája” lengyelországi fogadtatásához	87
<i>Szilágyi Ferenc</i> : Az epikus Arany indulása és Csonkai	99

Szemle

Baranyi Imre: A fiatal Madách gondolatvilága (<i>Kántor Lajos</i>)	110
Erich Roth: Die Reformation in Siebenbürgen (<i>Pirnat Antal</i>)	113
Kispéter András: Tömörköny István (<i>Ilia Mihály</i>)	115
Tamás Aladár: A 100%. — A KMP legális folyóirata 1927—1930 (<i>Illés László</i>)	118
A. A. Гершкович: Современный венгерский театр (<i>H. Lukács Borbála</i>)	120

✱

Codex Albensis. — Zniev a okolie. — Kulcsár Péter: Bonfini-forrástanulmányok. — Ruzsiczky Éva: Irodalmi nyelvi szókincsünk a nyelvújítás korában Kazinczy tájszóhasználata alapján. — Teleki Blanka és köre. — Tanulmányok a magyar nyelv életrajza köréből. — József Attila: Versek. — A József Attila Tudományegyetem dolgozóinak szakirodalmi munkássága. — (V. Kovács Sándor, Angyal Endre, Jelenits István, Nagy Miklós, Martinkó András, Fabulya László, Kőhegyi Mihály)	121
--	-----

Krónika

Földessy Gyula (1874—1934) (<i>Kovalovszky Miklós</i>)	129
Beszámoló a Madách-ünnepségekről (<i>Horváth Károly</i>)	130
A Petőfi Irodalmi Múzeum Madách-émlékkiállítására (<i>Oltványi Ambrus</i>)	132
A Magyar Irodalomtörténeti Társaság két felolvasó ülése (<i>Nagy Miklós</i>)	133
Intézeti hírek (1964. október 30—december 31.)	135

Irodalomtörténeti Közlemények

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
IRODALOMTÖRTÉNETI INTÉZETE
ÉS A MAGYAR IRODALOMTÖRTÉNETI TÁRSASÁG
FOLYÓIRATA

SZERKESZTŐ BIZOTTSÁG:

BARTA JÁNOS, KIRÁLY ISTVÁN, KLANICZAY TIBOR, SÖTÉR ISTVÁN,
SZAUDER JÓZSEF, TOLNAI GÁBOR

SZERKESZTI:

KLANICZAY TIBOR

1964. LXVIII. ÉVFOLYAM

1964

AKADÉMIAI KIADÓ, BUDAPEST

Szerkesztőség

Komlowszki Tibor (titkár), V. Kovács Sándor, Rigó László, Varga József

A LXVIII. évfolyam munkatársai

Áfra János (Budapest)
Bán Imre (Debrecen)
Balkányi Enikő (Budapest)
Barlay Ö. Szabolcs (Budapest)
Baróti Dezső (Budapest)
Barta János (Debrecen)
Bojtár Endre (Budapest)
Bokor László (Budapest)
Borbély Sándor (Debrecen)
Borzák István (Debrecen)
Bóta László (Budapest)
Botka Ferenc (Budapest)
Csapláros István (Varsó)
Czigány Lóránt (London)
Díoszegi András (Budapest)
Eckhardt Sándor (Budapest)
Esze Tamás (Budapest)
Fehér Géza (Budapest)
B. Fejér Irén (Budapest)
Fenyő István (Budapest)
Földényi László (Debrecen)
Fried István (Budapest)
Garam Jenő (Budapest)
Grosz Artúr (Rózsashegy)
Gyenis Vilmos (Budapest)
Gyergyai Albert (Budapest)
Havas László (Debrecen)
Hegedűs Nándor (Budapest)
Heitai Nándor (Budapest)
Herepei János (Szeged)
Heverdle László (Budapest)
Hopp Lajos (Budapest)
Horváth Károly (Budapest)
Jelenits István (Kecskemét)
Jenei Ferenc (Budapest)
József Farkas (Budapest)
Kálmán László (Szeged)
Kardos Tibor (Budapest)
Képes Géza (Budapest)
Keresztury Dezső (Budapest)
Keserű Bálint (Szeged)
Kliss József (Budapest)
Klaniczay Tibor (Budapest)
Kocztur Gizella (Budapest)
Kókay György (Budapest)
Komlós Aladár (Budapest)
Komlowszki Tibor (Budapest)
Kovács József (Budapest)
V. Kovács Sándor (Budapest)
Kőszeg Ferenc (Budapest)
Kurcz Agnes (Budapest)
Láng József (Budapest)
Lengyel Dénes (Budapest)
Lukácsy Sándor (Budapest)
R. Mányoki Vilma (Budapest)
Martinkó András (Budapest)
Mezei József (Budapest)
Mód Aladár (Budapest)
K. Nagy Magda (Budapest)
Nagy Miklós (Budapest)
Németh G. Béla (Budapest)
Nizsalovszky Endre (Budapest)
Oltványi Ambrus (Budapest)
Pálmai Kálmán (Budapest)
Patyi Sándor (Budapest)
Petőcz Pál (Budapest)
Pór Péter (Budapest)
Poszler György (Budapest)
Pusztai Gyula (Ráckeve)
Rákos Péter (Prága)
Rigó László (Budapest)
Rónay György (Budapest)
Scheiber Sándor (Budapest)
Schram Ferenc (Budapest)
Simon Zoltán (Budapest)
Sinka Erzsébet (Budapest)
Stoll Béla (Budapest)
Sötér István (Budapest)
Spira György (Budapest)
Szabó Ferenc (Szeged)
Szabó Flóris (Pannonhalma)
Szabó György (Budapest)
Szabolcsi Miklós (Budapest)
Szauder József (Szeged)
Szeverényi Erzsébet (Budapest)
Szigeti József (Kolozsvár)
Sziklay László (Budapest)
Szilágyi Péter (Budapest)
Szurómi Lajos (Debrecen)
Tamás Anna (Budapest)
Tardy Lajos (Budapest)
Tarnai Andor (Budapest)
Tarnóc Márton (Budapest)
H. Törő Györgyi (Budapest)
Varga János (Budapest)
Varga József (Budapest)
Varga Rózsa (Budapest)
Vargha Kálmán (Budapest)
Varjas Béla (Budapest)
Végh Ferenc (Vác)
Vita Zsigmond (Kolozsvár)
Wacha Imre (Budapest)
V. Windisch Éva (Budapest)
Zsindely Endre (Schaffhausen)
Zsoldos Jenő (Budapest)

TARTALOMMUTATÓ

Tanulmányok

<i>Barta János</i> : Egy különös író sötét világa (Számvetés Tolnai Lajos körül)	133, 298
<i>Bokor László</i> : József Attila bécsi költeményei	318
<i>Diószegi András</i> : Radnóti-problémák	573
<i>Esze Tamás</i> : Csuzi Cseh József, a Rákóczi-kor ismeretlen írója	265
<i>Fenyő István</i> : A polgárosodás eszmevilága útirajzainkban 1848 előtt	603
<i>Fried István</i> : Jegyzetek a Zalán futásához	152
<i>Képes Géza</i> : A magyar ősköltészet nyomairól	1, 171
<i>Kocztur Gizella</i> : A magyar szentimentalizmus európai hátteréről	417
<i>Komlós Aladár</i> : Három félreértett Arany János-vers	23
<i>Lukácsy Sándor</i> : Egy fejezet az Athenaeum történetéből	589
<i>Martinkó András</i> : „Magyar” vártól Magyarvárig	425
<i>Mezei József</i> : Gárdonyi pszichologizmusa	449
<i>Mód Aladár</i> : A harmadik úttól a Márciusi Frontig	40
<i>Petőcz Pál</i> : A Vigilia irodalomelmélete és irodalompolitikája (1935—1944)	643
<i>Simon Zoltán</i> : Szabó Lőrinc költészetének keleti vonatkozásai	162
<i>Sötér István</i> : Török Gyula	33
<i>Szilágyi Péter</i> : József Attila trochaikus verselése	457
<i>Szuromi Lajos</i> : Költői szándék és időrend a Diéta Magyar Múzsában	288
<i>Varga János</i> : „A köszívű ember fiai”-nak történeti mintái és forrásai	614

Kisebb közlemények

Bán Imre: Megjegyzések Herepei Jánosnak Apáczai ismeretlen műveiről szóló közleményéhez. 483. — *Barlay Ö. Szabolcs*: A humanista Báthori András itáliai útja. 667. — *Bojtár Endre*: József Attila „hibás” Wolker-fordítása. 206. — *Borbély Sándor*: Juhász Gyula Atalantája Debrecenben. 492. — *Eckhardt Sándor*: Bornemisza Péter budai emlékei. 347. — *Esze Tamás*: Missovitz Cyrus-drámája. 54. — *Esze Tamás*: Almási Benjámín. 483. — *Fehér Géza*: A fehérvári cenzor 1830—31-ben. 489. — *Garam Jenő*: Ami a Vörösmarty Mihály Összes művei (Kisebb költemények, 1960—62.) kiadásából kimaradt. 353. — *Havas László*: Miért hagyta el Szentci Molnár Albert a Sauer-nyomdát? 194. — *Havas László*: Egy kiadatlan Kölcsey-levél. 672. — *Heltai Nándor*: Móricz Zsigmond kecskeméti kapcsolatai. 354. — *Herepei János*: Adalékok Apáczai Csere János ismeretlen munkáihoz. 478. — *Keresztury Dezső—Tárnai Andor—Tardó Lajos*: Az első francia nyelvű magyar irodalomtörténet szerzőjének kérdéséhez. 350. — *V. Kovács Sándor*: Egy „virágének” szövegtörténetéhez. 208. — *Láng József*: Gyulai Pál egy elfelejtett levele a Hölglyfutár szerkesztőjéhez. 491. — *R. Mányoki Vilma*: Látogatásom Ady Endrénél. 203. — *Nizsalovszky Endre*: Eötvös József levelei Szalay Lászlóhoz. 674. — *Scheiber Sándor—Zsoldos Jenő*: Két Vajda János-levél. 678. — *Spira György*: Petőfi sajtóeszküdtzéki tagságáról. 198. — *Szaunder József*: Bessenyei és Batsányi. 348. — *H. Törő Györgyi*: Zilahy Károly Petőfi-életrajzáról. 59. — *Vargha Kálmán*: Radnóti Miklós természetszemléletéhez. 355. — *Vita Zsigmond*: Egy Kölcsey vers útja és változatai. 195. — *Wacha Imre*: Néhány ismeretlen József Attila kézirat. 62.

Adattár

<i>Áfra János</i> : Móricz Zsigmond első színpadi műve	700
<i>Borzsák István</i> : Zrínyi forrásaihoz	209
<i>Czigány Lőránt</i> : Kölcsey második felirata az ifjak ügyében	368
<i>Grosz Artur</i> : Balassi Bálint a lipitói jegyzőkönyvekben	690

<i>Hegedüs Nándor</i> : Ady és Ada	82
<i>József Farkas</i> : Zalka Máté ismeretlen levelei	520
<i>Kurcz Ágnes</i> : Anjou-kori történetíróink kérdéséhez	358.
<i>Poszler György</i> : A fiatal irodalomtörténészek Irodalomtudományi Társaságának működése (1933—1936)	229
<i>Rigó László</i> : Salamon Ferenc kiadatlan levelei Gyulai Pálhoz	372
<i>Schram Ferenc</i> : Három történeti betlehemes játék	497
<i>Szabó Ferenc</i> : A „Dicsőséges nagyurak” egy szegedi izgatási pörben (1932)	696
<i>Szabó Flóris</i> : Források kódexeink halál-szövegeihez	681
<i>Zsindely Endre</i> : Batsányi János párizsi levelei Johann Georg Müllerhez	65, 216

Szemle

A könyv és könyvtár a magyar társadalom életében az államalapítástól 1849-ig. (<i>Gyenis Vilmos</i>)	400
A magyar irodalom története. 1849—1905. (<i>Németh G. Béla</i>)	89
Anthologie de la poésie hongroise du XII ^e siècle a nos jours. (<i>Szeverényi Erzsébet</i>)	398
Bárczi Géza: A magyar nyelv életrajza. (<i>Rónay György</i>)	710
Batsányi János összes művei, 2—3. köt. (<i>Szauder József</i>)	386
Bethlen Kata önéletírása. (V. <i>Windisch Éva</i>)	237
Bóka László: Arcképvázlatok és tanulmányok. (<i>Gyergyai Albert</i>)	100
Gellért Oszkár: Egy író élete, 1—2. köt. (<i>Vargha Kálmán</i>)	247
Gerézdí Rabán: A magyar világi líra kezdetei. (<i>Kardos Tibor</i>)	102
Gondos Ernő: A valóság vonzásában, 1—2. köt. (<i>Szabolcsi Miklós</i>)	396
Gyertyán Ervin: Költőnk és kora. (<i>Földényi László</i>)	393
Illyés Gyula: Petőfi Sándor. (<i>H. Törő Györgyi</i>)	244
Jókai Mór összes művei. 2., 4., 8—9., 10., 11., 13., 14., 15., 16., 17. (<i>Rigó László</i>)	715
Klanciczay Tibor: Reneszánsz és barokk. (<i>Szigeti József</i>)	540
Lengyel Géza: Magyar újságmagnások. (<i>Varga József</i>)	120
Mikszáth Kálmán összes művei. 27—28. köt. (<i>Pusztai Gyula</i>)	549
Molnár József: A könyvnyomtatás hatása a magyar irodalmi nyelv kialakulására 1527—1576 között. (<i>Varjas Béla</i>)	714
Nemeskürty István: A magyar széppróza születése. (<i>Végh Ferenc</i>)	383
Pándi Pál: Elsüllyedt irodalom? (<i>Bolta Ferenc</i>)	250
Rejtő István: Thury Zoltán. (<i>Szeverényi Erzsébet</i>)	555
Renaissance und Humanismus in Mittel- und Osteuropa, 1—2. Bdä. (V. <i>Kovács Sándor</i>)	561
Sötér István: Nemzet és haladás. (<i>Nagy Miklós</i>)	706
Stoll Béla: A magyar kéziratos énekeskönyvek és versgyűjtemények bibliográfiája (1565—1840). (<i>Baróti Dezső</i>)	381
Szabolcsi Miklós: Fiatal életek indulója. (<i>Bokor László</i>)	537
Varga József: Ady utja az Új versek felé. (<i>Barta János</i>)	558
Vörösmarty Mihály összes művei, 1—3. köt. (<i>Feryő István</i>)	239
Zoltán József: A barokk Pest—Buda élete. (<i>Komlószi Tibor</i>)	119

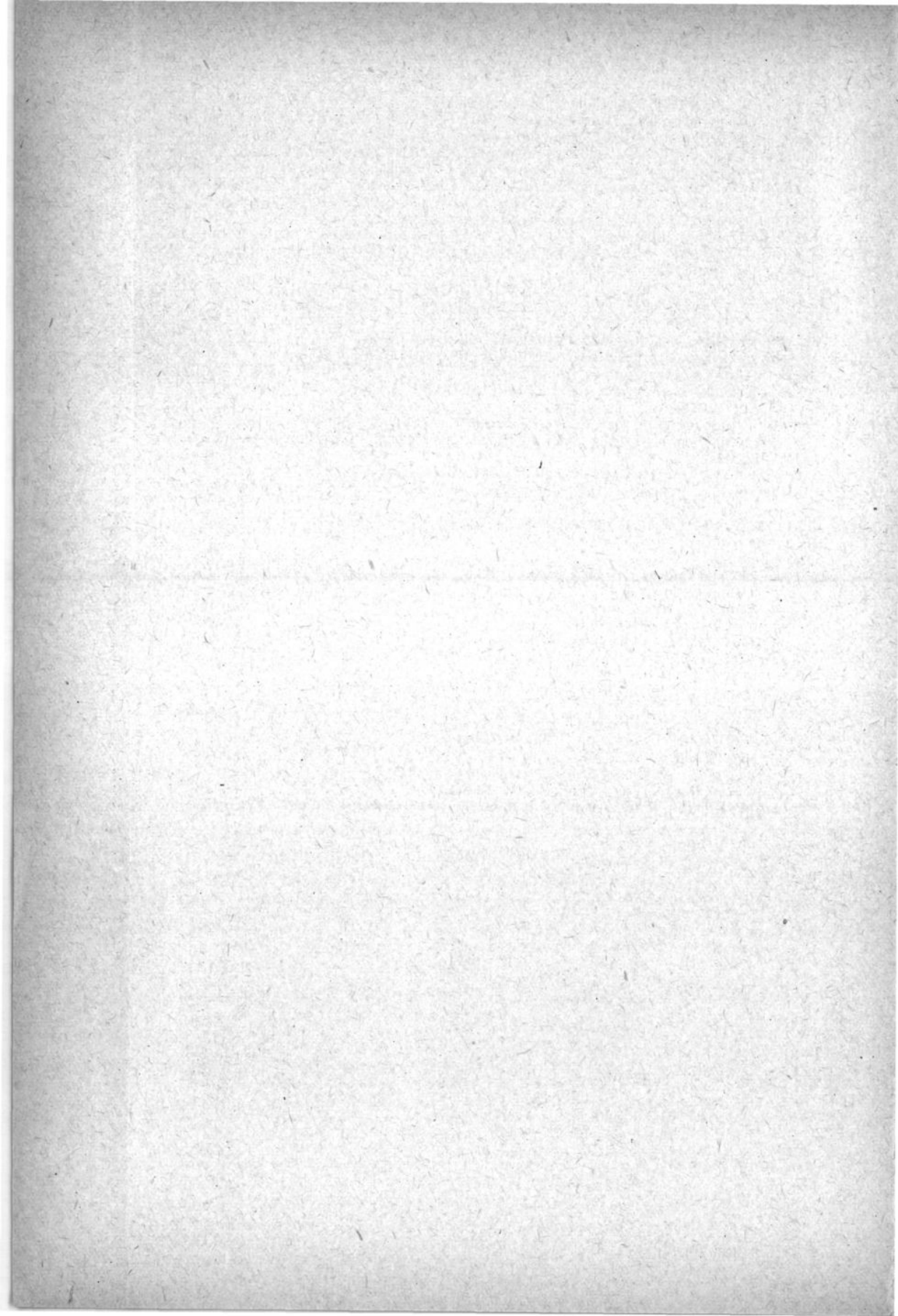
*

Ambrus Zoltán levelezése. (*Földényi László*) 252. — Az Akadémiai Értesítő és a Magyar Tudomány repertórium. (*Sinka Erzsébet*) 730. — Az Eötvös Loránd Tudományegyetem történetének bibliográfiája. (*Kókay György*) 733. — Batsányi János irodalmi munkássága és egykorú képmásai. (*Kókay György*) 564. — Benedek Marcell: Könyv és színház. (*Pálmai Kálmán*) 408. — Benkő László: A szépirodalmi stílus elemzése. (*Jelenits István*) 256. — Cennerné Wilhelmb Gizella: Magyarország történetének képeskönyve. 896—1849. (*Bóta László*) 125. — Csapláros István: Kraszewski és Magyarország. (*B. Fejér Irén*) 407. — Csizmadia Andor: A magyar választási rendszer 1848—1849-ben. (*Lukácsy Sándor*) 728. — Dörmötör Tekla: Az újkori színjátszás kialakulása Kelet-Európában. (*Tarnóc Márton*) 563. — Emlékkönyv Gárdonyi Géza születésének 100. évfordulójára. (*Köszeg Ferenc*) 404. — Fábry Zoltán: Emberek az embertelenségben. (*Patyi Sándor*) 254. — Fitz József: A magyar könyv története 1711-ig. (*Komlószi Tibor*) 255. — Gyetvai János: Két világ között. (*Kovács József*) 565. — Honti János: Válogatott tanulmányok. (*Stoll Béla*) 124. — Kner Imre leveleiből. (*Heverdle László*) 566. — Kosztolányi Dezső: Az élet divatja. (*Szabó György*) 729. — Kroó György: Bartók Béla színpadi művei. (*Szabolcsi Miklós*) 123. — Lékai János válogatott írásai. (*Diószegi András*) 406. — Mályuszné Császár Edit: Adatok a magyar rendezés, első évtizedeihez. (*Gyenis Vilmos*) 126. — Michaud-Quantin, Pierre: Sommes de casuistique

et manuels de confession au moyen âge (XII—XVI siècles). (V. Kovács Sándor) 123. — Mint az égő fáklya, mely setétben lángol. (Tamás Anna) 258. — Molnár Ákos: Jóslat. (Vargha Kálmán) 565. — Móricz Zsigmond: Kenyérén és vizen. (K. Nagy Magda) 729. — Pápai János törökországi naplói. (Hopp Lajos) 403. — Pražák, Richard: Madarská reformovaná inteligence v českém obrození. (Sziklay László) 727. — Rózsa György: Budapest régi lát képei. (Jenei Ferenc) 409. — Staud Géza: A magyar színháztörténet forrásai, 1—3. köt. (Kálmán László) 732. — Szamosközy István: Erdély története. (Keserü Bálint) 726. — Szini Gyula: Rózsaszínű hó. (Pór Péter) 405. — Tóth Sarolta: Magyar és lengyel Imre-legendák. (Kurcz Ágnes) 251. — Varga Zoltán: A Széchenyi-ábrázolás főbb irányai a magyar történet-írásban. (Horváth Károly) 404.

Krónika

A Jókai kritikai kiadás készülőköteteiről. (Lengyel Dénes)	569
A magyar irodalomtörténet a fribourgi kongresszuson. (Hopp Lajos)	735
A Petőfi bibliográfiáról. (Kiss József)	738
A Petőfi Irodalmi Múzeum két kiállítása. (Oltványi Ambrus)	260
A Petőfi Irodalmi Múzeum kiállításairól. (Balkányi Enikő)	130
A Színháztudományi Intézet „Shakespeare Magyarországon” kiállítása. (Oltványi Ambrus)	571
Az előkészületben levő Régi Magyar Próza Emlékek c. kiadványsorozatáról. (Gyenis Vilmos)	263
Az Intézet XX. századi Osztályának Kassák-vitája. (József Farkas)	129
Az Intézet XX. századi Osztályának vitája a Kézikönyv felszabadulás utáni fejezetéről. (Varga Rózsa)	261
Egyetemtörténeti symposium. (Klaniczay Tibor)	412
Helyreigazítás (Vargha Kálmán).	733
Intézeti hírek:	
1963. november 1—1964. január 31.	132
február 1—május 31.	415
június 1—július 31.	572
augusztus 1—október 31.	739
Irodalomtörténeti vándorgyűlés Győrött. (Rigó László)	410
Magyar irodalomkutatás a Varsói Egyetem Magyar Filológiai Tanszékén. (Csapláros István)	567
Magyar irodalomkutatás Prágában és Brnóban. (Rákos Péter)	127
Nekrológok:	
Bóka László. 1910—1964. (Sötér István)	734
Fitz József. 1888—1964. (Kókay György)	735
Nagy Sándor. 1877—1963. (Nagy Miklós)	132
B. Szabó György. 1920—1963. (Lukácsy Sándor)	264
Vincze Géza. 1889—1964. (V. Kovács Sándor)	415
Vajda János összes műveinek kritikai kiadása. (Barta János)	413
*	
Magyar irodalomtörténetírás. 1963. [Bibliográfia] (V. Kovács Sándor)	741

NÉVMUTATÓ

- Abádi Benedek 401
 Abafáy Gusztáv 752
 Abkarovits Endre 404—405, 747
 Abonyi Lajos 94, 634
 Abraham, P. 750
 Ábrányi Emil 631, 725
 Ábrányi Kornél 98, 378
 Aczél Tamás 261
 id. Ács Mihály 744
 ifj. Ács Mihály 744
 Adamová, Zuzana 127—129
 Ady Endre 27, 45, 50, 52, 82—88, 94, 97—98, 102, 108, 120—122, 124, 130, 132—133, 203—206, 235, 249, 253—255, 264, 288, 299, 308, 316, 327, 329, 332, 383, 393, 396—399, 405, 410, 415, 450—451, 459, 465—466, 469—470, 473—476, 496, 537, 539—540, 558—561, 569, 649, 657—658, 663, 707—708, 729, 732, 748—751
 Ady Lajos 82—84, 87—88
 Ady Lajosné 83
 Aebly Adolf 201
 Áfra János 700
 Ágai Adolf 553
 Agárdi Ferenc 751
 Agricola, Georgius 561
 Agricola, Gnaeus Julius 213
 Ágoston, Szent 668
 Aigner Ferenc 201
 Aiszkhülosz 226
 II. Albert herceg 363
 Albert István 751
 Alexandriai Katalin 107
 Alfieri, Vittorio 372
 II. Alfonz spanyol király 670
 Allen, Percy Stafford 211
 Almási András 482
 Almási Benjamin 274, 483—489
 Almási István 488
 Almási Márton 488
 Almásy György 626, 629
 Almássy Pál 724
 Almeida—Garrett 154—155
 Álmos 178, 183, 445—446
 Alpári Gyula 324, 330
 Alszegehy Zsolt 54, 104, 505, 654
 Alter József 201
 Ambrus Zoltán 99, 121, 252—254, 406, 449—451, 678, 751
 Amonhotep 170
 Amtmann Ferenc 201
 Andaházy Mátyás 690
 András herceg 363—364, 366—367, 667
 André, J. 211
 Andreas, Pannonius 111
 Andrews, Georg 353
 Angyal Dávid 404, 674
 Angyal Endre 741, 744, 747—748
 Anna angol királyné 484
 Annunzio, Gabriele d' 331
 Anonymus 174, 184—187, 360, 434, 437, 439
 Antal Árpád 747
 Antal Géza 312
 Antal László 135, 137, 307, 312
 Antal Sándor 321
 Antall József 745
 Antonius Pius 432
 Anzelm, Szent 685
 Ányos Pál 119, 391, 419, 423
 Apáczai Csere János 401, 478—483
 Apafi Mihály ifj. 238, 278—279
 Apáti Ferenc 104—106, 113—114
 Apollinaire, Guillaume 327, 561, 576—577, 583
 Apor Péter 743
 Áprily Lajos 234, 415, 750
 Apród János I. Küküllői János
 Apród Miklós 358
 Aquinói Tamás 668
 Aradi Zsolt 643, 647, 654, 665
 Aragon, Louis 254, 587
 Arany János 2, 9, 23—32, 90—93, 98, 102, 129—130, 132, 134—136, 139, 144, 184—186, 235, 247, 264, 298, 306, 310—311, 313, 315, 364, 372—374, 377—380, 398, 402, 408, 412—413, 458, 462, 464, 468—470, 473—475, 492, 569—570, 680, 706—79, 728, 744, 746—748
 Arany László 26, 89, 92, 94, 96, 99, 139, 155, 315, 468, 675
 Arányi Baba 339—340
 Aranyos-Rákosi Székely Sándor 437
 Aranyossi Magda 324
 Aranyossi Pál 749
 Arisztophanész 235

- Arisztotelész 359, 683
 Arkhilokhosz 473
 Árkosi Benedek 479
 Árpád 178, 183, 186—187, 444, 446
 Artaxerxes Ardesir 432
 Attila 176, 214, 446
 Asbóth János 90—91, 94—96, 98—99, 404
 Asztalos Miklós 230
 Augustus 112
 Aul József 201
 Avenarius Richard 333
 Avgyijev,, Vszevolod Igorjevics 169—170

 Babiczky Béla 400, 402
 Babics András 742
 Babits Mihály 131, 166, 234—235, 248, 397,
 455, 459—463, 469—473, 493—494, 539,
 582—583, 654, 658, 663, 707, 748—751
 Babos Zsuzsánna 285
 Bácski György 745
 Badics Ferenc 265, 284—286
 Bagol András 215
 Bajcsy-Zsilinszky Endre 751
 Bajza József 28, 199, 202, 239, 243, 379,
 388, 425, 489—490, 589—602
 Bakó József 750
 Bakos József 743, 747
 Balanyi György 743, 750
 Balásházy János 593
 Balassa László 152, 155, 489
 Balassi András 691, 693, 695
 Balassi Bálint 108, 115—117, 130, 285, 388,
 398—399, 541—542, 547, 563—564,
 690—695, 737, 743—744
 Balassi Ferenc 694
 Balassi János 690—693
 Balázs Béla 123—124, 262, 320, 327—328,
 330—332, 344, 410—411, 416, 566
 Balázs István 742
 Balázs János 104, 116, 256, 563, 568, 743
 Balázs Márton 519
 Bali bég 109
 Bálint Dénes 338
 Bálint György 253, 573, 577, 749, 751
 Bálint Sándor 741
 Balkányi Enikő 131
 Balla Áladár 527
 Balla Borisz 643, 647, 654, 656, 661, 665
 Balla Endre 199, 622—623
 Ballagi Géza 278
 Ballagi Mór 731
 Bally, Charles 256
 Balogh Edgár 729—730, 747—748
 Balogh János 748, 750
 Balogh Pál 203
 Baltazár Lajos 631
 Balzac, Honoré de 408, 552
 Bán Imre 263—264, 278, 289, 482—483, 712,
 735—737, 743—745
 Bánffy Dezső 560
 Bánfi Florio 123
 Bangha Béla 643, 654—656
 Bányai Zsigmond 743

 Barabás Antal Pál 201
 Barabás Ella 495
 Barabás Miklós 201
 Barabás Tibor 748
 Baraczkza István 745
 Baránszky Jób László 230, 233, 235
 Baranyi Imre 243, 747—748
 Barclay, Alexander 563
 Barcza József 745
 Bárczi Géza 258, 710—714, 742
 Barcsay Ábrahám 259, 423
 Bárd Oszkár 749
 Bárdosi Németh János 748
 Bárkányi János 742
 Bárkányi Zoltán 743, 757
 Barkóczy László 125
 Barla Gyula 414, 747—748
 Barla Szabó János 285—286
 Barlay László 745
 Barlay Ö. Szabolcs 672
 Barna, Juan 157
 Bánóczy József 201, 203, 261
 Báróczy Sándor 389, 423
 Baróti Dezső 230, 260, 383, 422
 Baróti Szabó Dávid 153—154, 241, 390
 Barta István 243, 627
 Barta János 90, 133, 229—230, 232—233,
 235, 241—242, 298, 407, 415, 561, 715, 741,
 748, 750
 Barta Lajos 320, 328
 Barta Sándor 572
 Bartha András 277
 Bartha Dénes 229—230, 232—233
 Bártfai Kristóf 714
 Bártfay László 591
 Bartók Béla 115, 123—124, 208, 248, 410,
 537, 656—659, 662, 706, 750
 Bartók Lajos 99
 Bartos Róza 414
 Basilius érsek 252
 Basta György 213
 Bata Imre 741, 748
 Bataillon, M. 737
 Batári Gyula 748
 Báthori András 667—672, 691
 Báthori Erzsébet 691
 Báthori Gábor 277, 480
 Báthori István 667—669
 Báthori Zsigmond 213
 Batizi András 543, 714
 Batori Schulz Bódog 630—631
 Batsányi János 65—81, 131, 195—196,
 216—229, 258—260, 348—353, 386—393,
 423, 654, 746, 749
 Battaglia, Otto Forst de 567
 Batthyány Gusztáv 243
 Batthyány Kázmér 243
 Batthyány Lajos 202
 Batyuskov, Konsztantyin Nykolajevics 160
 Baudelaire, Charles 29, 473, 476, 539, 560, 578
 Baumberg Gabriella 65, 68—69, 73, 76, 78,
 80, 217, 219—222, 224, 226—229, 260,
 392, 564

- Baumgarten Sándor 350, 352
 Bayer József 505
 Bayer, Siegfried Theophil 426, 434
 Beatrix királyné 114
 Bebek István 364
 Becker, Henrik 563
 Becsei György 689
 Becsei Imre 367
 Beer, Jean de 750
 Beke Albert 752
 Békefi Remig 103, 519
 Beksics Gusztáv 404, 747
 III. Béla 2, 15, 174
 IV. Béla 359, 367
 Bel Mátyás 426—428, 433, 435—436, 438—439
 Belaagh Antal 199
 Béládi Miklós 129, 262, 747, 750, 752
 Belia György 493
 Beliczay Miksa 618
 Belohorszky Ferenc 232—233
 Bellyei László 747
 Bem József 552, 567, 746
 Bembo, Pietro 672
 Bencze József 741, 743
 Benczédi László 744—745
 Benda Kálmán 5., 403, 742—745, 748
 Bendefy László 427, 429, 431
 Bené Ferenc 201
 Benedek András 505, 519
 Benedek Elek 16, 409
 Benedek Marcell 408—409
 Benedek tábornagynagy 89
 Beniczky Péter 285
 Benjámin László 262, 587
 Benke Imre 488
 Benkő László 256—258, 748, 751
 Beöthy Ödön 615—616, 618, 620, 635
 Beöthy Zsolt 91, 93, 95—96, 98, 307, 312, 404, 650, 678, 720, 747
 Benyovszky Móríc 745
 Béranger, Pierre Jean 245
 Berczeli A. Károlyné 747
 Berczik Árpád 747
 Bérczy Károly 374
 Bercsényi Miklós 265, 267, 270—274, 281, 486
 Berde Károly 197
 Berecz Károly 470
 Berencz János 404—405, 747
 Berényiné Révész Mária 563
 Bereznav István 201, 203
 Berg Pál 484
 Bergson, Henri 655
 Béri Balogh Ádám 267—268
 Beriszló Bertalan 105
 Beriszló Péter 104—105, 109—110, 118
 Berkó Sándor 251
 Berkovits Ilona 744, 747
 Berlász Jenő 743
 Bernard, Thalés 245
 Bernát, Szent 668
 Bernáth Lajos 505
 Bernert, E. 211
 Berony, Charles de 1. Besse János
 Bertalanffy Ignác 201
 Bertényi Iván 474
 Berzeviczy Albert 625
 Berzeviczy Gergely 746
 Berzeviczy Márton 212
 Berzsenyi Dániel 25, 131, 152—153, 155—158, 240—241, 348, 379, 388, 392, 398, 459, 539, 590, 598, 745—746
 Besse János 350—353, 386, 392, 430—431, 444, 447, 746
 Bessenyei György 131, 232—233, 258—259, 348—350, 389, 391, 402, 505
 Bessenyei György 742, 752
 Bessenyei János 363
 Bessenyei Sándor 349—350, 391
 Bessenyő János 364, 368
 Bethlen Gábor 57, 125, 277, 545
 Bethlen János 377, 716
 Bethlen Kata 237—239, 401
 Bethlen Miklós 232—233, 237, 401, 484—485
 Bezerédy János 268
 Biborbanszületett Konstantin 434, 437
 Bikácsi László 230, 414
 Bilge Kağan 177, 181, 183
 Birchpfeiffer, Charlotta 379—380
 Biró Ferenc 745—746
 Biró János 133
 Biró Lajos 120—122, 560
 Bisztray Gyula 229—230, 233, 414, 549—555, 732, 745, 747—748
 Bisztriczky József 87
 Bisztriczky Józsefné Csutak Médi 82—88
 Blána Illés 201
 Blauchard, Pierre 67, 224—225
 Blazsek Mihály 727
 Blok, Alexandr 750
 Blume, Clemens 690
 Bobula János 313—314
 Bocatius János 284
 Bocalini, Traiano 213
 Bocskai István 57, 545
 Bod Péter 238, 259, 274, 401—402, 483—484, 488
 Bodgál Ferenc 745, 748
 Bodin, Jean 416
 Bodnár György 129, 261
 Bodolay Géza 746
 Bodor Aladár 750
 Bodrogi János 198
 Bogács Ferenc 270
 Bogisics Mihály 201
 Bognár András 687, 743
 Boguslawska, Lucyna 569
 Bohus Jenő 743
 Bojtár Endre 208
 Bóka László 23, 98, 100—102, 261—262, 404—405, 558, 680, 734—735, 748, 750
 Bokor László 318, 540, 748, 752
 Boldizsár Iván 50
 Bolyai Farkas 746
 Bolognetti 667

- Boncza Berta 205, 750—751
 Bonfini, Antonio 118, 187, 384
 Bónis György 105, 743
 Bonstetten, Karl Viktor 76, 78, 80, 219
 Bor Kálmán 426, 735, 739—741
 Borbáth Károly 745
 Borbély Sándor 496
 Bori Imre 748
 Bornemisza Benedek 347
 Bornemisza Ferenc 347
 Bornemisza Gáspár 347
 Bornemisza Péter 56, 103, 106, 190, 210, 247,
 384—385, 401, 542, 544, 564, 711, 730, 744
 Boronkai Iván 745
 Boronkay Lajos 620
 Boros Dezső 414
 Borromeo Károly 668
 Bors András 748
 Bors László 748
 Bors Sámuel 241
 Borsa Gedeon 115, 743
 Borsa Iván 745
 Borsiczky Varkócs János 691
 Borzsák István 209, 726, 744
 Bosnyák Béla 396—398
 Bosnyák István 748
 Bossuet, Jacques-Bénigne 737
 Bóta László 125, 264, 361, 363, 366
 Botero, Giovanni 668—669
 Both János 104, 108—109
 Both Ödön 200
 Botka Ferenc 128, 251, 748
 Bourget, Paul 451
 Bouvier, Emile 29
 Bowring, John 607, 746
 Bozóky Mihály 505
 Bögel József 743
 Böhm Vilmos 320—323
 Bölöni Farkas Sándor 259, 604—606
 Bölöni György 325
 Börne, Ludwig 603
 Böttiger, Karl August 73, 78—79
 Bözödi György 745
 Brábek, František 128
 Brandenstein Béla 654
 Brandmyllerus Jakab 479, 481, 483
 Braque, Georges 395
 Brassai Sámuel 94, 372, 374, 376, 378, 593
 Braun Róbert 396
 Braxatoris János 55
 Brecht, Bertolt 578, 660,
 Bredár Gyula 127, 129
 Brediceanu 198
 Breckenheim Alfonz 353
 Brelich Angelo 167
 Brewer Lőrinc 56
 Breznyik János 55
 Brisits Frigyes 239, 242, 576, 653—654, 748
 Brodarics István 385
 Brodarich Mátyás 651
 Bródy Mihály 680
 Bródy Sándor 34, 121, 449—451, 557, 679,
 748, 750—751
 Brotier 75, 80
 Brun, Friderike 76, 78, 80, 228
 Brutus János 667
 Bubenka András 55
 Bubits Zsigmond 409
 Buchberger, Michael 501
 Buchinger Manó 318, 320
 Buchmüller Dezső 230
 Buchmüller Dezsőné 229
 Bucsay Mihály 744
 Budai Ézsaiás 427—428, 432, 437
 Budai Deleanu, Ion 746
 Buday György 230
 Buday József 201
 Buddha 162—167, 170
 Bugát Pál 201, 593
 Bulányi György 651
 Bulyovszky Ferenc 55, 60
 Bulyovszky Gyula 491
 Bulyovszky Gyuláné Szilágyi Lilla 136, 372,
 374, 491
 Bulyovszky Imre 55
 Bulyovszky István 55
 Bulyovszky László 55
 Burckhardt, Jacob 561
 Buret, Eugen 608
 Burgmann Károly 201
 Burgmann Keresztély 199
 Burke, Edmund 74, 78—79
 Burmov, Alexander K. 562
 Buscher, Heizo 194
 Büchner, Georg 706
 Büky Béla 745
 Büsching, Anton Friedrich 427
 Byron, George Noel Gordon 154—155, 160
 Byzantinus, Stephanus 432
 Caesar, Caius Julius 551
 Calderón, Pedro de Barca 157
 Calgacus 213
 Caligari András 667
 Callimachus Experiens 103, 112, 562
 Calonghi 117
 Camões, Luiz de 154, 158
 Campbell, John Francis 23
 Carl Henriette 723
 Castiglione, Baldassare 669,
 Castiglione, Branda 413
 Cato, Marcus Porcius 210, 722
 Catullus, Caius Valerius 210
 Cendrars, Blaise 583
 Cennerné Wilhelmb Gizella 125
 Cervantes, Miguel de Saavedra 116
 Chabham, Thomas de 123
 Champfleury, Jules Huson 28—29, 31—32
 Chassin, Charles Luis 245
 Chesterton, Gilbert Keith 655
 Chishull, Edmund 484
 Chopin, Frédéric François 339, 568
 Cicero, Marcus Tullius 211, 272, 274
 Cinque-Mars 30
 Ciobanu Gheorghe 198
 Citadin, Jean 582

- Claudel, Paul Louis Charles 327, 655—656
 Cocteau, Jean 398, 582
 Coleridge, Samuel Taylor 418
 Colombus Kristóf 668
 Comenius, Ján Amos 415, 435, 562, 727,
 743—744
 O'Connel 607—608
 Concha Győző 676
 Cornides Dániel 158, 429
 Corvinus, Christophorus 194
 Cotta, Johann Friedrich 67—68, 70, 74, 77,
 80—81, 216—217, 220—221, 225, 228
 Courbet, Gustave 28—32
 Cousinen, Victor 29
 Cricius, Andreas 211
 Croce, Benedetto 332, 342—343
 Crony-Chanel Katalin 78
 Crosnensis, Paulus 562, 744
 Czapik Gyula 654
 Czartoryski, Adam Jerzy 568
 Czerey János 497
 Czeplédi Imre 746
 Czeplédy Sándor 743
 Czettner Károly 201
 Cziffra Géza 328
 Czigány Lóránt 368—369
 Czindery Pál 290—291
 Czine Mihály 261, 700, 706, 748
 Czinke Ferenc 241
 Czóbel Minka 399
 Czobor László 747
 Czombó Mihály 497, 519
 Czuczor Gergely 24, 156, 443, 593—594
 Czvittinger Dávid 401, 744

 Csabai Tibor 243
 Csahihen Károly 720
 Csák Gyula 397
 Csáky Antalné Vécsey Anna 607
 Csala Károly 748
 Csanády Sándor 618, 620
 F. Csanak Dóra 752
 Csanda Sándor 741—742, 745
 Csánki Dezső 368
 Csányi György 270
 Csányi László 243, 748
 Csányi Miklós 411
 Csaplár Ferenc 748
 Csapláros István 407—408, 569, 740, 746—747
 Csapodi Csaba 743
 Csapodiné Gárdonyi Klára 562, 744
 Császár Elemér 372, 505, 567
 Csáth Géza 249
 Csathó Kálmán 650
 Csáti Demeter 189
 Csatkai Endre 496, 743, 747
 Csehov, Anton Pavlovics 451, 454
 Csekonics János 353
 Csengeri András 715
 Csengeri Antal 24, 27, 372—375, 377—378,
 380, 620, 639, 706, 748
 Csengeri Antalné Kőnig Róza 374—375
 Csengery József 746
 Csengery Lóránt 374—375
 Csengeryné Nagy Zsuzsa 745
 Csengery Olga 374—375
 Cserei Mihály 485, 716
 Cserényi Mihály 667
 Cserma Károly 409
 Csernátony Lajos 622, 639
 Csernel János 268
 Csernus Manó 639
 Csernyák Imre 319
 Csernyecov, V. N. 16
 Csiky Gergely 90, 747
 Csillag Zsigmond 315
 Csilléry András 645
 Csingisz kán 1, 8, 173—174, 176
 Cszimadia Andor 728
 Cszimadia Sándor 396
 Csokonai Vitéz Mihály 130, 259, 288—297,
 348, 369, 377, 380, 388, 392, 398—399,
 402, 412, 422—423, 457, 460, 470, 474, 746
 Csongrády Béla 743
 Csoóri Sándor 397
 Csorba Tibor 567, 569
 Csorik András 497
 Csuang Ce 168—169
 Csukás István 747, 749, 751
 Csutak Károly 87
 Csuzi Cseh János 265
 Csuzi Cseh János 265—266
 Csuzi Cseh József 265—287

 Dąbrowski, Jan 567
 Daczó Máté 744
 Dalberg, Karl Theodor, Freiherr von 73,
 75—76, 78, 80
 Damiron, Philibert 29
 Damjanich János 631
 Dandolo, Andrea 358, 361
 Danielik János 378
 Dánielisz Endre 747
 Dankos 374
 Dankovszky Gergely 428, 430, 435, 437, 439,
 443—444, 446
 Dante Alighieri 113, 158, 660, 662
 Danton, Georges Jacques 170
 D'Antraigues, Louis Emanuel Henri Alexan-
 der de Lannai, comte 76, 78, 80
 Darholcz Kristóf 264
 Darvas Ferenc 271
 Darvas János 271
 Darvas József 40—41, 397
 Darwin, Charles 328
 Dávid Ferenc 544
 Dávid Gyula 313
 Dayka Gábor 423
 Deák Ferenc 33, 199—200, 375, 595, 616, 718
 Deák Gábor 745
 Deák Gyula 702—705
 Deák Hajnalka 318, 340—341
 Deák Olga 340
 Debreceni Ember Pál 55
 Debreczeni Márton 445
 Deésy Alfréd 492—496

- Degré Alajos 622, 628—629, 637
 Degrelle 650
 Deguignes 434
 Dékány Kálmán 366
 Dékány András 524, 529
 Delacroix, Eugène 160
 Dely János 692
 Demény János 657—659
 Dénes Gizella 745
 Dénes Tibor 230, 232—233
 Dénes Zsófia 83
 Denis, Johann 292, 294, 296
 Derecskei Fodor Gábor 435, 437
 Déri Miklósné 733
 Dernschwam János 743
 Dersi Tamás 742
 Déry István 157
 Déry Tibor 262, 749
 Desbordes-Valmore, Marceline-Félicité-Jo-
 sephe 245
 Desericus Innocentus Josephus 429, 432,
 434, 436—437
 Dési Huber István 264, 583
 Dessewffy Arisztid 624—625
 Dessewffy Arisztid ifj. 625
 Dessewffy Aurél 593
 Dessewffy Dénes 622—625
 Dessewffy Emil 374—375
 Dessewffy József 242
 Dessewffy Sándor 623—624
 Dévai Bíró Mátyás 543, 744
 Dévay József 210
 Dévényi Iván 742, 748—749, 752
 Dezsényi Béla 295, 741, 749
 Dézsi Lajos 194, 484
 Dickens, Charles 137, 379, 408, 420, 451, 740
 Diderot, Denis 419, 422
 Diener-Dénes József 319—320
 Dienes András 61, 246, 745
 Dietrich, Margret 740
 Dilthey, Wilhelm 233
 Dimitrov, Georgi 255
 Diogg, Felix Maria 224—226
 Dionysius Carthusianus 685
 Diószeghy Tibor 321
 Diószegi András 89, 130, 252—254, 262,
 319—320, 326, 407, 573, 740, 749
 Diószegi Vilmos 9, 744
 Discipulus I.: Herolt (Discipulus) János
 Disraeli, Benjamin 374
 Disraeli, Isaac 373—374
 Dittrichstein Miksa 691
 Divéky Adorján 408
 Divéky András 693
 Dobos József 203
 Dobos László 669, 671
 Dobossy László 128, 568, 727, 741, 749
 Dobzynsky, Charles 398
 Dóczy Lajos 94
 Dolanský, Julius 127, 741
 Domanovszky Sándor 361—363, 365—368
 Dombi Béla 505
 Dombi Márton 746
 Domitianus, Titus Flavius 213
 Domokos Antal 136
 Domokos Éva 268
 Domokos Ferenc 266—268
 Domokos Sámuel 745
 Dosztojevszkij, Fjodor Mihajlovics 408, 410
 Dózsa Dániel 24
 Dózsa Elek 136
 Dózsa György 110, 244, 606—607, 658
 Döbrentei Gábor 490
 Dömötör Tekla 124, 497, 505, 519, 563—564,
 743
 Dóri András 271
 Dörnyei Sándor 743
 Dragos János 616, 619
 Drasenovich Mária 212, 214
 Draskovics János 277
 Drescher budai cenzor 489
 Drevés, Guido Maria 690
 Drugeth Fülöp 359
 Dsuang Dszi 162—165, 167—170
 Du Cange, (Carolus du Fresne) 117
 Duchesne, Andreas 362
 Dugonics András 288, 435, 437, 563
 Dulovics János 201
 Dumas, Alexandre 126, 245, 746
 Dumitrescu, Dinu A. 743
 Dumtsa Döme 201
 Durazzói Károly 367
 Durkó Mátyás 492, 750
 Dux Adolf 720
 Dümmerth Dezső 743
 Dzsida Jenő 654
 Éble Gábor 624
 Ebner Fidél 201
 Eccard 435
 Eckermann, Johann Peter 327
 Eckhardt Sándor 115, 211, 347, 654, 691,
 693, 743
 Ecsedi Báthori István 264
 Éder Zoltán 749
 Édes Gergely 240
 Egressy Gábor 60, 126, 570—571
 Egressy Samu 199
 Egri Péter 749
 Egyed Antal 241
 Egyed Sándor 201
 Einstein, Albert 333
 Eisele Antal 201
 Eizenstein, Szergej Mihajlovics 117
 Ekkehard von Sankt Gallen 117
 Elefánthy Ilonka 704
 Elek Artur 249
 Elek István 474—475
 Eliot, George 378—379
 Elteris Kagán 177
 Éluard, Paul 578
 Emerich Vince 505
 Emich Gusztáv 60, 246, 372
 Emmanuel, Pierre 398
 Emmerling Károly 201
 Endlicher, Stephanus Ladislaus 365

- Endrődi Sándor 99
 Engel, Johann Christ. 428
 Engels, Friedrich 43—44, 393, 542, 552
 Infantin, Barthélemy 603
 Eötvös József 24, 102, 134, 199, 301, 303, 378,
 388, 399, 405, 593, 607, 610, 674—678, 706,
 708—709, 745—747
 Eötvös Józsefné 675
 Eötvös Károly 85, 90—91, 98, 101, 312, 621
 Eötvös Loránd 675
 Epiktétosz 744
 Erasmus, Desiderius Rotterdamus 115—116,
 211, 562, 672
 Ercsey Sándor 26
 Erdei Ferenc 40—41, 49, 397
 Erdélyi János 9, 28, 45, 92, 155, 160, 201,
 242—243, 373—374, 379, 388, 601—602,
 609, 706—708, 748
 Erdélyi József 444
 Erdélyi József 50, 243, 333
 Erdélyi Miklós 493—494
 Erdélyi Mór 320
 Erdődy Pálffy Fidél 430
 Erdősi Laura 743
 Ereky István 58
 Erg Ágoston 334—335
 Ernst Lajos 486
 Ernyi Mihály 160
 Erődi Béla 203
 Espersit János 318, 333, 540
 Espronceda, José de 153—154, 158
 Estei Hypollit 670
 Esterházy Mihály 353
 Esze Tamás 55—56, 59, 256, 265, 268—270,
 274, 280, 485, 488—489, 743
 Esztergár László 431
 Eszterházy Antal 267
 Eszterházy Miklós 545
 Eszterházy Pál 267, 545
 Etédi Sós Márton 435, 439
 Etiemble, René 737
 Erzsébet királyné 332

 Fábíán Béla 523, 527, 531
 Fábíán Gábor 438, 593, 603
 Fábíán István 105, 230, 233
 Fábíán Pál 742
 Fábry Zoltán 132, 254—255, 397, 749
 Façon, Nina 132
 Faktorovics, Dimitrij 749
 Falk Miksa 314, 683
 Fallenbüchl Zoltán 252
 Fallenbüchlné Ambrus Gizella 253
 Faludi Ferenc 264, 392
 Faludi János 230
 Faludi Szilárd 745
 Faludy György 399, 660
 Falus Róbert 209
 Fánecsy Lajos 126
 Fangrat, Tadeusz 567, 569
 Faragó József 198
 Faragó Sándor 749
 Farkas András 543

 Farkas Antal 321
 Farkas Emőd 637, 639
 Farkas Gábor 490
 Farkas Gyula 232—233
 Farkas Lajos 405—406
 Farkas Mihály 201
 Farkas Pál 122
 Farnos Dezső 197
 Fáy András 195, 199, 593
 Fáy Gusztáv 201
 Fazekas József 743
 Fazekas Mihály 398, 458, 746
 Fehér Ferenc 749
 Fehér Géza 491
 Fehér Mátyás 123
 E. Fehér Pál 749, 752
 Féja Géza 40, 48, 230, 234—235, 708
 Fejér György 241, 430, 433, 436, 446—447
 B. Fejér Irén 408
 Fejérvataki László 690
 Fejérváry Géza 560
 Fejes István 29
 Fejtő Ferenc 230, 327
 Fekete Lajos 347
 Fekete Mihály 375, 377
 Fekete Nagy Antal 358, 362
 Fekete Tivadar 82, 87
 Feleky László 677
 Feleky Miklós 375
 Felhő Ibolya 742
 Felméri Lajos 310
 Felsőbányai István 285
 Fénelon, Francois de Salignac de la Mothe
 563, 737
 Fényes Elek 199
 Fényes György 339
 Fényes László 319, 332
 Fényes Samu 326—329, 339, 747
 Fenyő István 243, 603, 745, 747, 752
 Fenyő László 580, 660
 Fenyő Miksa 247, 249
 Fenyvessy Ferenc 314
 Ferberth István 201
 III. Ferdinánd 57
 IV. Ferdinánd 59
 V. Ferdinánd 60, 623
 Ferdouszi Abul Kaszim 1, 8
 I. Ferenc 66, 294
 Ferenczi László 129, 262, 749
 Ferenczi Zoltán 199, 289, 293—296, 617
 Ferenczy Frigyes 495
 Ferenczy Géza 747
 Ferenczy József 589
 Fessler Ignác Aurél 431, 436—437, 745
 Fest Sándor 484
 Festetics Ágoston 201
 Festetics György 290, 746
 Festetics Miklós 353
 Festetich Pál 267
 Feyl, Othmar 744
 Fichte, Johann Gottlieb 422
 Fichtenau, Heinrich 252, 367
 Ficzy Dénes 88, 745, 749

- Fielding, Henry 422—423
 Filcsó Sándor 201
 Fincziczky Mihály 160
 Fiók Károly 164
 Fischer, Ernst 415
 Fitz József 255—256, 735, 745, 750
 Flamborough, Robert de 123
 Flaubert, Gustave 35, 140, 331, 451, 455
 Flór Ferenc 201, 203
 Fodor András 749
 Fodor Gerzson 746
 Fodor Ilona 747, 749
 Fodor József 581, 749
 Fodor Ötvös István 744
 Fogarasi János 24, 410, 459, 473
 Fogarasi Mátyás 482
 Fogarassy Mihály 378
 Fógel József 118
 Fogel, M. 435
 Follain, Jean 398
 Fónagy Iván 473—474
 Fónai László 741
 Forgács Géza 346
 Forgách Ferenc 212, 726
 Forgách Miklós 387, 391
 Forgách Simon 269, 485
 Forinyák János 201
 Forster Lajos Vilmos 201
 Földényi László 254, 396
 Földes Anna 32, 520
 Földessy Gyula 88, 558, 751
 Földi János 473
 Földy János 640, 746
 Förhécz József 133, 138, 310, 315
 Fraknói Vilmos 103
 France, Anatole 253
 Francesco, E. 211
 Franco, Francisco 645, 650
 Frangepán Ferenc 268, 607
 Frank László 319, 327
 Frankenburg Adolf 568
 Franyó Zoltán 88
 Fráter György 125
 Freud, Sigmund 163, 332
 Frey Arthur 625, 632—634
 Fricse, Vladimir Makszimovics 411
 Fried István 152, 745
 Friedrich István 319
 Fridvalszky Imre 201, 593
 II. Frigyes 359
 Fröhlich Frigyes 199
 Fuchs, Michel 66, 221, 225
 Fučík, Julius 206—207, 254
 Fukász György 749
 Fung Yu Lan 167, 169
 Fügedi Elek 741
 Füger, Friedrich Heinrich 78—79, 227, 229, 260, 564
 Fülep Lajos 44—45
 Fülöp Ágost 359
 Fülöp Géza 400—402
 Fűredy Lajos 201
 Füst Sándor 129
 Füst Milán 262, 566, 742, 751
 Gaál Gábor 748—749
 Gaál Gáborné 749
 Gaál Jenő 404
 Gaal József 593
 Gaál Mózes 750
 Gabain, Annemarie von 10
 Gábor Andor 319, 321—322, 325—326
 Gábor Ernő 741
 Gábrriel Asztrik 413
 Gaerber, Gustave 426—428, 434—435
 Gaj, Ljudevit 152
 Gajdács Pál 554
 Gál Istán 230
 Gál Mihályné Szél Zsófia 698—699
 Gál Zoltán 496
 Galamb Ödön 332—333
 Galambos Ferenc 742—743
 Gáldi László 461, 741—742, 750
 Galenus 55
 Galeotto Marzio 118
 Galilei, Galileo 172
 Galla Ferenc 668
 Gálos Rezső 28
 Gálszécsi István 129, 744
 Gama, Vasco da 668
 Gamperl Alajos 201
 Gara László 398, 400
 Garai Gábor 587
 Garam Jenő 354
 Garami Ernő 319—320, 322—323, 325
 Garay János 201, 443
 Garbai Sándor 320, 322—323
 Gárdonyi Géza 90, 137 404—405, 408—409, 449—456, 568, 679, 725, 747—748
 Gárdonyi József 405, 679
 Gárdos Sándor 321
 Garibaldi, Giuseppe 551
 Garin, Eugenio 413
 Gasó István 348
 Gáspár Endre 327—328, 336
 Gáspár Endréné 328
 Gáspár Imre 553
 Gáspár László 596
 Gáspár Pál 670
 Gaucheron, Jacques 398, 742
 Gaupp, Maria Katharina 66
 Gedő József 745
 Gelléri Andor Endre 35, 234, 749
 Gellert, Christian 418
 Gellért püspök 360
 Gellért Oszkár 247—249, 749, 751
 Genthon István 409
 George, Stefan 124, 561, 662
 Georges, Karl Ernst 117
 Geréb László 58, 114, 284, 365, 488, 743, 751
 Geréb Rudolf 203
 Gerenday Ambrus 201
 Gerevich László 563
 Gerevich Tibor 409
 Gerézdi Rabán 102—118, 383, 711, 740, 743—745

- Gergely deák 104, 106—108
 IX. Gergely 429
 XIII. Gergely 669—670
 Gergely Gergely 133, 139, 142, 307—308,
 310—311, 313—316, 416, 747—748
 Gergely József 749—750
 Gergely Pál 730
 Gergely Sándor 397
 Gergely Tibor 330
 Gerics József 745
 Gerlo, Alois 561
 Gerő Ida 495
 Gerson, Johannes 682—683, 685
 Gerzsényi Amália 672—673
 Gerzsényi Ferenc 673
 Gessner, Salomon 219, 221, 418
 Geszti László 110
 Géza fejedelem I.: Gyeücsa
 Ghillányi János 239
 Ghislieri, Marquis Filippo 75, 78, 80
 Gide, André 655
 Gimes Miklós 261
 Girnus, Wilhelm 132
 Gisselbrecht, André 740
 Glattfelder Gyula 654
 Gmelin, Johann 426
 Gmelin, S. G. 427
 Goethe, Johann Wolfgang 68, 78, 157—160,
 163, 176, 330, 418, 421—422, 459, 473, 662
 Gogh, Van 264, 455
 Gogolák Lajos 230
 Goldberger György 230
 Goldsmith, Oliver 418
 Gombocz Zoltán 101, 712
 Gombos F. Albin 117
 Gomulicki, Juliusz Wiktor 569
 Goncourt fivérek 35
 Goncsarov, Iván 36
 Gondos Ernő 129, 396—398, 749, 752
 Gorkij, Maxim 532, 748
 Gorove István 607—609
 Gorove László 593
 Gorzó Gellért 286
 Gózon Gyula 494
 Gózon István 748
 Gozsdu Elek 34, 90
 Gömbös Gyula 643, 645, 650
 Gömöri G. 749
 Gömöröy 700
 Gönczy Pál 307, 310—311
 Göndör Ferenc 319—321
 Göröcsöni Ambrus 385
 Görgey Artur 246, 624—625, 630—633, 635,
 639
 Görgey István 632
 Götz, Christian 630—633
 Grabovszky György 201
 Gracza György 199
 Graham, Storey 740
 Gramsci, Antonio 561
 Grassalkovich Antal 125
 Gratz Gusztáv 319
 Gravina 367
 Gray, Thomas 418, 422
 Green, Julien 647—648
 Greguss Ágost 29, 374—375, 378, 411, 719
 Grezsa Ferenc 416, 474, 752
 Grimm, Jakob 95
 Gross Ferenc 201, 203
 Grosz Artur 690
 Grotius, Hugo 485
 Groza, Petru 132
 Grubenfels, Karl Anton Gruber von 78
 Grünwald Béla 404
 Guillelmus de Nangisra 359
 Guillevic 398
 Guiraud, Louis 256
 Gulyás István 273
 Gulyás József 286
 Gulyás Pál 50, 55, 297, 369, 398, 461, 471—
 472, 750—751
 Gulyás Pál 274, 484
 Gumpłowicz, Ludwig 95
 Gutenberg, Johannes 598, 735
 Güldenstädt, Anton Johann 427
 Gvadányi József 119, 745
 Guevara, Antonio 277—278
 Gyárfás Elemér 484
 Gyárfás Imre 742
 Gyárfás Miklós 749
 Gyarmathy Sámuel 435
 Gyenis Vilmos 126, 264, 402, 742, 745
 Gyergyai Albert 102, 253, 708, 749—750
 Gyertyán Ervin 393—396
 Gyetvai János 565—566
 Gyeücsa 183
 Gyimóti István 270
 Gyóni Géza 122, 748
 Gyöngyi Izsó 495
 Gyöngyi Jolán 495
 Gyöngyösi István 119, 265, 284—285, 388, 464
 Gyöngyösy László 553
 Györe Károly, Szentgyörgyi 701
 Györe Lajos 495
 Györffy György 433, 745
 Györffy Miklós 749
 György Lajos 715
 György Mátyás 204
 Györy Sándor 593
 Gyula vezér 185
 II. Gyula pápa 212
 Gyulai Aranka 377—378
 Gyulai Pál 24, 28—29, 59—61, 89—93, 96,
 98, 102, 134—135, 144—145, 239—240,
 244, 253, 307, 309, 311—314, 372—380,
 404, 412, 425, 437—438, 441, 443, 458,
 489—492, 519, 557, 678, 680, 707—708,
 725, 738, 747—748
 Gyulai Pálné Szendrey Mária 374—375, 378
 Gyurkovics Antal 201
 Gyürky Antal 620
 Gyürky Ferenc 267, 269
 Haavio, Martti 8
 Hadnagy Albert 742

- Haeckel, Ernst 328
 Hajdu A. Helga 229
 Hajdu József 201
 Hajdu Péter 16
 Hajnal Anna 262
 Hajnal István 103
 Hajnal Jenő 321, 328
 Hajnik Pál 630
 Hajós József 752
 Hajvald Samu 201
 Halasi Andor 749
 Halasyné Sass Zsófia 203
 Halász Gábor 98, 229—230, 232—235, 248—
 249, 336
 Halász Géza 201
 Halászy Cézár 405
 Halmai János 743
 Hamburger Jenő 320
 Hammer-Purgstall, Joseph, Freiherr 78, 80, 446
 Hamvas Béla 234
 Hangonyi György 744
 Hankiss Elemér 392, 412, 735—736, 747
 Hankiss János 569
 Haraszi Gyula 288
 Hardy, Thomas 137
 Harig, Gerhard 561
 Haris Sándor 201
 Harmat Artúr 505
 Hárs György 587
 Harsányi István 297
 Harsányi Lajos 654, 656
 Harsányi Kálmán 662
 Harsányi Zoltán 715, 718—719, 725
 Hársfalvi Péter 741
 Hartmann, Eduard 166
 Hartvik 252
 Hartwich Orbán 672
 Hatvany Lajos 199, 249, 319—320, 325,
 329—330, 332—333, 752
 Haug, Eduard 66
 Hauptmann, Gerhart 331, 662
 Havas Imréné Szalay Zsófia 675—677
 Havas László 195, 264, 674, 745, 749
 Háy Gyulay 261, 741
 Haynau, Julius 89, 637, 639
 Hebbel, Friderich 25, 29, 331, 410
 Heckenast Gusztáv 745
 Hegedüs András 704, 747—748
 Hegedüs Béla 201
 Hegedüs Ferenc 745
 Hegedüs Nándor 82, 493, 495
 Hegel, Georg Wilhelm Fridrich 47, 95, 394—
 395, 422, 610, 731
 Hegyessy Márton 630, 639
 Hegyfalusi György 56, 269
 Heidegger, Martin 235
 Heidrich Richárd 523
 Heine, Heinrich 373—374
 Heinrich Alajos 201
 Heinrich Ferenc 201
 Heinrich Gusztáv 27, 164
 Heister, Siegbert 269
 Hellenbach Gottfried János 55
 Hellebrant Árpád 169
 Helmessen 447
 Heltai Gáspár 118, 256, 384—385, 401, 544,
 711, 715, 744—745
 Heltai Gáspárné 715
 Heltai Jenő 121
 Heltai Nándor 355
 Hemingway, Ernest 254
 Hencz Aurél 752
 Hengelmüller Mihály 201
 Henking, Karl 65—67, 69, 78, 224—225
 II. Henrik 252
 Henszlmann Imre 571
 Hentzi, Heinrich 630—631
 Herczeg Ferenc 121, 234, 650, 677, 748—749
 Herczeg Gyula 258, 749
 Herczeg Mihály 312
 Hercsuth Kornélia 554
 Herder, Johann Gottfried 66—67, 73, 77—79,
 81, 95, 218—219, 224, 226, 228—229, 242,
 387, 391
 Herepei János 479—480, 482—483, 486, 743
 Herepei Sándor 745
 Herepey Károly 593
 Hernádi (Herz) György 328
 Hernadi, Paul 749, 752
 Herman János 621, 623, 625
 Hermann István 23, 32, 749
 Hermányi Dienes József 259, 264, 485, 743
 Hermlin, Stephan 416
 Hérodotosz 3—4, 57, 285
 Herolt (Discipulus) János 685
 Herschmann István 497
 Herz, Heinz 561
 Hess András 401, 735
 Hexendorf Edit 743
 Heverdle László 566
 Hevesi András 230, 234
 Hevesi Sándor 742
 Hevessy Janka 704
 Hippokratész 213
 Hirsch Albertné 332
 Hitel Dénes 749
 Hobbes, Thomas 67, 647
 Hochalt György 201
 Hock János 319—320, 325
 Hodossy Miklós 619
 Hofert, Andreas 607
 Hoffgreff György 715
 Hoffhalter Rudolf 715
 Hoffmann, Ernst Theodor Amadeus 408
 Hoffmann Tamás 744
 Hoffmannsthal, Hugo von 124, 331
 Holics Janka 701
 Holl Béla 497, 749
 Hollán Hugó 623
 Hollósy Simon 556
 Homérosz 421
 Homonnai Grugeth István 277
 Hont Ferenc 732—733
 Honti János 124—125, 230, 232, 234, 742
 Hopp Lajos 403, 572, 735, 737, 739—740,
 742—743

- Hora, Josef 198, 207
 Horánszky Lajos 65, 67, 219
 Horatius Flaccus, Quintus 108, 209, 211—212, 218, 220, 226, 228—229, 433, 459
 Horger Antal 191
 Horlai Györgyné 748
 Hormayr, Josef Freiherr von 73, 76, 78, 81
 Hornyánszky Gyula 213
 Horovitz Gábor 319
 Hort Dezső 43
 Horthy Miklós 312, 326
 Horvát István 158, 391, 427—428, 430—431, 433, 435—439, 441—442, 446, 596
 Horváth Ádám 427—428, 433, 435—436, 439
 Horváth Árpádné I.: Szendrey Júlia
 Horváth Béla 647, 654—656, 660, 749
 Horváth Cyrill 208, 288
 Horváth Endre 435, 442, 445
 Horváth István Károly 475
 Horváth János 91, 98, 102, 104, 109—110, 144, 155, 157, 242, 251—252, 358, 383, 458, 460, 462, 469, 501, 707—708, 711, 743
 Horváth János 251, 359—360, 362, 366
 Horváth József 230
 Horváth Kálmán 495
 Horváth Károly 239—243, 404, 418, 740, 750
 Horváth Károly 201, 203
 Horváth Márton 393, 749
 Horváth Mihály 291, 368, 627, 630
 Horváth Zoltán 748—749
 Horváth Zsigmond 743
 Hosius 671
 Hörcher József 201
 Hrabák, Josef 562
 Hrabovszky János 618
 Hrusovsky, Igor 746
 Hrycz jobbágy 692—693
 Huber Sándor 197—198
 Huber, Alfonz 362
 Hugo, Victor 29, 126, 153, 157, 571, 736—737
 Huguet, Charles-Luis 69
 Huizinga, Johann 359
 Humboldt, Alexander 76, 78, 81, 351
 Hume, David 647
 Hunyadi János 121, 384
 Hunyady József 353
 Huszár Gál 401
 Huszár Károly 253
 Huszti István 479, 483
 Huszty Pál 694
 Huszty Pálné 693—694
 R. Hutás Magdolna 747
 Hutten, Ulrich von 211
 Huxley, Aldous 455
 Huzella Irén 495

 Ibsen, Henrik 331, 556
 Ignotus Pál 230, 234
 Ignotus Hugó 249, 319—320, 327, 332, 399
 Ijjas Antal 654, 660—661, 664
 Ilia Mihály 752
 Ilkowiczówna, Kazimiera 567

 Illés Ádám 201
 Illés Béla 319, 569, 752
 Illés Endre 729, 748, 752
 Illés László 128—129, 326, 406—407, 572, 740—741, 743, 749—751
 Illésházy István 545, 691
 Illyés András 505
 Illyés Gyula 40, 46, 129, 244—247, 262, 398—399, 459, 472—473, 522, 538, 561, 568, 574, 579—582, 587, 660, 732, 741, 747—750
 Ilosvay Krisztina 219
 Imre herceg 252
 Imre Katalin 129, 261, 749
 Imre Lajos 747
 Imre Samu 742—744
 Imre Sándor 404
 Imrédy Béla 645
 Inczedy János 727
 Irányi Dániel 630, 634—637
 Irányi István 634—635
 Irinyi József 199, 610—611, 728
 Irinyi Károly 742
 Irmscher, Johannes 561, 740
 I. István 54, 183, 185, 428
 III. István 252
 V. István 359, 367
 István bosnyák bán 363
 István nádor 367
 István vajda 361—362, 364—365
 Istvánffy Miklós 115, 208, 212, 726, 745
 Istvánfi Pál 715
 Istvány Géza 103
 III. Iván cár 562
 Iványi Béla 118
 Iványi Ödön 34, 91
 Iványi Zoltán 744
 Izabella királynő 125
 Izsépi Edit 745

 Jachimovicz, M. 569
 Jackson, E. 353
 Jacob, Max 583
 Jacobi, Friedrich Heinrich 76, 78, 81
 Jahoda, Ota 206
 I. Jakab 277
 Jakab Elek 488
 Jakab István 593
 Jakab Ödön 98
 Jakkó László 745
 Jakó Elemér 749
 Jakó Zsigmond 726
 Jaksics Demeter 108—110, 118
 Jaksics Gergely 429—431, 443—444
 Jaksó I.: Kornis Jaksó
 Jakubovich Emil 178
 Jálics Ferenc 201
 Jámbor Imre 696—700
 Jámbor Imréné Rác Mária 698
 Jammes, Francis 455
 Jancsó Benedek 674
 Jancsó Elemér 258—259, 741, 746, 749
 Jankovich Ferenc 746, 749
 Jankovich Miklós 354, 746

- Janonisz, Juljosz 207
 János király 347, 691
 János minorita 744
 János Albert 113
 János Zsigmond 109, 125, 668
 Jánosházy György 746, 749
 Jánosi Ferenc 373—374
 Janson Vilmos 284
 Janus Pannonius 114—115, 398, 541, 562
 Jaroszevszka, Boleszta 567
 Jási Oszkár 121, 132, 319—321, 325—326, 333, 749
 Jaubert, Amédée 352
 Jebelcanu, Eugen 746
 Jékely Zoltán 230
 Jelačić, Josef 626
 Jelenits István 258, 742, 751
 Jenei Ferenc 409, 744—745, 748
 Jenei Károly 490
 Jenő István 749
 Jerney János 443—447
 Jób János 690
 Johanna nápolyi királynő 363—364, 366—367
 John, Friedrich 228—229
 Jókai Mór 33, 35, 38, 91—92, 101, 121, 130—132, 134, 139, 201—202, 260, 303, 306, 306, 309, 372—373, 378, 402, 405, 408, 413—414, 449, 526, 550, 567—570, 602, 614—642, 680, 708—709, 715—726, 730, 748, 750
 Jókainé Laborfalvy Róza 723
 József László 751
 Joó Tibor 234—235
 Joós Ferenc 411, 746
 Jordáky Lajos 749
 Jornandes 432
 Josephus Flavius 285
 Jósika István 213, 668
 Jósika Miklós 375, 377, 593, 720
 Jourdan Adél 624
 József főherceg 275
 II. József 290, 292, 294, 402, 423, 505, 690, 727
 József Áron 537—538
 József Attila 50—53, 62—64, 94, 97, 102, 129—130, 132, 206—208, 250—251, 254—255, 264, 318—346, 393—396, 398—399, 415, 457—477, 537—540, 558, 568—569, 573—575, 577—579, 582, 586—587, 650, 657, 707, 748—751
 József Eta 340
 József Farkas 129—130, 132, 406, 520, 743, 749, 751—752
 József Jolán 318, 329—330, 332, 342—343, 537
 Jöcher, Christian Gottlieb 488
 Juharos Ferenc 56
 Juhász Béla 746
 Juhász Ferenc 261—262, 587
 Juhász Géza 230, 234, 290, 293, 369, 749
 Juhász Gyula 131, 320, 332, 383, 416, 465, 492—496, 539—540, 568, 657, 707, 748—750, 752
 Juhász István 485
 Juhász Kálmán 743
 Juhász László 118
 Julianus 430—434, 437, 447
 Julow Viktor 743, 746
 Jurenák Pál 201
 Just Béla 647—648, 654, 659
 Justh Zsigmond 34, 98—99, 450, 454, 456, 557
 Justinianus 432
 Juvenalis, Decimus 215
 Jügel, Karl-Heinz 745
 Kabdebó Lóránt 749
 Kabos Ede 560
 Kecer, Miroslav 739
 Kacsokovics Lajos 200
 Kacsó Sándor 752
 Kaczér Illés 328
 Kádár József 486
 Kádár Lajos 698
 Kaffka Margit 88, 129, 330, 568, 575, 583
 Kaiser, Georg de 331, 407
 Kaján Sándor 203
 Kajdácsy István 201
 Kajdán Miklós 201
 Kakassy Endre 746—747, 751
 Kalász Márton 749
 Káldy Gyula 195, 197—198
 Kállay Ferenc 446—447
 Kállay Miklós 647—648, 650—651, 654
 Kállay Ödön 623
 Kallimakhosz 209
 Kálmán László 733
 Kalmár ügyvéd 697
 Kálnásy János 286
 Kálniczky Géza 554
 Kaltenbergh, Leon 567, 569
 Kálti Márk 118, 361, 744
 Kanyar József 742
 Kant, Immanuel 422, 647
 Kántor Lajos 728—729, 749
 Kapagán 177
 Kapczy Tamás 203
 Kaposi Márton 264, 745
 Kaposi Sámuel 438—485
 Kapossy 505
 Kappel Frigyes 199
 Kapuvári Anna 741
 Karácsony Benő 749
 Karácsonyi Guidó 201
 Karácsonyi János 365, 368
 Karadžić Vuk Stjepánovics 152
 Karczag Benjamin 201
 Kardos Albert 496
 Kardos László 40, 230, 461, 469
 Kardos Pál 40, 496, 749, 752
 Kardos Tibor 118, 138, 208, 232, 234, 358, 360—361, 365—366, 562, 564, 689, 711, 744—745
 Karikás Frigyes 751

- Karinthy Frigyes 129, 164, 332, 577, 749—752
 Karlovszky Zsigmond 203
 Karnarutics I.: Krnarutić, Bernát
 Kármán József 259, 388, 402, 419, 421
 I. Károly 359—360
 IV. Károly 562
 Károly főherceg 294
 Károlyi Árpád 200
 Károlyi Gáspár 384—385, 401, 480, 714
 Károlyi Istvánné 241
 Károlyi Mihály 319—321, 325—326
 Károlyi Sándor 267—268
 Kárpáti Aurél 748, 751
 Karsa Lászlóné 635
 Karsai Géza 366, 744
 Karthauzi Névtelen 384
 Karvaš, Peter 255
 Kassák Lajos 129—130, 326—328, 330, 332—338, 342—345, 397—398, 407, 527—528, 540, 574, 587, 749, 751
 Kászonyi Dániel 622—623
 I. Katalin cárnő 426
 II. Katalin cárnő 426, 428
 Kathona Géza 745
 Katics Ádám 201—203
 Katkó István 749
 Katona Béla 749
 Katona István 427, 437
 Katona József 129, 157, 235, 354, 377, 398, 402, 746
 Katona Lajos 687, 690
 Katzianer, Johannes 691
 Kaunitz, Wenzel Anton 423
 Kautsky, Karl 323
 Kautz Gyula 95
 Kávássy Sándor 745
 Kazinczy Ferenc 38, 67, 152, 158, 242, 253, 258—259, 288—289, 295, 375—377, 387—392, 402, 438, 590, 672, 674, 712, 745, 747
 Käfer István 742, 752
 Kästner, Erich 660
 Kecskeméti Alexics János 56—57, 264
 Kecskeméti György 230, 234
 Kéhler Sándor 201
 Kéki Béla 255
 Kelecsényi Ákos 746
 Kelemen Ferenc 749
 Kelemen Lajos 748—749
 Kelemen László 126, 571, 747
 Keller, Gottfried 93, 101, 137
 Kellér Andor 751
 Kemenov 411
 Kemény G. Gábor 128, 742
 Kemény István 749
 Kemény János 119, 237, 745
 Kemény Simon 539
 Kemény Zsigmond 24—25, 33, 35, 37, 90—92, 94, 98, 134, 137, 144—145, 199, 242, 301, 306, 311, 372—378, 404, 617, 706—709, 716, 719—721, 730, 747, 749
 Kenderesi Mihály 746
 Kenessey Jenő 197
 Képes Géza 1, 171, 466—467, 572, 740
 Kerecsényi Dezső 229, 234, 278
 Kerecszlényi László 691
 Kerék Mihály 40—43
 Kerekes György 678
 Kerényi Frigyes 636
 Kerényi György 504
 Kerényi Károly 40, 234
 Keresztény Pál 201
 Kereszturi J. Aloyz 427—428, 435—436
 Keresztury Dezső 66, 261, 348, 351—353, 386, 392, 572, 743, 746—747
 Kersch Ferenc 505
 Kertbeny Károly 245
 Kéry László 751
 Keserü Bálint 264, 727, 744
 Keszei Miklós 362
 Keszi Imre 230
 Kétyi János 365, 368
 Kézai Béla 654, 656, 660
 Kézai Simon 103, 106, 174, 186
 Kilián stván 746
 Kindermann, Heinz 740
 Kindlová, Hana 128
 Kingsley Charles 379
 Kininger, Winzenz Georg 77—78, 81, 224, 226, 260, 564
 Kinizsi Pál 104
 Kinloch, Francis 78
 Király György 15, 56, 748
 Király István 89, 549—550, 749
 Királyi Pál 136, 313—315
 Kirner József 201
 Kisdi Benedek 505
 Kisfaludy Károly 33, 131, 156, 260—261, 437, 589, 701,
 Kisfaludy Sándor 144, 240, 260, 398, 745, 747
 Kispéter András 416, 493, 752, 745
 Kiss Bálint 201, 431, 446
 Kiss Endre 354
 Kiss Ernő 343, 554
 Kiss Ferenc 261, 396, 477, 740, 749, 752
 P. Kiss István 745
 R. Kiss István 485
 Kiss Istvánné Pósa Sári 679
 Kiss József 99, 234, 493, 748
 Kiss József 738—739
 Kiss Károly 201
 Kiss Lajos 749
 Kiss László 566
 Kiss Tamás 702, 749
 Kiszél Péter 693
 Klabouch, Jiří 562
 Klaniczay Tibor 132, 209—215, 275, 381, 383, 413, 416, 485, 538, 540—549, 563, 572, 711—712, 735—736, 739—740, 742, 744, 745, 750
 Klapka György 625—626, 628—629, 631—632
 Klaproth, Heinrich Julius 427—428, 430, 438—439, 444, 447,
 Klauzál Gábor 199
 Klauzál Imre 593

- Kléh István 617
 Kleineke, Wilhelm 277
 Kleiss, M. 743
 Klementisz Frenc 201
 Klenovics György 201
 Klemperer Victor 139
 Klivényi Jakab 241
 Kloska, Juon 198
 Kmety György 630, 632
 Knappová, Miluše 128
 Kner Imre 332, 566, 750
 Kner Izidor 330, 332, 566
 Knopp Imre 251
 Kochanowaski, Jan 562
 Kocsárdy Gálffy János 744
 Kocsis László 654
 Kocsis Máttyás 201
 Koczián László 497
 Koczkás Sándor 573
 Kocztur Gizella 417, 750
 Kodály Zoltán 6, 115—117, 208, 248, 260,
 410, 656—659, 662, 706
 Kodolányi János 46, 50, 396, 660—663,
 750
 Koestler, Arthur 751
 Kókay György 564, 733, 735, 746
 Kokla T. 750
 Kollár, Ján 153—155, 158
 Koller Ignác 201
 Koloman Bansell 745
 Kolos Andre 502
 Kolozsvári Grandpierre Emil 232, 234
 Kolozsvári János 505
 Komáromi János 403
 Komáromy Ferenc 201
 Komjáth Aladár 131, 320, 752
 Komjáthy Jenő 89, 98, 162
 Komjáthy Miklós 745
 Komlós Aladár 23, 90, 98, 230, 232, 234, 328,
 411, 414, 474, 555, 558—560, 565, 678,
 680, 740, 743, 750
 Komlós András 715
 Komlóssy Ida I. Kővér Lajosné
 Komlóssy Lajos 623
 Komlovszki Tibor 120, 256, 264, 742, 745
 Komor András 750
 Komor Ilona 750
 Koncz József 482, 484—485
 Konczvald Endre 699
 M. Kondor Viktória 718—719
 Kónya Lajos 261
 Konsztantinosz Porphürogennetosz I.: Bíbor-
 banszületett Konstantin
 Kont Ignác 350, 352
 Kont Miklós 363, 365
 Kopitar, Jernej 152
 Korda Vince 329
 Kornis Jaksó 364
 Koroknay Gyula 744
 Koós Ferenc 746
 Kós Károly 415
 Kosáry Domokos 159, 277, 747
 Kossuth Lajos 196, 242—243, 246, 369, 402,
 404, 607—608, 612, 616—617, 621—627,
 631—633, 701, 728
 Kostyál István 746
 Kosztics Mihály 201
 Kosztolányi Dezső 34, 62, 98, 101—102,
 122, 129, 234, 248, 382, 405, 473, 493—494,
 539, 565—566, 568, 571, 707, 728—729,
 733, 740, 749, 752
 Kotsi Patkó János 126
 Kotzebue, August Friedrich 126, 223, 225 —
 226
 Kovachich Márton György 103
 Kovács Ágnes 16, 192, 750
 Kovács Áron 137, 313
 Kovács Endre 128, 154, 206, 243, 412—413,
 568—569
 Kovács György 326
 Kovács Győző 746—747
 Kovács Imre 40
 Kovács István 744
 Kovács János 749—750
 Kovács József 566, 750
 Kovács Kálmán 414, 747—748
 Kovács Máté 400
 Kovács Pál 589—590, 593
 Kovács Sámuel 435
 V. Kovács Sándor 123, 208, 415, 563, 740—
 742, 745, 750
 Kovács Sándor Iván 264, 743—744
 Kovács Sebestyén Endre 201
 Kovacsóczy Farkas 121, 595
 Kovalovszky Miklós 88
 Kováts István 497
 Kozáky István 659, 687
 Kozłowski, Adam 567
 Kozma Dezső 750
 Kozma György 624
 Kozoca Sándor 229—230, 234, 414, 568, 680,
 704, 743, 747, 750
 Kőhalmi Béla 163, 165, 742
 Kőhegyi Mihály 745, 747—748, 750, 752
 Kőlcsey Ferenc 38, 102, 155—156, 195—198,
 368,—371, 388, 392, 398, 419, 421, 590—
 593, 599—601, 604—605, 672—674, 676, 746
 Kőnczei Ádám 746
 Kőnnyü László 743
 Kőpeczi Béla 742, 750
 Kőrmendi Ferenc 533
 Kőrmendy István 201
 Kőrösi Csoma Sándor 429—430
 Kőrösy Bertalan 702—705
 Kőrösy György 270, 275, 286
 Kőszeg Ferenc 405
 Kővendy Dénes 392
 Kővér Lajosné Komlóssy Ida 491—492
 Kráhl Vilmos 553
 Krajcsovics János 201
 Krámer Imre 230
 Kraszewski, Józef Ignacy 407—408, 568, 747
 Kraus, Karl 255
 Kréméry, Stefan 747
 Kreith Béla 98
 Krejčí, Karel 127

- Kreutzwald, Friedrich Reinhold 2
 Kristó Nagy István 750
 Kristóf György 158
 Kristóf Károly 750
 Kriston Ede 654
 Kriza János 747
 Krizsó Kálmán 750
 Krleža, Miroslav 97
 Krnarutić, Bernát 215.
 Krómer 671
 Kroó György 123—124
 Kropf Lajos 484
 Krúdy Gyula 34, 396, 449, 749—752
 Krúdy Zsuzsa 750
 Krusith Iona 691
 Krusith János 691
 Pálffy Kata 691
 Kuběšová-Pitronová, Blanka 128
 Kubinyi András 745
 Kubinyi László 747
 Kuczka Péter 261
 Kulcsár Adorján 570, 715, 721, 725, 746
 Kulcsár Péter 264
 Kulcsár Zsuzsa 190
 Kumaniecki, Kazimierz 562
 Kumorovitz L. Bernát 744—745
 Kun Béla 320, 323—325
 Kun László 106
 Kuncz Aladár 327, 340
 Kund Vilmos 201
 Kunfi Zsigmond 320—323, 325
 Kunsági (Illésy György?) 634
 Kunszery Gyula 742, 750
 Kuprin, Alexandr Ivanovics 35
 Kurcz Ágnes 252
 Kurszán 187
 Kusska Mátyás 693
 Kuthy Laos 101
 Kuthy Sándor 496
 Kügler, David 194
 Kühár Flóris 654
 Küküllei János 358—368
 Kül tegin 177—178, 182—183, 187

 Laborfalvi Róza 570, 717
 Laczkfy András 364—365
 Laczkfy Dénes 365—366
 Laczkfy István 361, 363—365, 367
 Laczkfy Miklós 365
 Laczkfy Pál 363
 Laczkó Géza 566
 Ladiver Illés 54
 Ladó Erzsébet 404—405, 747
 Lagerlöf, Selma 255
 Laiske, M. 128
 I. Lajos 103, 112, 358, 361—362, 364—368
 II. Lajos (magyar király) 55, 360
 IX. Lajos (francia király) 359
 XIV. Lajos 273
 XVI. Lajos 69
 VIII. Lajos 69
 Lajos Fülöp 609
 Lajtha László 116, 118

 Lakatos Dénes 491
 Lakatos István 670
 Laky 697
 Lalló (olasz vitéz) 363
 Lám Béla 750
 Lamennais, Hugues Félicité, Robert de 603, 606
 Landler György 320
 Landler Jenő 320, 324, 330
 Láng József 492, 743
 Lange, Antoni 567
 Langles 352
 Lao Ce 163, 167—168
 Labraud, Valéry 583
 Laskai János 278
 László (herceg) 364
 I. László (király) 112, 187
 László Lajos 750
 Latinka Sándor 751
 Latkóczy Mihály 636
 Lauretanus (rektor) 669
 Lazar, A. 750
 Lázár István 752
 Lázár Jenő 321
 Lázár Sándor 622
 Lehel Károly 492, 495—496
 Le Goff, Jacques 413
 Lehóczky, Alfréd 744
 Lehoczky András 692
 Lehoczky Lénárt 692—693
 Leibniz, Gottfried Wilhelm 435
 Lesták (udvarmester) 363
 Lesznai Anna 327—330, 332, 410
 Lévai Névtelen 715
 Levárdy Ferenc 687, 744
 Lévy Henrik 313—314
 Lévy József 89, 98
 Lewestham, Fryderyk 567
 Lewis, M. 750
 Lékai János 406—407, 565, 752
 Lendvay Márton 126, 201
 Lendvay Miklós 365
 Lengyel Balázs 750
 Lengyel Béla 416
 Lengyel Dénes 570
 Lengyel Géza 87, 120—122, 560
 Lengyel Imre 746
 Lengyel Menyhért 123—124, 247
 Lenin, Vladimir Iljics 44, 49, 207, 322—323, 393—395, 647
 Leopold császár 266, 272
 Leopold Antal 654
 Lenk, Werner 740
 Lenkey János 621—622, 625
 Léopold Antal 689
 Lepsényi Gergely 269
 Lepszy, Kazimierz 413
 Lerminier 603
 Liebermann, Max 146
 Liechtenstein Aloiz 353
 Ligeti Lajos 177, 433
 Lihacsov, Sz. D. 572
 Lika Anasztáz 201
 Lilienfeld, Fairy von 562

- Lille, Alain de 123
 Linder Béla 325
 Linsenman-Kwasniewska, Hanna 569
 I. Lipót 125, 484
 Lips, Johann Heinrich 224—226
 Lipsiai Pál 744
 Lipsius, Justus 278
 Lischovini András 274
 List, Friedrich 607
 Liszkay József 265, 267, 271
 Liszt Ferenc 160, 233, 243
 Livius, Titus 210—211, 220—222, 225, 227—
 228, 285
 Lyka Károly 122
 Lomonoszov, Mihail Vasziljevics 435
 Lónyai György 672, 674
 Lónyay János 614
 Lónyay Menyhért 374—375
 Lónyay Olga 374
 Lőrántffy Zsuzsanna 238
 Lorca, Garcia 254
 Lorsi Ernő 328
 Losonczy Szigyártó István 270, 273
 Losonczy Anna 744
 Losonczy Dezső 495
 Lottini, D. 214
 Louys, Pierre 494
 Lovas Rezső 638
 Lovass Gyula 654
 Lovassy László 203, 368, 605
 Lovász Pál 750
 Lovászy Márton 319—320, 325
 Lőcsei Józsefné 520—536
 Lőkés Kristóf 694
 Lőkös István 742
 Lönnrot, Elias 2—3, 7—8
 Lőrinczy Huba 752
 Luczenbacher János 593
 Lucanus, Marcus Annaeus 722
 Ludwig, Otto 142
 Ludwigh János 635
 Lugosi Ferenc 213
 Lugossy József 479—480
 Luka Sándor 619—620
 H. Lukács Borbála 748
 Lukács László 250
 Lukács Móric 199, 678
 Lukács Pál 1. Zalka Máté
 Lukács György (XIX. sz.) 615—616, 618,
 620
 Lukács György 90, 320, 323—324, 327—328,
 330—332, 335, 410, 537, 707
 Lukácsi Sándor 704
 Lukácsy Sándor 152, 155, 264, 489, 589, 728,
 746—748, 750
 Lukaszkievicz, Czeslaw 567
 Lukinich Imre 677—678
 Lunacsarszkij, Anatolij Vasziljevics 411
 Luther, Martin 115—116

 Maasaar, R. 746
 Macaulay, Thomas Babington 708
 Mach, Ernst 333

 Machatka, Osvald 128
 Machiavelli, Niccolò 116, 211—212, 215, 278
 Machó Vencel 201
 Macurek 127—128
 MadáchImre 90—92, 129, 131, 139, 243, 407,
 568, 649, 662, 706—708, 740, 747—748
 Madarász József 728
 Madarász László 728
 Madas Károly 203
 Mádl Antal 750
 Madzsar József 132
 Maecenas, Gaius Cilnius 108
 Maeterlinck, Maurice 124
 Mág Manó 619
 Magassy Artúr 654
 Magyar László 62
 Magyar Mihály 201
 Magyar Pál 123
 Magyar István 212, 384—385
 Magyary-Kossa Sámuel 266
 Maillardoz, Antonie Constantin de 71
 Maior, P. 745
 Majakovszkij, Vladimir, Vladimirovics 248,
 575
 Major Máté 742
 Makay Gusztáv 660, 664
 Makk Antal 201
 Makkai László 230, 576
 Makó Lajos 492
 Maksay Ferenc 55, 744—745
 Malck Adél 353
 Mallarmé, Stephane 561
 Malonyai Dezső 98, 215
 Málnási László 239
 Malraux, André 647—648
 Malthus, Thomas Robert 608
 Mályuszné Császár Edit 126, 747
 Man, H. de 45
 Mandonnet, Pierre 123
 Manga János 215, 504
 Mann, Thomas 234, 254, 331, 750
 Manó László 353
 Manutius, Aldus 672
 Mányoky Ádám 205
 R. Mányoky Vilma 204—207
 Mapes, Walter 467
 Márai Sándor 101, 397, 661—663
 Marék Antal 208
 Mária Lujza 69
 Mária Terézia 66, 125, 292—294, 348
 Máriássy Pál 271
 Máriássy János 625, 630
 Marino, Giambattista 210
 Marivaux, Pierre 418
 Márki Sándor 277
 Márki Zoltán 747
 Markiewicz 304
 Markó Árpád 212—215, 745
 Markó Károly 261
 Markovits Györgyi 416, 750
 Marót Miklós 750
 Maróti Lajos 397
 Maróthy István 429, 437, 443

- Marouzeau 256
 Martel Károly 365
 Martinkó András 425
 Martinovics Ignác 258, 419
 Martiny Frigyes 201
 Márton, Szent 252
 Marton Manó 493
 Martonfalvi György 479
 Marx, Karl 43—44, 333, 393—395, 566, 647
 Marx Marion 328
 Matherny János 637
 Mathia Károly 497
 Mathisson, Friedrich 418
 Máté Károly 750
 Matisz Pál 607
 Matkovich 89
 Matlekovits Sándor 315
 Matolcsy Mátyás 40—43
 Mátrai László 230, 232—235
 Mátyás Flórián 363, 365
 I. Mátyás (király) 1, 54, 57, 102—103, 106,
 108—113, 116—117, 187—188, 213—215,
 234, 280, 385, 430, 541, 562, 648, 743—744,
 748
 Matyasovszky László 690
 Mauks Mátyás 554
 Maussapant, Guy de 451, 454
 Maurer, Johann Jakob 66
 Mauriac, François 647, 656
 Mayerhoffer, Gustav Narcis 128
 Mazurkiewicz, Alicja 569
 Mazsenko, A. 742
 Mécs László 399, 649—650, 654, 656, 659—
 661
 Medgyesy Pál 743
 Medici, Lorenzo de 115
 Medvigy Mihály 750
 Megyeri Zsigmond 126
 Megyessy János 201
 Mehmet Divinyi 398
 Mehring, Franz 31
 Melanchton, Philipp 55—56
 Meleagrosz 459
 Melith Péter 744
 Melius Juhász Péter 544, 743, 745
 Menandrosz 177
 Menzel, W. 607
 Mérei Gyula 748
 Méreiné Juhász Margit 747
 Merényi Henrik 201
 Merényi László 186, 750
 Merényi Oszkár 672
 Mérey Mihály 691
 Mérő János 136, 313—315
 Mespard, Pierre 416
 Měšťan, Antonín 129
 Mesterházi Lajos 397
 Mészáros István 105, 116, 744
 Mészáros Lázár 625, 627, 629—630
 Mészlényi János 267
 Mészöly Gedeon 752
 Metastasio, Pietro 505, 296
 Meyndorf 353
 Mezei András 587
 Mezei Ernő 678—679
 Mezei József 89, 94, 449
 Mezey László 400—401, 497, 745
 Mezzofanti, Giuseppe 606
 Mezősi Károly 746—748, 750
 Michaud-Quantin, Pierre 123
 Mickiewicz, Adam 154, 158, 568
 Micu-Klein, S. 745
 Mihalik Zoltán 742—743
 Mihály vajda 671
 Mihály László 648
 Mihályfy Antal 201
 Mikes Kelemen 313, 259, 379, 401, 403, 737,
 739, 745
 Mikes Lajos 341, 749
 Miklós Andor 120—122
 Miklós Pál 740
 Miklós Ödön 702
 Miklóssy János 414
 Mikó Imre 377, 677
 Miksa császár 112
 Miksó Pál 201
 Mikszáth Kálmán 33, 35, 38, 85, 90—91,
 96—97, 101, 121, 131—132, 139, 264, 309,
 309, 315, 423, 449, 452, 493, 526, 530, 549—
 555, 568, 716, 724, 745, 747—748
 Milkó Izidor 314, 678
 Miller J. Ferdinánd 268
 Miller 418
 Milton, John 389—390
 Mindszenti Gábor 384—385
 Mindszenti Gedeon 649
 Minovitz Éva 55
 Minovitz Imre 55
 Miske György 201
 Miskolczi Zsigmond 57—58
 Miskolczi Dezső 750
 Missovitz Mihály 54—59
 Mislai András 269
 Mithriadatész 432
 Mittay László 82—88
 Mittenzwei, Werner 740
 Mocsár Gábor 743
 Mocska Haraszthy Ágostonné 609
 Mód Aladár 40
 Módis László 478—479
 Módis László 742
 Moga 622
 Mohácsi Jenő 493, 751
 Mokcsay Haraszti Ágoston 243
 Móki Gyurka 192
 Moldova György 397
 Molnár Ákos 565, 733, 750
 Molnár Albert 744
 Molnár Ferenc 87, 121, 203, 750
 Molnár János 426—428
 Molnar, Ion Piurariu 258
 Molnár József 569, 699, 714—715, 742
 Molnár Pál 742
 Molnár Sándor 593
 Molnár Zoltán 730, 749
 Moly Tamás 720

- Mona Ilona 744
 Monaji Lőrinc 368
 Mondral, Camilla 569
 Monori Erzsébet 746
 Montaigne, Michel de 102, 212
 Montégut, Émile 29
 Montesquieu, Charles-Luis 67, 737
 Móra Ferenc 137, 234, 258, 397, 566, 748, 750, 752
 Morawski, Stefan 132
 Móricz Lili 355
 Móricz Miklós 700, 702
 Móricz Virág 700
 Móricz Zsigmond 33, 36, 121, 129, 131, 133—134, 249, 254—255, 257, 288—289, 303, 306, 308, 354—355, 397, 411, 415, 455, 493, 526, 530, 566, 659, 662, 700—706, 708, 729—730, 748—752
 Mornet, Daniel 711
 Morzsányi Károly 313, 315
 Mosonyi József 241
 Mosonyi Mihály 377
 Mozart, Wolfgang Amadeus 121, 339
 Mroczko, Eugeniusz 569
 Mucsó András 201
 Muhr Antal 201
 Mukits Ernő 314
 Munkácsy Bernát 5, 11, 19—20
 Muretus Antal 669
 Müller, Johannes von 65—81, 216—229
 Müller, Johann Georg 65—81, 216, —229
 Müller, S. 426

 Nacagdordzs, D. 176
 Nacsády József 715
 Nadányi Zoltán 101
 Nádasdy Ferenc 268
 Nádasdy Tamás 90, 353, 373, 744
 Nádasz József 319, 326, 328—329, 338, 750
 Nádor Zsiga 495
 Nádosy István 201
 Nagy Andor 321, 404, 747
 Nagy Barna 264, 744
 Nagy J. Béla 748
 Nagy Elek 601
 O. Nagy Gábor 746
 Nagy Ilona 749
 Nagy István 397, 674
 Nagy Iván 55, 266, 268, 378
 Nagy József 201
 Nagy Károly 593
 Nagy Lajos 129, 262, 397, 522, 565, 748—749
 B. Nagy László 262, 743, 747, 750
 J. Nagy Mária 742—743, 748
 K. Nagy Magda 40—53, 397, 411, 730, 752
 Nagy Mihály 495—496
 Nagy Miklós 89, 132, 625, 630, 709, 715
 Nagy Péter (irodalomtörténész) 261—262, 416, 700, 704, 742, 748, 750, 752
 Nagy Péter (püspök) 378—379
 Nagy Péter (cár) 426
 Nagy Sándor (egri tanár) 405, 747
 Nagy Sándor (makedón uralkodó) 359

 Nagy Sándor (irodalomtörténész) 132, 505
 Nagy Sándor (szíjgyártó) 201
 Nagy Sándor József 630
 Nagy Tamás 656
 L. Nagy Zsuzsa 747
 Nagybáncsai Mátyás 385, 715
 Nagypál István 230
 Nagyszombati Márton 110
 Nangis 358, 362
 I. Napóleon 65, 67—69, 71, 78, 624, 723
 III. Napóleon 29
 Náray György 505
 Naszályi István 281
 Neculce, Ion 743
 Nedeljković, D. 736
 Negri, Ada 203
 Négyesy László 233, 457—458
 Némcova, Božena 128
 Némédi Lajos 746
 Nemes Dezső 322—324, 326
 Sz. Nemes Éva Margit 65, 78
 Nemeskürty István 347, 383—385, 711, 742, 744—745
 Németh Andor 326—328, 332, 335, 339—340, 750
 Németh Antal 229, 234, 732
 Németh G. Béla 100, 747
 Németh Lajos 747, 751
 Németh László 40—42, 45—48, 50, 52, 129, 229—230, 232—237, 249, 355, 396, 459, 658—659, 712, 732, 742, 748, 752
 Némethi Mihály 278
 Nepos, Cornelius 285
 Nero Claudius 213
 Neruda, Jan 127—128
 Nestory, Johann 94
 Neuhofer János 201
 Neumann, St. K. 207
 Neupokoeva, Irina 742
 Neuser Ádám 744
 Névtelen Minorita 363—365
 Ney Ferenc 201
 Nezval, Nitězslav 207
 Niederhauser Emil 744
 Niedermann 260, 564
 Nietzsche, Friedrich 124, 163, 333, 459
 Nizsalovszky Endre 678
 Nosco Ignác 201
 Noszlopi László 647
 Notter Antal 378
 Nowak, Jerzy 569

 Nyári Albert 680
 Nyári Pál 199, 637, 718, 728, 724
 Nyéki Vörös Mátyás 389, 548
 Nyéky Mihály 199
 Nyerges András 752
 Nyilas Márta 745
 Nyiri Antal 744
 Nyirő Lajos 735—736, 739—740, 750
 Nyisztor Zoltán 654
 Nyul-Tóth Pál 354—355

- Óbudai Mihály 484
 Odebrecht, Rudolf, 235
 Offenbach, Jacques 495
 Ojanen, Kirsti 739
 Okos Miklós 404—405, 747
 Oláh Gábor 102, 288, 492, 496, 750
 Oláh Károly 492
 Oláh Miklós 125, 401
 Olay József 638
 Oldenberg, Hermann 165
 Oltvai Ferenc 752
 Oltványi Ambrus 261, 571, 715—716, 721,
 723
 Onasch, Konrad 562
 Optvai 407
 Orbán Ottó 587
 Orczy Lőrinc 348
 Orlay János 429
 Orlay Petrich Soma 246
 Orosz Kata 266
 Orosz László 715, 718
 Oroszi Ádám 267
 Oroszi Ádámné Sándor Kata 267
 Orr Sándor 720
 Orsovenszky Károly 203
 Ortutay Gyula 124—125, 197, 230, 573, 750
 Ossietzky 255
 Ostwald, Wilhelm 328
 Osvát Ernő 249, 333, 749, 751
 Osváth Béla 742, 750
 Oszlanszki Ferenc 56
 Osztrovszky József 195—196
 Otrokoci Főris Ferenc 430, 432, 436
 Ottlik György 55
 Ovidius Naso, Publius 209—210, 214, 723
 Ozorai Imre 543, 745
 Óry Ferenc 282

 Paget, William 483—484
 Pais Dezső 105, 711
 Pákay Zsolt 267—268
 Pákh Albert 570
 Pakots Károly 654
 V. Pál pápa 278
 Pál Margit 65, 68
 Palágyi Lajos 99, 399
 Palaiologos, Joannes 117
 Palatics György 744
 Palestrina, Giovanni Pierluigi da 669—671
 Pálffy Albert 617, 620
 Pálffy Endre 746—747
 Pálffy János 639
 Pálffy Kata 693
 Palkó István 746
 Pálmai Kálmán 409
 Pallas, Pjotr 427, 444
 Palocsay György 676—677
 Pálóczi Horváth Ádám 156, 290
 Palugyai Ferenc 692, 694
 Palucsák Pál 405
 Pándi Pál 89, 250—251, 289—290, 750, 752
 Pándy Zsigmond 692
 Pap András 353

 Pap Károly 249, 674 749, 751
 Pap Károlyné 750
 Pap László 55
 Pápai János 403, 745
 Pápai Páriz Ferenc 484
 Pápay József 184
 Papp Dániel 749
 Papp Ferenc 29, 311—312
 Papp Istvánné 747
 Papp László 742, 744—745
 Papszász Lajos 614—615, 618
 Pardoe, Júlia 243
 Pascal, Blaise 264
 Pašiaková, Jaroslava 128
 Pásztor Béla 101, 580
 M. Pásztor József 750
 Patai István 484
 Patai Sámuel 484
 Pataki Füsüs János 277, 280
 Pataki Névtelen 104
 Patay József 199, 201
 Păteanu, Gelu 747
 Patyi Sándor 255, 333, 340—341
 Paul, K. 128
 Pauler Gyula 234
 Pázmándi Horváth Endre 746
 Pázmány Péter 115, 120, 401, 519, 541, 545—
 549, 743
 Payr Sándor 56
 Pazurkiewicz, Stanislaw 567
 Pécsi György 230
 Pecz Vilmos 501
 Péczeli József 390, 412, 593, 745
 Péczely László 742
 Péczely Piroska 746
 Peéry Rezső 583
 Peidl Gyula 319
 Péguy, Charles 655
 Pekár Gyula 84, 253, 557, 650
 Pekárek, Václav 206
 Pekri Lőrinc 274, 485
 Pekry Lajos 691—692
 Pellico, Silvio 374
 Perczel Etelka 429
 Perecsényi Nagy László 430, 435, 439, 746
 Perepatits Antal 750
 Perger Ignác 201
 Perjés Géza 745
 Perlaky Sándor 201
 Perényi Miklós 364
 Perényi Zsigmond 639
 Pesovár Ernő 520
 Pesti Gábor 384—385
 Petelei István 34, 449
 Péter (cár) 435
 Péter László 332—335, 340, 492, 494—496,
 742—743, 750, 752
 Péter Zoltán 569
 Péterffi László 569
 Péterfy Jenő 90—91, 98—99, 709, 748
 Petkó Zsigmond 744
 Petőcz Pál 643
 Petőfi Sándor 27, 50, 52, 59—61, 92—94,

- 127—128, 131, 136, 159, 198—203, 244—
247, 372, 375, 379—380, 398, 402, 412, 458,
460, 469, 473—474, 525, 558, 567, 569, 607,
611—612, 696, 707, 717—718, 722, 728,
738—739, 745—746
- Petrák Katalin 752
 Petrarca, Francesco 715
 Petrik Géza 197, 369, 738, 747
 Petrolay Margit 555
 Petrőczy István 485
 Petrus de Allico 682
 Petrus de Vinea 105
 Peyer Károly 319
 Pfeiffer János 201, 203
 Pfeiffer, Carl Hermann 81, 77—78, 218, 220—
221, 224, 564
 Pfisterer Miklós 229—230
 Picasso, Pablo 576, 583—585
 Piccolomini, Aeneas Sylvius 110, 210
 Pikler J. Gyula 396
 Pindaros 211
 Pintér Jenő 231, 233, 567, 714, 738
 Pintér Zoltán 742
 Piperkovics Péter 203
 Pipos, P. 198
 Pirnát Antal 563, 572, 745
 Piscator, Ludwig Philipp 194—195
 Planche, Gustave 28—31
 Plutarkhosz 212, 667
 Podjebrád György 113
 Podmaniczky Frigyes 201
 Poe, Edgar Allan 462, 550
 Pogány József 320, 743
 Pogonowski, Jerzi 567
 Pók Lajos 742, 752
 Polányi Károly 320
 Polet, S. 742
 Polgár Károly 201, 203
 Pólya József 201
 Pompéry János 373—375
 Pongrácz Alajos 289, 622
 Pongrácz Gábor 695
 Pongrácz János 695
 Pongrácz József 484
 Pongrácz László 694—695
 Pongrácz Pál 694
 Ponsard, François 30
 Pontanus, Henricus 488
 Popa, N. 737
 Pope, Alexander 422, 673—674
 Popovič, Anton 416
 Pór Antal 358, 361—363, 365
 Pór Péter 130, 406
 Porché, François 751
 Pósa Lajos 99, 343, 678—679
 Posselt, Ernst Ludwig 74, 78—79
 Possevin, J. 744
 Possevino, Antonio 667
 Possonyi László 643, 652, 654, 659—662, 665
 Poszler György 229, 750
 Póth István 747, 750
 Pottornyai András 692—693
 Potyondy Ráfael 391
- Poussin, Nicolas 30
 Pöcze Borbála 537
 Prágai András 277
 Práger Miklós 752
 Pray György 427—429, 435, 437
 Pražák, Richard 127—129, 206, 727, 743, 745
 Prielle Kornélia 246
 Privorszky Ferenc 201
 Prohászka János 747
 Prohászka Lajos 230
 Prohászka Ottokár 649—651, 654, 657—658,
664
 Prónai Antal 505
 Propertius, Sextus 459
 Pricha, Jan 128
 Pukánszky Kádár Jolán 732
 Pulszky Ferenc 604—605, 623
 Puskin, Alexandr 160, 408, 422
 Pusztai Sándor 654
 Pusztai Gyula 555
 Pusztai Ferenc 752
 Pünkösti Andor 751
 Pyrker László 241
 Pyrrhosz 212
- Rába György 130, 742
 Rabutin, Bussy R. Johann 485
 Rachel, Elisabeth 372, 374
 Ráday Gedeon 391, 462—463, 467
 Ráday Pál 55, 286, 403, 486, 744—745
 Radnóti Miklós 131, 230, 254, 355—357, 382,
399, 472—473, 566, 573—588, 660, 748
 Radó Anna 495
 Radó György 160, 386, 742, 746
 Radocsay Dénes 689
 Radocsay Ferenc 201
 Radványi József 430
 Radványi Sára 355
 Radvánszky János 270, 273, 278, 485
 Rafael, Raffaello Santi 30
 Rainer Rudolf 681
 Rajnai László 748
 Rajnis József 235, 390, 673, 746
 II. Rákóczi Ferenc 55, 57—59, 259, 265—267,
269—270, 272—281, 286, 403, 485—488,
607, 737
 I. Rákóczi György 277, 279
 Rákos Péter 128—129
 Rákosi Jenő 94—95, 120, 122, 312
 Rákosi Szidi 312
 Rákosi Viktor 85, 89, 96, 725
 Ramus, Pierre 318, 333
 Rantzan, Heinrich 561
 Ranzanus, Petrus 438
 Rapcsányi László 744
 Ráth Károly 268, 315
 Ráth Mátyás 673
 Ráth Mór 26
 Ratkoš, Peter 562
 Rátz Jenő 396
 Ravasz János 744
 Raynal, Guillaume Thomas François 75, 78,
80

- Raymund, 94
 Rédey Tivadar 230, 234
 Redl Ferenc 201
 Rédvay István 621
 Regard, Maurice 29—30
 Régnier, Paule 656
 Reguly Antal, 17, 184
 P. Reichel Ágnes 566, 752
 Reinitz Béla 327—328, 332
 Rejtő István 554—558, 747
 Remarque, Erich Maria 408
 Reményi Ede 127
 Remenyik Zsigmond 397, 748—751
 Renan, Ernest 94, 99
 Rencz József 444
 Reni, Guido 494
 Rényi Károly 343
 Reök Henrik 201
 Reök Szilárd 201
 Reseta János 490
 Reszka (Resciu) Szaniszló 667, 669, 671
 Rétey T. Adám 284—485
 Reuchlin, Johannes 562
 Rév Mária 743
 Révai József 195, 198, 320, 322, 325, 393—
 395, 537
 Révai Miklós 259, 436
 Révész Béla 560
 Révész Ferenc 290
 Révész Imre 744—745
 Reviczky Gyula 34, 90—91, 98, 139, 253,
 309—310, 406, 454, 469, 576
 Réz Pál 750
 Rezik János 55—56
 Reychman, Jan 567—568, 747
 Ricardus 429, 434
 Richard, Wilhelm 162, 168—169
 Richardson, Samuel 418—420, 422—423
 Richlieu, Armand 30
 Riedesel, Hermann 625—629
 Riedl Frigyes 23, 25, 98, 101, 188, 253, 408—
 409, 431, 446
 Riedl Szende 92—95, 128
 Rigó László 372, 412, 726, 747—748
 Rilke, Rainer Mária 561, 649
 Rimbaud, Artur 124, 473, 560
 Rimány István 727
 Rimay János 401, 743
 Rippl-Rónai József 264
 Ristori, Adelaide 372—374
 Róbert Zsófia 750
 Robin, Armand 398
 Rogerius 360
 Rolland, Romain 254, 408, 579
 Róna Lajos 320—321
 Rónai Mihály András 660
 Rónai Pál 234
 Rónai Zoltán 320—323
 Rónay György 27, 337, 555, 650, 654, 656—
 657, 659, 714, 745, 748, 751
 Rónay László 750
 Ronsard, Pierre de 582
 Roos, J. 737
 Rosegger, Peter 405
 Rosti Ilka 675
 Rottenbiller Leopold 203
 Rottenbiller Lipót 199—200
 Rousseau, Jean-Jacques 76, 80, 418, 420, 423
 Rousselot, Jean 398
 Rozmanith Antal 201
 Rózsa György 392, 409, 564, 742
 Rózsa Lili 495
 Rozsnyay Kálmán 496
 Röder 194
 Röpke, W. 45
 Rubinyi Mózes 552—553, 743
 Rudán Amadéné 676
 Rudán Pál 676
 ifj. Rudbeck Olaus 435
 Rudas László 320
 Rudnay Józsefné Veres Szilárda 203
 Rudnyánszky Gyula 99
 Rudolf, R. 681, 683, 685, 687, 689
 Romy Károly György 241, 435, 745
 Rupp János 201
 Ruskin, John 456
 Rüssel, Bertrand 163
 Ruttkay Kálmán 412
 Ruzzante, de (Angelo Beolco) 116
 Ruzsiczky Éva 712, 747
 Rymer, Thomas 411
 Rzeplińska, Zófia 569
 B. Saár Zsuzsa 404, 747
 Saavedra, Angel de 155
 Sadoletto, Jacopo 672
 Sáfár János 691
 Šafařík, Pavel Jozef 128
 Sáfrán Györgyi 332
 Sainte-Beuve, Charles Augustin de 29, 233
 Saint Pierre, Bernardin 418
 Saitos Valéria 340, 750
 Sajnovics János 435, 444
 Salac, Antonin 562
 Salamon Ernő 250—251, 399
 Salamon Ferenc 28—29, 29—60, 98, 372—
 380, 411
 Salazar, Antonio 645—646, 651
 Sallai Imre 129
 Salimbene, de Adam 359, 361, 366—367
 Sallustius Crispus, Caius 210—211, 218—220
 Samanadze, N. 744
 Šamić, M. 736
 Sander 607
 Sand, George 29
 Sándor Ferenc 267—268
 Sándor István, 267, 426, 429, 437
 Sándor Istvánné Festetich Krisztina 267
 Sándor József 746
 Sándor Judit 268—269
 Sándor Kálmán 748, 751
 Sándor László 267—268
 Sándor Pál 326
 Sandtner Vilmos 201
 Sánta Ferenc 415

- Saphir, Moritz Gottlieb 630, 634
 Sappho 459
 Sardou, Victorien 126
 Sargina, Ljudmilla 750
 Suri Orvos Mihály 194
 Sarkadi Imre 749
 Sarkadi Istvánné, özv. Szabó Mária 696—700
 Sárkány György 681
 Sárközy Ferenc 618
 Sárközi György 234, 355, 749
 Sarlós Béla 200
 Sarlóska Ernő 746
 Sárosi Bálint 744
 Sárosy Gyula 568
 Sárváry Nusi 494
 Sas Ede 639
 Sauer, Johann 194—195
 Sauvageot, Aurélien 750
 Savigny, Carl Friedrich 95
 Sawrymovicz, Eugeniusz 132
 Scambata, 57
 Schandl Géza 87
 Schäffle, Albert 94—95
 Scheibl József 201
 Scheiber Sándor 678, 680, 744, 748, 750
 Schedel Ferenc I. Toldy Ferenc
 Schedel, Hermann 409
 Scheffel, Josef Viktor 405
 Schernoffer Károly 201
 Scher Tibor 400—401
 Schiefner Gyula 200
 Schiller, Friedrich 28—29, 67, 73, 78, 81, 418, 422, 491—492, 662
 Schleicher, August 95
 Schlözer, August Ludwig 430, 435—436, 439
 Schmeidler, B. 361
 Schmidt, Julian 29
 Schmidt, József 164, 166
 Schmidt, Leopold 747
 Schopenhauer, Arthur 165—166, 731
 Schoop, Anna Maria 225
 Schöpflin Aladár 98, 245—246, 249, 405
 Schöpflin Gyula 230
 Schram Ferenc 497, 504, 520, 744
 Schröder Jakab 201
 Schultze, Theodor 162
 Schuy Gilbert 65
 Schwaborn, H. 211
 Schwandtner János György 434, 358, 360, 439
 Schwartner Márton 439
 Schwartz János 54, 201
 Scott, Walter 708
 Sebastiani Vilmos 201
 Sebesi Ernő 328
 Sebesi Jób 16
 Sebestyén Gyula 519
 Sebestyén Károly 732
 Sebő Alajos 625—629
 Segesváry Lajos 488
 Seghers, Pierre 398
 Séllyei István 266, 285
 Sémonville, Marquis de 67, 69, 216, 220, 222, 225—226
 Seneca, Lucius Annaeus 211
 Sennyey Pongrác 213
 Seres György 270
 Seres József 414, 752
 Sévigné, Madame de 102
 Sharckleton, R. 737
 Shakespeare, William 29, 94, 242, 411—412, 420, 571, 599
 Shaw, George Bernard 411
 Sieroszewski, Andrzej 568
 Sik Csaba 678
 Sik Sándor 505, 647, 649, 652—654, 656, 665, 750—751
 Siklós András 750
 Silberstein Adolf 314
 Silhon, Jean de 214
 Simai Kristóf 564
 Simaya Katica 87
 Simándy Pál 750
 Simon Gyula 750
 Simon István 750
 Simon Jolán 328
 Simon Zoltán 162
 Sincai, Gheorghe 745
 Sinka Erzsébet 732
 Sinka István 50
 Sinkó Ferenc 665
 Sinkó Ervin 742—743, 746, 748, 750
 Sinkovics István 630, 726
 Sinkovics Gyula 748
 Sipka Sándor 750
 Sipos István 132
 Sismondi, Jean Charles 603, 608
 Sivirsky, Antal 752
 Skaricza Máté 744
 Skarka, Antonin 562
 Ślaski, Jan 568
 Ślizinski, Jerzy 415
 Słowacki, Juliusz 568
 Smit, W. A. P. 736—737
 Sobolewski, Jan 568
 Solohov, Mihail 254
 Solt Andor 412
 Soltész Katalin 471, 746
 Soltész Zoltánné 744—745
 Solymossy Sándor 519
 Sólyom Jenő 744
 Som József 104
 Somkuti Éva 746
 Somlyó György 743
 Sommer János 563
 Somogyi Éva 744
 Somogyi Kálmán 750
 Somogyi Sándor 747—748, 752
 Somos Lajos 404—405, 748
 Sós Endre 751
 Sós Júlia 23
 Sózer András 201
 Sóni Pál 752
 Sötér István 33, 40, 89, 92—94, 97, 132, 421, 572, 675, 677, 706—709, 717—718, 735, 737, 739—740, 742, 748, 751
 Söveges Dávid 505

- Sövényházy Márta 685
 Speroni Sperone 116
 Spira György 203
 Spriewald, Ingeborg 740
 Srányi János 201
 Sréter Lajos 622—625
 Staud Géza 732—733, 747
 Stackelberg, Jürgen 212—215
 Stadler Antal 201
 Staël, Mme de 203
 Staffenberger Alajos 201
 Stancsics Mihály 1. Tancsics Mihály
 Statius, Publius Papinius 106
 Steindl Ferenc 201
 Steindl Károly 201
 Steinherz, S. 358, 361
 Steinhoff, Margarete 561
 Steinmetz, Max 413, 740
 Steinthal, Heymann 94
 Stelling-Michaud, Sven 412—413
 Stendhal (Henry Beyle) 408
 Sterne, Laurence 418, 420, 422
 Stettner György 438—439, 240, 441, 489, 593
 Stocz József 201
 Stokar, Karl 66, 72
 Stoll Béla 125, 284—286, 381—383, 415, 497, 745
 Stoll, Heinrich Alexander 561—562
 Storm, Theodor 137
 Straka, Anton 128
 Streckfuss, Adolf 633—634
 Strzalkowa, M. 737
 Stussky János 691
 Sue, Eugène 30
 Sulán Béla 128
 Sükei Károly 29
 Sükösd Mihály 237—238, 397, 752
 Süpek Ottó 735—737
 Sylvester András 752
 Sylvester János 115—116, 256, 401, 562—563, 568, 714
 Svetaketu 170
 Swift, Jonathan 673—674

 Szabad György 748
 Szabadkai Mihály 109, 104
 Szabó Ervin 749
 Szabó Dávid 634
 Szabó Dezső 307, 309, 416, 524, 530, 566, 646, 657—658, 661, 750
 Szabó Ferenc 696, 746, 752
 Szabó Flóris 519, 681, 746
 Szabó Gizella 378
 B. Szabó György 264, 751
 Szabó György (romániai) 744
 Szabó György 129, 729, 742, 749, 751—752
 Szabó Gyula 378, 751
 Szabó Imre 675
 Szabó János 201, 490—491
 Szabó Jolán 378
 Szabó József 433, 436, 439
 Szabó Károly 184, 377—378, 379, 481, 715, 743

 F. Szabó Lajos 698—699
 Szabó László 234
 Cs. Szabó László 40, 43, 400, 661
 Szabó Lőrinc 162—170, 234, 459—460, 469, 472—473, 566, 574, 749
 Szabó Magda 569
 Szabó Nazárius 430—431, 444
 Szabó Pál 50
 Szabó T. Attila 381—382, 497, 744
 Szabolcsi Bence 115, 198, 208, 230, 461, 474, 745
 Szabolcsi Miklós 62, 64, 124, 130, 132, 261, 320, 326, 334, 398, 410—411, 415—416, 460, 462, 476, 537—540, 573, 650, 740, 742, 750—752
 Szabolcska Mihály 95, 99
 Szacsavay Ágoston 638
 Szacsavay Imre 637—641
 Szacsavay Jenő 638
 Szacsavay Lajos 638
 Szádeczky Kardoss Lajos 238
 Szakál István 192
 Szalai Sándor 660
 Z. Szalai Sándor 748
 Szalatnai János 727
 Szalatnai Rezső 128, 339, 742—743, 752
 Szalay Ágoston 675
 Szalay Gábor 675—675
 Szalay Gizella 675—676
 Szalay István 675
 Szalay Károly 743, 752
 Szalay László 199, 273, 278, 484, 605, 610, 674—678
 Szalay Zsófia 1. Havas Imréné
 Szalayné 643
 Szalazár Károly 201
 Szamosközy István 211—213, 215, 671, 726, 744
 Szántó Árpád 355
 Szántó Béla 320
 Szántó György 569
 Szántó Judit 208, 330, 341, 749
 Szántó Tibor 751
 Szappanos Mihály 485
 Szárazberek Nagy József 614, 616, 618, 637
 Szarvas Gábor 95—96, 731, 747
 Szász Béla 312
 Szász Károly 98, 307, 311—313, 379—380, 469, 593, 680
 Szász Károly, legifj. 311
 Szathmári István 742
 P. Szathmári Károly 160
 Szathmári Zoltán 492
 Szathmári Zsigmond 725
 Szauder József 243, 263, 289, 350, 368—369, 393, 417—419, 470, 672—674, 742, 746
 Szauder Józsefné 672
 Szávay Gyula 496
 Szeberényi Lehel 751
 Széchenyi György 645
 Széchenyi István 156, 170, 234—235, 294, 353, 402, 404, 484, 603—604, 606, 657, 675, 747

- Széchényi Pál 268
 Szegedi András 715
 Szegedi Ferenc Lénárt 504
 Szegedi Kis István 544
 Szegedi Kőrös Gáspár 743
 Szegfi Mór 680
 Szegfi Mórné 680
 Szeghalmi Elemér 746
 Szegő Endre 234
 Székács József 593
 Székely Bertalan 745
 Székely György 114, 360 412
 Székely István 116, 118, 188, 384,
 543
 Székely József 202
 Székely László 654
 Székely Mátyás 672
 Székely Mihály 201
 Székely Mózes 215
 Szekeres László 570, 621, 715—716, 720—722,
 746
 Szekernyész János 751
 Szekfű Gyula 48, 91, 403, 644, 651, 657, 658—
 659, 666
 Szelepcsényi György 505
 Széles András 673—674
 Széles Klára 751
 Szeli István 746
 Szelle Béla 400, 402
 Szemenyey 505
 Szemere Bertalan 247, 605—608, 640
 Szemere Miklós 627
 Szemere Pál 196, 241, 591, 600—602, 672—
 673, 676
 Szemlér Ferenc 751
 D. Szemző Piroska 414, 748
 Szenci Kertész Ábrahám 481
 Szenci Molnár Albert 57, 125, 194—195, 264,
 277, 401
 Szenczi Miklós 411
 Szende Aladár 751
 Szende Pál 320, 325—326
 Szendrey Júlia 751, 59—61, 204, 246,
 377—378, 717
 Szendrői Névtelen 104
 Szentessy Gyula 99
 Szentirmai Elemér 748
 Szentiváni Mihály 747
 Szent-Iványi Béla 740, 744
 Szent-Iványi László 748
 Szentkuthy Miklós 229, 234
 Szentmihályi János 742—743
 Szentpáli Ferenc 744
 Szentpály Janka 636—637
 Szentpály László 636
 Szentpétery Zsigmond 201, 126
 Szentpétery Imre 367, 745
 Szentpétery János 691
 Szentpétery Sámuel 622, 625
 Szenvey József 593
 Szép Ernő 121, 750
 Szepsi Csombor Márton 263—264, 569
 Szepsi Korocz György 277
 Szerb Antal 229—236, 359, 407, 469, 650—
 651, 708, 750, 752
 Szerb Antalné 229
 Szerdahelyi Kálmán 126
 Szerémi György 745
 Szeremlei Samu 628
 Szerőcsei Gyula 431
 Szeverényi Erzsébet 400, 558
 Szigeti József 704
 Szigeti József (Románia) 549, 747
 Szigeti József 94, 749
 Szigeti Kilián 744
 Szigligeti Ede 90, 92, 126, 202, 708, 725, 730,
 747
 Szigligety Eduárd 1. Szigligeti Ede
 Szij Rezső 332, 751
 Sziklay László 128, 132, 563, 727, 740, 742—
 743, 746
 Szikszai Hellopaucus Bálint 715
 Szikszai Imre 213
 Szikszai Lajos 630
 Szilády Áron 107, 715
 Szilágyi Dezső 101
 Szilágyi Ferenc 372—374
 Szilágyi Géza 398
 Szilágyi István 199, 202, 707
 Szilágyi János 751, 744
 Szilágyi János György 744
 Szilágyi Mihály 213
 Szilágyi Péter 130, 457
 Szilágyi Sándor 92—93, 373, 378, 732, 637—
 638
 Szili József 751
 Szini Gyula 405—406, 560, 751
 id. Szinnyei József, 55—56, 123, 138, 197,
 265—266, 274, 285, 369, 386, 488, 636,
 673—674, 680, 738
 Szirmai I. 751
 Szirmay Tamás 636
 Szkhárosi Horvát András 542—544
 Szmirnov 411
 Szmrecsányi Antal 690
 Szokoli Musztafa 347
 Szokoly Tamás 641
 Szokoly Viktor 625, 627, 634, 641
 Szoltán (fejedelem) 183
 Szombatfalvy Albert 702
 Szombathi János 436
 Szontagh Gusztáv 24, 593
 Szophoklész 218, 220, 226, 235
 Szőke György 752
 Szőke Sándorné Ambrovits Irén 332, 339
 Szperling, E. M. 569
 Sztachánov 1.: Sztahanov
 Sztachovics Remig 502
 Sztahanov, A. G. 528—529
 Sztárai Mihály, 116, 543—544
 Sztripszky Hiador 54, 57
 Sztórkayné Mándi Teréz 751
 Szudi István 433, 436
 Szunyogh Gyula 743
 Szuromi Lajos 264, 288
 Szücs István 484, 751

- Szücs László 752
 Szücs Sámuel 745
 Szücsi József 599
- Tabák András 751
 Tacitus, Publius Cornelius 25, 75, 80, 210—
 214
 Taillandier, Saint-René 245
 Taine, Hyppolit 94, 100
 Takács János 376—377
 Takács József 54, 56
 Takács Tibor 752
 Takáts Gyula 751
 Takáts Sándor 234, 708
 Takátsy István 202
 Tamás Aladár 416
 Tamás Anna 259, 742
 Tamás Attila 207—208, 132, 707, 752
 Tamási Áron 538, 654
 Tanárky Gyula 748
 Táncsics Mihály 402, 597, 609, 611—612, 728
 Tao 167
 Tápai Mihály 752
 Tapié, Victor Lucien 750
 Tarantói Lajos 362—362, 367
 Tardy Lajos 350, 353, 386, 392, 746
 Tárkányi Béla (Viperina József) 649
 Tarnai Andor 66, 348, 351—353, 386, 389—
 390, 392, 745
 Tarnay Zsuzsanna 564
 Tarnóc Márton 564, 742
 Tarnóczy István 272—274
 Tasnádi Attila 747
 Tasner Antal 593
 Tasso, Torquato 24, 154, 158, 160
 Tassy Ferenc 751
 Tatay Pál 202
 Telegdi Miklós 401
 Teleki László 200, 202—203, 238, 678, 731,
 747—748
 Teleki Mihály, ifj. 278, 281
 Teleki Sámuel 73, 75, 78, 80, 202
 Teller Kálmán 88
 Temesi Alfréd 279
 Temesvári Pelbárt 111, 114, 743
 Terentius Afer, Publius 726
 Terestyéni Ferenc 258, 742
 Terény Sándor 496
 Ternay Kálmán 339
 Tersánszky Józsi Jenő 129, 748—749, 751—
 752
 Tersen, E. 750
 Teslér László 241—242, 442
 Tessedik Sámuel 746
 Tettamanti Béla 342
 Thackeray, William Makepiece 137, 373, 378,
 408
 Thaisz Elek 202—203
 Thaly Kálmán 54, 91, 265m 267—274, 279,
 286, 486, 488, 708, 748
 Themisztoklész 24
 Theodosius császár 359
 Theokritosz 459—460
- Thinsz, G. 751
 Tholdi Anna 267
 Tholdi Kata 266
 Tholdi Márton 266—267
 Tholdi Pál 267
 Thomas, Ferdinánd 427, 435—436
 Thomson, James 418, 649
 Thordai János 744
 Thou 30
 Thököly Imre 54—55, 485
 Thuróczy János 103, 111—112, 116—118, 186,
 384, 744
 Thurzó Gábor 565, 654, 733, 751
 Thurzó György 545
 Thury Etele 269, 484
 Thury Zoltán 449—450, 555—558
 Tiberius Caesar Augustus 213—214
 Tibullus, Albius 459
 Tihanyi Károly 354
 Tiles János 55
 Timár Kálmán 104, 682, 685
 Timofeeva, V. 751
 Sz. Tinn Mária 746
 Tinódi Sebestyén 108, 385, 401, 404
 Tisza István 87, 319
 Tisza Kálmán 94, 96, 315, 719
 Tisza Lajos 614—620, 635, 640
 Tóbiás Áron 748, 751
 Töbler János 645
 Tocqueville, Alexis-Charles Cère de 603
 Todi, Jacopone da 113
 Toffanin, Giuseppe 116, 215
 Toldalaghy Pál 654
 Toldy Ferenc 91, 118, 123, 155, 202, 236, 239,
 374—375, 377—378, 386, 425, 431, 438,
 440, 443, 489, 570, 589—591, 593, 595—
 596, 600, 602, 678, 715, 731
 Toldy István 91
 Toller, Ernst 331, 407
 Tolnai Gábor 230, 234, 263—264, 573—574,
 576, 578, 581, 583, 588, 744, 751
 Tolnai Lajos 35, 90, 93, 98, 212, 133—151,
 298—317, 416, 730
 Tolnai Vilmos 212
 Tolsztoj, Lev 333, 331, 411, 451, 751
 Tomitano, Bernardo 116
 Tomori Anasztáz 571
 Tompa Mihály 26, 92, 131, 139, 636, 680,
 706—707, 747—748
 Cs. Tompos Erzsébet 744
 Tonukuk 177, 182—183
 Tonjulinik 177
 Torkos József 426, 434—435
 Toronyi Gyuláné 60
 Tótfalusi István 751
 Tótfalusi Kis Miklós 256, 401, 484
 Tóth András 742, 746
 Tóth Árpád 129, 131, 460—461, 469, 471—
 473, 475, 750
 Tóth Béla 101, 121, 266, 334, 451, 744, 747
 Tóth Dezső 132, 239, 241—243, 261—263,
 416, 447, 491, 748, 750—752
 Tóth Ede 555

- Tóth Endre 268, 281—282, 285
 Tóth Endréné 744
 Tóth Gáspár 199—200, 202
 Tóth Gyula 748
 Tóth Judit 587
 Tóth Kálmán 29, 98, 373, 378, 469, 491, 725
 Tóth Kálmánné (Majthényi Flóra) 373—374
 Tóth László (történész) 278
 Tóth László (újságíró) 355
 Tóth Lőrinc 243, 593, 607—609
 Tóth Miklós 654
 Tóth Sándor 751
 Tóth Sarolta 251—252
 Tóth Tihamér 654
 Toti, G. 743
 Tőke István 265, 269
 Tőkés László 742
 Tömörkény István 33, 258, 397, 416, 749
 H. Törő Györgyi 61, 247, 738, 746
 Török Bálint 108—109, 347
 Török Frigyes 202
 Török Gyula 33—39
 Török József 313—315
 Tövisi Géza, 720
 Trajanus, Marcus Ulpius 112
 Trattner János 672
 Traversz József 202
 Trefort Ágoston 199, 308—312, 605, 675
 Trenand, Endre 398
 Trencsényi-Waldapfel Imre 40, 211, 230, 232—
 235, 358, 359—362, 365—366, 586
 Treuttel (kereskedő) 224, 226
 Trikál József 647
 Trousson, R. 748
 Tuholsky, Kurt 255
 Turánszky Kristóf 553
 Turcsák Miklós 694
 Turcsányi Elek 101
 Turcsányi Ezekiel 553
 Turczel Lajos 255, 746, 751
 Turgenyev, Ivan Szergejevics 93
 Turkolly Sámuel 426—429, 434, 437
 Turóczi-Trostler József 155, 157, 159, 743,
 750—751
 Tsétsi János 488
 Tüskés Tibor 742, 751
 Tűz Tamás 654
 Tzara, Tristan 398

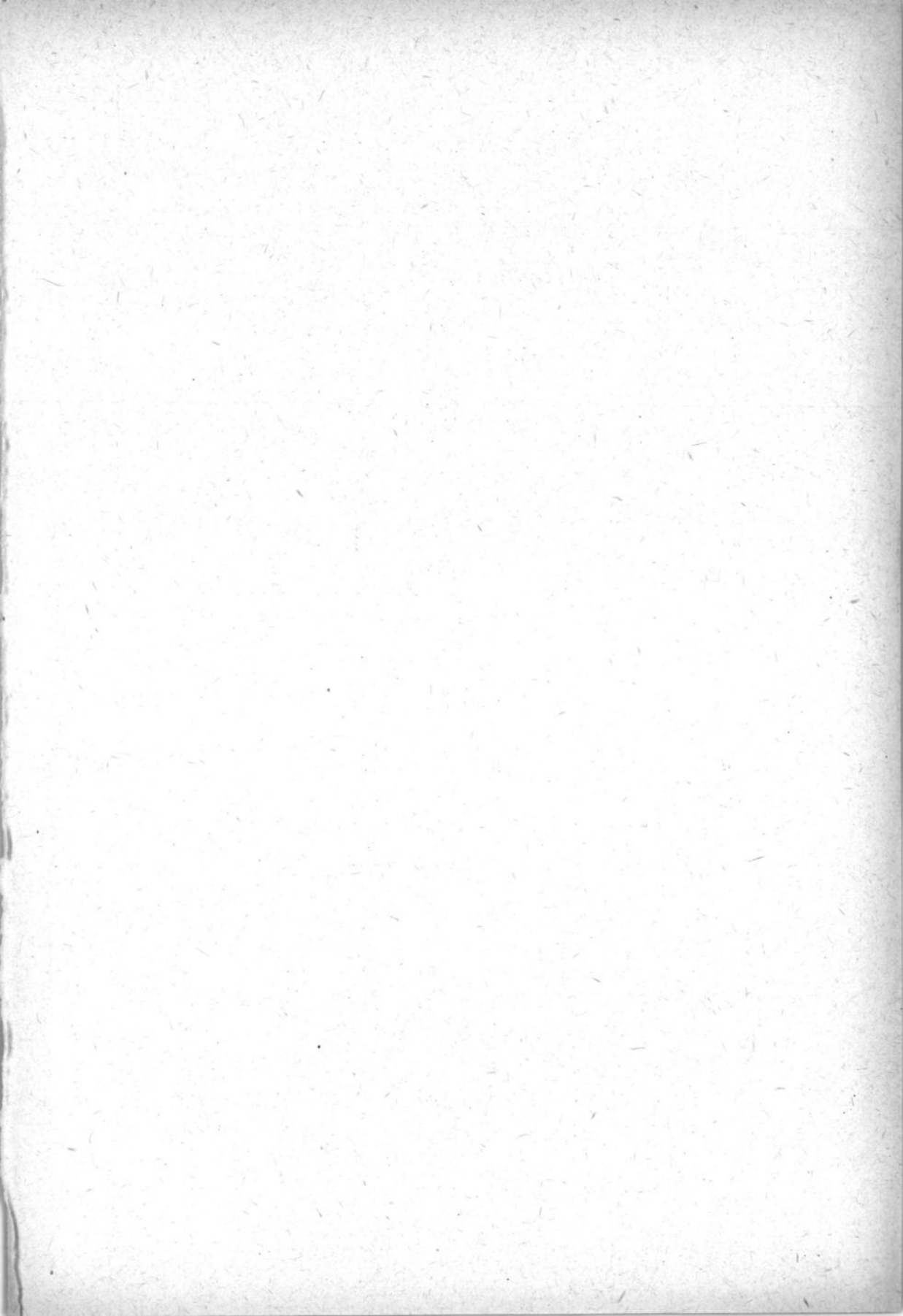
 Ugron Gábor 313
 Ujfalussy József 751
 Ujlaki Klára 316
 Ujváry Zoltán 744
 II. Ulászló 113—114
 Ungaro, Filippo 367
 Unger Henrik 202
 Urbán Aladár 746
 Urban, Zdenek 208

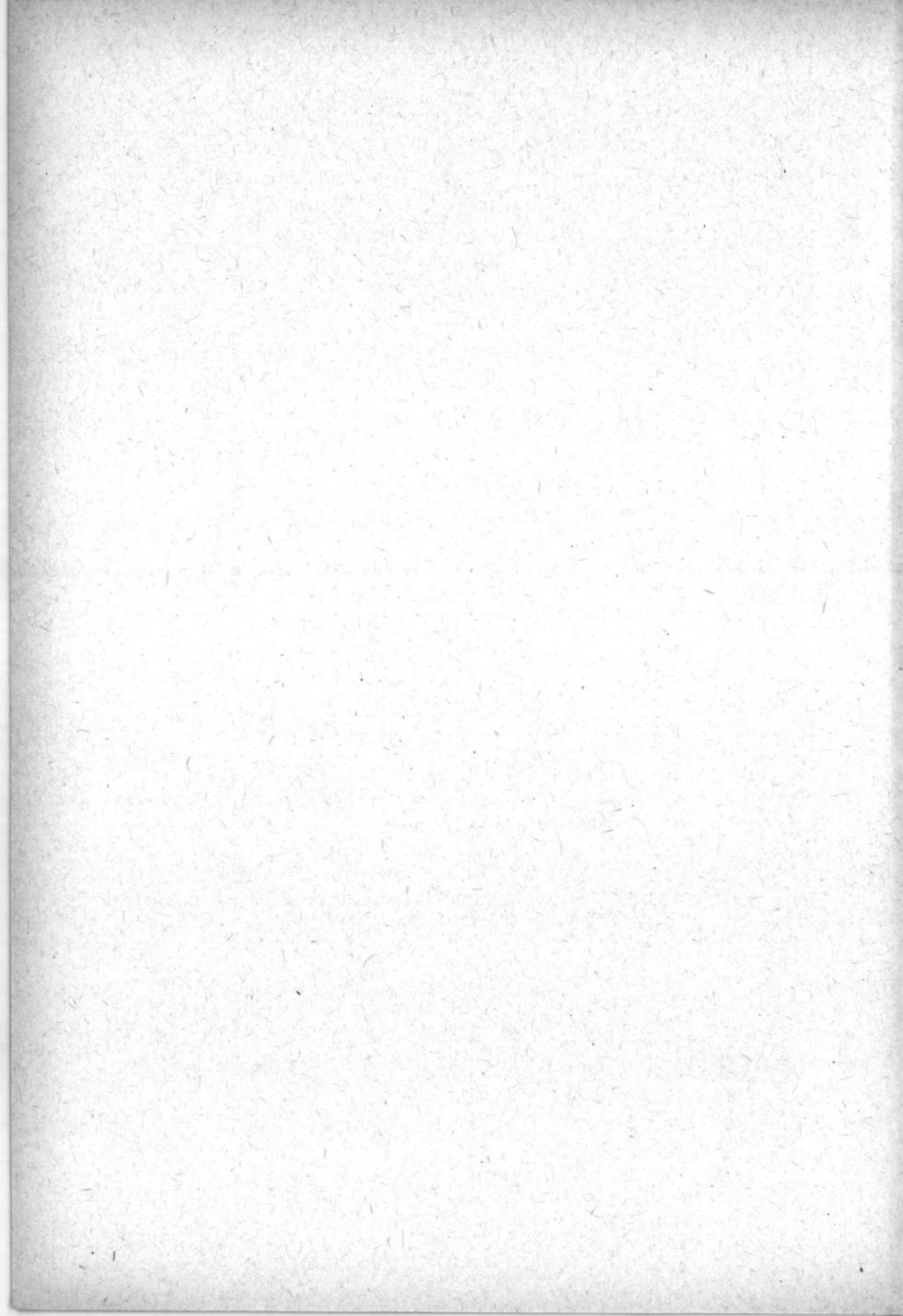
 Vachott Sándor 60
 Vachott Sándorné 677
 Váci Mihály 588
 Váczy Péter 230

 Vadnay Károly 139
 Vagner János 202
 Vágó Béla 320
 Vágó Márta 340, 751
 Vahot Imre 202, 719
 Vajda Endre 751
 Vajda György Mihály 572, 735—736, 739,
 742—743, 750, 752,
 Vajda János 24, 33, 90, 92, 94, 131, 162, 309
 398—399, 413, 414, 458, 469, 576, 649,
 678—680, 706—708
 Vajda László 752
 Vajda Péter 593
 Vajda, Stephan 751
 Vajthó László 230, 234, 725
 Valero Antal 199
 Valéry, Paul 648
 Valkai András 714—715, 744
 Valkó Arisztid 748
 Vallés, Jules 29
 Valmore I. Desbordes-Valmore
 Vályi Nagy Géza 253
 Vályi Nagy Gusztáv 493
 Vang, Au Si 169—170
 Vapcárov, Nikola Jonkov 207—208
 Váradai Péter 562
 Váradai Szabó János 746
 Varannai Aurél 746
 Várdai Béla 553, 555
 Varga Ervin 537
 Varga Imre 572, 744
 Varga János 614, 642
 Varga József 122, 132, 558—561, 751—752
 Varga Rózsa 263, 751—752
 Varga Tamás 673—674
 Varga Zoltán 404
 Vargha Balázs 288—289, 291, 746
 Vargha Damján 685
 Vargha Gyula 98, 195—196, 399, 469
 Vargha Kálmán 59, 128, 249, 357, 405—406,
 565, 751—752
 Vargyas Lajos 467, 744
 Varjas Béla 230, 256, 680, 715, 744—745
 Várkonyi Ágnes 748
 Várkonyi Nándor 748, 751
 Városi István 654
 Vas Gereben 134, 708
 Vas István 40, 48, 52, 274, 660, 749, 751
 Vásárhelyi András 114
 Vasvári Pál 246, 612
 Vatha 54
 Vayer Lajos 409
 Vayer Lajosné 261
 Vegetius Renatus, Flavius 539
 Végh Ferenc 385, 745
 Végh János 727
 M. Velenyák Zsófia 742
 Verancsics Antal 105, 278
 Verancsics Faustus 278
 Vercors (Jean Bruller) 750
 Verdi, Giuseppe 495
 Veres Péter 40—41, 256—258, 751
 Veres Pálné 203

- Veresmarti Mihály 385
 Veress Endre 667—668, 672
 Veress Ferenc 638
 Veress Gábor 197
 Veress Samu 554
 Vergilius Maro, Publius 158, 210—211, 359, 470
 Verhaeren, Émile 207
 Verlaine, Paul 582, 649, 751
 Verováczy György 202
 Verseghy Ferenc 391, 458, 673, 745
 Vértés O. András 744
 Vértés O. Augustza 746
 Vértés György 534, 751
 Vértési Arnold 89, 723
 Vértessy Jenő 369
 Vértesy Miklós 743
 Vetulani (lengyel prof.) 413
 Vezér Erzsébet 558, 751
 Vészi József 122
 Veszprémi István 484
 Vető Miklós 251
 Vida József 379—380
 Vigny, Alfred de 31
 Vikár Béla 115
 Vild Károly 699
 Villon, François 582
 Vilmos (mantuai fejedelem) 670
 Vincze Géza 415
 Vincze József 553, 555
 Vincze László 746
 Vinkler Mihály 202
 Virág Benedek 119, 153—155, 157, 240, 242, 427, 437, 462, 746
 Virágh Ferenc 745
 Virágh Guidó 622—623, 625
 Viski Károly 519
 Vita Zsigmond 198, 745—746, 742
 Vitéz János 562
 Vittoria 669
 Vizkelety András 277, 744
 Vladár Samu 551
 Voetius Ghisbertus 478
 Vogl Lajos 202
 Voigt Vilmos 742, 750
 Voinovich Géza 23, 25—28, 675—677
 Voisine, J. 736—737
 Volf György 95
 Voltaire 390, 411, 647, 673—674
 Vörös Antal 616, 618, 742
 Vörös Imre 264
 Vörös László 751
 Vörösmarty János 489, 491
 Vörösmarty Mihály 2, 60, 130, 152—161, 199, 202, 239—243, 247, 264, 298, 353—354, 386, 398—399, 412—414, 425—448, 461—462, 469, 489—491, 571, 589—593, 596—599, 602, 649, 662, 707, 721, 728, 746—747
 Völgyi Gusztáv 678
 Vrhovszky Mihály 202—203
 Vukovics Sebő 627, 631—632
 Vulcan, Josif 749
 Waddingus 366
 Wagner, Richard Wilhelm 343, 492
 Wahrmann Mór 313—314
 Waldapfel József 62, 230, 234—235, 241, 289—290, 385, 676—677, 685, 748
 Walther, H. 689
 Waltherr László 369
 Warga János 593, 597, 599
 Wargha István 595—597
 Weber Ádám János 278—279, 281
 Weber Antal 742
 Weber Simon 294—297
 Weigel, T.O. 683
 Weiler Artur 346
 Weiss Mihály 744
 Welcker, Karl Theodor 607
 Wellek, René 737
 Wellesz, Eugen 117
 Weltner Jakab 320
 Weöres Sándor 539, 574
 Wernher György 743
 Wertheimer Ede 368
 Wesselényi Miklós 196, 369, 603—607
 Wesselényi Miklós (XIX.) 615—617
 Wesselényi Polyxéna 606—607
 Weszprémi István 745
 Whitmann, Walt 207, 539
 Wieland, Christoph 78, 391
 Wilde, Oscar 124, 331, 408
 V. Windisch Éva 239
 Windischgraetz, Alfred 625—626, 639
 Winter, Eduard 740
 Wittman Tibor 278
 Wolff Károly 645
 Wolfner Pál 122
 Wolker, Jiří 206—208
 Wolfmann, Karl Ludwig von 73, 76—78, 80
 Worafka, 708
 Wordsworth, William 418
 Wurmser, A. 742
 Wundt, Wilhelm 94
 Würtz (francia könyvkeres.) 67, 224, 226
 Yoliij tegin 182
 Young, Edward 418, 422
 Záborszky Márton 694—695
 Zacharia, Wilhelm 390
 Zadányi Éva 65—67, 78
 Zádor György I. Stettner György
 Zadrzilova, M. 751
 Zalánkeményi János 667
 Zalár József 314
 Zalka Máté 520—536
 Zalka Paula 527
 Zalka, Tála 521
 Zalka, Vera 520—521, 525—528
 Zambra Alajos 505
 Zamoyski Jánosné Báthory Grizeldisz 744
 Zannoni, Rizzi 427
 Zátonyi Sándor 744
 Zawadzki Bartos 667
 Zdziechowaski, Marian 567
 M. Zemplén Jolán 745

- Zempléni Kornél 99
 Zestermann, A. 683
 Zichy Antal 404
 Zichy Eduard 353
 Zichy Ferenc 199, 614, 620, 640
 Zichy Imre 98
 Zichy István 267
 Zichy Mihály 747
 Zichy Ödön 639
 Ziegler, K. 212
 Zilahi Zsül 492
 Zilahy Gyula 492—493, 495—496
 Zilahy Imre 725
 Zilahy Károly 59—61, 90, 94, 244, 246,
 379—380, 747
 Zilahy Lajos 524, 528—530
 Zilahyné Singhoffer Vilma 495
 Zimányi Vera 745
 Zipser Mátyás 125
 Zircz Péter 751
 Zlinszky János 199
 Zoffcsák József 202
 Zola, Émile 408, 453
 Zolnai Béla 650, 751
 Zolnay Vilmos 743
 Zoltai Dénes 743, 750
 Zoltai Lajos 267
 Zoltán József 119—120, 750—751
 Zoványi Jenő 56, 266, 483
 Zöld Ferenc 332
 Zrinszky László 752
 Zrínyi Miklós (XVI.) 109
 Zrínyi Miklós (XVII.) 119, 154, 158, 160,
 209—215, 388, 398, 416,
 Zrínyi Miklós (költő) 541, 545—549, 568, 737,
 743—744
 Zrínyi Péter 258, 607
 Zuckermanné 324
 Zsámboki János 212, 726
 Zsaskovszky 505
 Zsembery György 353
 Zsigmond (császár) 112
 Zsigmond Ede 250
 Zsigmond Ferenc 555, 724—725
 Zsigmond Mihály 202
 Zsigmond Anna 495
 Zsindely Endre 65, 216
 Zsirai Miklós 184
 Zsivora György 200, 202, 593
 Zsoldos Jenő 678, 680
 Zsolt Béla 101
 Zsurmay 625

Az az igény, hogy az emberi történelem egészét valamilyen módon átfogja és értelmezze ott van *Az ember tragédiája* költői szándékai között. A vállalkozás nagyarányú, de Madách már fiatalkori olvasmányaiban talált rá példát. Az *Athenaeum* (mint Baranyi Imrénének *A fiatal Madách gondolatvilága* c. könyvében olvashatjuk) számos olyan, csak részben eredeti cikket közöl, amely az emberiség történetét bizonyos fejlődési korszakok szerint tagolja, s bölcséleti alapon értelmezi az egyes szakaszok tartalmát és sorrendjét is. Az értelmezés, a gondolati megfajlás irányába ösztönzött az önkényuralom évtizede is a maga nyomasztó, súlyos világnézeti kérdéseket fölvető levegőjével. Madách tehát főhősébe, Ádámba azt a hatalmas sóvárgást plántálja, hogy valamiképp belelásson a világ titkába — ezt a behatolást az álomjelenetekben, jórészt a történelem közege át próbálja meg.

A *Tragédia* saját történelmi szintézisének kialakulását már az elején befolyásolja két körülmény. Az egyik az, hogy nem tudós, hanem költő birkózik a nagy kérdésekkel, a mű tehát inkább hordozza kételyeit és viaskodását, mintsem hogy kész, kiegyensúlyozott világnézetet tükröztetne. Másrészt pedig Madách költőként is sokkal inkább a korából és saját egyéniségéből kiáradó élményvilágba van ágyazva, sokkal inkább bizonyos stabil élménytípusok keretében mozog, hogysem a múlt, a történelem korhoz kötött jelenségei iránt túlnagy érzék fejlődhetne ki benne. Ha az álomjeleneteket abból a szempontból kezdenénk vizsgálni: mennyi bennük a történelmi levegő, érezni-e bennük egy kor sajátos világát, hangulatát — nem mindig jutnánk pozitív eredményre. Az egyes színekben, Ádám igényeiben, sorsában, csalódásaiban sok az eszei és élménybeli ismétlődés vagy azonosság. A történelem alaprétegét nagyönis bizonyos elemi emberi problémákra szűkíti le, amilyen a tömeg hálátlansága a nagyember iránt, a nagyember magánéleti boldogtalansága, természetes emberi boldogságvágy és mesterkéltség, kötöttség, esetleg aszkétikus társadalom ellentéte, a bűn, a nyomor, az elaljasodás állandósága. A negyedik szín két nagy mondanivalója: az egyeduralkodó fáraó boldogtalansága, dicsőségvágyának kudarca és az embertárs fölfedezése a nő igézetén keresztül. Ez is mutatja, hogy a színben semmi jellemzően egyiptomi nincs, legfeljebb a gúla és a múmia. Az athéni világra azért van legfőként szükség, hogy romantikus szemléletének megfelelően a tömeg értetlenségét és árulását demonstrálja. Egy-egy alakban és konfliktusban a maga időtlen, romantikus ideáljait testesíti meg: a fáraó, Miltiadész, Tankréd egyaránt meg nem értett romantikus zseni; Danton egy kicsit a fáraó új kiadása: a közélet és a hatalom nyomása és üressége közepett szerelemre, magánéleti boldogságra sóvárgó nagyság. Bizánc aszkézisével és Prága üres udvariságával a maga élet- és erő-kultuszát szegezi szembe.

De azért tudunk egyet-mást a mérleg másik serpenyőjébe is dobni. Madách nem zárkózik be teljesen saját világába; négy évezred történetén át vándorolva mégiscsak kibontakozik, olykor igen lényeges területeken, történelmi érzéke, a kor különleges problémáit megérző képessége. Érthető, hogy ezt nem éppen a főalakok körül kell keresnünk. Kérdés, mennyi a valóban korhoz kötött Ádám alakváltozataiban. Évában is elég sok a romantikus ideáltípus, de Kepler felesége és az izgalomra sóvár londoni polgárlány (meg a mamája) jól van lokáli-

* A Magyar Irodalomtörténeti Társaság rendezésében, 1965. január 14-én megvitatásra került Barta János tanulmánya. A vitán elhangzott hozzászólásokat folyóiratunk 1965/3. számában közöljük. (Szerk.)

zálva. Bizánc pátriárkája, szerzetesei és eretnekjei — tehát a mellékalakok — egy hosszú európai korszak légkörét idézik fel. Az athéni világ ábrázolásában ott van az a történeti felismerés, hogy ebben a „demokrácia”-ban is él az osztálytagozódás és virul a korrupció. A kései császárkor dekadenciája, a korai kereszténység dogmahasogatásai, a Habsburg-birodalom udvari kultúrája, a jakobinus erkölcs és hősiesség, a XIX. század élet- és erő-kultusza, a liberális—kapitalista szabadverseny, a korai munkásmozgalom Madách korának, a negyvenes és ötvenes éveknek történeti tudatával és tudomásával hitelesíthetők; több esetben a forrást is meg tudjuk jelölni, amelyből költőnk az illető korszakot megismerte.

A mondottakból lesűrhető, hogy *Az ember tragédiája* átfogja ugyan az emberiség egész történetét, de nem történelemábrázolás, és egyáltalán nem sorolható a költészet történeti jellegű műfajainak egyikébe sem — már csak kereteiből következő igen erős stilizáló jellege miatt sem. A történelmi korok és részletvonások helyett Madách számára az volt a fontos, hogy szembenézzen azokkal a problémákkal, amelyek elé a történelem egésze állítja a költőt és a gondolkodót. Ezek a problémák voltaképpen egy egész nemzedéket foglalkoztatnak akkoriban. A közhiedelemmel ellentétben az újabb kutatások azt mutatják, hogy a századközépen, főként a negyvenes és ötvenes években elég gazdag a történetfilozófiai elmélkedés hazánkban. Egy-egy idevágó kötetpublikáció mellett különösen a történetsszemlélet elvi kérdéseit boncoló folyóiratcikkek száma nagy. Vezet e téren az *Athenaeum*, de részesedik benne a *Tudománytár*, az *Új Magyar Múzeum* és a kor több más folyóirata is. Maguk a problémák természetesen a történelmet megérteni vágyó szándékból fakadnak, de az adott néhány évtized veti fel őket: a magyar liberalizmus fénykora, a fiatal nemzedék demokratizmusa és antifeudalizmusa, aztán a szabadságharc katasztrófája és az európai forradalmak összeomlása. A kor diktálja, hogy mit kérdezzenek, de ebben filozófus-elődök gondolatai is irányítják őket; a kérdésben Madách is a korra és filozófusok eszméire támaszkodik. Az, ahogy választ talál vagy válaszáért küzd, már nemcsak a koré: megszólal egy különös költő-egyéniség is. Az ilyen költői történeleminterpretációnak is vannak magyar előzményei, amint erre már többen rámutattak, különösen Vörösmarty gondolati és Petőfi gondolati-forradalmi költészetében. A nagy problémák újbóli fellángolásának jele éppen az önkényuralom elején az Arany-féle *Gondolatok a békekongresszus felől*, amelynek kérdései és kételyei Madáchra emlékeztetnek.

Az ötvenes évek történelmi elmélkedésének egyrésze arra a fő kérdésre irányul: mi is hát a történelem hordozója, alánya, főárama? Már Comte azt hirdette, hogy a háborúk és a királyok történelme lejárt, s az eljövendő pozitív korszak a tudomány, a civilizáció, a béke és a boldogság ideje lesz. A magyar elmélkedők szerint is a kultúra fejlődése és a civilizálódás az, aminek történelme van — valójában ez maga a történelem. Kihámozható, hogy a megállapítás mögött ott van a még mélyebb kérdés: melyek a történelemformáló erők? Milyen történelemformáló erőkben hitt ez a kor — milyen erők kibontakozásának és küzdelmének tulajdonította az emberi történelmet? Talán érezzük, hogy a *Tragédia* problematikájának közelében vagyunk. A mű eszmeiségéből is adódik a kérdés, amely a történelem formáló erőt kutatja.

S amikor Madách felteszi magának ezt a kérdést, már készen találja azokat a válaszokat, amelyeket a század első felének európai világnézeti és bölcséleti áramlatai produkáltak. A romantikus történetsszemlélet csupa felsőbbrendű, nem földi erők működését látja a történelemben, amelyeket különféle névvel ruház fel: a történelem a világot kormányzó szellem eposza, az emberben örökké működő univerzum tükré. A romantikus történetsszemlélet nagy híve, Schelling követője, Fessler mondja: „Irányát és jelentőségét tekintve valamennyi világeseemény csak az örök, a kicsinyes emberi okosságon mindig győzedelmeskedő isteni igazság története, amely igazságot a régi világ vallásos bölcsői áhítattal felismertek és a féltelmes Nemezis mitoszában hirdettek.” Madách életérzésében és általános világnézetében vannak nagyon erős romantikus elemek, s például a romantikának a mindent átlelkesítő természetsszemlélete még ott kísért az ő nimfáiban, csillagszellemeiben, s főként a Föld szellemében, —

de Ádám lázadásának és a történelmi képsorozatnak kiobbantója éppen az elszakadni akarás a történelmet beárnyékoló természetfölötti erőktől. A *Tragédiában* a történelemnek nincsenek védőszellemei; Ádám nem is próbálkozik azzal, hogy jelenségeit valamilyen örök szellem megnyilvánulásai gyanánt próbálja megérteni. A romantikus hit ilyen mértéke sohasem élt reformkori gondolkodóinkban.

Egy másik vízvonalasító, amelyen Madách és kora már túljutott, de örökségét még hordozza magával: a hegeli eszmehit és a belőle kibontakozó dialektikus fejlődési séma. Az abszolút szellem egymásból dialektikusan következő eszmék alakjában hatja át és mozgatja a világtörténelmet. Eszméket, „vezéreszméket” kerestek a történelemben többen azok közül, akiknek cikkeit a fiatal Madách olvasta; lappang még bennük több-kevesebb abból a hegeli szemléletből, amely az eszmét az objektív idealizmus értelmében valóságos léttel ruházza fel és mozgatóerőt tulajdonít neki. Így gondolja Petőfi ismert nyilatkozatában: „Ha valamely eszme világszerűvé lesz, előbb lehet a világot magát megsemmisíteni, mint belőle azon eszmét kiirtani.” A „vezéreszmék” az „uralkodó eszmék” tana révén aztán valamelyes mértékben még a dialektikus ellentétekben való fejlődés gondolata is beszivárog a kor szemléletébe. Az *Athenaeumban* olyan cikkeket olvashatott Madách, amelyek szerint a koreszme kibontakozik, eléri tökéletesedése fénypontját, aztán hanyatlik, — nem semmisül meg, de átalakul. Mindebből visszhangzik még valami a *Tragédia* történelem-képében. Ádám azokat az elveket, célkitűzéseket, amelyeknek jegyében egy-egy korszakot be akar rendezni, többször is „eszmék”-nek nevezi, sőt Kepler alakjában azt is kijelenti, hogy „az eszmék erősek a holt anyagnál . . . fejlődni látom szent eszméimet”. Az űrbeli repülés után végigtekint azokon az eszméken, amelyekért a múltban küzdött:

... bármi hitvány
Volt eszmém, akkor mégis lelkesített,
Emelt, és így nagy és szent eszme volt . . .

De már ez az idézet érezteti az eszmehit devalvációját. Mint ahogy a dialektikus fejlődésnek is legfeljebb a sejtelme van meg a színek egymásutánjában. Madách személyes, bénító élménye éppen az eszmehit, az eszmei erők kudarca, az eszme tehetetlensége a reális földi küzdelemben. A hegeli történelemtudományának arra a tételére, hogy a történelem voltaképpen a szabadság-eszme fokozatos kibontakozása, a szabadságharc és az európai forradalmak bukása alaposan rácafoltt; évek múlva oldódik fel Madách annyira, hogy *A civilizátorban* már gúnyolódni tud a hegeli filozófián.

Az ingadozó idealista eszme-hit helyett már fiatalkori olvasmányai új történelemformáló, ember- és kultúraformáló erőt kínáltak Madáchnak: a természeti-anyagi-biológiai alapot és környezetet. A mechanikus materialisták ötvenes évekbeli hatását előkészítik a fiatalkori olvasmányok: a természeti—biológiai determináció még természetesen nem taine-i formájában, hanem Montesquieu és a korai pozitívizmus hatásaként ott él a negyvenes évek közgondolkodásában: Baranyi számos adatot közöl az *Athenaeumból*: *Az éghajlat befolyása az emberre, Ember és nemzet különböző éga] alatt, szellemi s testi jellemeiben* és a többi. Palkóvics Antal 1845-ben megjelent *Az emberi művelődés története* c. munkájában elismeri az ember természetformáló erejét, de hirdeti az „éghajlat” befolyását az emberi testalkatra, gondolkodásra, szokásokra. Már a morálstatistikus Quételet-re, a pozitivisták nagy ütköztárájára is hivatkozik. Persze, a század első felében a millió még nem a kizárólagos ember- és történelemformáló. A század második felének a biológiai determinizmus már a diadalmas világnézete. Ebben a kizárólagossági igényben a századközép magyar eszmevilágába egyáltalán nem a szívesen fogadott vendég képében vonul be. Inkább nyugtalanító kísértet, amely éppen azt a kincset fenyegeti, amit Arany nemzedéke harcolt ki magának: az ember erkölcsi autonómiáját. De nyilvánvaló, hogy modern tudomány gyanánt jelenik meg, számokra, adatokra, tör-

vényekre épít, tehát van benne valami lidércnyomás-szerű elhithető erő: küszködni kell vele, hisz utolsó látomásként a Föld kihülését és a fagyhalált vetíti az emberiség elé.

Végleges történeti tényező gyanánt tehát Madáchék nem is fogadhatják el, noha mint nyugtalanító jelenséggel számolnak vele. Ha a Tragédia húsz évvel később keletkezik, talán már természettudományos tanköltemény lett volna belőle. Így azonban nemcsak Quételet statisztikai érvelését, amellyel Buckle a maga pozitív törvény-hitét támasztja alá, hanem a környezeti, éghajlati, táplálkozási meghatározottság egész érvelését Lucifer szájába adja — az eszkimó-jelenetben és az ébredés utáni számvetésben. Sőt: ebben a beállításban az anyagi s környezeti meghatározottság a vallások ősgonoszának okfejtésében az emberiségre nehezedő végzet eszméjével kapcsolódik, s felidézi újabb lidércnyomásként a „bűn és nyomor”, az emberi természet eredendő rosszaságának s a történelmen uralkodó silány emberi ösztönöknek látványát. Lucifer elég gyakran emleget kikerülhetetlen végzetet; a tömeg: „a végzet arra ítelt állata, mely minden rendnek malmán húzni fog”, — s az ő szavai nyomán Ádám is olykor borzongással eszmél arra, hogy valami végzetszerű titkos hatalom áll az útjában: „Hiú törekvés azzal küzdeni . . .” Korán találkozik Madách is ezzel a gondolattal: az *Athenaeum* több cikke fejtegeti a történelemben uralkodó végzetet vagy szükségszerűséget. Kísértő erejét később is érzi, de tiltakozik az ellen, hogy történelemformáló erőként kelljen elismerni. Itt is túljutott már a romantikán, s amit keres, az éppen a történelmet irányító magasabbrendű tényezők.

Madách történelemszemléletének különös, múlt és jövő közt válaszúton álló jellegét ismerhetjük fel, ha azt nézzük, hogyan szerepelnek nála a történelemformáló erők közt a pozitívizmus bálványai: a tudomány, a kultúra, a határtalannak hitt emberi értelem. Idéztem már, hogy az ötvenes években gyakori nálunk az elmélkedés a történelem hordozói felől, — néha már a későbbi kultúrtörténeti iskolát előlegezik: nem a háborúk és a királyok, hanem a kultúra, a civilizáció, a „polgárosodás”, a tudományok fejlődése adja a történelem főáramát. Ennek a pozitivistá, tehát romantika-utáni szemléletnek teljes európai kibontakozása a század második felére esik, de voltaképpen a fölvilágosodás történelemszemléletének lényeges elemeit viszi tovább. Mindketten föltétlenül hisznek az emberi értelemben, amelyet határtalannak gondolnak el; rendületlenül hisznek a fejlődésben, a haladásban, és ezt ugyancsak végtelennek tekintik; a fejlődés túlnyomórészt civilizatórikus irányú, azonos a művelődési viszonyok tökéletesedésével, de hozzátartozik a humanitás eszménye is. Már Turgot és Condorcet szerint a tudomány a történelem vezető ereje, de nyomában az érzelme is némesednek.

A század második felében nálunk is növekszik a hit az ész világában és az emberiség fejlődésében. Madách történelemszemléletében a kultúra, a tudomány vagy az ész egyáltalán nem emelkedik ilyen magas rangra. Még előtte van a későbbi évtizedek tudomány- és kultúramádatának; a tudományt és művészetet romantikus módon fogja föl: a lángelme teremtő alkotását látja bennük. Gondoljunk Kepler nagy monológjára, a szabályoktól nem kötött alkotóerő dicséretére a második prágai színben, a nagy alkotók elnyomottságára és lázadására a falanszterben. Másfelől a „tudás”-hoz, bizonyos fokig a tudományhoz is kapcsolódik jó adag kétely nála, mint Vörösmárynál és Jókainál is: a tudomány-alkotta világot „unalmas gyermekiskola” gyanánt ábrázolja. A pozitivistá „scientisme” egyáltalán nem veti előre az árnyékát, a tudomány történelemformáló erő gyanánt nem jön számba. Viszont mögöttünk maradt a felvilágosodás optimista fejlődés-bizonyossága is: éppen a haladás, a fejlődés körüli kételyek teszik ki Madách tépelődéseinek jelentékeny részét.

A történelem hordozóit keresve, még egy további pont van, ahol Madách észrevehetően korán jött: a század második felének nagy mozgatója: a *nemzet* az ő gondolkodásában és a *Tragédia* problematikájában igen halkán vagy alig jelentkezik. A hatvanas évek elején a verses epika új útjait kereső Arany, Eötvös nyomán a nemzetiségben látja a kezdődő kor vezéreszméjét. Nem azt mondom, hogy Madách egyéb műveiben, mint *A civilizátorban* és a *Mózesben* nem bukkan fel a nemzeti és nemzetiségi problematika, — de úgy látom: a *Tragédiára*

építve, Madách gondolkodásában a nemzetiség még nem volt olyan elemi és magátólértetődő történelmi erő, amilyenné a magyar társadalom tudatában néhány évtizeddel később vált. Az ő eszmevilága még a nacionalista hullám előtti időszakból való, s párhuzamos jelensége annak, hogy az ötvenes évek magyar történetírásában is az eszmei érdeklődés nem annyira a nemzeti, mint inkább az általános emberi kérdések felé irányul. Ami ebben előny, az Madách világnézeti fejlődése szempontjából hátrány is: egy ponttal kevesebb, amibe kételyei közt megkapaszkodhat.

A sok kétely, fenntartás és kiábrándulás közepette, úgy látszik, Madách a nagyembert, a géniuszt, az alkotó és vezető egyéniséget tartja a legjelentősebb történelemformáló erőnek. Ennek a hitének ott vannak látható jelei a *Tragédiában*: Ádám egymásra következő megtestesülései, a „nagyság” büszke leereszkedése a „pór”-hoz Egyiptomban, Tankréd vezetői öntudata Bizáncban, a Kepler lelkében élő égi sugár; Danton is bukásában óriásnak vallja magát. Legbeszedesebb a múlt hőroszainak értékelése a falanszterben: „Ez vélem harcolt, az mártírhalált halt, az szűknek érzé a világtékét...” Az ilyesfajta történet szemléletet általában romantikusnak szoktuk mondani, s utalni szoktunk a romantikus epika és dráma titánjaira és mitológikus emberalakjaira. Ezt a hiedelmünket legalább részben módosítanunk kell. A romantikus történet szemléletnek kettős arca van. Koszó Jánosnál (*Fessler Aurél Ignác*, Bp. 1923. 299.) olvasom Fessler anekdotáját Napóleonnal kapcsolatban. Mikor a tömeg Napoleon berlini bevonulását nézi, azt kérdezi valaki a tömegből: „Szeretném tudni, mit akar még ez az ember...” „Én — felel egy másik bámészkodó — inkább azt szeretném tudni: mit akar még veled az Úristen?” Benne van ebben a kettősségben a nagyember iránti érdeklődés, szerepének elismerése — de ez kénytelen beolvadni egy olyan szemléletbe, amely alapjában véve egyéniségellenes, mert a géniuszban, a hőroszban magasabb, emberfölöttibb erők eszközét látja, — mint ahogy számára az egész emberi történelmet végzetserű eszmei-isteni erők irányítják.

Határozottan, más világnézeti alapról, de szintén a nagyember ellen foglal állást a kialakult pozitívizmus szemlélete. Itt már tökéletes elutasításról és a történelmi egyéniségek devalvációjáról van szó: Buckle például az ő szerepüket már egyenesen negatívként leplezi le. A csodált uralkodók koruk egyszerű teremtményei, akik semmi lényeges hatást nem gyakorolhattak a történelem sodrára. „Csak úgy kell őket tekinteni, mint bábokat, melyek egy ideig kérkedve-sűrögve forognak kis színpadokon, míg messze kívülük és körülük minden oldalon gondolatok és eszmék szülemlenek, amelyek... egymaguk vezérlik az emberi események összes menetét.” A történelmi vizsgálódás figyelmen kívül hagyja a társadalom egészére, főként az alsóbb néposztályokra kell irányulnia. Ahogy Várkonyi Ágnes tanulmányában (*Buckle és a magyar polgári történetírás*. Száz. 1963) olvasom, nálunk Toldy Ferenc áll ki, 1861—62-es egyetemi előadásában, az ellenkező álláspont mellett: polémikusan hangoztatja, hogy a születés, talentum, jellem által kiváló egyének hatnak korukra és befolyásolják az eseményeket.

Azt persze Madáchnak már fiatalkori olvasmányokból tudomásul kellett vennie, hogy a nagyember is csak ember; egy-két cikk a világ előtt szereplő nagyságok otthoni törpeségét s lelki indítékaik alacsony voltát feszegeti. Madách hőroszai bármily nagyok és kivételesek, már elvesztették természetfölötti hátterüket. Az új világokba lépő Ádám kezdetben még érezhet olvasmit, hogy ő magasabb eszmék végrehajtója — mire a kor végére értünk, ez a hite már megtépződött.

Madáchnak a nagyember történelemformáló erejéről vallott felfogását döntően mégis az az élmény befolyásolta, hogy olvasmányai révén tanúja lehetett egy új erő megszületésének. Tankréd a bizánci kudarc láttára már letenné kardját:

Ha titkos szó nem súgná szüntelen,
Hogy e kort nékem kell újjáteremtmem.

Erre következik Lucifer hatalmas, modern okfejtése:

.. egyént sosem
Hozandsz érvényre a kor ellenében.
A kor folyam, mely visz vagy elmerft,
Úszója, nem vezére az egyén.

A modern nézet megint Lucifer szájába van adva, de érvényességéről Madáchnak is töprengenie kellett. S a szín végefelé megismétlődik: a klastromot a „kor szelleme” védi: „erősebb, mint te...” Madáchnak tehát éreznie kellett a kollektív tudatnak korhoz kötött formáit, s ebben benne van az is, hogy tudott valami kollektív emberi történelemformáló erő meglétéről, annál is inkább, mert ez szemeláttára kezdett Európa-szerte kibontakozni. Szemléletébe elég mélyen bele van ivódva a romantikus sablon-élmény: a titanizmus fonákjaként a tömegnek negatív tényezőként, silány, befolyásolható amorf hordaként való felfogása. De ez a *Tragédiában* már kezd átítatódni egy reális társadalmi felismeréssel. A kor magyar történetírói és publicistái már tudnak az osztályharcról, foglalkoznak a munkásosztály helyzetével — s az új tényezővel akarva-akaratlan Madáchnak is számolnia kellett.

Így olvasható ez ki nagy művéből, amelynek történeti színeiben többnyire jelen van az alapvető társadalmi ellentét. A kor „pauperizmus”-jelszavának megfelelően többnyire a „koldus” és „dús” antagonizmusában, aztán Egyiptom és Róma rabszolgáiban, a prágai máglyák körül hallgatva álló tömegben, főként pedig a londoni vásár munkás-típusaiban, sőt: van ennek az antagonizmusnak az Ádám-féle történelemben előrevívó, formáló ereje is: elnyomók és elnyomottak állandó konfliktusa feszíti az adott társadalom kereteit, s új célok keresésére ösztönzi Ádámot.

Az ember *tragédiájának*, főként pedig az álomjeleneteknek eszmei szövevényét úgy is felfoghatjuk, mint a történeti tényezők és a történelemformáló erők nagyszabású seregszemléjét és megítéltetését. E tekintetben az ötvenes évek Madácha különleges, a maga számára fájdalmas és antagonisztikus helyzetbe van beágyazva, amelynek hiteles tükre Ádám gyötördő bizonytalansága a 15. színben. Körül van véve a múltból öröklött elhaló tényezőkkel, melyekben a kor és a nemzedék hite megrendült: a tudomány, a kultúra, a nagyember, az eszmék, az emberfölötti hatalmak. Fenyégetően támadnak fel új történelemformáló erők, amelyektől ő is, nemzedéke is inkább borzadozik: a romantikus végzet képét is magáraöltő könyörtelen mechanikus-kauzális természet, amely eszmét és nagyságot kizár magából és végülis a fagyhalál látomásával ejt rémületbe, aztán a sokszor szintén romantikus álcázásban megjelenő tömeg- és osztályélmény, amely iránt Madách nagy megértést mutat, de aligha óhajtana a jövőt teljesen ráépíteni. Olyan, magyar író számára fontos támasz, mint a nép és a nemzet élménye, ebben a filozófus-léleekben nem tud mélyebb gyökeret verni.

A történelemformáló erők körül végzett futó számvetés tehát nem annyira kész eredményekkel zárul, mint inkább a Madách világnézeti vívódásaiba nyert bepillantással. A megoldásból, az Úrnak Ádámhoz a 15. színben intézett szavaiból s az angyalok karénekből az világlik ki, hogy mégis a nagy vezéregyéniség marad leginkább a történelem központjában, az ő morális felelősségtudata, autonómiája és folytonos küzdeniakarása a végső támasz. Madách világnézetének ez az eleme jogosan hívja ki a mi korunk bírálátát, de lényegesen pozitívabb hangsúlyt kap Madách saját korának történetfilozófiai spekulációjába beállítva.

Amikor Ádám az ébredés után visszagondol a történelmi álomra, azzal vigasztalja magát, hogy módjában áll a valóságban másképp irányítani az eseményeket. Lucifer elébétárja, hogy a történelemben végzet uralkodik:

Ily eszköz vagy csak, melyet hajt előre...

Madách valószínűleg tudta, hogy az „eszköz” szónak itt filozófiai távlata van; különböző megfogalmazásban ott szerepel szinte az egész század történetfilozófiai fogalomkészletében. Említettem már, hogy a romantikus történet szemlélet erősen egyéniségellenes: az ő egyéni nem autonómok, hanem felsőbb erők eszközei, az egyéntől független, egyénfölötti folyamatok mozzanatai. Hol a világszellem, hol az isteni gondviselés, hol az Univerzum az, ami az egyének igénybevételével dolgozik. Egy jellemző nyilatkozat szerint az egyén nem képes a világrendben úgy hézagot vagy disszonanciát támasztani, hogy a világot kormányzó szellem a hézagot, a disszonanciát harmóniába ne oldja fel; az emberi fogyatékoság is a felsőbb hatalomnak szolgál. Világiasabb változatban markáns példája ennek a beállításnak Hegel nagyarányú szintézise, amely az egyes embert magával nem rendelkező, tudattalan láncszemnek tekintti az abszolút szellem önmegvalósulásának folyamatában. Ugyanez az eszköz-jelleg jut osztályrészül az embernek a pozitívizmus szemléletében. Az emberiség történetét ez is törvényszerű folyamatok összességének látja, amely független minden természetfeletti beavatkozástól vagy egyéni emberi tevékenységtől; Buckle szerint is a történelem szintjén a cselekedetek függetlenek az egyén akaratától. Így látják ezt részben a hatvanas évek pozitívista magyar történései is.

Madách Ádámjának tiltakozásából a költőnek magának s egy korábbi liberális nemzedék képviselőjének lázadozását olvashatjuk ki az embernek akármiféle titokzatos vagy fennkölt hatalom pusztá eszközévé való degradálása ellen. Ez a tiltakozás szembetűnő helyeken be van építve a mű eszmei láncolatába. Az édenkertben élő Ádámot Lucifer éppen arra ébreszti rá, hogy csak eszköze az Úristennek: „Óv és vezet, mint gyapjas állatot” — s az autonóm értelem és akarat ígéretével bírja rá a szakításra a mennyei hatalmakkal. Sőt, az Úristennek is azt veti szemére, hogy olyan világot alkotott, amely pusztá eszköze az ő dicsősítésének:

Dicsőségedre írtál költeményt,
Beléhelyezted egy rossz gépezetbe . . .

Hogy ebből a méltatlan szorítóból kitörhessen, azért van szüksége Madáchnak az autonóm emberfogalomra: akár a természetfölötti hatalmakkal, akár a történelmet determináló törvényekkel szemben. Közvetlen ehhez kapcsolódik a szabadság, közelebbről a szabadakarat problémája — a *Tragédia* eszmevilágának is egyik sarkköve. Szabadság és szükségszerűség dilemmája mélyen benne van a kor közgondolkodásában; már a fiatal Madách találkozhatott vele az *Athenaeum* hasábjain. Éppen Horváth Mihálynak egy németből átvett cikke teszi fel nyomatékosan a kérdést: meddig terjed a természeti szükség határa, s hol nyílik meg a szabadság országa? Az egyezményes Szontágh Gusztáv szerint (*Propylaeumok a társasági philosophiához*, 1843), hogy az ember erkölcsi parancsnak eleget tessen, belső szabadsággal kell bírnia; az ember eszköz-voltának legalább részleges felmondását jelenti a következő megállapítás: „Egyesek, nemzetek s az emberiség élete — vegyes eredmény szabad akarat — és sorsból; az ember hat a körülményekre, a világ történetére, s a világtörténeti események vízszont reá.” Ez úgy hangzik, mintha Lucifernek a körülmények mindenhatóságát hirdető nagy tirádájára felelne. Még közelebbről: „Mint egyedek, úgy nemzetek felett is uralkodik sors, azaz események, mik emberi számadáson s hatalmon túl vannak s gondviseléstől igazgattatnak; más részről szabad akarat, bizonyos célra intézett öntudatos munkásság, legyen az társasági szerkezet kijavítására, vagy a tudomány, művészet, ipar, kereskedés vagy jólét előmozdítására intézve. Ez a lángelmék s emberiség hőseinek hatásköre.” Így mondja Szontágh s ezzel mintha Madách autonóm nagyembereinek funkcióját jelölné ki. Érezzük meg, hogy Madách velük, a maga módján, korának egy eszmei zsákutcájából akar kitörni.

Hasonlóképpen értelmezhetjük Madách állásfoglalását abban a kérdésben, amelynek fejtegetésére utolsónak akarok rátérni: a történelem céljának és az emberiség fejlődésének

sokat vitatott problémája ez. Sokat vitattuk Madáchnál is; megnyugtató megoldást nem találtunk, mert alighanem valami disszonancia van az eszmei szándék és a költői kivitel között: az álomjelenetek egyáltalán nem sugároztatják a fejlődésbe vetett hitet, az optimizmust, amely ilyen mértékben mégsem hiányzott szerzőjükből. Talán világosabbá válik a kérdés, ha szélesebb történetfilozófiai keretek közt próbáljuk vizsgálni.

Madáchnak itt, ha kétségei közt valamelyes nyugvópontra akart jutni, először is meg kellett küzdenie egy fiatalkorától fogva beléje rögződött látomással: az emberiség örök körforgásának és a világ örök azonosságának hiedelmével. Emlékszünk fiatal éveiből a mókushasonlatra (Szontághnak írt levelében): „S ha legjobban is megyen a dolog, életterveinkkel úgy vagyunk, mint a mókus, mely ha kerekében agyonfáradja magát, azt hiszi, mérföldeket haladt, ugyanazon biztos helyen van.” Ez a képzet még sokáig kíséri, ott van a *Tragédia* első téma-megfogalmazásában: az ember „ugyanazon gyarló Ádám marad, a még gyarlóbb Évával oldalán” — s a sort a 15. szín hasonlata zárja le, a „malomnak barmá”-ról, mely „a körből, melyben jár, nem tud kitörni.” Baranyi megtalálta a hasonlat eredetijét Hetényi Jánosnak egy *Athenaeum*-beli cikkében; ott Madách többször is olvashatott ilyesmit, esetleg odáig fejlesztve, hogy az ember és a népek köre a gondviselés von egy változatlan kört, melyből kilépniük nem lehet.

Másfelől támadják a fejlődés eszméjét azok a világnézetek és filozófiák, amelyek az emberi történelmet zártnak, egy bizonyos szakasszal vagy eredménnyel befejezettnek tüntetik fel. A kereszténység a maga Civitas Dei-elképzelésével a történelem zárttságának, végeségének elméletét gyökerezettette meg az európai emberiségben; a teremtés, bűnbeesés, megváltás állomásain keresztül egyenesen halad az emberi történelem a mindent lezáró utolsó ítéletig, amelyet az első keresztény századok még küszöbönállónak véltek. De ugyanilyen utolsó ítélettel számol az utópista forradalmár költői szemlélet is (Petőfi *Az ítélet* c. versében), s valami történelmentüli földi paradicsommal zárul a felvilágosodottak, a pozitivisták (Comte!) a scientisme emberi történelme is; a „pozitív-korszak” már a civilizáció, a béke és a boldogság ideje lesz. A Madácht megelőző nemzedék számára a romantikusok nyomán Hegel alkotott zárt történelemképzetet: az abszolút szellem, az abszolút értelem különböző stádiumokon keresztül már eljutott önmaga kibontakoztatásának csúcspontjára; eljött a kor, amelyet maga Hegel a teremtés hetedik napjának nevez. Más oldalról, ha nem is történelmileg, de természettudomány szempontjából éppen a hegeli idők után született meg az új fizika és kémia, különösen az energiamegmaradás törvénye alapján a zárt, immanens anyagi világkép.

De már a korabeli magyar filozófia észrevette, hogy akár az örök azonosság és körforgás, akár a történelem zárttságának koncepciója veszedelmes tanítás: nem ad teret az igazi fejlődésnek. Szontágh szerint (*Propylaeumok*, 39.), ha elfogadjuk azt, „hogy az emberiség egészben véve nem halad, hanem örök körben szintazon fokon kereng . . .”, akkor tagadnunk kell „szellemünk tökéletesülési hajlamát” s vele együtt „eszünk s lelkiismeretünk végnélküli tökéletesülésére kötelező parancsait s ennél fogva az eszmélet e végső igazságalapjának bizonyosságát . . .” Paradoxonnak látszik, de elképzelhető, hogy még a 49-es bukás-sorozatban is volt olyan elem, amely a zárt történelemképpel szemben a végtelen fejlődés gondolatát inspirálta. Várta légyen valaki akár a nagy európai forradalom diadala nyomán bekövetkező földi paradicsomot, akár a hegeli ész és tudás édenkertjét — néhány év annyi esztelenséget és földi poklot halmozott össze, hogy az édenkert, a tökéletesség csak úgy volt megmenthető, ha a végtelenségbe vetítették.

Ez a fordulat tükröződik a *Tragédiában* is. Madách Ádámja egyre elszántabb küzdelmet folytat a zárt, véges, egy bizonyos rendszerben tető- és nyugvópontra jutó emberi történelemért. Ha Fáraónál nem is, de már az athéni demokráciában meg kellene állania a történelemnek, ha az eszme, amelyre Ádám ezt a világot építette, minden athéni polgárban egyenlőképpen megvalósulna. A zárt, véges történelemnek, a történelem titkának keresésével egyértelmű Ádámnak az a kezdettől fogva megnyilvánuló sóvárgása, hogy tudni akar, azaz ab-

szólút, biztos belátást akar az ember sorsába és történelmébe. Ezt a fonalat a sokat vitatott három kérdés zárná be, amellyel a megtért Ádám a 15. színben az Úr elé lép. A kérdések a földöntúli életre, az emberiség fejlődésére és jöttét és jutalom, tehát erkölcs és földi sors összhangjára vonatkoznak. Ha Ádám választ kapna, egyrészt újból eszközül adná magát földfeletti hatalmak kezébe, másrészt az előtte álló történelem a transzcendens megoldás révén zárttá, végessé válna. De a kérdésekre nincs válasz, — és az Úr szavaiból ezt a figyelemre méltó sort ragadjuk ki:

Végtelen a tér, mely munkára hív . . .

Ezek a szavak visszautálnak bennünket a 13. színre; történetfilozófiai szempontból ott, az úrjelenetben van *Az ember tragédiája* megoldása. Ádám híres számvetése: a cél halál, az élet küzdelem — Madách és nemzedéke szempontjából szembenézés a történelem nyíltságának, végtelenségének tényével, azzal, hogy ezt a végtelen földi történelmet vállalunk kell s a küzdő ember folyton megújuló célkitűzéseivel, folytonos önkifejtésével kell értelmessé tennünk. Madách számára mégis ez a megoldás nem teljesen megnyugvás is: a költőnek és az embernek le kell küzdenie magában az ember elemi vágyát a történelmet befejező nyugodt, boldog időtlenségre, a tovább már nem építhető földi paradicsomra. A maga lábára állva kell elszenvednie a bizonytalanság poklát, s azt, hogy a történelem mégis emberi történelem, amelynek a felelőssége az övé.

Madách megoldásának ebből a szempontból is megvan a párhuzama a kor magyar filozófiájában. Szontágh Gusztáv egyezményes filozófiája is őrzi még a vallásos hitet, hogy a történelem fölött valami „örök rendeltetés” uralkodik, amelynek az egyén és a társadalom bizonyos fokig, szabadságában bennerejlően is csak eszköze. De a filozófus is ki akar törni a véges emberi történelem zsákutcájából, hogy a fejlődéstudomány megmenthesse. Ismételtén, kényszerítő bizonyossággal lép fel már Szontághnál az a gondolat, hogy a történelem zárt-sága, a cél elérése okvetlenül tespedést von maga után, — ha a cél nincs a végtelenségbe helyezve. „Ha valamely állásponton megnyughatnánk, megállapodás, tespedés volna eredménye, sőt hanyatlás, mert ki előre nem halad, végre rákmódra hátrál.” Így alakul ki Szontághnál az emberi fejlődésnek egy olyan koncepciója, amely nagyjából egybehangzik Madách megoldásával. A fejlődés lényege eszerint egy végtelen célhoz való folytonos közeledés, amelynek nyugvópontja is, a geometria nyelvén szólva, a végtelenbe van helyezve. Filozófusunk szerint: „Végnélküli tökéletesedés egyedül végtelen eszmények felé lehetséges, másképp tökéletesülésünk csakhamar véget érne s tespednénk. Az igazságot, jólétet és erényt sem kerítette még senki teljesen birtokába s véges lény nem is kerítheti, mindamellett azonban az igazság, jólét és jó céljaink, s haladnunk kell feléjük, elutasíthatatlanul . . .” Körülbelül ez az a megoldás, amelyben Madách Ádámja is megnyughatik.

Fejtegetésünket lezárva: három eszme szempontjából elemeztük Madách drámai költeményét: kerestük mondanivalóját a történelemformáló erőkről, az egyénfölötti erők és az ember viszonyáról, végül a történelem zárt vagy nyílt voltáról, idekapcsolva a fejlődés kérdését is. *Az ember tragédiáját* történetfilozófiai szempontból úgy tekinthetjük, mint fontos dokumentumát egy olyan átmeneti kornak, amely már elvesztette tájékozódását és biztonságát a történelemformáló erők körül, s még nem tudja lábát az új kor szilárd talaján megvetni. Tudatában születő és elhaló történelmi tényezők küzdenek. A múlt világnézeti kötöttségét lerázva, már nem tudja a történelmet véges, zárt egésznek látni, s próbál szembenézni a végtelen emberi történelem perspektívájával. A forrongásból egy nagy eredményt tud az utókornak átadni: azt, hogy az ember nemcsak eszköze nálánál felsőbb történelmi erőknek, nemcsak terméke az évszázadokon át szükségszerűen végigáramló folyamatnak, hanem alkotója, építője is önnön történelmének.

János Barta

GESCHICHTSPHILOSOPHISCHE PROBLEME IN „DIE TRAGÖDIE DES MENSCHEN“
von MADÁCH

Als Versuch einer Sinndeutung der Geschichte der Menschheit enthält das Werk von M. direkt und indirekt die Stellungnahme seines Dichters zu einigen geschichtsphilosophischen Problemen der Zeit und spiegelt den Kampf um die Lösung dieser Probleme. — 1. Die Jahrhundertmitte im ungarischen Geistesleben hatte keinen einheitlichen Standpunkt in der Frage der historischen Triebkräfte und Faktoren. Überbleibsel der romantischen Epoche, die Ideen Hegels, der Gesetzesglaube des Positivismus, der biologische Determinismus des Vulgärmaterialismus und schliesslich der romantisch-liberale Individualismus sind nebeneinander wirksam. Auch M. kann in dieser Übergangszeit keine feste Lösung erkämpfen — so wird der Konflikt der historischen Triebkräfte zum Hauptmotiv seines Werkes. — 2. M. wendet sich entschieden gegen die Auffassung, welche dem Menschen jede Autonomie abspricht und in ihm bloss das Werkzeug höherer Mächte, das Produkt gesetzmässiger Notwendigkeiten sieht — und räumt ihm eine aktive Rolle in der Gestaltung seiner eigenen Geschichte ein. — 3. Das religiöse und philosophische Weltbild der Zeit wird noch von der Deutung der Geschichte als eines endlichen und geschlossenen Prozesses beeinflusst. M. bekennt sich zum Gedanken einer unendlichen Entwicklung und interpretiert die Geschichte als eine ständige Entfaltung der menschlichen Fähigkeiten. — Diese seine Antworten lassen sich als Ausdruck des liberalen Individualismus und Evolutionismus der damaligen Gesellschaft verstehen.

A XIX. század egyik legjelentősebb lírikusa, Petőfi Sándor születésének 140. évfordulója alkalmából szükségesnek látszik megvilágítani életének és műveinek szlovák vonatkozásait, annál is inkább, mert ezek nemegyszer ütközőpontot jelentettek a magyar és a szlovák nacionalisták között. A nemzeti súrlódások, negatív jelenségek vizsgálatában azonban a múltban igen sok olvasót és történészt befolyásolt a saját nemzetiségéhez való szubjektív viszony, amit igen szellemesen ábrázol pl. Mikszáth Kálmán is a *Beszterce ostroma* c. regény bevezető részében, Dugali bácsival kapcsolatban. Petőfi és a szlovákok viszonya szerencsére nem csupán ilyen kiélezett nacionalista ellentétekből áll; s két nacionalista felfogás összeköztetésének vizsgálatában mi a marxizmusnak abból a tanításából indulunk ki, hogy ilyenkor el kell tekinteni a szubjektív, érzelmi tényezőktől, és a társadalmi haladás, az osztályviszonyok általánosan, az egész emberiségre érvényes törvényszerűségei alapján kell a kérdést megvizsgálnunk.

Petőfi és a szlovákok viszonyának problémája azzal kezdődik, hogy a XIX. század legnagyobb magyar költője kétségkívül szlovák anyától, Hruz Máriaától született. A marxista tudomány számára ez a biológiai tény nem a legfontosabb, de foglalkoznunk kell vele már csak azért is, mert egy súlyos vád: az elfajzás, a nemzetárulás bélyege később ebből keletkezett. Cseh részről Július Dolanský professor cáfolta meg részletesebben marxista nézőpontból ezt a vádat Petőfiről szóló kis könyvében.¹ „A forradalommal Petőfi mindenekelőtt az ő magyar nemzetét akarta felszabadítani. Magyarának érezte magát legfiatalabb gyermekkorától kezdve, és magyar hazafiságában nem volt semmi mesterkélt és természetellenes. Teljesen helytelen magyarságát bárhogyán kétségbe vonni családja másnemzetiségű gyökereinek felemlítésével. Nem az a fontos, hogy néhány elődje tulajdonképpen szláv eredetű volt. Az apai Petrovics-család néhány nemzedékig visszamenőleg, talán a XVII. századig, szlovák, habár kétségtelen, hogy a szerb környezetből költözött Magyarországra, amint a szerb Petrovics név mutatja. A költő anyjáról, Hruz Máriaól közismert, hogy Turóc megyei szlovák parasztszaládból származott, és haláláig nem tanult meg jól magyarul”. A továbbiakban J. Dolanský megemlíti, hány világirodalmi nagyság származott kevert vérből, pl. Puskin, Lermontov, Nyekraszov, Mickiewicz, a kiváló cseh hazafiak közül Jungmann, Rieger, Tyrš, Frída-Vrchlický, Wolker, s a szlovák Hviezdoslavnak pedig magyar (Ország) volt a családi neve. „Petőfi apja Petrovics István, már kétségkívül magyar volt, és otthon a családban magyarul beszéltek. Petőfi Sándor így gyermekkorától kezdve mint magyar nőtt fel.”²

Azóta már igen sok visszaemlékezést és adatot gyűjtöttek egybe Petőfi származásával kapcsolatban, de hitelesen egy sem cáfolhatja Dolanský professor fenti állítását. A leg részletesebb forrásgyűjteményben, Hatvany Lajos ötkötetes *Igy élt Petőfi*jében (Bp. 1955—57) ugyan másféle visszaemlékezések is napvilágot láttak, de ezek jórészt a Petőfi-legendák

¹ DOLANSKÝ: Alexandr. Petőfi, básnik mad'arského lidu. Praha 1950. 26.

² DOLANSKÝ i. m. 27.

körébe tartoznak, s a XIX. század utolsó harmadában kialakult Petőfi-kultusz termékei, amikor sokan azért is igyekeztek „újat” mondani a nagy költőről, hogy saját nevüket megörökítsék a Petőfi-irodalomban. Hatvány adatgyűjteményének szavahihető forrásai között külön figyelmet érdemelnek Petőfi híres költőbarátjának, Arany Jánosnak és Petőfi öccsének, Istvánnak e tárgyval kapcsolatos közleményei. Arany János személyesen ismerte Petőfi szüleit, s azt állítja, hogy apja tökéletesen, anyja pedig szlovákos kiejtéssel beszélt magyarul. Petrovicsék első fiuk születésekor aránylag jómódú mészárszék-bérlők voltak, mindenlányuk is volt, aki Petőfit dajkálta; egy XIX. század végi Petőfi-kutató, Kéry Gyula maga is beszélt a volt dajkával, Kecskemétiné Kurucz Zsuzsannával, aki úgy emlékezett vissza a kis Petőfire, hogy „tótul beszélt, vagy tót szavakat kevert a magyar közé, míg Petrovics mester meg nem parancsolta, hogy csak magyarul szabad a gyermekkel beszélni.”³

Valószínűleg csak a század végi magyar nacionalizmus hatására tulajdonít ilyen parancsot Kéry Gyula a század eleji kiskőrösi mészárosnak, mert Petőfi „Itt születtem én ezen a tájon” kezdetű, nevezetes versében azt írja, hogy dajkája egy közismert magyar népdallal (Cserebogár, sárga Cserebogár — egyúttal Petőfi idézett költeményének refrénje) szokta elaltatni.⁴

Petőfi alig múlt másfél éves, amikor szülei a nagyrészt szlovák lakta Kiskőrösről a teljesen magyar lakosságú Félegyházára, majd Szabadszállásra költöztek, gyermekkorát tehát magyar környezetben élte, s magyar iskolába kezdett járni. A költő gyermekkorára vonatkozó többé-kevésbé ellentmondó adatokból meg lehet állapítani, hogy anyja szlovák volt, apja pedig asszimilálódott magyar, aki 1848-ban mint zászlótartó harcolt Jelačić ellen, s mindkét fiát magyarnak nevelte. Ez azért fontos tény, mert kiderül belőle, hogy téved Bujnák professzor, amikor azt állítja, hogy szülei akarata ellenére, mintegy szüleit megtagadva vált magyarrá, vagyis renegáttá.⁵ Amint hiteles adatokból, többek között Petőfi visszaemlékezéseiből is tudjuk, a család ügyeit az apa zsarnoki hatalommal intézte, amikor szembe akart szállni akarataival, mint például aszódi gimnazista korában, úgy megverte (korbáccsal vagy bikacsökkel), hogy nyomai „még hetek múlva is meglátszottak . . . hátamon és lelkem por-sátorának egyéb részén”.⁶ Tény, hogy Petőfi nem szülei akarata ellenére lett magyarra, hanem apja és környezete nevelte azzá, de tudott arról, hogy anyja, akihez gyönyörű, világirodalmi értékű családi verseinek egy részét írta — szlovák asszony. Az is feltehető, hogy mind apja, mind ő maga tudott szlovákul, habár ezen a nyelven egyikőtől sem maradt fenn egy sor sem.

A renegátság vádjának van némi pszichológiai alapja, amit egy szlovák szólás úgy nevez meg, hogy „a janicsár rosszabb a született töröknél”. Éppen a szlovák—magyar nacionalista ellentétek kiéleződése idején, 1867 után, a Monarchia politikai életében számos példa volt arra, hogy a legbuzgóbb magyarosítók, hazafiak ilyen elfajzottak köréből kerültek ki, de amint látjuk, Petőfit nem lehet ezekkel azonosítani, mert ő sosem változtatta meg nemzeti-ségét. Ezért fogjuk ezt a kérdést a továbbiak során is figyelemmel kísérni. Petőfi apja családjának származása a legújabb időkig tisztázatlan volt. A költő aszódi tanára, a szintén szlovák származású Koreň István Petrovics mészáros felsőnágrádi származásának mondja,⁷ a magyar szakirodalomban egy vágújhelyi történész, Ethey Gyula téves adatai alapján, általa-

³ KÉRY GYULA: Friss nyomon. Újból közli és nem mindenben helyes következtetéseket von le adataiból HATVANY LAJOS: Így élt Petőfi. Bp. 1955. I. k. 201.

⁴ A Szülőföldem c. vers arról is nevezetes, hogy ennek alapján Félegyháza évtizedeken keresztül el akarta vitatni Kiskőröstől a szülőhely címét.

⁵ DR. PAVEL BUJNÁK csehszlovák irodalomtörténész több tanulmányában foglalkozott a Petőfi-kérdéssel: Ján Arany v slov. literatúre. Praha 1926. Českoslov, vlastiveda, Písemnictví. 1931. Mi főleg egyetemi jegyzeteiből idézünk.

⁶ Petőfi: Útirajzok. Bp. 1951. 8.

⁷ HATVANY i. m. I. k. 240.

ban Nyitra megyéből származtatták. A problémát szakszerűen felülvizsgálta Dienes András *Petőfi nemesi származásának kérdése* c. tanulmányában,⁸ aki előzőleg Hruz Mária szülőhelyét is pontosan megállapította.⁹ Dienes hitelt érdemlően bebizonyítja, hogy Petőfi apja a Pest melletti Kartalon (magyar faluban) született 1791-ben mint Petrovics Tamás mészáros és az aszódi Salkovics Zsuzsanna fia. (Említett cikkében Dienes azt is bebizonyítja, hogy ez a Petrovics-család nem volt nemesi származású.) Valószínű, hogy a Petrovics-család kétnyelvű volt, s Kiskőrösről elkerülve a környezet hatására a magyarnyelvűség került előtérbe, mert Újlaky István szabadszállási tanító, a család barátja, így jellemzi Petőfi szüleit: „származásukra nézve szlávok, nyelvre magyarok.”¹⁰ Mindez azt jelenti, hogy nem Petőfi, hanem már szülei asszimilálódtak a magyar környezethez. Ez egyébként törvényszerű jelenség, de egyúttal az is nyilvánvaló, hogy ha Petőfi szlovák környezetben, mondjuk Nécspálon, anyja szülőhelyén töltötte volna gyermekkorát, aligha lett volna magyar költővé.

Már tíz éves múlt Petőfi, amikor először került öntudatos szlovák tanár keze alá, aki nem volt más, mint a nagyhírű szláv apostol, Ján Kollár, a szláv kölcsönösség eszméjének megalkotója. Petőfi ekkor Pesten az evangélikus középiskola, majd a piaristák gimnáziumának tanulója volt, Kollár tanította evangélikus hittanra, s nála is konfirmált. (Hatvány bizonyára téved, amikor azt mondja, hogy Kollár Petőfinek „nem csupán hitoktatója, hanem bérmapaja volt,”¹¹ mert ilyesmi az evangélikusoknál nincsen. Egyes század végi újságcikkekben és a későbbi Petőfi-monográfiákban arról is szólnak, hogy Kollár Petőfit szlovákul tanította és konfirmálta, amit főként azzal okolnak meg, hogy Ján Kollár állítólag nem tudott magyarul. Ezek az adatok nem egészen hitelesek, mert az evangélikus iskolában német, a piaristáknál pedig latin volt a tanítási nyelv, s igen valószínű, hogy Kollár *a hittant is németül tanította*, mivel a nyilvánosság előtt is (pl. a református templom felavatásánál) németül szokott beszélni. Egyébként, ha nem is tökéletesen, de tudott magyarul is, mert maga írja a Budán kiadott *Národnie spievanky* jegyzeteiben (1834-ben) Thaisz Andrással és másokkal kapcsolatban, hogy „vidám gyűléseken” magyar és szlovák Rákóczi-dalokat szoktak énekelni.¹² (Aligha nem úgy kell ezt érteni, hogy együtt szoktak mulatni.)

Kétségtől megállapítható, hogy a gyermek Petőfire Ján Kollár nem volt különösebb hatással, mert később nem emlegeti evangélikus hitoktatóját. Számos forrásban azt írják, hogy Kollár szlováknak akarta Petőfit nevelni, s az ellenkező hatást érte el, később egy társaság előtt „megtagadta” vallását, nehogy emiatt is szlováknak tartassák.¹³ Nehéz megállapítani, hogy ezekből a híresztelésekből mennyi az igazság; tény, hogy nem szerette, ha szlováknak tartották, de az is tény, hogy nem keresztkedett ki vallásából, maga is csak tréfásan szokta emlegetni azt a kamaszcsinnyét, amikor Selmecen úgy csalt ki pénzt a katolikus plébánostól, hogy útiköltségre van szüksége, mert Vácra megy átkeresztelkedni.¹⁴

*

Az 1835–36-i iskolaévben került Petőfi a szlovák–magyar lakosságú Aszódra, az evangélikus gimnáziumba. Középiskolái között ez volt már a harmadik, amin azért nem lehet csodálkozni, mert a négy elemi is öt helyen végezte. Ebben erősen közrejátszott apja nagyra-
vágyása, aki fiának minél jobb iskolázást akart biztosítani. Pestről azért vitte el, mert ott

⁸ DIENES i. m. ItK 1963. 20–29.

⁹ DIENES: Rodisko Petőfiho matky, Márie Hruzovej. Kult. život 1958. szept. 19.

¹⁰ HATVANY i. m. I. k. 200.

¹¹ HATVANY i. m. I. k. 221.

¹² CSANDA SÁNDOR: A törökellenes és kuruc harcok költészetének magyar-szlovák kapcsolatai. Bp. 1961. 65.

¹³ ILLYÉS GYULA: Petőfi. Bp. 1952. 16.

¹⁴ HATVANY i. m. I. k. 351–371.

később is egyre megújuló vágya ütközött ki rajta: a színház körül csavargott, bizonyára azzal az ambícióval, mely később költői dicsőséghez segítette: színész, híres ember akart lenni. Aszódon már minden tárgyat egy szlovák származású és érzelmű tanár, Koreň István, az ötosztályos gimnázium egyetlen tanítója oktatta. Koreň a Petrovics-család barátja volt, a fiatal Petőfivel már azért is közeli érintkezésbe került, mert egy helyen étkeztek (Koreň későbbi anyósánál), később pedig együtt is laktak két esztendeig. Az *Utirajzokban* Petőfi is úgy emlékszik vissza Aszódra, mint életének rendkívül nevezetes időszakára: „S mily eseménydús három esztendő! 1. Itt kezdtem verseket csinálni. 2. Itt voltam először szerelmes. 3. Itt akartam először színésszé lenni. A verselés a szerelem eredménye volt. A színésszé lenni akarásnak pedig nem annyi az eredete, mint következménye nevezetes. Nevezetes és szomorú! Profeszszorom (*isten áldja meg őt*) jónak látta tettebemenendő tervemet egy oly férfinak megfíni, kinek eléggé nem dicsérhető tulajdonsága volt: a színészetet csodálatraméltóképpen való módon gyűlölni. Ezen ritka tulajdonú férfi történetesen éppen az atyám volt...” — A következményeket már említettük.

E testi fenytéssel végződő incidens azonban nem zavarta meg Koreň és Petőfi jó viszonyát, s a tanár idős korában is többször nyilatkozott különböző magyar és szlovák lapoknak híres tanítványáról. Mivel Koreň eléggé szavahihető tanúnak tartjuk, részletesebben idézünk abból a nyilatkozatából, melyben egy nacionalista jellegű incidensről is beszámol...” — Elvettem őt onnan — mondja (Petőfi apja) —, mert a színházak körül ólálkodott, s elhozta ide, keresztapja, Martiny Károly úr ajánlatára, professzor úr keze alá. Tettem azt annál szívesebben, hogy mind nekem, mind nőmnek Aszód kedves emlékü város. Lakása leend Neumanné asszonyságnál, kivel nőm itt tartózkodása óta kegyeletes viszonyban áll. Pesten már konfirmáltatott is Kollár János lelkész által...

A harmadik évben otthoniasabb vagy inkább elbizottabb lévén nálam, már merészebb kifejezéseket és tetteket engedte magának. Akkor szüreteimen és kukoricatöréseimen az összes tanulósg tetteges részt vett: a Petrovicsok tartoztak a legserényebbek közé. Mikor egyszer éjjel tájban a fosztandó kukoricagarmadon ültünk, Sándor oly nemzetiségi dühbe jött, hogy ezen szavakban tört ki: „A tótok közt egy becsületes ember sincs!” Pedig édesanyja Hruz Mária, túrócmegyei származású nő, csak hibásan beszélt magyarul, és ennek húga, később Taska Sámuelnek, sok éven át aszódi érdemes kurátornak második neje, a szintén igen derék asszony, magyarul nem is értett.”¹⁵

Amennyiben hitelesnek fogadjuk el Koreň nyilatkozatát, amelyet később hasonló módon a Národné Novinynek is megismételt, majd a Živena c. almanachban 1885-ben is közzé tett, az derül ki belőle, hogy a 16 éves Petrovicsot kukoricafosztáskor, éjjel körül nyilvánvalóan szlovák származására figyelmeztették, amit ő provokációnak vett, s ingerülten válaszolt rá. A konfliktusnak nincs nyoma Petőfi életművében, Koreň is megbocsátotta neki, s amint az *Utirajzokból* látjuk, a költő mindig szeretettel emlékezett vissza aszódi tanárára. Jellemző viszont a század vége felé kiéleződő magyar—szlovák ellentétekre, hogy ekkor már Petőfi is ürügy volt az ellentétek elmélyítésére. Koreňnek egy szlovákul közölt részletesebb nyilatkozatát a Vasárnapi Újságban félremagyarázták, és éles nacionalista sajtóvita keletkezett. Koreň nyilatkozatát oktanulán vádolták pánszlávizmussal, de az kétségkívül kiolvasható belőle, hogy ő szlovák érzelmű volt, Petőfi pedig magyar — viszont ez kettőjüket annak idején még nem korlátozta abban, hogy jó barátok maradjanak. Koreň is hírt ad arról, hogy Petőfi Aszódon kezdett el verselni, s hogy vele íratna meg az iskolaév végén a búcsúverset, melyet egyébként a tanár szokott elkészíteni. (A költemény Petőfi első fennmaradt verse, tizenöt éves korában, klasszikus formában írta.)

Petőfi az 1838/39-es iskolaév elején Aszódról Selmechányára került, egy sokkal híresebb és nagyobb evangélikus gimnáziumba. Aszódról még kitűnő bizonyítványt hoz magá-

¹⁵ VU 1875. május 30.

val, de ebben az évben számos szerencsétlenség éri: szülei tönkremennek, hazulról nem tudják rendesen támogatni, egy részeges hajdúnál lakik, nem tud rendesen tanulni, csaknem minden tárgyból gyöngye osztályzatot kap, magyar történelemből pedig megbukik. Selmecen az ötödik osztályban (a legelső osztály akkor csak előkészítőnek számított a gimnáziumban) két tanára volt: Bolemann István és Daniel Lichard szlovák író, akitől szekundát kapott. Daniel Lichardnak és Petőfinek ezt a diák-tanár konfliktusát, mind a magyar, mind a szlovák irodalomban a múltban kissé egyoldalúan szokták magyarázni. Magyar részről sovínisztának, tudatlannak, rossz tanárnak, sőt Bécs besúgójának szokták Lichardot bélyegezni.¹⁶ Szlovák részről általában védték és dicsérték Lichardot, még azt is kétségbe vonták, hogy egyáltalán meg mert volna buktatni egy magyart, s Petőfit mondták sovínisztának¹⁷. A bukás történelmi tény, melyet számos adat mellett a selmeci liceum jegyzőkönyve is bizonyít, viszont nem lehet csak nacionális okokkal magyarázni.

Petőfi sem költészetében, sem leveleiben vagy feljegyzéseiben nem vádolja Lichardot, s számunkra ez a legfontosabb, mert azt jelenti, hogy az érzékeny konfliktus nem váltott ki belőle nemzeti gyűlöletet. Tény, hogy a selmeci liceumban már nacionalista viszályok is voltak, főként a két önképzőkör, a Magyar Társaság és a Szlovák Irodalmi Kör között, mely utóbbinak Lichard professzor volt alapítója s elnöke. D. Lichard bizonyára tudott arról, hogy Petőfi aktívan szerepel a magyar körben, hogy a diákelnök, Szeberényi Lajos költői jövőt jósolt neki, és több versét is beírták a Társaság érdemkönyvébe,¹⁸ az is meglehet, hogy az ifjú Petrovicot elfajzottnak tartotta. Ennek ellenére nem lehet a szekundát főként a tanár rosszindulatával magyarázni, mert adatok bizonyítják azt is, hogy Petőfi itt valóban elhanyagolta tanulmányait. Ennek több oka volt: mivel szülei tönkrementek, igen szűkösen élt, részeges házigazdája bőbeszédűsége is akadályozta a tanulásban, színészek érkeznek a városba, s esténként hozzájuk jár (állítólag nagyon szerelmes is egy színésznőbe), a tanítás kizárólag latin nyelven folyik, melyet Aszódon nem sajátíthatott el tökéletesen. Később Petőfi írt tanárellel-nes verseket is, melyeket egyes tanítói és tanárai sértőnek éreztek, konkrétan nem vonatkoznak egyre sem, diákos hetykeséggel írt humoros, általánosított költemények. (Erről a kérdé-
ről még a tanárok életében folyt vita, mert szinte valamennyien megélték tanítványuk országos hírnevét, s túlélték *halálát is*.)¹⁹

Jozef Škultéty is megemlékezik Petőfi és Lichard viszonyáról Breznyik Jánosnak a selmeci liceumról szóló könyvét ismertetve²⁰, s teljes mértékben Lichardnak ad igazat. Azt írja, hogy Petőfi, „akkor még Petrovič”, rossz tanuló volt, azért bukott meg, igazságtalanul nevezte később Lichardot számár professzorának, aki őt szekundába ponálta. Ehhez minde-
nekelőt azt kell tudni, hogy a *Deák pályám* c. költemény humoros zsánerkép, melyben a költő önmagáról is erősen ironizálva ír, s már azért sem vonatkoztatható csupán Lichardra, mert az említett „poezis”-re nem ő, hanem Bolemann tanította Petőfit, s ebből nem bukott meg. Az inkriminált verssorokban nem egy tanárról van szó, hanem így hangzik:

Diligenter frequentáltam
Iskoláim egykoron
Secundába ponált mégis
Sok számár professzorom.

A poesisből is ebbe
Estem inter alia;
Abszurdum pedig, de nagy, hogy
Ennek kelljen állnia.

¹⁶ Pl. így ír róla ILLYÉS GYULA Petőfi c. könyvének újabb franciául is megjelent kiadásában. Bp. 1963.

¹⁷ Újabbban M. GAŠPARÍK is állítja. Kult život, 1963. 24. sz. 7.

¹⁸ HATVANY i. m. I. k. 350–372.

¹⁹ HATVANY i. m. 420–421.

²⁰ ŠKULTÉTY i. m. Slov. Pohl'ady, 1892. 381.

Amint tudjuk, Petrovics István a selmeci kudarc alkalmával valóságosan kitért a fiát. Számos visszaemlékezésben az apa-fiú ellentétet hozzák kapcsolatba Petőfi névmagyarosítását is. Így ír erről Štefan Koreň is a Živena II. kötetében közölt cikkében, hozzátéve, hogy a névváltoztatást ő sem helyeselte.²¹ Mivel Petőfi kezdettől fogva magyar költőnek készült, nem láthatunk elfogultságot abban, hogy szerbes hangzású nevét megmagyarosította, hiszen hasonló esetek máig is előfordulnak, mind a magyar, mind a szlovák irodalomban. Származását egyébként akkor sem tagadta meg, amikor az rendkívül kellemetlenné vált számára. 1848 nyarán a kiskúnsági képviselőválasztáskor a szabadszállásiak többek között megtudták róla azt is, hogy „a jött-ment tót árendásnak a fia”, aki néhány évvel ezelőtt náluk lakott, s tönkrement. Ennek alapján költötték róla az olyan rágalmakat, hogy „szlovák királyt akar”, „a kommunizmust hirdeti”, „orosz kém” stb. Az eredmény közismert: a felizgatótt nép nemcsak megbuktatta a forradalom legnagyobb költőjét, hanem kevés híján agyonverték, vasvillákkal ütték el Szabadszállásról. (Petőfi a rágalmak ellen többször és igen hevesen védekezett a sajtóban, de azt nem tagadta, hogy a nevezett szlovák árendás fia.) A költő 1842-ben magyarosította meg nevét; költői sikereinek hatására később apja és öccse is felvette a Petőfi nevet.

A származásával kapcsolatos vádaknak nincs konkrét alapja Petőfi költészetében: a magyarországi nem magyar nemzeteket sovinszta szándékkal sohasem támadta, s az *Élet vagy halál* c. költeményében 1848 szeptemberében azokat szidja, akik a Habsburgok uszítására fegyverrel törtek a forradalomra. A selmeci nemzeti jellegű konfliktusoknál sokkal erősebbek voltak a szlováklakta vidéken szerzett szociális élményei, ezt tükrözik a *Téli világ* és a *Magyarország* c. költeményei. A származásával kapcsolatos pszichózisnak némi nyomaira nemzeti és hazafias verseiből lehetne következtetni; tény, hogy mindig erősen hangsúlyozza: „magyar vagyok”, s igaza lehet Pavel Bujnáknak, amikor azt mondja, hogy erre pl. Arany Jánosnak nem volt szüksége. Petőfi ellen valóban felhasználta a magyar úri reakció szlovák származásának tényét annak kétségbevonására, hogy igazi magyar költő; s ez ellen ő gyakran tiltakozott. A konzervatív magyar irodalomtörténészek szláv származásával magyarították forradalmiságát is, s jellemző, hogy ezt a vádat a magyar nacionalistákkal egyébként élesen szemben álló Pavel Bujnák is ténynek tekinti, amikor így értékeli legforradalmibb epikai alkotását, *Az Apostolt*:

„Szilveszter további sorsában a költő mintha előre látta volna, mi várt volna rá a forradalom után, ha nem esett volna el a harcban. Két lehetőséget képzelt el, melyeknek mindkettőjét átéli Szilveszter is, vagyis tízévi börtönt és az akasztófát. Az elfojtott forradalom után ilyen sors várt volna Petőfire, a forradalmárra, a király ellenségére, hiszen mások, csendesebb költők is be voltak börtönözve, vagy csak bujdosással menekültek meg az elfogatástól. És nemcsak a helyzet és a személyek valók a költő életéből, hanem az Apostol jellemét tekintve is maga Petőfi, akit magasabb célok és emberi eszmék elérésére sarkallt a becsvágy... Ha az elfogulatlan kritikus el is ismeri, hogy egyetlen magyar költő sem fejezett ki ennyi mély együttérzést a néppel, s ha sokan elismerik a vers költői szépségét is, mégis mindannyian eltélik a művet forradalmi és demokratikus eszméiért. Újabban Pintér azt mondja: „Bizonyos, hogy Petőfi ennek a szerencsétlenül filozofáló költeménynek a megírásával nem kötelezte hálára nemzetét. És mi megjegyezzük, hogy a költemény nem származik magyar lélekből, hogy olyan dolgokat tartalmaz, melyeket a magyar szellem nem kívánt, nem alkotott, sőt elutasított.”²²

Petőfinék szlováklakta területen szerzett szociális élményeit pozitívan értékeli egy mai szlovák névrokona, Jozef Petrovič *Petőfi Kelet-Szlovákiában* c. tanulmányában.²³ Helyesen emeli ki az Eperjesen írt versei közül a szociális szempontból legjelentősebbet, a *Magyarországot* (1845. április), melyben kétségkívül az itteni nép nyomorát ábrázolja:

²¹ KOREŇ i. m. Živena, 1885. zv. II.

²² BUJNÁK egyetemi előadásának jegyzetéből.

²³ i. m. Nové Obzory II. Prešov 1960. Vlastivedná ročenka Východného Slovenska 169—180. Vydala Osveta v Martíne.

Te sem termettél ám szakácsnak
 Magyarország, édes hazám!
 A sült egy részét nyersen hagynád,
 S elégetnéd más oldalán.
 Míg egyfelől boldog lakóid
 Megfúlnak a bőség miatt:
 Hát másfelől még éhhalállal
 Megy sírba sok szegény fiad.

Az idézett verssel egy időben írta Petőfi az *Utirajzokat*, a Kelet-Szlovákia területén tett útiról szóló beszámolókat. Ezekben nevezetes táj-élmények is tükröződnek, melyek azt bizonyítják, hogy nincs igazuk azoknak, akik később azt állították Az *Alföld* című költeményének ismert sorai alapján („Mit nekem te zordon Kárpátoknak/Fenyvesekkel vadregényes tája?/Tán csodállak, ámde nem szeretlek,/S képzetem hegyvölgyedet nem járja”), hogy Petőfi csak az Alföldet tudta dicsérni, a hegyvidéket, a szlovák nép igazi lakóhelyét, megvetette. Az igazság az, hogy az előbb unalmasnak tartott Alföld szépségeit valóban Petőfi fedezte fel a magyar költészet számára, mivel ehhez kapcsolódnak gyermekkori tájélményei. De az idézett sorok egyáltalán nem nemzeti jellegűek, amit bizonyít az a tény, hogy az *Utirajzokban* a hegyvidék szépségeit dicsőíti. Csupán néhány jellemző részletét idézzük:

„Nagyon restellem azt a históriát, hogy csak egy napomat szántam Kézsmárknak, s akkor sem láthattam az eső miatt a Kárpátokat, onnan, ahonnan legjobban láthatni. Azonban szerencsémre másnap korán indultunk; ott feküdt még a Tatra egész pompájában, mint valami alvó szép leány, ki álmában lehányta takaróját, mely bájait leplezte. Gyönyöríttasan szemléltem egy darabig... mert aztán fölriadt, — tán a kocsizörgésre — s mintegy elszégyenülve burkolta magát ködnaplanába... A Tatra... a szép leány.” „Három hetet töltöttem Iglón, melynek lakói s tájéka egyaránt gyönyörködtetett. A Kárpátok egészen oda látszanak, de ottlétem alatt tán sohasem álltak köd- vagy felhőtlenül; s e derű- borúban úgy tetszett nekem, mintha volnának a természet oltára, s a felhő és köd, s körülötte a tömjénfüst.”²⁴

Szociális szempontból említi Petőfi a szlovák drótot is a *Téli világ* című, 1845-ben írt költeményében, mely megvan Ján Smrek szlovák fordításgyűjteményében is. Csak félremagyarázók vélték később a költeményről, hogy kigúnyolja a drótot, mert a versben Petőfi szociális élettapasztalatai tükröződnek, hiszen maga volt az a vándorszínész, akiről a drótotót után következő strófában ír: „Barangol a vándorszínész / Egy faluról a másikkal / Melegruhája nincs ugyan, / De mindazáltal éheznek.” Ugyancsak a különböző nemzetiségek iránti megértéséről tanúskodik az a proklamáció, melyet Petőfi olvasott fel 1848. március 31-én egy népgyűlésen a Pestvárosi rendreügyelő Bizottság nevében. A kiáltvány nem foglalkozik egészen konkrétan a nemzeti kérdéssel; a Márciusi Ifjak a kormány helyett ilyen kérdésekben nem döntöttek, de elvben a teljes egyenlőséget és szabadságot hirdették: „Mindnyájan egyenlők vagyunk, sem nyelv, sem valláskülönbség nem választ és ne válasszon el egymástól.”

Világosabban és határozottabban fogalmazza meg a márciusi ifjúság vezetőinek álláspontját a magyarországi nemzetek összefogásával kapcsolatban ugyanennek a bizottságnak egy másik proklamációja, a horvátokhoz intézett békeszózata: „Horvátok, szeretett testvéreink. Háromszázéves elnyomás után valahára a függetlenség, a szabadság küszöbére léptünk. Amit kivívtunk, a mi javunkra s a tietekre egyaránt vívtuk ki. A jelszó, mely alatt küzdünk, s ha kell, még fogunk küzdeni, nem a nemzetiség, hanem a minden nemzetiséget, minden érdeket magában foglaló függetlenség és szabadság szent neve. Az ügy közös, a miénk ügy, mint a tiétek. Az ellenség közös: az ausztriai zsarnok bürokrácia. Ez ellen kell, hogy egyesüljünk, magyar, horvát, szerb, német, román és minden népfaj, mely a hazát lakja. Csak így

²⁴ Petőfi: *Utirajzok*. Bp. 1951. 14–15.

őrizhetjük meg, csak így vívhatjuk ki az ország önállóságát, szabadságát . . . Ne hallgassunk azokra, kik bennünket egymás ellen ingerelnek, mert azok a mi közös gyengítésünkre, elnyomásunkra akarják felhasználni a viszálykodást.²⁵

Az is eléggé közismert, hogy Petőfi forradalmi költészete nem volt korlátoltan nemzeti jellegű, világosabban felismerte a magyar forradalom internacionális összefüggéseit, mint számos korabeli politikus és képviselő. Nem egy írásában dicsőíti a párizsi forradalmat, az olasz szabadságharcosokról pedig így írt az *Olaszországban*:

Eljő, eljő az a nagy szép idő,
Amely felé reményim szállanak,
Mint ősszel a derültebb ég alá
Hosszú sorban a vándormadarak;
A zsarnokság ki fog pusztulni, és
Mégint virító lesz a föld színe —
A te dicső szent katonáid ők,
Segítsd őket, szabadság istene!

Milyen elragadtatással ír a két nagy példakép (a francia és az olasz forradalom) mellett a lengyel nemzetről is *Az erdélyi hadsereg* c. költeményében. Az is egészen közismert, hogy nemcsak a magyar szabadságért harcolt, hanem a világszabadságért akart meghalni, mint az *Egy gondolat bánt engemet* c. költeményében írja:

Ha majd minden rabszolga-nép
Jármát megúnva síkra lép
Pirosló arccal és piros zászlókkal
És a zászlókon eme szent jelszóval:
„Világszabadság”!
S ezt elharsogják,
Elharsogják kelettől, nyugatig,
S a zsarnokság velök megütközik:
Ott essem el én,
A harc mezején . . .

Mindezeket azért kellett előrebocsátanunk, hogy helyesen értelmezzük Petőfinek azokat a sorait, amelyekben rendkívül élesen elítéli a magyar forradalomra a Habsburgok oldalán fegyverrel támadó nemzetiségeket is. Ez már nem olyan egyszerű kérdés, és nyíltan meg kell mondanunk, hogy az 1848-as forradalomban, mint általában a burzsoá forradalmakban voltak ellentmondások. A forradalom vezetői a nemzetiségi kérdésben nem voltak igazi forradalmárok. Akit azonban nem korlátoz a saját nemzetéhez való szubjektív viszony az igazság felismerésében, azt is elismeri, hogy a nemzetiségek vezetőinek a Habsburg-ellenforradalomhoz való csatlakozása mindenképpen tragikus tévedés volt, hiszen ha a magyar forradalom nem teljesítette követeléseit, a bécsi reakciótól még távolabb állt, hogy támogasson bármilyen haladó törekvést. A Batthyány-kormány, majd Kossuth tévedései a nemzetiségi kérdésben elősegítették a forradalom bukását, a másik oldalon pedig a szlovák nemzeti mozgalom vezetői a Habsburg-reakcióhoz kötötték eredetileg haladó célkitűzéseiket, ami teljes csalódáshoz vezetett.

Petőfi a legélesebben támadó sorokat a német elnyomók és az őket támogató nemzetiségek fegyveres támadása ellen 1848 szeptemberének végén írta Erdődön, a románok felkelé-

²⁵ A proklamációk újabb kiadása: KEMÉNY G. GÁBOR: A szomszéd népekkel való kapcsolataink történetéből. Bp. 1962. 257—260.

sének közelében, amikor Jelačić hadserege már a magyar főváros előtt áll. A nemzetiségeket érintő *Élet vagy halál* c. költeménnyel már másutt is foglalkoztunk.²⁶

Az *Élet vagy halál* c. költeményben a nyers szitkok mellett benne van a legfontosabb politikai igazság: „Reánk uszit a hűtelen király”. (1848-ban a Habsburgok saját céljaikra használták ki a szomszédos kis nemzetek nacionalista viszályait.) Az „oszd meg és uralkodj” jelszóval titokban felülről irányított nacionalista harcoknak ez a lényege. Igaz, hogy Petőfi verse nem veti fel azt a kérdést, miért tudta a király félrevezetni a nem magyar nemzeteket, de a forradalom megtámadásakor minden forradalmár csak a védekezésre gondol.

Hasonló módon értékelte a magyarok és a nemzetiségek összeütközését az 1848-as forradalomban Marx is, aki ebben a kérdésben sem vádolható részrehajlással. „A pánszlávok hajlandók csatlakozni a forradalomhoz azzal a feltétellel, hogy megengedik nekik, hogy az összes szlávokat, kivétel nélkül nemzetállamokba szervezzék, tekintet nélkül a lényeges anyagi feltételekre. A forradalom azonban nem engedi meg, hogy vele szemben feltételeket támasszunk. Vagy forradalmárnak kell lenni és elfogadni a forradalom eredményeit, bármilyenek legyenek is, vagy az ellenforradalom karjaiba kerül az ember, és egy szép reggel, talán saját kivánságától is eltérően, arra ébred, hogy Miklós cárral és Windischgrätzcel fogott kezét.”²⁷

Marxnak az utolsó mondatban idézett kijelentése a forradalom későbbi szakaszában szó szerint bekövetkezett. Hogy Petőfi nemzeti öntudata — a nacionalis élű szitkok ellenére — nem azonosítható a nemzeti kisebbségek ellen irányuló sovinizmussal, bizonyítja az a tény is, hogy az 1848-as fegyveres összecsapás előtt nem írt egyetlen verset vagy cikket sem a nemzetiségek ellen, s az *Élet vagy halált* sem sovinizta szándékkal írta, hiszen a költeményben említett németek a Habsburgok hadseregét jelentették, mely az ellenforradalom legfőbb katonai erejét képviselte. Nem említi a kárpátjai ukránokat sem; ők nem keltek fel a forradalom ellen.

Az 1848. évi nemzeti konfliktus megértéséhez, a költemény háttérének megvilágításához röviden össze kell foglalnunk, mi volt a különbség Kossuth és Petőfi szemlélete között a nemzeti kérdésben. A polgári forradalom célja a feudalizmus megdöntése, a polgári társadalom és a burzsoá nemzet megteremtése. E célért való harcban alapvető ellentmondások is jelentkeznek: a forradalom vezetői a szabadság és egyenlőség nevében haladó társadalmi rendért és a nemzeti függetlenségért küzdenek, de másfelől, jelszavaikkal ellentétben fölébe akarnak kerekedni más nemzeteknek vagy nemzetiségeknek. A polgári forradalom tehát kísérlet a burzsoá rendnek, de egyúttal a nacionalizmusnak a győzelmére is. Ez az ellentmondás történeti szükségyszerűségből fakad, elválaszthatatlan a polgári forradalmak lényegétől (a franciáknál is jelentkezett), s különösen erőssé válik ott, ahol egymás mellett, közös államkeretben különböző nemzetiségek élnek, mint pl. a régi Magyarországon. A forradalmi mozgalomban általában minél haladóbb, radikálisabb egy-egy csoport vagy szervezet, annál nacionalistább, türelmetlenebb szokott lenni más nemzetekhez való viszonyában, amelynek szabadságát és társadalmi megújulását a magáéval együtt óhajtja ugyan, de ezek nemzeti törekvéseiben saját nacionalizmusával ellentétes szándékot lát.

A fent említett ellentmondásra a magyar szabadságharc története szinte klasszikus példának tekinthető. A konzervatívok és a megalkuvóbbak ellenezték a társadalmi radikalizmust, s ugyanakkor mérsékeltebb álláspontot foglaltak el a nemzeti kérdésben is. Pl. az 1849-i nemzetiségi törvénytervezetet a parlamenti vita során épp a társadalmi rend radikalizálásáért küzdő baloldal támadta leghevesebben. De a legfontosabb kritérium a mozgalmak értékelésében mégiscsak a gazdasági és társadalmi haladáshoz való viszony, s 1848-ban az egymással szembeforduló nemzetek közül azok jártak helyesebb úton, amelyek a régi rend ellen legkövetkezetesebben harcoltak, amelyek vállalták a fegyveres küzdelmet a reakció és az ellenforra-

²⁶ CSANDA: Egy téves irodalomszemléletről. ISz 1963. 630—636.

²⁷ Marx—Engels Válogatott írásai. Cseh kiadás. 7. k. 216.

dalom ellen, mert ezek az egyetemes emberi haladás ügyét szolgálták. A lényeges különbség a polgári nacionalista mozgalmak közt tehát az, hogy törekvéseiknek az ellenforradalommal szövetségbe vagy pedig ellene harcolva akartak-e érvényt szerezni.

A polgári forradalom itt ismertett törvényszerűségei általában érvényesek, de képviselői között többféle okból is vannak kivételek. Bizonyára nem véletlen, hogy 1848 nemzeti viszállyain felül tudtak emelkedni azok, akik ezekre szélesebb horizontról tekintettek, felismerték a forradalom nemzetközi összefüggéseit s azt is, hogy a nemzeti kérdés kiéleződése a forradalom sikerét egészében is veszélyezteti. Ilyen személyiség volt pl. magyar részről Teleki László párizsi követ, román részről N. Bălcescu és mások, olyan vezetők, akik túl láttak a provinciális politika határain. Nem érvényesült a polgári forradalom általános törvényszerűsége sem azoknál, akik a burzsoá forradalmat csupán állomásnak tekintették az egyetemes emberi szabadság megvalósításához vezető úton. Ezekhez tartozik Petőfi is, aki nem csak polgári forradalmár, hanem — amint költészetéből kitűnik — a polgári szabadságnál többre, világszabadságra is törekedett, habár elképzeléseit egészen konkrétan nem fogalmazta meg. Petőfi nacionalista hangú verssorai az 1848-as fegyveres összeütközés alkalmával a forradalom, a társadalmi haladás féltéséből fakadtak, míg Kossuthék nacionalizmusát 1848-ban nemcsak ez, hanem a nemzeti szupremáciára való törekvés is ösztönözte. Ugyanakkor az is tény, hogy nemzeti élő frazeológiájukban erős volt a hasonlóság.

Petőfi politikai nézetei nem voltak azonosak Kossuthéval; a márciusi ifjak egyes proklamációiból kiderül, hogy az összecsapás előtt nemzetiségekkel való megbékélést szorgalmazták. Igen tanulságos ebből a szempontból Szemere Bertalan miniszterelnök emlékiratainak az a része, mely leírja a Pest megyei választmánynak 1848. áprilisi ülését, melyen arról volt szó, hogy ha a választójogot a nem magyar nemzetekre is egyformán kiterjesztik (választó legyen mindenki tizennyolc éven felül), akkor a magyar nemzetiség a parlamentben kisebbségben maradhat. „Ha a választási törvény kidolgozásánál óvatosan nem járunk el, állásában a magyar nemzetiség nem fog ingattatni. Ez észrevételt tapogatólag csak azért tettem, vajon a tanácskozók, kik között sok ifjú ember vala, öntudatosan szólnak s a javasolt módosítás egész hatását ismerik-e? Észrevételeimre felkele egy szép szőke ifjú ember, és tűzzel fejtegeté, hogy a szabadság élvezését nemzetiségi tekintettel föltételezni nem lehet s nem szabad. Ez volt Vasvári, ritka jeles szónok, kedvence az új nemzedéknek, — később mint őrnagy az oláhok által kínosan öletett meg. Utána egy más ifjú kelt fel, barna, mogorva s haragos képpel mondá: miképpen a nemzetiség szent, de a szabadság még szentebb, s Magyarországon a polgári jogok mindig a nemzetiségre való tekintet nélkül adattak meg. Ez volt Petőfi, az ifjú költő, Magyarország legnagyobb népköltője, — később, úgy mondják, mint őrnagyot a muszkák golyója ejté ei.”²⁸ Más szóval ez azt jelenti, hogy az említett gyűlésen Petőfi a nemzetiségi kérdést alárendelte az általánosabb emberi kérdésnek — a szabadságnak, ami a nemzetiségi kérdés következetes megoldásának egyetlen helyes módja, s ez megnyilvánul a leginkább inkriminált költemény, az *Élet vagy halál* idézett bevezető strófájában is.

Ismeretes, hogy a haladó szláv mozgalmak számos csoportja is rokonszenvezett a magyar forradalommal. A lengyelek kezdettől fogva a magyar szabadságharcot támogatták a Habsburgokkal szemben, így pl. az 1848-as prágai szláv kongresszuson is, ahol a többi szláv nemzet képviselői Kossuthékat támadták, s nemcsak önkénteseik harcoltak a magyarokkal együtt, hanem a forradalom legjobb hadvezérei között is ott találjuk őket: mint pl. Bemét, Dembinskit. Ugyancsak közsímet az a tény is, hogy Petőfi a lengyel Bem tábornokot a forradalom bármely magyar vezérénel jobban szerette, az ő seregében szolgált, és számos költeményében dicsőítette; pl. „Oh Bem, dicső vezérem, / Vitéz tábornokom! / Lelked nagyságát könnyes / szemekkel bálumol. / Nincsen szóm elbeszélni / Nagy hősiességedet, / Csak néma áhitattal /

²⁸ Szemere Bertalan miniszterelnök emlékiratai az 1848/49-i magyar kormányzat nemzetiségi politikájáról. Bp. 1941. 27.

Szemlélek tégedet / S ha volna ember kit, mint / Istent imádnék, / Meghajlanék előtted / Térdem meghajlanék." (Négy nap dörgött az ágyú.) Bem pedig úgy értékelte Petőfi szereplését az ő táborában, hogy az önmagában felér egy egész hadsereggel. A magyar forradalomhoz intézett kiáltványt a Tribune des Peuples c. lapban a lengyelek kiváló forradalmi költője, Adam Mickiewicz is.

A magyar forradalom mellett és a cári intervenció ellen foglaltak állást az orosz forradalmi demokraták, pl. Herzen, aki ezt írta: „Milyen szűklátókörű és szlávellenes politika támogatni Ausztriát.” „Mikor Magyarország fölkelt, Ausztria márcsak tömjén segítségével lélegzett, és nem lélegzett volna többé, ha nem segíti meg I. Miklós bűnös keze. Miklós cár Ausztriának nyújtva segítséget elárulta Oroszországot, mint a Miklósnak segítő Görgey elárulta Magyarországot.”²⁹ Csernisevszkij pedig így nyilatkozott: „A Metternich-rendszer felfegyverezte a magyarokat és ráusított a horvátokra és a szerbekre, a szerbeket és horvátokat a magyarokra. Mely nemzetiségnek vált javára, hogy Metternich taktikájára hajlott?”³⁰

Amint köztudomású, a márciusi magyar forradalmi események után, a nemzetiségekkel is kiéleződő ellentétek idején, a szláv nemzeti mozgalmak vezetői (a lengyelek kivételével) többségükben szembefordultak a magyarokkal a magyarországi szláv nemzetek követeléseinek elutasítása miatt. A szlovákok követeléseit 1848 májusában Liptószentmiklóson fogalmazták meg, s ezeket a Prágába összehívott szláv kongresszus is támogatta, Palacký javaslata szerint a monarchiának egyenrangú nemzetek federációjává kellett volna átalakulnia. A kongresszus azonban a prágai felkelés miatt június 12-én félbeszakadt, s megkezdődött a fegyveres küzdelem, melyet rövidesen levertek.³¹ A többségtől eltérően a magyar forradalom mellett, Bécs ellen foglalt állást a szláv kongresszuson a nagy tekintélyű orosz forradalmár Bakunin is, aki az ügy érdekében kiáltványt is intézett a szlávokhoz. „Még karácsony előtt is (1848-ban) szabadon árulták az utcán Bakunin kiáltványát a szlávokhoz, mely felszólított a magyarokkal való ellenségeskedés megszüntetésére, a velük való együttműködésre, amivel — mondja Bakunin — nemcsak a magyarországi harcot döntenétek el, hanem a despoták elleni európai forradalmat is, ezzel a tettel a forradalmi mozgalom élére állnátok, büszkén és ékesen világítanátok valamennyi európai népnek, mint hozzátok, a nemzetek felszabadulásának fáklyáihoz illik.”³²

Štúr és Hurban agitációja a császáriak mellett a szlovák munkások és szegényparasztok között nem járt nagy sikerrel; számos történeti munka között beszámol erről Jan Novotný és Kovács Endre könyve is: „A szláv parasztok és munkások a forradalmi harc álláspontját képviselték. A sélmezbányai bányászok már 1848-ban harcba szálltak bérkövetelésekért Möhling vezetése alatt, éppúgy, mint ahogy a szlovák parasztok is harcot kezdtek a forradalmi év tavaszán a hűbérurak ellen. A bányászok és a parasztok azonban nem csupán szociális helyzetük megjavításáért harcoltak. A bányászok nemzetőrségei részt vettek a bányavárosok védelmében, kitűnő szolgálatokat tettek mint utászok és robbantók, Magyarország különböző részein harcoltak a külföldi ellenség ellen.”^{32a} Egy volt csehszlovákiai magyar író és történész, Jócsik Lajos ilyen arányban állapítja meg az 1848-as forradalomban résztvevő szlovákok számát: „Harcolt itt 40 000 szlovák honvéd is, ugyanakkor Hurban és Štúr osztrák zsoldban csak 2000, de azt is nagyobbára cseh zsoldost tud toborozni a szabadságharc hátbatámadására.”³³ A szerző bizonyára eltúlozza az arányokat, de tény, hogy a forradalom mellett fegyvert fogó szlovákok száma nem volt csekély.

²⁹ HIDAS ANTAL: Petőfi. Uzgorod. 1949. 181—182.

³⁰ Szovremennik, 1861. 8.

³¹ NOVOTNÝ—KOVÁCS: Madaři a my. Praha 1959. 180—181.

³² R. PRAŽÁK: Češi a Madaři v Nerudově Praze. Z doby Nerudovy. Praha 1959. 47.

^{32a} NOVOTNÝ—KOVÁCS i. m. 196.

³³ JÓCSIK: Magyar szabadság — világszabadság. Kolozsvár 1945. 21.

A tények megállapítása érdekében azt is el kell mondanunk, hogy Kossuth Lajos nemzeti politikája sem azonosítható az 1867-es kiegyezés után érvényesülő sovíniszta szemlélettel, 1848-ban még nem fenyegette nemzethalál, durva elmagyarosítás a szlovákokat. 1848. november 12-én Kossuth szózatot adott ki, melyben a szlovákokhoz fordult. Ebben nincs szó a jogos nemzeti követelések egy részének a teljesítéséről, de a teljes szociális egyenjogúságot és a nyelvi jogok biztosítását megígéri. „A törvény nem tesz különbséget a Tisza, vagy a Garam és a Vág melletti lakosokra; egyenlő mindegyik; a robot s dézsma megszűnt mindenütt s egyik sem szolgál hajszálnyira sem többet, mint a másik — legyen az tót, magyar vagy akármely ajkú s fajtájú népe a hazának . . . A régi szolgaság jármának, a robot s dézsmának korát csak úgy hiszik ezek visszaállíthatni, ha a Magyarországon lakó külön népeket egymásra uszítva, sikerül nekik egyiket a másik által elnyomni vagy megölni . . . Vajon miért rabolnók el nyelvetöket? Vajon a magyar nemzetnek lehet-e abból haszna vagy kára, ha ti a Vág mellett vagy a Kárpátok alján tótul szóltok egymáshoz? . . . Nem erőszakoltuk soha rátok nyelvünket, s szavunkat adjuk, hogy a jövőben is sértetlenül hagyjuk tót nyelvetöket.”³⁴

*

Petőfi költészetének szlovák visszhangjáról és fordításairól külön tanulmányt kellene írni; mi csak röviden tekintjük át a kérdés történeti fejlődését. Forradalmi lírájának első visszhangját abban a versben kell látnunk, melyet még a forradalom alatt, tehát Petőfi életében írt Ján Botto szlovák költő *Pochod* (Induló) címen. A vers a *Nemzeti dal* szabad fordítása, átköltése; a „magyart” mindenütt kihagyja, helyette „Talpra szlovák”, „az Úristenre esküszöm” stb. kifejezéseket írja. Az összehasonlítás kedvéért idézzük az első strofát:

Hor sa Slovák, čuj oťčinu!
Tu čas pravý — maj sa k činu!
Miera kliatby dosiahnutá:
či chceš vol'nosť a či putá?
Pánu Bohu prisahám,
že sa priahať viac nedám.³⁵

Fel szlovák, hallgass a hazára!
Itt az idő, légy tettere kész!
Az átok mértéke betelt:
szabadságot akarsz vagy bilincset?
Az Úristenre esküszöm,
hogy ígába nem hajtom fejem.

(Szabad fordítás)

Botto összes műveinek kiadása alkalmából, 1880-ban a vers végén így változtatta meg a refrént: „Az Úristenre esküszöm, hogy a hazáért és a nemzetért életemet adom!” A költemény újabb kiadásai alatt meg szokták jegyezni, hogy Petőfi versének utánzása, amit egy érdekes incidens tett szükségessé. A költemény egyik, 1901-es kiadása alapján pert indítottak a kiadó ellen, és három napi fogságra ítélték, mert nem tudták, hogy eszmeisége Petőfittől származik s az 1848-as évre vonatkozik. A későbbi kiadásokból ezért vagy kihagyták a verset, vagy magyarázatokkal látták el.

Néhány évtizeden keresztül Petőfi költészetének nem volt jelentősebb visszhangja a szlovák irodalomban és a sajtóban, ami azért is feltűnő, mert a szlovákokkal erős rokonságot tartó cseh irodalom főként német fordítások alapján már korán elismerte világirodalmi jelentőségét. Valószínűleg Karel Sabina közölte az első Petőfi-versfordításokat, „S” jelzéssel a Česká, Wclában 1847-ben: *Na Eteľku, Květom ti budeš, Má láska*.³⁶ A *Lumir* c. folyóirat pedig 1854-ben *Ovčák* (Juhász), a *Musejník* 1858-ban *Čarovná noc* (Varázsos éj) és *Nešťastný* (Szerencsétlen) címen mutat be Petőfi-verseket. A nyelvi nehézség miatt a cseh irodalmi életben csak a

³⁴ Közli JÓCSIK i. m. 32—33.

³⁵ JÁN BOTTO: Súborné dielo. SVKL. Bratislava 1955. 416.

³⁶ Ezeket a Petőfi-fordításokat cseh bibliográfiák alapján tulajdonítja Sabinának FÜGEDI ELEK. ISz 1959. 414.

német nyelvű Petőfi antológia: Szarvady—Hartmann *Alexander Petőfi's Gedichte* 1854) megjelenése után vált általánosabban ismertté a költő életműve. Különösen buzgó híve és tisztelője volt Petőfi költészetének az egyik legkiválóbb cseh költő, Jan Neruda, aki 1858-ban J. R. Vilímekkel alapított: *Obrazy Života* (Életképek — Petőfiék egyik lapjának címével azonos!) és rendszeresen fordította lírai verseit.³⁷ Neruda később személyesen is bejárta Magyarországot, s a magyar forradalmi költészet hatására írta *Honvéd* c. versét, melynek szállóigévé vált sorai a 48-as forradalmárt dicsőítik:

Mi nem tudunk még így meghalni,
nem is vagyunk még férfiak,
de ha meghal szépséges hazánk,
élhet-e velünk még a világ?

(Szalatnai Rezső fordítása)

E költeményt magyarázva állapítja meg Julius Dolanský professor a következőket: „A cseh irodalom Nerudával közelítette meg leginkább és legszebben a magyar génusz költői lényegét. Az áruló császári Bécs despotizmusával és reakciós politikájával 1849 után pontosan az ellenkezőjét tudta elérni annak, amire törekedett: az 1848/49-es évek szomorú tapasztalatai után . . . az ötvenes években egyesítette a monarchia összes nem német nemzeteit egységes osztrákellenes táborba.”³⁸

Petőfi műveiből az első válogatást a cseh olvasóközönség számára a magyar irodalom buzgó propagátora, František Brábek (1848—1926) professor állította össze és Karel Tumulval együtt fordította le 1870-ben. Az első cseh nyelvű Petőfi-kötetet ilyen lelkesen üdvözölte Ján Neruda a *Národní listy* c. lapban: „Hogy Petőfi bejutott a cseh irodalomba, rendkívüli eseménynek tartom. Nem tudom, az egész világirodalomnak melyik költője lehetne számomra kedvesebb Petőfinél, aki nem, bizony nem klasszikus, aki csupán, és egyedül csak Petőfi, vagyis: a szerelem, a hazafiság és a szabadság legtüzesebb énekese . . . Petőfi az a gyémántkapocs, mellyel a magyar irodalom, a világirodalomhoz kapcsolódik. A gyönyörű, tüzes magyar nemzetnek nincsen nagyobb fia nála, és nem volt szerencsésebb napja, mint az, amelyen Petőfi született . . . Ha semmit sem tudnánk erről a nemzetről, csupán Petőfi verseit ismernők, már akkor is ismernők a nemzet legfinomabb idegszálát . . . Hogyan ajánljuk Petőfi verseit? . . . Egyelőre csak azt kell mondanunk: ha szép románcot akarsz olvasni, olvasd Petőfit, ha a hazáról szóló lelkés himnuszt akarsz, ha vidám, ha szerelmes dalt, megint csak Petőfit olvasd . . . Mindehhez hozzá kell még tenni, hogy Petőfi az ideális szabadság énekese volt, olyan nemzet énekese, mely most küzd a hatalomért — hol érthetnék hát meg jobban, mint nálunk?”³⁹

Brábek keltette fel a figyelmét Jaroslav Vrchický-nek, a XIX. század vége legjelentősebb cseh költőjének is a magyar irodalom iránt. Vrchický Arany epikai alkotásának a *Buda halálának* tolmácsolása után kiadta „Petőfi verseinek új fordításait” (1907—1912), melyben nemcsak Petőfi lírai műveiből nyújt az eddiginél gazdagabb válogatást, hanem több kiváló elbeszélő költeményét is lefordítja: *János vitéz*, *A helység kalapácsa*. A Petőfit pártoló csehek a század végén elítélték egyes szlovák lapok Petőfi-ellenes hangját is, így pl. Zákrejs az *Osvěta* c. művelődési lapban többek között ezt írja: „Ezért a Slovenské Pohl'ady hiába reklamálja,

³⁷ PAVEL BUJNÁK: Neruda irodalmi találkozása Petőfivel c. tanulmányában (Hanušův sborník, Bratislava 1932) részletesen foglalkozik e kérdéssel, s nem csupán a Petőfi-fordításokkal, hanem azt is igyekszik kimutatni, milyen hatással volt Petőfi lírája Neruda költészetére. Újabban értékes tanulmányt írt e témáról R. PRAŽÁK: Jan Neruda a mađ. literatúra. Sborník Fil. fak. Brno 1958. 91—101.

³⁸ DOLANSKY i. m. 30.

³⁹ Neruda cikkét idézi NOVOTNÝ—KOVÁCS i. m. 213.

Petőfit... hiszen leghíresebb versében büszkén hirdeti 'Magyar vagyok'; és ezért hiába keresnek szlovákizmuskat Madáchnak Az ember tragédiájában! Elszármasztak — hadd maradjanak magyarok." A cikkre élesen válaszol a szlovák irodalmi élet egyik vezére, Jozef Škultéty: „Ha Zákrejs úr megértett volna valamit, amikor két évvel ezelőtt Szlovákiában járt, tudná, hogy az itteni csúnya nemzeti harcokban a szlovákok számára jó, ha emlékezetben tartják, milyen embereket adtak ők a magyaroknak. De az emlékezetben tartás nem azt jelenti, hogy reklamáljuk őket. Zákrejs úr nem tudja megkülönböztetni a fogalmakat és a dolgokat, de azért nagy biztonsággal kioktat. A magyarok kényszerítenek bennünket, hogy magyarul tanuljunk, ezért rendes szlovák folyóirat nem lelkesedhetik a magyar irodalomért.”⁴⁰ Škultéty vitacikkének elfogultságát jellemzi, hogy a továbbiak során kétségbe vonja a „magyar vagyok” állítás eredetiségét.

Az idézett példa is jól mutatja, hogy a szlovák nemzeti értelmiség századvégi Petőfi-ellenes magatartásában már elsősorban nem Petőfi költészetének problémái, hanem a magyar—szlovák ellentét tükröződik, mely úgy keletkezett, hogy a magyar uralkodó osztály az 1867-es kiegyezés után elnyomta az ország nem magyar nemzeteit. A magyar uralkodó osztály sovíniszta propagandája Petőfi költészetét is felhasználta nemzetiségellenes, elmagyarosító szándékú politikájában, a szlovák polgári értelmiség nemzeti szempontból elfogult képviselői pedig nem tettek különbséget haladó és reakciós magyar irodalmi törekvések között, hanem általában ellenszenvvel szóltak a magyar irodalomról. Egy fiatal szlovák irodalomtörténész, Pavol Petrus ezzel kapcsolatban helyesen mutatott rá arra, hogy a szlovák irodalomkritika „leggyakrabban Petőfire-Petrovičra hivatkozik, habár költészetének forradalmi értelmét nem tartotta sajátjának... Ezért a magyar irodalomról legszívesebben hallgatott vagy a magyar irodalomkritikusok olyan bíráló véleményeivel foglalkozott, melyekhez rendkívül éles és a magyar irodalom számára kedvezőtlen megjegyzéseket fűzhetett.”⁴¹

Az osztrák—magyar kiegyezés előtt a szlovák sajtóban is pozitívan emlegetik Petőfit, s a haladó írók legjobbjai később is csak elismeréssel írnak költészetéről. Téved tehát Vájlok Sándor, amikor Petőfi költészete szlovák visszhangjának történeti áttekintésében azt állítja, hogy a szlovák írók a XIX. században igazságtalanul és állandóan támadták Petőfit. „Az írói rend következetesen ragaszkodott ahhoz a felfogáshoz, és mellőzte mind Petőfit, mind költészetét.”⁴² Vájlok a Petőfire vonatkozó cikkeket általában rosszindulatúaknak tartja, pedig azok gyakran tárgyilagosaak; nem látunk rosszindulatot pl. J. Škultétynek a következő megjegyzésében: „Petőfit, a szlovák Petrovičot nem a mostani magyarosítás útján szerezték. A kevésbé magyar Kiskőrösön született, de szlovák szülei innen tovább mentek, tisztán magyarok közé, a pusztára, ahol a gyermeket teljesen átítatta annak a szelleme, ami őt körülvette.”⁴³ Škultéty ugyan nem volt mentes a nemzeti elfogultságtól, de ez a kijelentése azt a tényt állapítja meg, hogy Petőfit környezete nevelte magyarrá, s ezzel mi egyetértünk. Vájlok irodalomtörténeti értekezésében — minden tárgyilagosságra törekvés ellenére — megtalálható a magyar nacionalista szemlélet is. Az irodalmi kérdéseket nyilvánvalóan befolyásolták a politikai viszonyok, de a haladó írókat a nacionalista ellentétek — mint a továbbiak során kimutatjuk — nem korlátozták annyira, mint Vájlok véli.

A különböző szlovák lapokban elszórtan megjelent Petőfi-fordítások és róla szóló cikkek még nincsenek szakszerűen összegyűjtve. Az eddigi adatok szerint az első szlovák cikket Petőfiről 1861-ben a Černokňazník c. lapban találjuk, ahol Viliam Paulíny—Tóth szlovák költő ekkor három Petőfi-fordítást is közöl: *Dalaim (Moje piesne) Ha férfi vagy, légy*

⁴⁰ ŠKULTÉTY Dve na tri (Hetet havat). SP. 1899. 183—4. A vitát idézi és kommentálja VÁJLOK SÁNDOR is: Petőfi a tótoknál. Bp. é. n. 24—25.

⁴¹ PAVOL PETRUS: Slov. lit. kritika koncom 19. storočia a inonárodné literatúry. Litteraria. SAV. Bratislava 1958. 335.

⁴² VÁJLOK i. m. 22.

⁴³ ŠKULTÉTY: Nová maďarská literatúra. SP. 1896. 62. Vájlok i. m. 23.

férfi (Bud mužom), Az őrült (Pomätenec). A rövid cikk a fordításokhoz írt kísérő szöveg (valószínűleg szintén Paulínytól származik) méltatja Petőfit, s a fordításokkal együtt a szlovák—magyar barátság nemes eszméjét szolgálja. Néhány év múlva Paulíny kivül más szlovák költők is fordítottak Petőfitől (Oswald, Lužinský, Podolský), és a Černokňazníknál jelentősebb irodalmi folyóirat, az Orol (Sas), majd a Dunaj, s a Sokol is közöl Petőfi-fordításokat. Később a Dunaj szerkesztője, Belo Klein-Tesnokalský maga is nyilatkozott ezekről a fordításokról Pavel Bujnáknak azzal az állításával kapcsolatban, hogy e pesti folyóirat 1874-ben erősen propagálta a magyar irodalmat. „Hogy a Dunaj célja a magyar irodalom erős propagálása lett volna, azt nem fogadhatom el, mert nem felel meg a valóságnak; az eredeti szlovák közleményeket részesítettük előnyben: fordítani — elsősorban két irodalomból fordítottunk, magyarból és németből; magyarból aránylag többet . . .”⁴⁴

Tesnokalský állítása érdekes módon nemcsak Bujnák véleményét cáfolja, hanem a később megjelenő Vájlokét is, aki ellenkező tencenciát lát ezekben a lapokban. „Ilyen adat a Slovenské Pohl'ady megindulása előtti időből is van. Az előtte megjelenő irodalmi lap, az Orol hasonló felfogást vallott Petőfivel szemben, ami egyrészt az 1876-ban tett megjegyzésből tűnt ki, másrészt pedig szerkesztői politikájából nyilvánvaló. 1870-ben a költőnek a követi bukásáról közölt levelét közölte fordításban, amelyben — mint köztudomású — több olyan ‚vonatkozás’, kitétel van, ami segítőleg illeszkedett be felfogásuk rácsaiba. A lap szintén a kialakuló tót Petőfi-kultuszt akarta elgáncsolni. Nem szerette sem a költőt, sem irodalmi hatását, követését.”⁴⁵ Az Orol szerkesztősege már 1873-ban Petőfihez hasonlítja Viliam Paulíny-Tóthot ez utóbbiról írt cikkben: „Mint Körner a Napóleon elleni csataterén és Perczel alezredese (sic!), a zseniális szlovák renegát Petőfi — úgy írta Paulíny is tüzes dalait a csataterén, melyeket az egész nemzet magáévá tett.”⁴⁶ Vájlok ebből a megjegyzésből jellemző módon azt olvassa ki, hogy felhánytorgatják Petőfi elfajzását, Bujnák pedig azt, hogy az Orol szerkesztője „elismerte és csodálta Petőfi költészetét, sőt közelebbről foglalkozott Petőfi egyéniségével is.”⁴⁷ Talán mondanunk sem kell, hogy mindkét vélemény belamagyarázás a felületesen megfogalmazott Petőfi—Paulíny összehasonlításba.

Vájlok Sándor figyelemre méltó adatokat közöl arról, hogy a szlovák nemzeti ellenzék legjelentősebb politikai lapja, a Národnie Noviny, mely később teljesen negatívan ír Petőfiről, a hetvenes években még bekapcsolódik a Petőfi- emlékeket kutató országos mozgalomba, és érdekes cikket közöl Petőfi és Sládkovič viszonyának megvilágításáról. Sajnos Vájlok nem idézi a cikk pontos lefőhelyét, így az sincs kizárva, hogy ezt a mártomi lapot összetéveszti más bécsi vagy pesti lappal, s forrását sem sikerült megtalálnunk. Tartalmi ismertetései azonban mindig hiteles forrásokból valók, ezért ezt is idézhetjük: „A Národnie Noviny 1875-ben egyik tárcarovatában a költő színészi korszakának legmegkapóbb részleteit, eseményeit közli, a humort és a könnyet viszi az olvasó elé, ami nagyban hozzájárult a kedvező hangulat kialakulásához. A tárca nem eredeti. A szerkesztőség Jókai Mórnak a németiség számára készült cikkét fordította le tőtra. A következő évben már a Pákh-féle mozgalomnak is közöl anyagot. ‚Sládkovič és Petőfi’ cím alatt Vodomarský, Petőfi selmeci iskolatársa ismertet egy-két adatot a költő selmeci tartózkodásának idejéből. A Petőfivel jó barátságban élő adatközlő tulajdonképpen az egyik pesti német lap ama találgatására felel: hogy járt-e Lenau Selmecen, mint azt akkor terjesztették vagy sem. Vodomarký megállapítja, hogy a köztudomás és az iskolai anyakönyvek tanúsága alapján Lenau sohasem volt diák Selmecen, sőt még a városban sem fordult meg. Ezek megállapítása után Petőfi és Sládkovič kapcsolataival foglalkozik. A két költő kutatása szerint egyáltalán nem ismerte egymást Selmecen, mert egyrészt a nagy osztály

⁴⁴ TESNOKALSKÝ: Ján Arany v literatúre slovenskej. SP. 1925. 227.

⁴⁵ VÁJLOK i. m. 26.

⁴⁶ Orol 1873. 290.

⁴⁷ Idézi TESNOKALSKÝ i. m. SP 1925. 226.

különbőség (iskolai) volt közöttük, másrészt, mert Sládkovič a magyar költő selmeci diákoskodásakor vidéken nevelősködött, különben az „erős nemzetiségi feszültség miatt” a különböző nemzetiségű diákok nem érintkeztek, sőt még nem is köszöntek egymásnak. A költő selmeci életét könnyelműnek és bohémnak rajzolta Vodomarský. Minden dolog, még a komoly is nevetségesnek tűnt neki; nem törődött a munkával és a tanulással. Csupán egy dolog iránt mutatott rendkívüli érdeklődést, s ez a színészi élet volt. Fűtötte a színészi vágy, bár sem szónoki képessége, sem a színpadi fellépéshez szükséges mozgása és testalkata nem volt. A színházat szorgalmasan látogatta.”⁴⁸

*

Az első terjedelmes cikket a szlovák sajtóban Petőfi költészete ellen — paradox módon — Petőfinek egyik híve és fordítója, Ľoloman Banšell tette közzé, méghozzá nem is a mártoni szlovák ellenzék lapjában, hanem Ján Bobulának a pesti kormánnyal is együtt működő Slovenské Novinyjében, 1874-ben. Banšell (1850—1887) Hviezdoslavval együtt kezdetben Petőfi költészetének hatása alatt állt, sőt a szlovák szellemi élet egyik vezetője, Svetozár Hurban-Vajanský ezt állította róla: „Petőfit eléggé olvasták és csodálták. Hviezdoslav korán kiszabadult hatása alól, Banšell benne maradt, de egyáltalán nem tudott kifejlődni.”⁴⁹ A szerencsétlen sorsú költő nemcsak a magyar uralkodó osztály nacionalista politikájával került szembe, hanem a szlovák nemzeti ellenzék vezetőivel is. *A magyar forradalmi költészet szelleme* c. cikkében többek közt ezt írja: „Petőfi megírt egy látomást a király megöléséről . . . és hét verset, oly hűtlen tartalmút (A királyok ellen, A királyokhoz, Készülj hazám, A király és a hóhér, Ausztria, Itt a nyíl, Akasszátok föl a királyokat), hogy Greguss újabban nem merte őket közé tenni . . . Talán nem kell bizonyítgatni, hogy ezek az önkényes ötletek és a szenvedély termékei méltók a megérdemelt megvetésre. A művészi géniusz magasságának nyugodtnak kell mutatkozni a szenvedély viharában; leszállni a világ prózájának tisztátalan hullámaiba, méltatlan a költészethez — csinálja ezt akár Petőfi, akár Rouget de Lisle (a Marseillaise szerzője).”⁵⁰

Amint az idézetből kitűnik, a cikk a forradalmat is elítéli, drasztikusnak, a szenvedély kitérésének nevezi, s mivel Magyarország egészen 1945-ig királyság volt, ugyanilyen szellemben nyilatkoztak a királyellenes versekről a Monarchia és a Horthy-rendszer hivatalos politikusai és történészei is. A továbbiakban a cikk az 1848-as fegyveres összecsapás idején szerzett költeményeknek a nemzetiségeket elítélő soraiból idéz, s a legdurvábbnak Petőfi *Élet-vagy halál* c. versét tartja. Ezzel kapcsolatban már fentebb kifejtettük véleményünket.

Igaz, hogy az *Élet vagy halál* c. költeményben Petőfi egy-egy kifejezésén érződik a hazafias középnemesség frazeológiájának hatása. Így pl. nem véletlenül tett Ľ. Banšell megjegyzéseket a következő sorok után: „Török s tatártól, mely titeket védett, Magyar kezekben villogott a kard . . . S felét átvettük mindig a tehernek, Mit vállatokra a balsors rakott.” Milyen mérleg alapján felét? — kérdezi Banšell, s bizonyára azt is meg lehetne kérdezni, hogy a nemesség vett-e át valaha is terhet akár a másajkú, akár a magyar jobbágyoktól.

1881-ben szervezték újjá a szlovák irodalomnak máig is legjelentősebb havi folyóiratát, a Slovenské Pohl'adyt, melynek kritikáiban hosszú ideig Petőfi-ellenes és magyarellenes elfogultság uralkodott, aminek az okát természetesen főként a magyar uralkodó osztály nemzetiségellenes politikájában kell keresnünk. (Azt is meg kell jegyeznünk azonban, hogy a mártoni ellenzék vezetői elmagyarosító sovinizmust láttak abban a pusztán tényben is, ha az iskolaügyi hatóságok megkivánták, hogy a szlovák iskolában a magyar nyelvet is tanítsák. Az uralkodó osztálynak kétségtől voltak elmagyarosító, sőtét törekvései, de a több nemzetiségű ország-

⁴⁸ VÁJLÓK i. m. 40.

⁴⁹ VAJANSKÝ: Literárne poznámky. Nár. Noviny 1889. 72.

⁵⁰ Ľ. BANŠELL: Túhy mladosti. SVKL. Bratislava 1963. 291—293.

ban általában másutt és azóta is tanítják a legnagyobb nemzet nyelvét, amit nem lehet csak asszimilációs törekvésekkel magyarázni, mert egy országnak gazdasági és társadalmi okokból is szüksége van arra, hogy állampolgárai megértsék egymást.) Pavol Petrus idézett tanulmányában így fejt ki a szlovák burzsoázia hivatalos képviselőinek ezt az álláspontját: „A magyar burzsoáziával való harcában a cári Oroszország erőire támaszkodott, s ebből származott az ismert politikai fatalizmus. A kegyetlen nemzetiségi elnyomás oda vezetett, hogy a szlovák burzsoázia a nemzeti felszabadításért folyó harcban a magyar sovinizmussal szembeállította nacionalizmusát, elítélve mindent, ami magyar.”⁵¹ Az említett burzsoázia képviselői közül főként ketten hadakoztak a magyar irodalom ellen, nem különböztetve meg a haladó irodalmat a reakciótól: Jozef Škultéty és Svetozár Hurban Vajanský (Jozef M. Hurban fia.).

A fentiek alapján érthető, hogy a Slovenské Pohl'ady nem fogadta elismeréssel az első szlovák nyelvű Petőfi-kötetet sem, mely 1893-ban Matzenauer—Beňovský fordításában jelent meg. J. Škultéty kritikájában azt írja, hogy az idő nem alkalmas arra, hogy akár Petőfit, akár a magyar irodalom más termékét szlovákra fordítsák. Amíg a szlovákokat arra kényszerítik, hogy ismerjék el a magyar kultúrát, önvédelemből is el kell fordulniuk tőle. A magyarok is ignorálják a szlovák irodalom műveit.⁵²

Ugyanakkor a szlovák dolgozók körében népszerűek voltak Petőfi költészetének szociális és forradalmi eszméi, amire Vájlak Sándor értekezése számos példát idéz, és Petrus is említi azzal kapcsolatban, hogy a Národnie Noviny mechanikusan vesz át híreket a magyarországi szocialisták Petőfit méltató beszédeiből. Idézi a N. Novinynek *Egy szocialista Petőfi—Petrovičről* c. közleményét, mely arról szól, hogy Weltner Jakab egy szocialista ünnepélyen így szónokolt Petőfiről: „Petőfi a sajtó szabadságát hirdette és mit csinálnak ma? Elkobozták a Népszavát Petőfi miatt. Mi vagyunk Petőfi követői és nem azok, akik meggyalázzák emlékét és meghamisítják eszméit.”⁵³ Pavol Petrus e közleményt úgy magyarázza, hogy nemcsak a magyar, hanem a budapesti szlovák proletariátus is magáénak vallotta a nagy magyar népköltő forradalmi üzenetét.

Az ellenzéki szlovák sajtó is ír néha tárgyilagosan is Petőfiről, ilyen pl. Škultétynek az a fent idézett magyarázata a Slovenské Pohl'adyban: hogyan lett Petőfi magyar költővé. Ugyanebben az évfolyamban J. K. aláírással részletesen ismertetik aszódi tanárának, Koreňnek életét és működését, s többek között ezt írják: „Hogy tanítványai között az első történeti hely Petőfi Sándort illeti meg, azt, valamint az erre az időszakra vonatkozó visszaemlékezéseit, Koreň évekkel ezelőtt megírta egy almanachban. Úgy látszik, hogy Petőfiék családjával, Sándor halála után sem szakadtak meg a kapcsolatok, de hagyatéka csupán István testvérének egy levelére korlátozódik.”⁵⁴

Koreň e cikkben említett visszaemlékezései alapján pattant ki egy elfogult magyar—szlovák sajtóvita. Amint tanulmányunk elején említettük, Koreň magyar lapoknak, épp a Vasárnapi Újságnak is megírta visszaemlékezéseit Petőfiről. Mintegy tíz évvel később a Národnie Noviny szerkesztőjének, Pietor Ambrónak felszólítására szlovákul is írt visszaemlékezéseket Hruží Máriáról és a költőről is, melyekben Koreň szlovák érzelműsége is kifejezésre jut, de lényegesen nem térnek el a magyar lapoknak adott nyilatkozattól. A Vasárnapi Újság mégis ingerült hangon válaszolt a szlovák közleményekre és rosszindulatúan pánszlávnak bélyegezte Petőfi egykori tanárát.⁵⁵

A Petőfivel kapcsolatos tartózkodó magatartást a Slovenské Pohl'adyban és általában a szlovák irodalmi életben a legkiválóbb szlovák költő, Pavol Országh-Hviezdoslav változtatta meg. Hviezdoslav már gyermek korában megismerkedett a magyar költéssel és megszerette

⁵¹ PETRUS i. m. 334—335.

⁵² ŠKULTÉTY: Alexandra Petőfiho lyrické Básne. SP. 1893. 247.

⁵³ PETRUS i. m. 336.

⁵⁴ SP. 1896. 756. (Pamät Štefana Koreňa)

⁵⁵ I. h. 1892. 61.

Petőfit. Még az 1860-as évek elején, miskolci diákkorában kezdett magyarul verselni, Petőfi és Arany nyomdokait követve, magyar verseit tartalmazó füzetének felírása: „Magyar munkálatok, Ország Pálé 1865”. Feljegyezték róla azt is, hogy szobája falán Petőfi képe függött, s mindig mint mesterét és példaképét emlegette a forradalom és a szerelem magyar költőjét. „Hviezdoslav sokáig Petőfi adósának érezte magát a költői ösztönzéseikért, a formáért, a kifejezésért, a költői képekért és sokáig tőle függött, főként magyar zsengeiben. Néha nem is akart szabadulni Petőfi hatásától, főként, amikor anyanyelvét és saját népét szerette volna felemelni költészetével, öntudatával, műveltségével. Ilyenkor Petőfit egyenesen befolyásos tanítójának tartotta, ösztönzőjének és példaképének. De Hviezdoslavból hiányzott Petőfi viharossága, romantikája, forradalmisága, átütő ereje és merészsége . . .”⁵⁶ Később *Petőfihez* címen hosszabb költeményt írt hozzá, és szlovák nyelvű zsengei között is van egy *Petőfi énekelt* című Banšelléhez hasonló óda:

Petőfi énekelt. Szép volt szerelme,
amelytől szíve forró dalra gyúlt,
lantján a szörnyű, vad sodrású század
viharzó hévvel pengeté a húrt.

És ő dalolt is. Hangja messze csendült,
mint pusztából támadt próféta hangja,
vidám hívők csoportja gyűlt köréje,
s hitték a szót, mit hirdetett az ajka.

Szabadság kürtje harsant fel dalában,
hangjára kaptak lóra mind a délceg
vitézek, harcba indultak serényen,
s elesetek bár, de mindörökkön élnek.

(Baranyi Ferenc fordítása)

Hviezdoslav a magyar forradalmi költészettől addig mereven elzárkózó Slovenské Pohl'adyban 1903-ban egyszerre 21 fordítást közöl Petőfi műveiből, 1904-ben tizennégyet, 1905-ben pedig még hetet. Ez a 42 vers kitűnő válogatás Petőfi műveinek legjavából, később kötetben is megjelent *Fordítások magyar költőktől* címen (Martín 1931), s Hviezdoslav kéziratosságot hagyatékában még további Petőfi-fordításokat és Petőfi-reflexiókat találtak.⁵⁷ A Petőfi költészetére reflektáló verstörédekéi közül leginkább figyelemre méltók Hviezdoslavnak az *Egy gondolat bánt engemet* című, világszabadságot idéző versre írt sorai:

Morila t'a myšlienka, zpevče mój!
A tys' íubil ten svitý nepokoj . . .
Z obl'úbenosti myšlienky vol'nosti
zavesils' na klyn lutnu: miesto nej
sňals trubú bitiev: v tůzbe spasenej
spiechals' na nivu — za rod zložit' kosti . . .
Nie; celol'udstva pieseň si ty pel,

⁵⁶ ALBERT PRAŽÁK: S Hviezdoslavom. SVKL. Bratislava 1955. 91. Hviezdoslav és Banšell Petőfit méltató költeményeit lásd CSANDA SÁNDOR: Csehszlovák—magyar kult. kapcsolatok c. könyvünkben. Bratislava 1963.

⁵⁷ Ezeket nagyrészt kiadta A. PRAŽÁK i. m. 292—4, 335—340. Ugyancsak közöl kéziratosságot STANISLAV ŠMATLÁK: Básnické prvotiny. Bratislava 1955. II. k. Bratislava 1956.

ty veškerenstva Thyртеus,
lebos' o zisku pranič nevedel.⁵⁸

A Slovenské Pohl'ady a XX. század elején valószínűleg Hviezdoslav befolyására teljesen megbékült Petőfivel, s 1911-ben az új iskolai tantervet bírálva már azt kifogásolja, hogy Petőfi és a magyar költők kevés helyet kaptak benne. A későbbi Petőfivel kapcsolatos szlovák közleményekből az tűnik ki, hogy a költők és az írók megértik, a nacionalista politikusok és irodalomtörténészek azonban még gyakran elítélik, faji alapon, renegátuságát emelegetve. Még a Csehszlovák Köztársaság megalakulása előtt több szlovák Petőfi-kötet jelent meg. Karol Hrdlička 1890-ben, Békéscsabán kiadott néhány füzetnyi fordítást *Petőfi Sándor Költői írásai* címen, Emil Podhradský pedig 1893-ban Besztercebányán jelentetett meg egy kötetet: *Válogatás Petőfi Sándor költeményeiből*. Podhradský fordítása előtt, éppúgy, mint a fentebb említett Matzenauer-fordítások előszavában méltatják is Petőfi-életét és költészetét. 1911-ben Rehor Fram-Podtatranský Liptószentmiklóson ad ki egy szlovák Petőfi-kötetet. Mivel a szlovák olvasóközönség jelentős része magyar eredetiben is olvasta Petőfit, őt ismerte legjobban, s nem volt a világirodalomnak egyetlen költője sem, akitől annyit fordítottak volna szlovákra, mint tőle. Fügedi Elek adatai szerint 1962-ig a szlovákra fordított Petőfi-versek száma 760, csehül pedig több mint 600 költeménye jelent meg, számos versét többen is lefordították, és egy-egy fordítást többször is közöltek.⁵⁹ Petőfi műveit több mint hetven szlovák és cseh költő tolmácsolta. Nem véletlen, hogy a cseh munkásság körében legnépszerűbb volt forradalmi jellemre nevelő *Ha férfi vagy légy férfi* c. verse, melyet többször is lefordítottak, és politikai kiadványokban is terjesztettek.⁶⁰ A magyar költészetből szlovákra és csehre fordított műveknek mintegy felét Petőfi-versek alkotják. Körülbelül ilyen volt az arány már az első világháború előtt is, de igaza van Andrej Mráznak, amikor azt írja, hogy a régebbi szlovák Petőfi-fordítók vagy az elmagyarosító politika szolgálatában álltak (Hviezdoslavot kivéve), vagy csupán másodrendű szerepük volt az akkori szlovák irodalmi életben. „És így Hviezdoslavnak rendkívüli jelentősége volt a magyar szlovák irodalmi kapcsolatokban megnyilvánuló sovinszta előítéletek eltávolításában.”⁶¹

1923-ban Petőfi születésének százéves évfordulója alkalmából a csehszlovákiai magyar sajtó és a szlovák szocialista lapok is ünneplik Petőfit, a szlovák burzsoázia újságjai azonban fenntartással vagy ellenszenvvel nyilatkoznak róla. A Slovenská Politika ez év januárjában több cikkben is foglalkozik vele, származását, elfajzását emlegetve: „a mi dicsőségünk, hogy mi adtuk a legzseniálisabb fároszokat, akik magyar nyelven írtak.” Később Petőfinek Pozsonyban eltávolított és egy istállóba rejtett szobra körül támadt éles nacionalista sajtóvita. Ezt a szobrot a sarlósok (a Dav testvérszervezete) 1931-ben a hatósági tilalom ellenére előkeresték, lefeszítették deszkaburkolatát, és megkoszorúzták. A sarlósokat a rendőrséggel szemben Csehszlovákia Kommunista Pártja és a cseh kommunista ifjúság egyik vezetője, Július Fučík is pártfogásba vette.⁶² 1938-ban pedig a szobor visszaállításának tervét védelmezte a CsKP szlovák nyelvű lapja, a Slovenské Zvesti is. (A szobrot 1955-ben állították vissza a pozsonyi ligetben.)

A Csehszlovák Köztársaság polgári, kormánybarát irodalomtörténészei közül első-sorban Pavol Bujnák, a prágai, majd a pozsonyi egyetem magyar tanszékének professzora

⁵⁸ Szabad fordításban: Egy gondolat bántott, dalnokom! S te szeretted ezt a szent nyugtalanságot. A szabadságeszmet szeretve szögre akasztottad lantodat, helyette csata-kürtöt ragadtál, s a megváltás vágyával sietnél meghalni. Nem; az egész emberiség énekét daloltad te, Te a mindenség Thyртеusa, mert nem a magad hasznát kerested.

⁵⁹ FÜGEDI: Néhány adat a cseh, szlovák, magyar kölcsönös versfordításról. ISz 1959. 411–14. Újabb adatok, uo. 1963. 333–4.

⁶⁰ A. ZAPOTOCKÝ volt köztársasági elnök is idézi Vstanou noví bojovníci c. könyvében (Új harcosharcosok keinek). Praha 1948.

⁶¹ MRÁZ: Petőfiho básne v slovenčine. Pravda 1954. I. 16. 7.

foglalkozott a Petőfi-kérdéssel és pszichológizáló nacionalista szemlélet alapján egy valóságos Petőfi-komplexumot dolgozott ki. A kérdést számos irodalomtörténeti cikkben emlegeti, részletesebben pedig összehasonlító irodalomtörténeti könyvében: *Arany János a szlovák irodalomban*, és egyetemi előadásainak jegyzetében fejt ki.⁶³ Petőfivel kapcsolatos tanulmányai-ban Bujnák mindig faji alapon vizsgálja a költő származását és jellemét, szembeállítva a „színmagyar” Arany Jánossal, s így mindkét magyar költő alkotásainak problémáit rendkívüli módon összehasonlította. A magyar források közül Bujnák főként Ferenczi Zoltán Petőfi-életrajzát használta fel, ismerte a költőre vonatkozó szlovák közleményeket, s behatóbban foglalkozott Petőfi és Neruda költészetének kapcsolatával.

Egyetemi előadásának szövegében Bujnák először Petőfi szüleiével foglalkozik: anyjáról megállapítja, hogy szlovák volt, apjáról pedig neve alapján föltételezi, hogy lehetett szerb is, s ebből azt a következtetést vonja le, hogy ez a szlovák—szerb keveredés magyarázza meg Petőfi lírai hajlamát. (Elsősorban a szlovákok tartja éneklő fajnak.) Petőfi diákéveit ismertetve azt véli, hogy a költő dachból, amiért kiszakították a neki kedvesebb alföldi környezetből, meg-haragszik a szlovák nyelvre és eltitkolja származását. Előzőleg Petőfit Ján Kollár Pesten „még szlovákul tanította, mert magyarul nem tudott. A további életrajzi adatokat Bujnák Ferenczi műve alapján ismerteti, de Petőfi egyéniségéről azt állapítja meg, hogy „szlovák jellemvo-násai” voltak: feltűnő becsvágy, büszkeség, indulatosság, az a tulajdonság, hogy a legkisebb szeretet hatására ellágyul stb. Petőfi konfliktusa mind barátaival, mind a társadalommal azzal magyarázható, hogy a szlovák jellem egy számára idegen környezettel érintkezett. Bujnák szerint ez tette őt forradalmárrá is. A továbbiakban azt állítja, hogy népies dalainak formáit a szlovák folklórból kölcsönözte, s ilyen motívumokból szötte a *János vitéz* meséjét.

Aligha bizonyítható Bujnáknak az a pszichológiai következtetése, hogy Petőfi hazafias és politikai költészetében erősebben hangsúlyozza magyarságát, mint a teljesen magyar szár-mazású költők. Ezt a különbséget Arany János és Petőfi között Bujnák erősen túlozza; a két költő nemzeti öntudatában nem volt ekkora különbség. Azt, hogy Petőfi a magyarok számára idegen volt, Bujnák teljesen valószínűtlen módon, a nemesek ellen írt versei alapján (*A magyar nemes, Pató Pál úr*) úgy magyarázza, hogy nem bírta összeférni a magyarokkal. Bujnák koncepciója Petőfi politikai és szociális meggyőződése helyett nacionalista érvekkel próbálja magyarázni *Az apostolt* is, mert „szem elől téveszti, hogy a forradalmiság nem faji tulajdon-ság.” Egyébként ebben a nézetében a XIX. századi szlovák polgári értelmiség szemléletét veszi át, mely szintén többször állította (pl. Banšell idézett cikkében), hogy a lázongás és a szabadságszeretet a magyaroknak faji tulajdonsága. (Ugyanakkor a magyart a zsidóval kö-zös fajnak vélték.)

Nem foglalkozunk Bujnák valamennyi faji-pszichológiai érvével, mert a szlovák írók sem fogadták el, és Vájlók Sándor is reálsan cáfolta. Szlovák részről az akkor már idős Belo Klein-Tesnokalský bírálta részletesen Bujnák módszerét és szemléletét az *Arany János a szlo-vák irodalomban* c. könyv kritikájában.⁶⁴ Tesnokalský helyesen mutat rá arra, hogy Bujnák eltúlozza Arany és Petőfi szembeállítását. „Arany dicsérete csak arra szolgál, hogy — mint ellentétét — az „én vérem stréberjét” jobban befeketítse. Egy francia közmondás azt mondja: Mindent megérteni annyi, mint mindent megbocsátani. Vajon Petrovič Sándor abban a környe-zetben, melyben felnőtt, Félegyházán, Szabadszálláson, Kecskeméten megmaradhatott-e nemzethű szlováknak? „És miért stréber? Miben? Petőfi életpályája olyan elragadó, változa-tos és hősi befejezésével, úgy meghat bennünket, mint egy gyönyörű eposz.”

⁶² A sarlósok koszorúzási akcióját leírtuk *Az Út küzdelme a csehszlovákiai szoc. magyar irodalomért* c. tanulmányunkban. CSANDA: Valóság és illúzió. 270—272.

⁶³ Pavol Bujnák előadásainak szövegéért ezúton is köszönetet mondok Dr. LUDOVIT ŽIBRITÁNAK, aki Jančovič professzor hagyatékából ezt az anyagot nekem adta.

⁶⁴ TESNOKALSKÝ megjegyzései Dr. Pavol Bujnák könyvére. SP. 1925. 224—232, 276 — 309. Uo. Škultéty, Krčmery és Rázus bíráló megjegyzései.

Jóindulattal és megértéssel ír Petőfiről egy másik szlovák író, Štefan Krčmery is a két világháború között. Az 1923. évi centenáriumi alkalmából írta Krčmery *Petőfi és Madách* c. tanulmányát, melyet 1928-ban könyvében is kiadott.⁶⁵ Ebben azt írja, hogy Petőfi költészetével rokon vonásokat a szlovák irodalomban leginkább Janko Kráľnál lehet találni, aki állítólag a puszták szabad fiának nevezte a magyar költőt, s erre vonatkoznak következő sorai:

Mit bánja fürgeteg, vihar rajt' ha átszáll,
úgy nőtt fel szilajon, mint pusztai nádszál,
nádszál, de nem hajló!

(Krčmery fordítása)

1935-ben írja meg Štefan Krčmery az első egészen tárgyilagos és alapos szlovák Petőfi-tanulmányt, melyben az igazi Petőfit mutatja be a szlovák közvéleménynek, s méltatja forradalmi költészetének világirodalmi jelentőségét. Ezt a tanulmányt már Vájlok Sándor is így értékelte: „A tanulmányban a komoly esztétikai értékelés és a csodálat kapcsolódik össze . . . Krčmery nagyra értékeli benne a forradalmi erőt, az indulatok vad kavargását, és emellett a leggyengédebb szülői és hitvesi szeretet.”⁶⁶ Krčmerynek Petőfihez és a magyar irodalomhoz való viszonyát találóan jellemezte Csukás István *Štefan Krčmery és a magyar irodalom* c. tanulmányában: „A magyar és a szlovák irodalom közötti kapcsolatokban, a nemegyszer felmerült vitás kérdések eldöntésénél is mindig a józan mértéktartás jellemzi Krčmery állásfoglalását. Polgári szemlélete természetesen nem mentes a retrográd nézetektől sem, de tárgyilagossága, nagy műveltsége sok magyar és szlovák kortársa fölé emeli őt.”⁶⁷

*

Az 1945-ös felszabadulás, főként 1948 sorsdöntő februárja után, a szocializmus jegyében a szlovák—magyar kapcsolatoknak is új korszaka kezdődik. A marxista irodalomtudomány Magyarországon, a Szovjetunióban és másutt is, azóta egyöntetűen hangsúlyozza és elismeri Petőfi forradalmi költészetének világirodalmi jelentőségét és néhány részletében (a világszabadság költészet) már a szocialista forradalommal rokon vonásait. A marxista csehszlovák irodalomtudomány is azonosítja magát ezekkel az értékelési kritériumokkal, s különösen Petőfi halálának centenáriuma, 1949-ben jelent meg sok közlemény, mind a cseh, mind a szlovák sajtóban, melyek célja a régi félreértések tisztázása és a költő kiváló forradalmi hagyatékának méltatása volt. Petőfi költészetének és forradalmiságának ilyen marxista értékelése cseh részről: Jan Drda: *Báśniik revolucionář* (Lidové noviny, 1949. VII. 31.), F. R. Tichý: *Petőfi a my* (Nový život, 1949. 8. sz. 62—65.), Petr Rákoš: *Báśniik revolucionář* (Kultúrní politika, 1949. VII. 29.) és mások hasonló jellegű cikkei.

A szlovák írók és irodalomtörténészek is ilyen szellemben emlékeztek meg Petőfi halálának százéves évfordulójáról; pl. Laco Novomeský a Pravdában és a Nové Slovoiban, Ivan Kusý a Slov. Pohl'adyban. Kusý tanulmánya: *Aj náš Alexander Petőfi* (Petőfi Sándor a miénk is)⁶⁸ kivonatolva magyar fordításban is megjelent, s alapigazsággként szögezi le, hogy a költő nem faji alapon, hanem mint az emberi haladás, a forradalom művésze, a szlovákoké is: „Petőfi a miénk, szlovákoké is, de nem azért, mert szlovák volt az anyja, hanem azért, mert már száz évvel ezelőtt is a dolgozó nép érdekében emelt szót.” 1950-ben Brűnmben már új válogatás jelent meg Petőfi költészetéből: *Mé písne* (Dalaim), s ezt követte legforradalmibb epikus alkotásának, *Az apostolnak szlovák tolmácsolása* E. B. Lukáčtól (Bratislava 1951).

⁶⁵ KRČMERY: *Ľudia a knihy*. Bratislava 1928. 108.

⁶⁶ VÁJLOK i. m. 35.

⁶⁷ CSUKÁS i. m. Slovenská literatúra. 1963. 42—43.

⁶⁸ IVAN KUSÝ i. m. SP. 1949. 8. sz. 451—3. Magyarul: KEMÉNY G. GÁBOR: A szomszéd népekkel való kapcsolataink történetéből. Bp. 1962. 274—5.

Az *apostol* fordításához Emil. B. Lukáč értékes és érdekes utószót is írt, melyben határozottan elítéli Petőfinek faji, származási alapon való értékelését: „Ma az antihumanista fajelmélet elsöprése után, tehát a ‚vér hangjának‘, a hasonló ‚Blut und Boden‘ áltudományoknak elvetése után, bizonyára semmiféle értelme sincs valami rekriminációnak és revindikációnak, Petőfi származása egyszerűen tény, melyet semmiképpen sem titkol el a magyar irodalomtörténet sem.”⁶⁹

Petőfi születésének 130. évfordulója alkalmából, 1953-ban csehül és szlovákul több fordítás-kötet is jelent meg. K. Bednář és L. Hradský egy valamennyi eddiginél jobb és teljesebb cseh válogatást nyújtanak költészetéből *Petőfi Básne* címen, Ivan Mojík a *János vitéz* újabb, immár negyedik szlovák fordítását adja az olvasónak, K. Bednář pedig ugyanezt a művet csehül tolmácsolja. Fontos eseményt jelent a szlovák Petőfi-kérdés történetében Ján Smrek fordításgyűjteményének megjelenése, melyet azóta csehszlovák államdíjjal és a magyar Pen Club aranyérmével is kitüntettek. A fordítást Andrej Mráz akadémikus a Pravdában, Milan Pišút professzor pedig a *Kultúrný Život*ban értékelte részletesebben. Ez utóbbinak elvi megállapításaiból idézünk: „A Szlovákiai Szépirodalmi Kiadó a múlt év végén Ján Smrek fordításában megjelentette Petőfi verseinek szlovák tolmácsolását, melyet joggal mondhatunk kulturális eseménynek. Nemcsak a fordítás tartalmi gazdagsága teszi napjaink irodalmi eseményévé a mű megjelenését. Petőfi verseinek szlovák fordítása a szlovák és magyar irodalom új viszonyának, a régi nacionalista ellentétek legyőzésének további jelentős bizonyítéka. Ezek az ellentétek eddig megdátolták, hogy a világhírű magyar költő műveit megismertessék a széles körű szlovák népréteggel, pedig Petőfi származásával és forradalmi demokratizmusával közel áll hagyományainkhoz.”⁷⁰ Ján Smrek fordításaihoz Ivan Kupec írt nagyszabású költői esszét. Úgy véljük, hogy tárgyilagos tudományos alapon Ivan Kupecnek valamennyi elvi kérdésben igaza van; s nemcsak „az igazság felét”, hanem a teljes igazságot fejezte ki esszéje következő részében: „Igaz, a magyar nép elkeseredett harcának hevében, mely a szabad európai föld utolsó darabján elhagyatva és eltökélten harcolt, a mi címünkre is írt éles, fájó szavakat. Igazak voltak az európai forradalom perspektívája szempontjából, az ő ‚világszabadságának‘ és a szlovák nép szabadságának szempontjából is, amit persze csak ma értünk meg, a szomorú történelmi tanulságok után.”⁷¹ Tévedés tehát azt állítani, hogy az *Élet vagy halál* c. vers ideológiai alapja Petőfi sovínizmusa, mert a költeményt nem ilyen szándékkal, hanem a forradalom védelmére írta. (Arról természetesen lehet vitatkozni továbbra is, hogy az 1848-as fegyveres konfliktus bekövetkezésében milyen felelősség terheli Kossuthékat és milyen Štúrékat.)

*

Petőfi és a szlovákok viszonya fontosabb bármely más nemzethez való viszonynál, több szempontból is. A szlováksághoz való viszonyában anyja szeretete és a szegény nép iránti vitathatatlan szociális rokonszenve tükröződik. Az is tény, hogy Petőfit már gyermekkorától kezdve magyarnak nevelték, s nemzetiségét később sem akarta megváltoztatni. A költészetével kapcsolatolans nemzetiségi sajtóvitában a múltban a két nép együttélésének megoldatlan problémái tükröződtek. A legjobb írók műveiben, és a felszabadulás után az egész irodalmi életben is, ez a viszály úgy oldódik fel, hogy a problémára a társadalmi haladás, az emberi fejlődés minden nemzetre egyformán érvényes szemlélete alapján tekintenek.

⁶⁹ LUKÁČ i. m. 142.

⁷⁰ Magyar fordításban: CSANDA SÁNDOR: Magyar—szlovák kulturális kapcsolatok. Bratislava 1959. 373—4.

⁷¹ IVAN KUPEC: Nesmartelní. Bratislava 1963. 87—149.

Sándor Csanda
PETŐFI A SLOVÁCI

Matka najvätsieho maďarského lyrika XIX. storočia, Mária Hruz(ová) bola Slovenka. Z tejto skutočnosti vyvodzovali niektorí slovenskí maďarskí literárni historikovia ten uzáver, že Petőfi bol asimilovaným maďarským či slovenským renegátom, čo sa vraj prejavuje miestami i v jeho básníctve. Pri skúmaní slovenských vzťahov jeho životopisu sme zistili, že Petőfiho vychovávali jeho rodičia a prostredie už od útlého, poldruha ročného veku za maďara, v jeho životnej tvorbe niet ani stopy po renegátskom smýšľaní, niet ani jediného jeho diela, ktoré by bol písal v šovinistickom úmyslu. Za revolúcie v r. 1848 sice odsudzuje v svojich básniach národnosť, ktoré podporovali nemeckých utlačovateľov a ozbrojenú intervenciu Habsburgov, činí to však nie z nacionalistickej zaujatosti ale preto, lebo nimi cíti ohrozenú svoju „svetovú slobodu“.

V pomere Petőfiho k Slovákom sa odráža jeho láska k matke a sociálna sympatia k chudobnému ľudu. V maďarsko-slovenskej tlačovej polemike tykajúcej sa Petőfiho básníctva sa v minulosti odrážala nevyriešiteľnosť problému spolunažívania oboch národov. V dielach pokrokárskych spisovateľov, historikov a po oslobodení v roku 1945 v celom literárnom živote bol tento rozpor urovnaný tým, že na tento problém pozerajú z hľadiska spoločenského pokroku a vývoju ľudstva, ktoré hľadisko nezmenene platí pre všetky národy.

Tizenkilenc éves volt, amikor — 1836-ban — rosszul sikerült, súlyos emlékezetű szí-népszekalandja után visszatért Szalontára.

Szalonta nem várta tárt karokkal. A vidéken — a kortárs tanúsága szerint — „a század leggyászosabb évei”: olyan nyomorúság tehát, amely gondterheltté, ingerültté teszi a falusiakat. A *Vándor cipő* elégikus, a valóságot könnyek közt csillogó humorral megszépítő befejezése vigaszként csak az anyai szív üdítő sugaráról szól. Ez a sugár nagyon is futó és nagyon is megtört szívből fakadó lehetett. Édesanyja — aki halottként tűnt fel a Máramaros-szigetre sodródott s ott végleg kétségbeesett fiú álmában — súlyosan beteg volt s pár héttel Arany hazatérése után meghalt. Kétten maradtak vak édesapjával, aki nem akart elmenni az elhagyott viskóból, amelyben együtt élt szeretett feleségével, s amelyben mégis a maga ura volt még.

Kétten valánk ott . . . számra legalább;
Leszerelt hárfán a két szélső ideg;
Egy alpha, egy ómega a család
Tépett könyvből: ifjú és öreg.
Én ősz apámmal. Nem magam tehát;
De hol van oly magány, oly bús, rideg,
Mint mikor ő ott ült az élet árnyán
S én virraszték szemének éjszakáján!

A közösség felől sem igen sugározhatott feléje egyelőre semmi, ami magányának rideg-ségét enyhítette volna. Azoknak az írásainak, amelyekben újra meg újra visszatért a hazuról elvadultva elzúlló tehetségek sorsára, egyik fájdalmas motívuma az a káröröm, jobb esetben közöny, amellyel a régi szokásaiban megmaradt közösség kíséri, vagy elítéli a köréből kitörni vágyók sorsát. Az egykor segítő, a tehetségét gyermekkorában kedvtelve ünneplő ismerősök inkább a foguk fehérét mutatták: „fedd és gúnyol rokon, barát”. Beteg is volt, leromlott, meghült, köhögött; nem valami túlzott hipochondria rémlette fel előtte a közeli halál képét. A vezeklés idején is alig maradt más vigasza annál, amivel mindig benépesítette csüggeteg magányát: az olvasás. S — érdemes rá figyelni — mint élete folyamán annyiszor, már most is egy olyan férfibarát, akiben egyetértő társat, támaszt talált, s aki az élet gyakorlati dolgainak intézésében segítségére lehetett.

Ez Pápai István „postaexpeditor” volt, azoknak az iszákossá züllött érdekes tehetségeknek egyike, akik közül már akkor sok hányódott sárba süppedő sáraryanként a sivar vidéken. Olvasott, világlátott, különös ember volt ez; a haza vergődött fiú útjaihoz hasonlókon próbált ő is kitörni, de erőtlenül visszahullott s itallal könnyebbítette keserűségét. A maga sorsától féltette a súlyosan megsérült fiatalembert, akinek képességeit, jellemét nagyra becsülte, s akinek pártfogolásával valami értelmet kapott az ő elhibázott élete is. A minden

házba bejáratos postakihordó szívós agitációja s a serdülő Arany egykori régi jó híre, amelyet otthoni példás viselkedése újra megerősített, lassan megtörte a jeget. Az esperes, aki kezdetben úgy tartotta, hogy „Szalontán komédiás nem lesz tanító”, végül ígért mondogott. Az önéletrajz idevágó sorain nemcsak az egykori megkönnyebbülés, hanem a szerény büszkeség visszafénye is megcsillan: „még azon ősszel megválasztának ún korrektornak (tanító a rektor után, de több fizetéssel s több önállósággal, mint a többi altanító), jóllehet e hely tavaszig nem lett volna üres s így kedvemért egyszerre két korrektor lett.”

De ugyanott olvasható az a nagy kaland mérlegét lezáró mondat is, amelynek rezignánsánál csak határozottsága súlyosabb: „Ha eddigi viszontagságom meg nem tanított volna is, hogy belőlem soha sem lesz nagy ember: most föl kelle ébredni a kötelességérzetnek s meggyőzni engem, hogy ősz atyámat nem lehet, nem szabad többé elhagynom.” Ott is maradt mellette mindaddig, míg — nyolc év múlva, miután szemévilágát még visszanyerte — „életét lenyomta önnön súlya”; de azután is. Ahhoz, hogy újra kimozduljon, világokat meg-rázó földrengésre volt szükség.

*

Oda tért vissza, ahonnét elindult; ott folytatta, ahol abba hagyta: az iskolában. Alig múlt hatéves — miután a mester elsőnek tette az osztályban — már tanított; tizennégyéves korától kezdve hivatalból is, fizetésért. Ezt tette később is, életének nagyobbik felében. 1839 tavaszán lemondott ugyan a correctorságról — megint hangsúlyozva: „önkint” —, de a községhez is tanító maradt, csak éppen a felnőttek. Tudtunkra első nyomtatásban megjelent cikkében a népnevelés ügyéről ezt írja 1841-ben: „hogy a tanácsházának kellene lenni azon iskolának, honnan s miben a, bár jól rendezett iskolában, jó tanítók vezérlete alatt, célszerűleg oktatott pór-ifjonc további képeztetését, ismeretei bővülését nyerné, rendet, bal- s előhit legyőzését, hasznos újítástételt volna tanulandó, illetőleg kezdeni merészlendő: úgy hiszem ez állításom senkiben, ki századunk üdvös szellemétől ihletve van, ellenmondásra nem talál”. A *Nép barátja* szerkesztőtársaként országos méretűvé látta maga előtt nőni e népnevelői feladatot. A forradalom leverése után megint csak a tanítás adott kenyeret. Tisza Domokos mellől a nagykőrösi gimnázium katedrájára lépett; aztán, Pesten, újra szerkesztőként „éneklőből énektanár” lett. Nem méltatlannak, hanem valóban tudós, a tanításban tapasztalt kiváló embernek ajánlották fel a pesti egyetem magyar tanszékét, amikor hozzá fordultak; sajnos, későn. Akik a költészetben a zseniális egyéniség szabad csapongását értékelik nagyra, talán ezért is találtak s találnak a költő művében is mindig valami „tanárosat”.

A szalontai iskola — mint a kisújszállási is — a debreceni kollégium kicsinyített mása volt; oda visszatérve már saját diákélményei nyomán is jobban tudta, hogyan s mit kell tanítani, nem azt s úgy, hogy a diákok elfanyalodjanak. Jól tudta, mi folyik sok rossz iskolában. Bizonyítja ezt az a gyilkosan valószínű kép, melyet *Az elveszett alkotmányban* Rák Bende iskoláztatásáról fest. A visszaemlékező kortársak szerint példás tanító volt; s ha e visszaemlékezésekből elhagyjuk a kiváló ember emlékének kijáró rajongást, akkor is bizonyos, hogy nagy türelemmel, valóságérzékkel, komoly tudással, személyisége teljes latbavetésével végezte munkáját már a szalontai partikulában. Maga előtt is bizonyosságot akart tenni róla, hogy az a keserű végű színész-kaland csakugyan kényelmetlen emlékü tévedés volt csupán; de még inkább igazolni kívánta a közösség előtt, amely visszafogadta, hogy méltó a bizalomra, hogy nincs fölöle kibeszélni való, hogy elfogadta hozzátartozói világát s beilleszkedett szokásaik rendjébe.

Mindarra, amiről nem mondott le végképp: olvasmányaira, tanulmányaira, kísérleteire, amelyekkel — „inkább csak szórakozásból, mint ábrándos céljaimat létesítendő” — azért tovább is foglalkozott, megint csak — mint oly sokáig még — a késő est magánya maradt szabadon. Bár Szalontán sem lehetett azért egészen egyedül. Igaz, hogy a paraszt élet rendjéből inkább csak bizonyos szokásokat, beidegzettségeket s főként ifjú emlékeket tartott

meg: közvetlen rokonságában tehát aligha talált valami társaságot. De voltak olvasottabb emberek azért abban a körben, amelybe tartozott: a szalontai értelmiség törekvőbb, nyíltabb értelmű, világot járt tagjai között. Maga említ egy bizalmasabb körben folyt beszélgetést, melyben „Bánk-Bánt elébe tevé Stibor-nak”; ha ezért „illőn ki is neveltetett”, a beszélgetés mégis csak az öt annyira érdeklő irodalmi tárgyakról folyt. S ne feledjük: Szilágyi István is ehhez a körhöz tartozott.

Az igazi polgárság nélkül kialakuló magyar polgárosodás történetében igen fontos szerepet játszott ez a réteg. Joggal nevezhetjük, ahogy öntudatosabb tagjai maguk is nevezték: értelmiségnek. Arany közéjük tartozónak érezte magát. Némi öniróniával, az értelmiségellenesek szólamaiktól látszatra elfogadva, így vonultatta fel csoportjait az *Az elveszett alkotmány* Védjegyleti Gyűlésének seregszemléjén:

Uri parasztok, azaz kutyabőrtenlem értelem aljas
Emberi: ügyvédök, tiszték, papok, orvosok és föld-
Mérők, kik hálátalanul nem rettegik édes
Anyjokat is láncsal terhelni naponti kenyérért;
Végre zsidók, lesikált állal, hagymás *faluszájak*,
És a kanászoknál szigorubb sorsú tanítók.

Zsidók helyett írhatott volna görögöket, örményeket, rácokat vagy akár németeket is, hiszen nyilván a kereskedőkre, pénzemberekre akart utalni említésükkel. Szalontán is „görög város”-nak nevezték azt a csinosabb, módosabb házakból álló részt, amelyben a nagyvárosok kereskedőnegyedeinek szegényesebb, szalontai, kisvárosi változatát láthatjuk. A korai kapitalizmus kialakulásában Magyarországon is nagy szerep jutott az idegeneknek, akik a hagyományos hazai megkötöttségektől függetlenebbül vállalkoztak-kényszerültek e „szabad” pályára, s akiket családi hagyomány, országos összeköttetés vagy nemzetközi kapcsolat, nyelvtudás, szakértelem és tapasztalat egyformán segített a boldogulásban. A szalontai Rozványok jellegzetes képviselői voltak ennek a rétegnek.

A görög eredetű család a XVII. században Macedóniából települt át; az első Rozvány 1710-ben kapott bolthelyet Szalontán. Rozvány József, a hazatért Aranyinak néhány évre házigazdája, szegényen kezdte, de ügyes kereskedőként igen szép vagyont gyűjtött; nemcsak a régi üzletet virágoztatta fel, hanem házat, telkeket, birtokot is szerzett s részt vett az iparosítás oly kezdeti vállalkozásaiban, mint a gőzmalmok létesítése. Felesége, Christian Persida, egy orosz katonatiszt unokája s egy görög kereskedő leánya volt. A legidősebb fiú, az Arannyal egy napon született András, folytatta apja mesterségét, de „szegény catholica lányt” vett feleségül; a fiatalabbik, György, jogot végzett, részt vett a szabadságharcban; a honoráciorok közé nőtt, megszerezte a közjegyzői irodát s a civilizatórikus helyi fejlődés egyik főmozgatója, szülővárosának mozgékony újságírója s érdemes történetírója lett. A harmadik gyermek, Erzsébet, a költő tanítványa, Bersek József honvédezedeshez ment férjhez. Az Arannyal egyidős nemzedékben tehát befejeződött a család beolvadása; Ercsey Sándor ugyan még 1857-ben is úgy írt a kereskedő Rozvány Andrásról és Csáky Gyuriról, mint „a görögök”-ről, a magyar polgári-értelmiségi körökben azonban nyilván éppúgy nem érezték már őket idegeneknek, mint annyi más hasonló társadalmi helyzetű és ugyancsak nem „törzsökösen magyar” származású társukat a Sináktól a Basilideseken át a Semmelweissekig.

A társasági helyzet, a parasztitól és nemesitől egyaránt eltérő műveltség, viselkedés, öltözködés, a polgárosulás eszményei szerint kialakuló életforma vágya s közössége fűzte ezt a típust egyre jobban össze az értelmiség olyan tagjaival, mint az ügyvédök, gazdasítztek, papok, orvosok, földmérők, faluszájak (tehát jegyzők) és oly szigorú sorsú tanítók. Ezek között sem igen sokkal volt kevesebb az idegen vagy nemtelen származású. S ezek sem pusztán valamilyen álmódzó, lelkesült hazafiságból álltak a magyar függetlenségi mozgalmak szolgálatába, hanem, főként ott, ahol komolyabb magyar tömegekre kellett és lehetett támasz-

kodniok, érdekből is. Gazdasági, társadalmi, politikai emelkedésük záloga volt, hogy azzal a népelemmel tartsanak, amely a polgárosuló fejlődésnek akkor legtöbb jövőt ígérő törekvéseit hordozta. A társadalom alakulásának természetes törvénye szerint, erőltetés nélkül olvasztotta tehát magába akkor még, az asszimiláció e korai szakában, a hozzá húzókat. Ezért is jutott olyan fontos szerephez e korai értelmiségi körökben a tanultság, a szokás, a viselkedési formák, a nyelv s a történelem megtanulható s az érzület átérezhető nemzetisége: a magyaros műveltség.

Az átlag műveltsége nem volt túlságosan magas. A jávaréteg azonban friss szellemi erőkkkel rendelkezett. Művelődésünk kitűnő munkásai — a forradalomnak és a szabadságharcnak is jelentős közharcos tömegei — kerültek ki e jegyzők, kereskedők, papok, mérnökök és tanítók világából. Származásuk elválasztotta őket a nemességtől, műveltségük megkülönböztette a parasztságtól; de már ifjú korukban, nemegyszer külföldi útjaikon, megkapták a művelődés lázát és környezetük mozdulatlanlanságát a szellemi világ sugalmaival tették mozgalmassabbá. Közülük került ki Szalontán is a kaszinó tagsága, amely a reformvággyal átítatódó vidéken a haladás minden törekvő elemét egyesítette egy időre.

Figyelemre méltó, hogy Szalontán csak egy kaszinó volt: nyilván azért is érezte jobban magát Arany segédjegyzőként ott, mint később tanárként Nagykőrösön, ahol állásával járó rangja szerint az ízlésétől és értékrendjétől annyira távolálló külön „úri” kaszinóba kellett beiratkoznia. Szalonta társadalmának megfelelően értelmisége is egységesebb volt. Abból a körből került ki Arany szalontai társasága. Egy Szilágyi István nevenapjára szerzett tréfás versezet Epilógusában megörökítette annak a férfikompániának alakjait, amelynek alkalmi tagja lehetett: az ünnepelt rektor mellett említi Csere József kántort, Pécsi Lajos fűszerest, Zwiczel József chirurgust, Rozvány András, Zsugovics Demeter boltost, Papp Imre üvegest s Fekete Mihály esküdtet. Figyelemre méltó e társaság nemzetiségi és foglalkozásbeli összetétele. Mert Arany nem poharazó barátokat talált köztük; ilyeneket nem is keresett soha. Ennek a rétegnek műveltebbjeitől kapta tanultságának, viselkedési kultúrájának igen lényeges elemeit, az életformájának társadalmi kereteit meghatározó első társasági szabályokat. De köztük találta meg csekély számú politikai szövetségét is.

Igen jellemzők ebben a vonatkozásban 1848-ban történt követté-jelölésének s választási kudarcának körülményei. „Az értelmiség öt fényes sikerű irodalmi működéséért — jegyezte fel a történetet Rozvány György — városunk dicsőségének tartotta . . . feleslegesnek tartottuk az értekezleteket, zászlókitűzést, sőt még a legártatlanabb korteskedést is mellette. Csalódtunk . . . A szolgaság jármából csak az imént felszabadult nép — parancsszóra — iszonyúnak kiabálta (ellenjelöltjének nevét) a neki nehezen kimondható Toperczer név helyett a Topócsit. . . Mi néhányan, akik ott maradtunk, csak azért szavaztunk le Aranyra, hogy az ajánlásra törvény által kívánt tíz névnek a választói lajstromban nyoma legyen. Ezek nevei: Kovács Gáspár és Szász György E. Gyarakról, Popovits Demeter román lelkész és Márkovits József román tanító Oláh-Homoródról, Poinár Illés román lelkész és Pap Tógyer, Dávid Koszta közlakosok Madarászról, Ladányi Gedeon tanár, Károly Sámuel orvos, Birizdó József ügyvéd, ifj. Balogh János birtokos, ifj. Bajó János jegyző, Molnár István előljáró-tag és én, Rozvány György ügyvéd Szalontáról, Zay István tisztartó Sarkadról”. Még ha feltesszük is, hogy a román értelmiség képviselőit a velük egy felekezethez tartozó Rozvány György szervezte Arany szavazói közé: az együttes összetétele akkor is igen sokat mond a költő társadalmi hovatartozásáról.

Egyelőre azonban még csak a Rozvány-házban folyó nevelősködés elvállalásánál tartunk. Két évnyi korrektorkodás annyira helyreállította tekintélyét, hogy továbblépésre gondolhatott. 1839 januárjában tehát, bár fizetésemelést ígértek neki, lemondott állásáról. Leköszönő levelében két indokot említt. Az egyik a későbbi örök panaszt előlegezi. „Nem érzek magamban erőt, hogy egy ilyen terhes pályán halálomig megmaradhassak, hogy azt mindíg

egyforma kedvvel és szorgalommal folytathassam." A másik ok konkrétabb: a tanítóság igénybe veszi minden percét, pedig „gazdálkodás nélkül, mint házas ember, ki nem jöhetek, nőtlenül maradvá pedig még mindig csak ott leszek, ahol most vagyok.”

Huszonkét éves lett éppen; a helyi szokás szinte előírta s a maga természeté is azt tanácsolta, hogy megnősüljön. Jelöltje is volt: 1839-től számítja egy 1869-ben, Karlsbadban, nyilván a nevezetes évfordulóra feleségének szánt, sajnos, töredéki maradt versében „lelki frigyét” Ercsey Juliannával. Vezető állásra végzettség nélkül nem számíthatott az iskolában. A főszolgabíró irnoki állást ígért; ez jobb előmenetel lehetőségével, saját lakással, a „rendes emberség” körülményeinek jobb elérhetésével biztatott. A főbíró szavát szegte, ő hoppon maradt. Szerencsére otthonra talált Rozvány Józsefnél. A görög boltos társai az akkoriban is divatos intrikák egyikével akartak borsot törni a tekintélyes — és hiteles mérleggel mérő! — kreskedő orra alá; Arany, akit paszkvillus írására szerettek volna felbérelni, visszautasította a rosszízű megbízást. Ezt nem tudva, pusztán nevelői jóhíréért bizta a házukba már bejáratos fiatalemberre Rozvány József 10 éves leányának, Erzsébetnek nevelését. Amikor az elhárítás kiderült, akkor nevezte a titkot eláruló mészáros „szent-ember”-nek Aranyt. Ezt a nevet mindvégig megtartotta a családnál.

A Rozvány-ház, ahol a két fiúval egy szobában lakott, nem volt palota, de Szalontán az ápoltság polgári otthonok közé számíthatott; rangos helyen állt: a város közepén, a főtemplom mellett. Arany nem csak otthont, hanem nyugalmat is talált benne. „Atyám, anyám s bátyám nem a háznál levő boltban folytatták napi munkájukat — írja erről a család visszaemlékező tagja —, én magam is távol voltam iskoláim folytatása végett. A több lakrészrel bíró háznál csak a nagynéném s kis nővérem voltak rendesen otthon. Arany . . . szabad idejét, nyugalmas csendben, tanulásra használta fel. Tanult oly szorgalom- és kitartással, minőt én senkitől nem láttam s nem is hallottam. Ő volt, ki házunknál utolsó oltotta el a gyertyát és első gyújtotta meg.” Nevelői munkáját ott is éber lelkiismerettel, találatlány okossággal látta el: kis növendéke számára készített tanterve kiváló nevelőérzékéről tanúskodik. A háziak szeretetteljes megbecsülése mindenképpen hasznára vált: először volt családtagként kezelt részese olyan kitűnő rendben tartott polgári otthonnak, amelyben sok világlátott ember fordult meg, s amelyben „az a világot és az egész emberiséget szeretettel keblére ölelő vidámkedélyű ember” lehetett, akire a „morózusnak látszó” pesti nagy emberről szólva, oly szeretettel emlékszik vissza az egykori lakótárs.

S főképpen hasznára volt a ház okos és céltudatos asszonyának barátsága. Christian Persida annak a kemény akaratú, tiszteletet parancsolóan szorgalmas, nagyvonalúan takarékos polgárasszonytípusnak megtestesítője volt, amelynek annyi család köszönhette a múlt század folyamán felemelkedését. Ismerte a világot, amelyben élt: szorgalmának, szervezőképességének, okos számításának eredményét a közvélemény, ha irigyelte is, megbecsülte. Igen valószínű, hogy a műveiben feltűnő katonás nagyasszonyok nem egy vonását róla mintázta a költő. A fiatalember azonban nyilván azért volt leghálásabb neki, mert a maga ügyvévé tette s mindenképpen támogatta törekvését, hogy Ercsey Juliannával kötött „lelki frigyét” valósággá tehesse. A Rozvány-család emlékezete szerint, ismerkedésük is ott történt. Rozványné nagyon pártolta az ügyvéd árváját, kinek nagyapja esperes volt Szalontán, s akit jómódú rokonai neveltettek. A lány szinte anyja helyett anyjaként tisztelte „szívből imádozt kedves Nénjét”; halálakor ezt írta: „mint fiatal árva leánynak, kinek semmije nem volt, pártfogóm és oltalmazóm a mások bántásai ellen, amikor jót tehettem velem, azt gyakorolta is . . . Nem halhatott volna meg valakim, akinek elvesztése mélyebb fájdalmat üthetett volna sebzett lelkemen.” A világ dolgaiban jártas, okos asszony meg tudta mérni a házasság mellett szóló érveket, s amikor áldását adta a fiatalokra, a szalontai közvélemény egyetértését is kifejezte ezzel.

A Kölesér utcai kis parasztházban született, s a félbenmaradt tanulmányokkal, oklevél nélkül hazamenekült Arany számára mind társadalmi, mind gazdasági vonatkozásban

emelkedést jelentett ez a házasság. A lány tekintélyes családból származott; nagyapja, apja, ügyvéd fivére is a helyi honoráciornemességhez tartozott. Arany nem számíthatott különösebb előmenetelre, de arra építhetett, hogy kettejük örökrészét összesítve, a „gazdálkodással” valamelyes tisztességes mellékjövedelemre tehet szert. Az árvalány részéről sem volt azonban oktalanság a törekvő, talentumos, a köztiszteletet hamarosan visszaszerzett fiatalembernek nyújtania kezét.

Különösnek látszhatik egy költő házasságának történetét ilyen mozzanatokkal kezdeni. Az ő életükben azért kell így eljárnai, mert, mint annyi cselekedete Aranynak, házassága is a közösség egyetértésével történt. S ez az egyetértés fontos volt neki. Tévedne, vagy ferdtene persze, aki az ő egybekelésüket ezért érdekházasságnak nevezné. Kétségtelen, hogy vonzalmuk alapja szerelem volt, s bizonyos, hogy ez a vonzalom életük folyamán csak mélyült, erősödött. Egymásra találásukban tehát döntő szerepet játszott az érzés. Mindketten a házassulandók korába-sorába került, csinos, formás, kedves fiatalok voltak. A kortárs így írja le Juliannát: „szép, szőke, piros arcú, egészséges, gömbölyű testalkatú és szép lelki tehetséggel megáldott hajadon.” A költőt így jellemzi: „ép testalkotású, jól fejlett ember volt, közepesenél valamivel magasabb. Csontszerkezete, kidomborodó izmai viszonylagos erőt mutattak alkatával. Mint férfi, erős, szabályosan két oldalra hajló, végén csinosan felhajló bajuszával, az erős természetű férfiak sorába volt vehető.”

De ugyancsak Rozvány utal Arany egyéniségének olyan vonásaira is, amelyek akkor nyertek határozott keménységet: „midőn Juliskája iránti szerelme felgyulladt — ekkor már lényének legerősebb része, a *jellem* volt nála engagsirozva. Ekkor ismét más gymnastikát kellett neki gyakorolni: a *plátói szerelmet*, mondhatnám *reménytelen szerelmet* . . .” E reménytelenség oka nem a szerelem viszonzatlanságában volt, hanem a költő anyagi nehézségeiben. Az ő szerelmük nem lehetett „kacér, frivol” még gondolatban sem. De nem lehetett hangos sem. Nem a kisváros szokásrendje tette ezt főként lehetetlenné, hanem a szerelmesek természeté. 1861-ben így emlékezett vissza erre Arany:

Én is szerettem: oh, ez édes emlék
Szívemre most is oly enyhítve ömlék!
De halkán, zaj ne'kül . . . mint a virág
Egymásra hajlik és hangot nem ád
Midőn felpattan illatos pora
S előnti a kéj boldog mámora . . .
Nem kiabáltam a természetet,
Csak érzém, mit szívembe ültetett.

A lelkiekben is sok rokon vonás, az izlés, erkölcsiség azonossága kötötte őket össze: a szerelemről más, hagyományosabb felfogásuk volt, mint az akkoriban divatba jött szerelmes költőknek: viszonyuk értelmét nem egyéniségük hangsúlyozásában, a szokások elleni lázadásuk szenvedélyességében, a nyilvánosság előtt lejátszódó érzelmi parádében látták: boldogságukat egymás boldogításában keresték. A „lelki frigy” kötésének harmincadik évfordulójára írt emlékvers is azért maradt tán félbe, mert ami azután következett, túl intim, túl „szokványos”, „költőileg” még egy magánhasználatra szánt versben is szegényesnek látszott.

Árva voltál, én szegény:
Nem volt messze olyan össze-
Illő pár a földtekén.

Sok minden előlegezheti ezekben már a feleletet arra a gyakran feltett kérdésre: miért nincs Aranynak közvetlen, első személyű szerelmi lírája? Természetesen csak erre. Mert más kérdés a szerelem Arany költészetében. Ez utóbbiról máskor lesz szó, akkor, mikor a szerel-

met ábrázoló műveivel találkozunk. Ezek azt bizonyítják, hogy az emberi életnek ez a talán leggazdagabb élményrétege rendkívüli árnyalatossággal jelentkezik Arany költői világában.

De személyes szerelmi lírája valóban meglepően szűkszavú, töredékes. Az ezt magyarázó két fajta felelettel szolgálnak. Egyik feltevés szerint a költő „paraszti szemérmessége” az ok. A másik magyarázatot körülbelül így lehetne összefoglalni: Ercsey Julianna túl egyszerű, szintelen s kezdetleges egyéniség volt ahhoz, hogy a költő ihletője, szerelmének mindig életbentartója legyen. Arany tehát — bár nem kereste — elfogadta egy-egy méltóbb nő ihlető befolyását, s mert mindig vigyázott, hogy ne adjon okot semmiféle asszonyi panaszra, pletykára, fel-fellobbant érzéseit csak rejtetten, áttételesen juttatta kifejezésre. Arany esetében azonban ez a kérdés is csak első látszatra egyszerű; a valóság az ő összetett, a nyugodt külső mögött mélységes ellentmondásokat rejtő személyiségének megfelelően: sokkal bonyolultabb.

A szemérmességet legfeljebb valamilyen legendás parasztság legendás jellemvonásának lehet minősíteni. A valóságban ez is szoros összefüggésben van a társadalmi szokástörvényekkel, a nemzeti, földrajzi, gazdasági viszonyok megőrző s változtató erőivel. Az, hogy a népköltészet egyik legvirágzóbb területe általában a szerelmi tárgykörű költészet, s hogy ezt nem mindig a patyolatfehér tárgyak s kifejezések jellemzik, ebben a vonatkozásban legalábbis elgondolkodtató. Igaz, hogy a népi szerelmi líra nagyon is személytelen; mindig általános értelmű jelképekkel beszél. De Arany költői természetének nagyon is megfelelt az effajta áttételezettség: a népköltészetnek ezt a területét is jól ismerte, a belőle merítő műköltészet java természet nagyrabecsülte, eszközeit, tanulságait saját költeményeiben is felhasználta. Ha akart volna, írhatott volna ilyen típusú szerelmes verset eleget; írt is néhányat, de nem személyes ihletűt. Helyesebb nyomon járunk, ha meggondoljuk, hogy a házastársi versek a népköltészetben inkább a tréfás, sőt goromba válfajokban tűnnek fel: szerelmes alig akad. Ahogy a természet, a népelet rendje is mindennek megszabja a maga idejét: a szerelmet is. A szerelmes népdalok zömében legény szól a leányhoz, vagy lány a legényhez; férjek és feleségek általában az élet derűs vagy komor jeleneteiben egymáshoz tartozó társakként, a családi élet szerepeiben jelennek meg.

Aki Arany szerelmi életében s töredékes, áttételes szerelmi költészetében paraszti-népi vonásokat keres, leginkább még ilyen irányban kereshet. Bár tudni kell, hogy a szerelmesi kapcsolat házastársi kapcsolattá alakulásának ez a puritán, tárgyilagos átváltozása, amely az Arany-házaspár viszonyát is jellemezte, a XIX. század első felének polgári világában szinte még szigorúbb formák közt ment végbe. Arany egy — a kor kategóriái szerint — polgári körülmények, szokások, erkölcsi elvek szerint nevelt lánynak udvarolt, a kisvárosi-polgári szokásrend szabályai szerint. Amikor elérkezett az ideje s amikor a körülmények lehetővé tették, megházasodott. Érzéseit azontúl családja kötötte le, s családi érzései nem voltak kevésbé forrók a szerelmieknél.

A félremagyarázásra bizonyos mértékig maga is okot adott. A lírára biztató Petőfinek ezt írta 1847 szeptemberében: „bár családi életemben a boldogabbak közé számítom magamat, ez a boldogság mégsem olyan, hogy kitörő örömet versbe önteni, hanem csak olyan, hogy jóltevő melegét folytonosan érezni lehet. Aztán meg e boldogság is csak viszonylag, a családi életet illetőleg létezik, azonkívül, ha az élethez mérjük, merő boldogtalanság és nyomorúság.” Ezt csak olyan magyarázó kicsinyelheti le, aki a családi érzéseket kisebb jelentőségűeknek minősíti a szenvedélyes, rendkívüli, problematikus szerelméinél. A családi érzések Arany lelki világában különösen fontos szerepet játszottak. Természetes, hogy megfelelő környezetben magukhoz hasonítottak minden rokon jellemű érzést, tehát a szerelmet is. Jellemző, hogy leggyengédebb versei közül is kitűnnek mélységes személyességükkel, melegségükkel a leányához, Juliskához s unokájához, Piroskához írottak.

Arra, hogy Arany másutt keresett valamilyen — bármily áttételesen kifejezésre jutó — pezsdítő-vigasztaló érzelmi kalandot, semmi bizonyíték sincs. A *Bolond Istók* második

énekének Klárcsi-epizódja — amelyben a tiszta szívű Istók így búcsúzik az őt légyottra hívó kacér kis színésznőtől: „Késő van, instálom” —, az efféle pletykák kedvelőinek egyik csemegeje, akár valóságos történetet idéz fel, akár kitalált mese, mindenképpen annak bizonyítéka, hogy Arany már kalandos ifjúkorában is „az olcsó kegyet megutálá, mint borban a legyet”. Az *elvesztett alkotmány* idehúzó kínos-groteszk emlékfoszlányai, jelenetei, de az egész életművében, bár hangsúlyozott epikai személytelenséggel ábrázolt mozzanatok is ugyanezt erősítik meg. A Kapcsos könyv versei közt olvasható „Mária! Bűneid meg vannak bocsátva!” a nagyszívű öregember bölcsességének, „szívmoráljának” a szabályt erősítő megnyilatkozása.

A Rozvány Erzsébethez kapcsolódó feltevések inkább a Rozvány-család büszkeségétől diktált-örzött hagyományra támaszkodnak; s csak annyi igazság lehet bennük, hogy Arany egyes nőalakjainak, főként Rozgonyi Piroskának megmintázása közben élénken maga előtt láthatta egykori kedvenc tanítványának szép alakját, nemes jellemét s főként szomorú sorsát. Ha volt ott a barátságnál, kedves jó tanár s tanítvány érzelmi kapcsolatánál forróbb vonalom, ilyen legfeljebb Betti szívében támadhatott, akinek boldogtalansága indokolta tette, hogy a hozzá nem való s csak szótartó büszkeségből vállalt férj mellett eszményre magasodjék egykori mestere, a „szent ember”. A Tisza Lajosnéval, Hollósy Kornéliával, Wohl Jankával kapcsolatos feltevések nevetségesek. A Tisza Domokos anyjával váltott levelekben csak a pletykaéhes rosszindulat láthat többet a gyermekét imádó anya s a tanítványát szerető tanár közös tárgyra irányuló lelki kapcsolatánál. A Hollósy Kornéliához szóló vers ihletője a hazaszeretet; a Wohl Jankának írott játszói emlékkvers pedig ugyanolyan szójáték-ötletre épült rögtönzés, mint a „mondacsok”, „szösszenetek” legtöbbször.

De Ercsey Julianna nem is adott sem okot, sem alkalmat efféle kalandra. Szépségét, kedvességét, odaadó gondosságát mindvégig megőrizte; utolsó, öregkori arcképéről is finom vonású, nyílt és okos szemű asszony néz ránk: a gondok csak elmélyítették, nem keményítették meg tekintetét. Lányszívének szerelme ugyanúgy alakult át a feleség és anya szívében családi érléssé, mint férje szívében az ifjúkor „zománcos-tiszta érzelme”. Olyan értelemben, mint Júzia Petőfinek, nem volt műzsája, munka- és szereptársa férjének. Erről Arany szót is ejt 1847. II. 8-án Petőfinek írt levelében. „Az én nőm se nem fest, se nem zongoráz, se nem öltözik tízszer napjában; de Petőfit olvas, jó anya s jó magyar gazdasszony.” Annak az ellenérzésnek, amellyel az Arany-családban jó ideig viseltettek Júlia iránt, ennek második házassága mellett, főként a költő-feleség szerepéről s általában a női hivatásról vallott eltérő felfogás volt az oka. De Aranyné a maga körén belül hozzá illeszkedett-nőtt Arany növekedéséhez: az Akadémia palotájában levő főtitkári lakásban is, bár puritán, de a hivatal tekintélyének megfelelő szellemi és házirend uralkodott. Az „elélhetés gondjait” együtt viselték; a különben bohém Rozvány a fiatalasszonyról is a teljes tisztelet hangján mondja: „a háztartást oly gondos takarékossgal vezette, hogy férje, szerény fizetése mellett . . . soha sem jött pénz-zavarba, . . . nyugodtan foglalkozhatott szellemi munkáival.” Ha Arany okos és szerető házastárs volt, az volt felesége is. Családi perpatvarról még az effajta pletykák kedvelői sem tudnak hírt adni az ő esetükben. Aranyné tudta, kivel él együtt; szerelme odaadó gondossággá növekedett; örömmel szentelte magát nagyember-férje gondviselésének. Az a tartózkodó szerénység, mellyel a magát rejtegető géniusz mellett élt, s amellyel sem feleségként, sem özvegyként soha sem kívánt magának akár társadalmi, akár anyagi előnyt biztosítani, különösen rokonszenves vonása egyéniségének.

Ercsey Julianna nem lehetett műveletlenebb a fiatal Arany látókörébe eső egyetlen lánynál sem. Értelmes volt, tanulékony, szerény modorú, a maga világában finom ízlésű. Arany így is közeledett hozzá: udvarló figyelmességei szellemi természetűek voltak. Rajzokkal, versekkel kedveskedett a lánynak. Voinovich Géza még látta a figyelmességnek e jeleit, amelyeket a szerető kegyelet megőrzött, Budapest 1945-ös ostroma azonban elpusztított. Így írja le őket: „30-ban az akkor divó társasjáték kérdéseit és feleleteit írja le gyöngybetűvel egy füzetbe s utolsó lapjára egy verset rejt; lemásolja Vörösmarty Túlvilági kép-ét, Garay-

nak Lánykám szeme, Bajzának Éjféltor című költeményeit néhány más szerelmes verssel együtt . . . egy füzetbe, melynek maga festi színes borítékját, ráírva: Koszorúcska őszi virágokból. 1838—39-ben, újévi köszöntőképpen kis koszorút fest, benne rózsza, tulipán és hajnalka közt ott a nefelejcs; pirossal írja a füzér közepébe egyszerű jókívánságát: Boldog új évet!!! s alá neve kezdőbetűit . . . Leírja Schiller Harang-ját Szenvey fordításában s egy kis francia vígjátékot, La Peyrouse címűt.” Ezek a versek nem a régi, gyermeki, ifjúságát körülvevő költészetből, hanem az újból valók! Az akkor modern, romantikus stílus szellemében készültek ránk maradt eredeti udvarló versei is. Azt bizonyítják, hogy még nem egészen a saját hangján szól ugyan, de olyan társaságén, amely a műveltek közé sorolja magát. Ha tehát főleg megbízható élettársat, házias leányt keresett is magának, semmi esetre sem olyat, mint alig néhány évtizeddel előtte Berzsenyi Dániel, aki tudatlanságban vette feleségül asszonyát, s abban is tartotta meg haláláig.

Egy mozzanatról azonban — mely egyébként Arany egész életét, pályáját, művét olyan mélyen jellemzi — nem feledkezhetünk meg, ha a feltett kérdésre teljes feleletet keressünk. Az a fiatalember, akiben akkor már „lényének legerősebb része, a *jellem* volt engazsirozva”, figyelt a közvéleményre. A férfi, aki „nagy volt férfijellemnek”, olyan nőt választgatott feleségül, aki „nagy volt női jellemnek”: a szerelem mindkettőjükben családi érzéssé s kötelességtudássá alakult tehát. De mindezek mélyén ott hatott a költő lelkében az a gyermekkorától beléidegződött erkölcsiség, amely a lelkiismeret nyugalmát tette a legfőbb emberi értéké s az a keserű próbákon szerzett tapasztalat, amely azt tanácsolta-parancsolta: ahol a becsület s a lelkiismeret engedi, jobb kitérni, mint megütközni. Arany azért felelt már ifjúkorában a világ durva, sokszor csak zavaró érintésére elzárkózással, mert túlérzékeny természettel született s keserves tapasztalatokat szerzett már gyermek-s ifjúkorában. Lelke nyugalmát féltő riadozása, hajlama a néma kitérésre később még csak nőtt. Ezért tudta oly szívszorító hitelességgel felidézni az „elbujdosó erényt”. Ezért vágyott „kunyhóba és vadonba” az Akadémia palotájából. Futott, zárkózott a szenvedély — minden szenvedély! — elől, melynek fellángolását, pusztító viharát s oly sokszor: sorvasztó parázslását és kietlen kihamvadását csak alakjaiban szerette — s merte igazán — megmutatni. Kalandot sem vére szavára, sem ihletforrásként nem keresett.

*

1839 őszén a szalontai másodjegyző „végső elgyengülésre jutván” s a tüdőbeteg irnok is teljességgel munkaképtelenné válván: a főjegyző arra kérte Aranyt, járjon be hozzá segíteni. Így lett, mint Bolond Istók, „jegyző helyett is ő a tollas”. 1840 tavaszán, amikor a főjegyző lemondott, az egyik szomszédos faluból hozott új „öreg nótárius” mellé „kis nótárius”-nak választották meg. Ezzel nemcsak tekintély, hanem fizetés és lakás is járt. Az a lakás nem volt nagy, de az általános viszonyokhoz mérten tisztességes: két szoba, konyha, mellékhelyiségek, udvar, istálló, kis kert is; ahogy az akkori kisvárosokban szükséges és szokásos volt. A házat rendbehozták: „kitakarításáról Arany néne, a jólelkű Jámborné éppen úgy gondoskodott, mintha saját gyermekét házasítaná. A szobák bebútorozását pedig Arany megtakarított kis pénzecskéjéből és Juliska kis hozományából ismét jólelkű asszonyok eszközölték . . . szerényen, de tisztességesen. . . ” idézi fel a kortárs az ifjú házasulandók körül szíveskedő-segítő kalá-kát. 1840. november 19-én tartották az esküvőt: Arany huszonhárom éves volt, felesége huszoney. Hamarosan megjöttek a gyerekek: 1841. augusztus 9-én született Juliska, 1844 március 24-én László.

A fizetéséről szóló híradások közt némi eltérés mutatkozik: sógofa, Ercsey, valamivel kevesebbre teszi mint Rozvány. Bizonyos, hogy nem volt nagy, de okos beosztással elégséges a megélhetésre s nagyobb annyi egykorú értelmiségi családnál. A terménygazdálkodásból élő városban szokásos és érthető módon főként „természetbeni”-ekből — lakás, kert, legeltetési jog mellett 12—16 köböl búza, 8 alja-gabona, 6 szekér széna, 6—8 öl tűzifa, 20 font fagygyú-

gyertya, 8 hold szántatlan föld — állott. A pénzt tehát nagyon meg kellett nézni, de nyomorogni nem kellett: „pénzünk ugyan nincs, de búzánk termett annyi, hogy szükségétől nem félhetünk, s éhen legalább meg nem halunk egy évig s ez paraszt-költőnek elég. Borunk is lesz hozzá való” — írta Petőfinek 1847 őszén. Ezért is szánta rá magát oly nehezen az utazásra; vagy akár a legszükségesebb vásárlásokra, amire tehát készpénz kellett. Kiküldetési útjai a legpuritánabb körülmények közt folytak le, néhány fennmaradt költség számlája szerint, fillérekre is tekintő takarékossgal. Szalontán idegződött belé egész életére szóló erővel a megélhetés gondja. „Hogy jelen körülményeid közt hozzám nem farsangolsz, azt igen jól teszed... Légy takarékos a fősvénységig, néhány nap múlva ketten lesztek, néhány év múlva többen lehettek, s nem tartok nagyobb vétket, mint midőn családfő két marokkal szórja gazdagságát. Mert sajátját tékoználni mindenkinek joga van, de nejét s gyermekeit megfosztani senkinek sincs.” Ezt nyilván nem azért írta 1847 őszén Petőfinek, hogy elhárítsa annyira óhajtott látogatását, hanem azért, hogy figyelmeztesse azokra a kötelességekre, amelyeket magára nézve is áthághatatlanok tartott.

Ezen a téren is találkozhatunk a különös, a valóságot személyes tapasztalatai s kedélyvilága szerint átforgató szemlélettel, amely annyira jellemzi életének más alapvető kérdéseivel kapcsolatos megnyilatkozásait is. Tagadhatatlan hogy ötvenéves koráig nem volt olyan vagyona, jövedelme, amely biztosíthatta volna neki és családjának a gondtalanságot. De az is tény, hogy komoly anyagi nehézségei szegényember korában sem lehettek. Nincs a kortárs-költők között egyetlenegy sem, akinek körülményei az övéinél ebben a vonatkozásban is rendezettebbek lettek volna. Szalontán házat, kertet tudott szerezni; ott 1864-től három évig kétszáz hold körüli birtok „földesura” is lett; bár ezzel több gondja volt, mint öröme. Szükséget sem Nagykőrösön, sem Pesten nem láttak. Az Akadémia főtítkára megengedhette magának, hogy jó előre elhárítsa az elsőül neki szánt nagy összegű nemzeti ajándékot. Amikor meghalt, az örökséget többre becsülték százezer forintnál: ez akkor igen komoly vagyonnak számított. 1865-ben ezt írta leányának: „Ha kincseket nem is, annyit szereztünk mégis, ami megmentene a koldulás szégyenétől.” Miért merül fel mégis állandóan, még az utolsó évek folyamán is mindegyre az „elélhetés gondja”, miért nem tudja odahagyni a terhes, fojtogató hivatalt még jó tíz esztendeig, s miért zárul a *Tamburás öregúrban* festett önarckép ezzel a kétségsbeejtő strófával:

Gyakorold is, amit valaha tudtál,
Hasznát veheted, ha nyomorba jutnál;
Ha kiülsz, Öregem! vele útfélre,
Hull tán kalapodba egy-egy fillérke

„Pofonegyszerű” felelet erre a kérdésre is elhangzott már: takarékoságában, a koldus-sorstól való félelmében — eszerint — paraszti ridegsége, kishivatalnoki kicsinyessége, örökre gyanakvó óvatossága nyilatkozik meg. Azt gondolom, a magyarázat ez esetben is összetettebb. Nyilvánvaló, hogy Arany vállalta a paraszti-kisvárosi élet vastörvényeit. Van tehát életében és egyéniségében sok kispolgárinak minősíthető elem. De oly korban élt, amelyben a tulajdon, jövedelem, megélhetés előfeltételei s értékrendje óriási változáson ment át: a rosszul számító, meggondolatlanul élő gazdag családok egész sorát láthatta valóban koldusbotra jutni. Nagyon jól tudta, mit jelent a paraszt-társadalomban a föld, a kibontakozó korai kapitalizmusban a pénz. S tudta, mit jelent a környezetnek, a hivatalnak, a politika s a gazdasági élet egyre személytelenebb s könyörtelenebb befolyásának kiszolgáltatva lenni. Mit különösen a komoly tömegbázis nélkül felnövekvő értelmiség körében, mit a „tolla után élni” kénytelen író számára; főként, ha ez mindennél többre tartja az írásaiban és cselekedeteiben megnyilatkozó erkölcsi függetlenségét, a lelkiismeret nyugalmát.

A körülményeinek s természetének leginkább megfelelő megoldást tehát így alakította ki: az ember éljen meg hivatalnoki munkájából, hogy a költő független maradjon. A hivatalnok viszont legyen mindenben mintaszerű, hogy megbízhatóságával váljék nélkülözhetelenné s hozzáférhetetlenségével is feddhetetlen legyen. Egész életében azért hivatalnokoskodott, mert ott talált aránylag legnagyobb védettséget. Végül azonban már olyan szükséglete lett a hivatalnoki munka, amelyhez rögeszmeszerűen ragaszkodott. Aprólékos pontossággal ügyelt minden elszámolásra s arra, hogy a hozzáférhetőségnek még csak árnyéka se érje. Inkább több munkát vállalt a kötelezőnél s maga végzett el sok mindent abból, amit nyugodtan másra bízhatott volna. Mentől öregebb lett, annál nehezebben tudta aztán már nélkülözni a hivatalviseléssel együtt járó biztos jövedelem megnyugtató érzését. A szabadságharc leverése után azért is vállalt — kitevéve magát a nemzeti érzésű közvélemény megvetésének — irnoktságot „Haynau szolgabírájánál”; a Pestre költözésre ezért határozta el magát oly nehezen; s az Akadémián is ezért hordozta oly sokáig, végleg fölöslegesen is a „csörömpölő láncot lábain”, — ahogy hivatali munkáját már 1847-ben jellemezte Petőfinek írt egyik levelében.

A lélektan jól ismeri egy-egy gondolat, érzés, hangulat szinte kényszerképzetté növekvő beidegződését. Olyan emberekben, akikben az élénk képzelet aggodalmas óvatossággal, az élettapasztalat sérülékeny érzésvilággal párosul, gyakran találkozunk ilyesmivel. Arany egyéniségétől sem voltak idegenek ezek a makacs téveszméket mindegyre megújítva hordozó érzelmi görcsök. De ne feledjük el: látott apa nélkül maradt árvákat elzullen, látta, milyen siralmasan ütöttek ki az — akár jelentős írók árváinak megsegítésére is kezdeményezett — társadalmi megmozdulások; s tudta, mi várhat a vagyontalan öregekre, még ha derék gyermekeik vannak is. Fizetése, legalábbis élete első felében, éppen a legszükségesebbre volt elég; ezért keresett ő is, mint körében mindenki, mellékjövedelmet. Ő mindig olyat, ami összefért hivatali tisztességével: kertészkedést, gazdálkodást, hivatali, írói, tanári különmunkát; amikor lehetett: a pénzbefektetésből származó hasznot, haszonbért, kereskedői nyereséget, kölcsönkamatot. Könnyen meg is kapta ez utóbbiért az „uzsoráság” vádját, ahogy az anyagiaságát is megkapta takarékos életmódjáért. Holott a nyugdíjtalanság korában csak olyasmivel igyekezett családjá anyagi biztosítottságáról gondoskodni, amiért a környezetébe tartozó ügyvédek, kereskedők s más szabad foglalkozásúak elismerést, közmegebecsülést kaptak. A „kölcsön-üzletek” egyikéről egyébként így számol be Rozvány: „Arany, midőn összes műveinek kiadását eladta, nagyobb összeghez jutott. Ebből elhelyezett 10 ezer forintot egykori tanulóúrtára, szalontai Pápai Ferencnél. Ez a Pápai, ismeretes lévén ezen körülménnyel, hogy egy rokonom melletti szerencsétlen kezesség vagyonomat megrendítette, ő maga ajánlotta fel nekem Arany tőkéjét... Arany pénze tehát néhány évig nálam volt. Ekkor meg én jutottam tudomására, hogy szalontai Kenyeres János... az uzsorások kezébe került, én szólítottam meg... hogy az Arany pénzt neki átadhatom... E pénzt végre Kenyeres örökösei fizették vissza Arany örököseinek... Arany... a törvényesnél mérsékeltébb kamattal is megelégedett”.

*

Tíz évig szolgálta városát mint másodjegyző. Főnökei általában passzív, kényelmes emberek voltak, már csak azért is szívesen rábíztak mindent, amit csak lehetett. Világosan olvasható, gyöngybetűs írása kezdettől fogva nevezetes volt; gyorsan, pontosan, a lényegyet egyszerűen áttekinthető módon fogalmazott: jegyzőkönyvvezetőnek is ő bizonyult a legalkalmasabbnak. Amit nem ismert, annak alapos tanulmánnyal utánajárt; jogi könyveket már régebben forgatott, most megtanulta az általában használtakat; az apróbb, a tanács elé tartozó vitákban, pörökben bíraskodott is. A 10 000 főnyi lakosú város hagyományos ügyintézése akkor kezdett az új termelési formákkal kapcsolatos feladatok egész sorával bővülni. A kisvárosi társadalom összetétele sem volt egészen egynemű. A városi tanácstól függetlenül

működött a nemesek elsőfokú bírósági szerve, a hadnagyi szék, ahol a választott főhadnagy és a szék-vezetőség folytatott eljárásokat. S bár az egész város református volt, a maga körében önálló alkotmányos életet élt az egyház is, élén a presbitériummal. Arany mindhárom testület jegyzője lett; a helybeli nemesek maguk közül valónak tartották; nyilván ezért is szólították „nemzeti jegyző úr”-nak. A tárgyalásokon hamarosan kitűnt józan ítéletével, fegyelmezett, tekintélytartó modorával, nyelvtudásával: a város, a hadnagyi-szék, a parasztpolgárság s a nemesség is egyre gyakrabban küldte el ügyeinek képviselőjében ahova kellett: Nagyváradra, Debrecenbe; Bécsbe is.

Azzal, hogy az inges, városszéli parasztfiúcskából a város esze lett, nemcsak társadalmi helyzete, de az emberekhez, az élethez való kapcsolata is megváltozott. A város életének közepére került; beleláthatott sok olyasmibe, amiről azelőtt legfeljebb sejtelve lehetett. A tanuló-ifjúnak s a tanítónak is találkoznia kellett emberekkel, szokásokkal, indulatokkal s korlátokkal; a hivatalbéli felnőttnek azonban már állást is kellett foglalnia, még ha ez az állásfoglalás eleinte inkább csak tanácsadás formájában nyilatkozhatott is meg. Kicsiny világ volt Szalonta, de annak, aki odafigyelt embereire, apróbb-nagyobb csetepatéira, nagy reményű vállalkozásaira s kicsinyes lehetőségeire: tükrözte az egész ország életét. Ott is, hova — még 1848-ban is — „csak későn, csak nagy néha téved a hír szózatának egy múlt visszhangja; hol nincsen jelen, csak múltban él az élet”, megvolt azért annak a lehetősége is, hogy a helyi viszonyokat össze lehessen vetni az országos nagy mozgalmakkal. Mindez rendkívüli mértékben próbára tette, befolyásolta Arany fejlődését. Közéleti munkájának ez az első korszaka alakította ki, s szilárdította meg egyéniségének újabb lényeges vonásait.

Bebizonyosodott, hogy nemcsak szellemekben, de a gyakorlati életben is mindent meg tud tanulni s óriások munkáját képes zaj nélkül elvégezni. Ezért is lett mintatisztviselő. Nemcsak iratait köröztették követendő példaként főnökei, hanem rá is bízta magukat, sőt — ami 1849-ben egzisztenciáját, talán életét mentette meg — nyugodtan vállaltak érte teljes hivatali s politikai felelősséget. Egyszerre tiszteletet parancsoló s szívszorító látvány hivatali iratainak mintaszere gondossága, tömege és sokfélesége. A tisztviselői pályatér, amelyen élete lefolyt, inkább csak tágasságában, összetettségében és jelentőségében növekedett később: az Akadémia főtitkáráként is ugyanolyan körültekintéssel, aprólékos pontossággal, kínos felelősséggel és — saját keze írásával végezte munkáját, mint aljegyző korában.

Annak ellenére, hogy az idő s a mostoha körülmény — helyenkint nagyon erősen s minden rendszer nélkül — válogatott-pusztított belőlük, ránk maradt hivatali iratai terjedelemre nézve jóval meghaladják költői műveit. Vannak köztük nagy számban a hivatalos ténykedéssel kapcsolatos típus-szövegek — az elszámolásoktól kezdve a marhapasszusokon át az egyéni minősítésekkel kitöltött úrlapokig —, vannak teljesen személytelenek — térképek, szabály- és törvénytervezetek, hivatalos levelek —, de olyanok is, amelyekben írójuk is megjelenik, mint tanú, magyarázó, bíráló, vagy bíró; vannak egyszerű tanácsi jegyzőkönyvek, de vannak a magyar szellemi élet egy-egy területéről értékelő képet nyújtó áttekintések; s vannak a személyes megindultságot tárgyilagos ábrázolássá fegyelmező eleven tájképek, beszámolók, alakrajzok: olyan iratok tehát, melyekben már sok nyoma, sőt teljes jelenléte érezhető az irodalom-szervező, a tudós, sőt a költő állásfoglalásának, személyes, formáló beavatkozásának. Annak bizonyítékai tehát, hogy Arany soha sem tudta teljesen különválasztani hivatali munkáját életének mélyebb rétegeitől, alkotó tevékenységétől.

A kutatók régóta figyelmeztettek egy-egy költői motívum forrásvidékére ez iratok közt; az egész iratanyag áttekintése után kétségtelenné válik, hogy a tisztviselői, tanári, szerkesztői, igazgatói s főtitkári gyakorlati rendkívüli mértékben gazdagította Arany írói életművét: a kettő ismerete nélkül egyik sem érthető teljességgel. A költő számára sem. Már Szalontán megszokta, hogy azt, amivel foglalkozik, „tüzetes stúdium tárgyává tegye”. Így vizsgálta meg nemcsak az elvégzendő gyakorlati tennivalókkal kapcsolatosan, hanem társadalmi, erkölcsi vonatkozásaiban is a maga szerepét mindjárt a szalontai községházán. Megfi-

gyelési lényegét a nyilvánosság előtt is összefoglalta abban a cikkében, amelyet *A népművelésről* címmel Jeandor álnévvel jegyezve tett közzé a *Társalkodó* 1841. júl. 14-i számában. A látszatra igen higgadt hangú írásban felgyült feszültség ki-kipattanó szikrái azt bizonyítják, hogy a megválasztatása óta eltelt másfél évben megtapasztalhatta új foglalkozásának nehézségeit.

A nép világi vezetőinek, a jegyzőknek helyzetét vizsgálva s a felnőtt nép emberségben és közműveltségben való nevelésének lehetőségeit mérlegelve, illúziótlan véleményt mond általában mind a népről, „mely önjavát annyi esetben átlátni képtelen”, mind a jegyzőről, ki „üres idejét . . . ivással, dohányzással tölti, a nem üreset, szükségétől hajtva, szántás-vetésre használja . . . s nem fog időt szakítani, hogy bírákuraimékat oktassa, rendre szoktassa”. A jegyzők szabad választásáról és elbocsátásáról lesújtó képet fest: a nép „vajjon szabadon fogad-é akkor, midőn . . . szétnéz, de egyedet, jegyzőnek *alkalmasat* nem ismerve, de nem is tudva, mit tézzen *akalmasnak lenni*, tanácsot kér s a tanácsadó . . . valamely teremtvényét, vagy tudományos, sokszor katonai vagy más pályán, s erkölcsileg is hajótörést szenvedett rokonát, ismerősét tolja rá; — vagy . . . valamely jómadár s szájás borhős bukkánván rá . . . miután tehetségit . . . elötrombitálja, teljesíthetetlen ígéretekkel, valósíthatatlan szabadság-munkálási tervekkel magát ráhízelgi; elődje fizetését . . . bármiként megnyirbálva elfogadja s több ily csábszereket használ.” S a szabad elbocsátás, „mire a népet . . . megrögzött balítéletei, szokásaihoz való ragaszkodás vagy valamely hivatal-koldus s aljas célból áskálódó egyed, vagy . . . földesúr, tiszt, közbirtokos stb. személyeskedése bírták, mondhatnak: kényszerítették!” A javaslat, amellyel a jegyzőket függetleníteni szeretné a helyi hatalmasságoktól s megszabadítani a bevett korrupciótól: hozzáértő s hozzáférhetetlen testületre bízna ennek a népnevelésre oly fontos kérdésnek megoldását.

Neki azonban egyedül s egymagában kellett megtalálnia népnevelői hivatása megvalósításának s függetlensége biztosításának eszközeit.

Szalonta történetírói gyakran kénytelenek foglalkozni azokkal a nemegyszer vére menő összecsapásokkal, amelyek a város „nemtelen” bevándoroltjai s az ősi juss jogán tőlük dézsmát szedő „catalogista-nemesség” közt dúltak. Anyagi s illetékességi viták folytak a városi tanács és a református presbitérium között is. Arany munkálkodásának idején ezek az ellentétek észrevehetően csökkentek. Mindhárom csoport vezetőségében nemcsak jegyzőkönyvvezető „tollas” volt ő, hanem tanácsadó is: nem részrehajlás tehát a békekesség megnövekedésében az ő jóteknő befolyását látni. Ez a kiegyensúlyozásra törekvő hajlam s az egymással élők békés együttműködését szolgáló józan belátás később is mindig feltűnik Arany állásfoglalásaiban, cselekedeteiben, ha vitázó, de hozzá mégis közelálló ellenfelek ütközőterébe kerül. A szalontai hivatalviselés idején bontakoztak ki egyéniségének ezek az összetevői is. Ott szerezte meg az érdekek higgadt összeegyeztetésében szükséges taktikai tapasztalatot, amelyet oly sokszor s szerencsésen alkalmazott Pesten is, főként szerkesztőseje idején. De itt kereshetjük előzményeit annak az okos hajlandóságnak is, amellyel vállalta az abszolutizmus éveiben kialakult nemzeti érdekegyesítés politikájában és munkájában a ráeső részt, mindaddig, amíg ez szellemi, erkölcsi integritását, lelkiismereti függetlenségét nem érintette.

*

Ezt a függetlenséget már Szalontán is magatartásának annyira jellemző kétarcúságával s jellemének e kétarcúságban is mindvégig érvényesülő következetes egységével biztosította. Ismerte az embereket, s közelebről ismerte a szalontaiakat. A társadalmi nyugtalanságok, a politikai feszültségek sűrűsödése idején, élete egyik nehéz szakaszában, 1845. aug. 1-én, ezt írta Szilágyinak: „Én elszigeteltem magam tőlük”. Hogy ez nem valami végleges szakítást, belső emigrációt jelentett, bizonyítja mindjárt a következő mondat: „Családomnak, hivatalomnak élek” Nem tudott, s nem is akart kiszakadni környezetéből. Életének külső körülményei olyanok voltak, mint a hozzá hasonló tisztviselőkéi, értelmiségiekéi. Ahogy *Bolond Istók*-beli alteregójáról írta:

Mellesleg olt fát, burgonyát kapál,
Hizlal malackát, csak könyvet nem olvas,
Bírákkal a közügyben elpipál . . .
Bucsuztató verset ha irogat
Embernek gyászost, disznónak vigat.

Nem vonta ki tehát magát a társasélet elfogadható megnyilatkozásaiból sem; részt vett ben-nük; maga is megülte a névnapokat, ünnepeket. Szolgálot tartottak ugyan, de felesége, ha kellett, megfejté a tehenet, s nem tűrte, hogy más főzzön a családra.

Megtartotta azonban a távolságot, amelyet hivatala is megkívánt. „Beszéde kevés volt. Sohasem mondott többet, mint amennyi szükséges. Soha indulatba nem jött, hevesebb szavakra soha ki nem tört” — jellemzi egy kortársa; s azt írja, az utcán járók csak „rideg, mozdulatlan, komoly arcvonását látták. Részhajlatlansága, fitogtatás nélküli rátartisága az alamuszissággal s pökhendiséggel szemben egyaránt higgadt férfiasággal nyilvánult meg. A kortársak kiemelik megvesztegethetetlenségét. Egy „híres, hatalmas nő, aki minden ügyeiben maga járt el s kitől a hadnagyai szék, a tanács rettegett”, mikor Arany elintézte kérését, így mondott köszönetet: „azon felül is köszönöm”. A fejüket gyanakodva felütő tanácsstagok így hallhatták a nyugodt, gyors visszakérdést: „Kérem, nemzetes asszony, magyarázza ki magát: *min felül* köszönöm? mert ha *azon felül* köszöni, akkor *azon alul* ajándéknak kell lenni.” Az asszony megszegyenülten adott magyarázatot. Gyakran említik higgadt bátorságát is. Feljegyezték például az 1848-ban Szalontán kiképzett huszárezred egyik nagybirtokos-fi hadnagyának esetét. A fiatal tiszt foghegyről pimaszkodott a hivatalában levő költővel, végül „kardja markolatára csapott: de Arany hirtelen elébe állott, mereven mint egy szobor, csak a szemét szegte rá. A hadnagyocska ki nem állhatta a merev nézésnek varázshatalmát, kirohant a városházából;” s később megengesztelte Aranyt.

E rendületlenül csendes felszín alatt is ott élt azonban mélyeséges csüggedéseivel, indulatos felhorgadásaival az a kedély, amelyről maga írta meg, hogy „minden legkisebb csekélység végtelenül affligalta” s amelyet nemegyszer csak az okosság, „a jellem engagszirozottsága” tartott kordában. A szalontai „darázsfszék”-ben vált megváltoztathatatlanul beidegződött szokásává, hogy nehéz, kiúttalan helyzetekben elnémult, azt az elvet követve, amelyet ő maga fogalmazott meg 1850. Szilveszter-éjére írt versében: „és szóljon, az, hogy hallgatók”. „Egy tanácsbeli tag egyszer azt kérde Aranytól: hogy lehet az, hogy nemzetes jegyző úr szájából soha egy adta-teremtettét nem hallunk? — Arany felelé: Nem szokásom! — Hát ha nagyon megharagszik? — Akkor még jobban hallgatók!” Ez a sokszor idézett anekdota valóban jellemének, magatartásának, a társadalomhoz való viszonyának egyik legsajátosabb mozzanatára utal. De csak az egyikre.

Szalontai baráti körének tagjai gyakran megemlékeznek humoráról is. Nemcsak arról a keresetlen, ingujjra vetkőzött közvetlenségéről, amellyel a „himkompániák” nyersebb szórakozásaiban részt vett, nemcsak „humorának virtuozitásáról”, amely miatt társai nemegyszer „huncut eszét” is megcsodálták, hanem arról a bölcs, tréfás fölényről, amellyel hivatalában igazított el nehéz ügyeket s oldott fel feszült helyzeteket. Ő maga „igen ritkán nevetett s hangoz kacajban sohasem tört ki: de ha valami különös, komikus eset által a nevetésre indíttatva lett, oly jóízűen s egész lelkéből tudott nevetni!” — írja erről Rozvány. Különösen egy vonását emeli ki humorának: „Humoros beszédjének tárgya nem a jelen vagy távollevő személyekre volt irányozva — lévén nagyon óvatos valakit meg nem sérteni —, hanem a helyzet komikumára, ezt genialitásával nagyon ki tudta zsákmányolni, annyira, hogy a bizonyos illető a beszédet végig hallgathatta volna megsértés érzete nélkül.” Ez persze Arany humorának csak egyik rétege. Pályájának követői látni fogják, hogyan tör át újra meg újra a derűs, senkit sérteni nem kívánó felszínen a szatíra, a harag, a kétségbeesés humorának vulkáni lángjálvája; s látni fogják, mint oldódik a gyilkos életfájdalom a bölcs mosoly könnyek közt ki-

homló szívárványszíneibe. A humor is egyik eszköze volt abban, hogy elviselje a tűrhetetlennek látszó körülményeket, hogy fölérje kerekedjék a guzsoknak, amelyek megfojtással fenyegették légszomjas szellemét. Ez is oka lehet annak, hogy humorának minden árnyalatát a valósághoz kapcsolódó tárgyiaság, a megtapasztalt élet jelenléte jellemzi. Hiányzik belőle a játékos elme önmaga sziporkázásában gyönyörködő hiúsága. Annak a nagy szellemnek védekezése s kiáradása, aki megkereste s elvállalta helyét s szerepét a közönséges emberek között, gazdag maradt a kieltelenségben, emberséges akkor is, amikor kétségbe kellett esnie viszonyai embertelenségén.

*

A *Társalkodó*, amelyben Arany számunkra oly fontos cikke a népnevelés ügyében megjelent, a „fontolva haladók” újságjának, Széchenyi főorgánumának, a *Jelenkornak* volt melléklapja, nem afféle szépirodalmi melléklet, bár, főként kezdetben, arra is szolgált, hogy az olvasóknak a napi híreken s a szorosabban vett mozgalmi publicisztikán kívül olvasnivalóval is szolgáljon. Hetenkint kétszer jelent meg s a kor általános műveltségének jó színvonalán mozgott. 1832—37-ig Bajza József szerkesztette, már akkor az Athenaeum-kör határozottan érvényesített szellemben. Amikor Helmecey Mihály, a *Jelenkor* szerkesztője összekülönbözött a megcsalt reményeik miatt rá joggal neheztelő szövetségeseivel, maga vette át a *Társalkodó* szerkesztését is. A közéleti érdeklődés növekedésével együtt nőtt ebben is a reform általános kérdéseivel foglalkozó írások terjedelme, súlya. Helmecey — nyilván ezzel is hangsúlyozni kívánva lapjának országos elterjedettségét s kapcsolatait, — minden vidékről közölt olyan cikkeket, amelyeket tekintélyesebb helyi emberektől kért, vagy amelyeket beküldtek neki. Miután, régi szokása szerint, nyugodtan belejavított még jelentős írók munkáiba is, valószínű, hogy Arany álneve mellé is ő tette oda zárójelben a kiegészítést: (Színtárol, Biharbul). Ezeknek a cikkeknek írói a vidéki értelmiség köréből kerültek ki: orvosok, mérnökök, gazdatisztek, tanítók, lelkészek, jegyzők szoltak hozzá a vitatott kérdésekhez; legtöbbször foglalkozásukat is megjelölték nevük mellett. Arany cikkének hangja azt bizonyítja, hogy a politikai agitáció zajos küzdőteréről szívesen lépett hátrább az elvi jellegű vizsgálódások körébe. Oda, ahol a „kiművelt emberfők” igyekeztek józanul szembenézni az elodázhatatlan reformok kérdéseivel. Javaslatát a centralisták alkotmányreformjainak szellemével tart rokonságot. Előlegezi mintegy annak lehetőségét, hogy később majd, az abszolutizmus éveiben megtalálja helyét ezeknek a megváltozott viszonyokhoz alkalmazott „illúziótlan” nemzetpolitikai rendszerében.

Hogy azonban a politika infámis erőinek működése már előbb is érintette és sokkal hevesebb visszahatást is váltott ki belőle, bizonyítja Rozvány emlékezéseinek egy részlete. Arany egy 1839-ben keletkezett fulmináns hangú antiklerikális versének keletkezéséről számol be. A vegyes házasságokban a nem-katolikus féltől megkövetelendő reverzális kérdésében a harmincas évek derekán országos visszhangot vert, sőt a külföldig gyűrűző vita keletkezett Lajtsák nagyváradi püspök és Beöthy Ödön Bihar megyei képviselő között. Az 1839-ben lezajlott képviselőválasztások alkalmával a püspök éles hangú pásztorlevéllel avatkozott be a Beöthy ellen folyó küzdelembe; ez „erős dialektikával válaszolt”. Arany mindkét levelet lemásolta Rozvány József részére; mélységesen megbotránkoztatva a Szalontára is kiterjedő „lckiismeretlen vesztegetés s ennek lélekfurdalás nélkül való elfogadása.” A választás előtt egyik nap „éjfél után három óra tájban, mély álomból engem felrázott, s mondá: olvassam el ezt. A versnek címe volt: Krisztus papjai. Elolvastam. Megdőbentem. Ennél megrendítőbbet, nagyobbszerűbbet, fulminásabbat mindekkoráig sem a magyar, sem a külföldi irodalomban nem olvastam.” A verset Rozvány András néhány példányban leírta s másnap Rozvány György átadta a szöveget a Beöthy támogató ifjúság jeleseinek, köztük Csenyery Antalnak, a centralisták egyik oszlopának, aki később méltó tanulmányban emlékezett

meg a „római jellemű”, a reformmozgalmakban s a szabadságharcban is igen jelentős tisztségeket viselő Beöthy Ödönről, — s aki oly nagy szerepet játszott később Arany sorsának alakulásában. Hogy a vers azonos-e az 1848-ban közzétett *János pap országával*, még megvizsgálendő kérdés: mindenképpen bizonyítéka a közügyek iránti szenvedélyes érdeklődésének, annak, hogy visszavonulása a közönséges emberek világába nem volt egyértelmű az országos dolgok iránti közömbösséggel, s annak is, hogy Petőfi csóvája elégséges gyúanyagot talált Arany lelki világában. Az egész országot sarkaiból kivetni készülő földrengés lökései Szalon-tán is érezhetőek voltak, — a segédjegyző költő is érezte őket.

Láttuk: ahhoz a lassan alakuló-öntudatosodó réteghez tartozott, amely ekkor kezdte magát, a hagyományos rendek magukban is mindjobban megoszló rétegeitől elhatárolódva, polgári értelmiségnek érezni. Pontosabban: ahhoz a társadalmi konglomerátumhoz, amelyet valóságos városi polgárokból, vállalkozó kedvű kézművesekből, ügyes pénzemberekből, a kapitalizálódó gazdálkodás és iparosodás előnyeivel élni kívánó birtokosságból, meg annyi más, a nagyon is megkötött régi életformákat lerázó elemből hordott össze az a társadalmi áramlás, amit a kor — nyugati mintára — szívesen nevezett „polgárosodás”-nak; egyelőre még inkább szükségleteire, vágyaira, szándékaira, mint elért eredményeire utalva.

Ahhoz, hogy az elmaradt, még a maga igazi esélyeit sem ismerő, törekedés szellemű, zavart keltő és visszahúzó erőkkel teli társadalmat célirányosan lehessen megmozdítani, mindennél előbb valamilyen egyetértő közvéleményt kellett létrehozni. A közirodalomnak, a közvéleményformálódásnak láza átjárja az egész országot. A politikai közvéleményalakítás hagyományos helyeinek, a megye és országgyűléseknek régen oly zárt falain messze túlra is elhangzanak az ott történtek hírei. Mellettük más fórumok alakulnak, s ezeken olyanok is komoly szóhoz, vezérszerephez jutnak, akiknek a politika hivatalos arénáira nincs belépésük. A felserdült fővárosban folyóiratok, hírlapok egész sora lép színre; egyre izgatottabb közönség figyeli, olvassa őket. Írói csoportosulások szerveződnek s állnak sorba, új társadalmi erők képviselőiben, új célok szolgálatában. 1836-ban létrejön a Kisfaludy Károly emlékére alapított társaság; ez 1841-től kezdve, működését az egész irodalomra s az egész országra kiterjesztve „magyar szépirodalmi intézet”-té alakul.

A Kisfaludy Társaság hamarosan a fejét mind határozottabban felemelő korai magyar értelmiség irodalmi fellegvéra lett. Alapítói s tevékeny tagjai Bajza József, Csató Pál, Czuczor Gergely, Erdélyi János, Fáy András, az első igazgató, Péczely József, a debreceni *Lant* szerkesztője, Jósika Miklós, az egyetlen báró s az első elnök, Kőlcsey Ferenc, Toldy Ferenc, Tóth Lőrinc, az első jegyző, Szalay László, Vörösmarty Mihály. A névsor első látásra jelzi azt, amit a társaság növekedése, szálborának, munkakörének kibontakozása tettekkel s művekkel is bizonyít: nem egy nemzedék, hanem egy öntudatosodó társadalmi réteg hozta itt létre a maga fórumát.

Az Akadémiától való külön szerveződés nyilvánvaló okát, feltételét a szépirodalom önállósodásában lehetett megjelölni. Az Akadémiának is voltak író-tagjai, s volt egy ideig „széptudományi” tagozata is. Abban a keretben azonban a litteratura régi fogalma érvényesült, amely szerint az irodalom is tudomány: az író szakmailag kiművelt elme, mesterségének tudós művelője. A szépirodalom mint a tudománytól független, erejét saját törvényei, céljai szerint kifejti, művészi alkotótevékenység területe a tizenharmadik század végétől kezdett elhatárolódni. A Kisfaludy Társaság egy ilyen, körülbelül félszázados belső irodalmi fejlődés eredményeként is jött létre.

Törekvéseit a nemzeti érdekegyesítés politikájának jegyében alakította ki: mindazt a maga körébe igyekezett vonni, amit a reform szolgálatában hasznosítható jó minőségként elfogadhatott. Nem törekedett egyetlen stílus uralmára: nem teremtett „iskolát”. Az a stílus, amelyet „idealizmus” néven sajátjaként propagált, elég tágas volt ahhoz, hogy magába foglalja kifejtett romantikánk és kibontakozó korai realizmusunk minden érdemes változatát. Hogy a régi magyar irodalom feledésbe merült, vagy méltatlan változatokban züllő-

kallódó műveit újra hozzáférhetővé tegye, Toldy Ferenc, mint szerkesztő, könvsorozatát indította. Hogy a nép élete és költészete iránti érdeklődést kielégítse, de még inkább, hogy az irodalmi megújulásban annyira szükséges népi forrásokat megnyissa, a Társaság kiadta Erdélyi János három kötetes *Népdalok és mondák* c. gyűjteményét. S hogy a provincializmusra hajló írókat és olvasókat a régi és modern világirodalom elméleti műveivel és klasszikus szépírói alkotásainak példájával nevelje, megindította a Széptani remekírók és a Külföldi regénytár című sorozatokat. Elveiben, céljaiban s kezdeményeiben ott van tehát mindannak csírája, ami majd a levert forradalom és szabadságharc utáni évtizedben lassan újra induló irodalmi életet erősítve kibontakozik. A szalontai csendben készülődő Arany is a Társaság vonzásába kerül: ennek gondolatkörében eszmél, ennek hívására indul meg, ennek felfedezettjeként lép ki az irodalmi életbe. Nincs abban semmi meglepő tehát, hogy ő lesz majd az újjáéledő Társaság igazgatója, újjászervezője.

„Pár évig meg is álltam fogadásomat. Az új, a kedves viszony, melybe léptem, elzárt, boldogított. Hírlap is alig fordult meg kezeimben. Szándékom volt gazdaság után látni, melyhez nem bírtam elég ügyességgel, aztán hivatalom apró dolgai folytonos jelenlétemet igényelték a tanácssháznál. Csak az est — a késő est volt az enyém s azt oly boldogul tudtam eltölteni.” Így jellemzi az *Önéletrajz* a „nem olvasni”-fogadalom utáni éveket. Az oly boldogul eltöltött késő est órái azonban nyilván akkor sem csak szemlélődéssel teltek. Kortársak visszaemlékezései utalnak olyan munkákra is, amelyek igényesebbek voltak a *Bolond Istók* második énekében méla öngúnnyal említett búcsúztató verseknél. Amikor nekibuzdulva, újra munkához lát Arany, olyan olvasottságról tesz bizonyosságot, amit alig szerezhet meg egy hivatalában s magánéletében teljesen feloldódott kispolgár. Leveleinek, munkáinak egyes utalásai azt bizonyítják, hogy bár csak megfigyelőként, változatlanul érdekelték az országos események. 1841-ben megjelent cikkét nem írta volna meg, s nem úgy, ahogy megírta, ha nem olvassa a *Jelenkort* s melléklapját, a *Társalkodót*. Mint az egészséges fa törzsén, ha lemetszik ágait, apró hajtásokban kitör az életerő: benne is minden készen állott a növekedésre, s egyelőre rejtetten, határozott cél hiányában is szünet nélkül folyt képességeinek sarjadása.

Felszabadító indítást, valamelyes célt és irányt, jellemző módon, ismét egy világban jártas, tevékeny, gyakorlatias szellemű férfibaráttól kapott. 1842-ben Debrecenből, ahol a poétikai osztály tanáraként működött, Szalontára került Szilágyi István. Arany nál két évvel fiatalabb volt, de a Kisújszállásról visszatért költővel egy osztályba járt. A legényember hamarosan Aranyék kosztosa, a hallgatag másodjegyző „asztali társa” lett; az is maradt csaknem két évig. Az új szalontai rektor példázatos képviselője volt annak az értelmiségnek, amely Arany egyéniségét, világnézetét s művét is oly döntő módon befolyásolta. Módos polgáremberek fiaként sokkal gondtalanabban tanulhatott Arany nál: gyorsabban s biztosabban lépett előre pályáján. Sokfelé tájékozódott: filozófiát, jogot, teológiát tanult, járt egy ideig a bécsi orvosi egyetemre, aztán, mivel érdeklődése egyre határozottabban a magyar nyelv, irodalom és történelem felé fordult, Pesten egy időre Horváth István tanítványa lett. Már debreceni diák és tanár korában „ismételve koszorút nyert” a Kisfaludy Társaság költői pályázatán s „az akadémia, éppen Szalontán léte alatt, száz arannyal jutalmazá nyelvtani munkáját.”

Az ifjú költői kísérletek kora elmúlva, nyilván átlátta, hogy tehetése inkább csak reprodukív. Mindkettőjükre rendkívül jellemző Arany 1845 végén írt leveleinek Szilágyi pályaválasztásáról szóló passzusa: „Hogy az orvosi pályát félbe hagyta, igen jól tette: ha állandóul pap nem lenne, még jobban tenné. De hát mi? ugy-e? — Biz ez kérdés mai világban. Felelnék: Professzor ohne Papság.” 1845-ben elment tanárnak Máramaroszigetre: ott is szépen előrehaladt a pályán, az ottani szellemi élet vezetője, a város büszkesége lett. A professzort ábrázoló arcképén szép szál, magyar ruhás, okos tekintetű, nyugodt, szellemével tekintélyt tartó férfi áll előttünk. Arany, bár távolra szakadtak egymástól, mindvégig fizetetlenben s szeretetben tartotta. „És az Iza partján ama hű barátot” sorolta a Petőfinek írt válaszsversben bemutatott kincsek közé; „maradok mindvégig szerető barátod” írta levelei végére nagyember

korában is. Önéletrajzában híven jellemezte a nagy szolgálatot, melyet neki Szilágyi tett.

„Barátom, később asztali társam, tehát mindennapos vendégem lévén, természetesen, hogy a társalgás legtöbbször irodalmi tárgyakról folyt. Ő minden könyvet, ami szeme elé akadt, hozzám hozott, kéretlen, sokszor tukmálva, ellenemre. Majd a görög tragikusok fordítására unszolt, melyeket akkor a Kisfaludy-társaság kezdett kiadni (s így állt elő egy Philoktetes), majd dolgozatait olvasta fel s kérte ki róluk véleményemet, majd angol nyelvtant hagyott nálam, mely nyelvet akkor ő nem értett, kuriózum gyanánt.” A nyugtalanul kereső, tevékeny, csupa-kezdemény rektor nemcsak könyveket hozott. Be is vonta barátját munkáiba. Az Akadémián díjat nyert dolgozatát, a *Magyar szököltést* átdolgoztatták vele a bírálók. Ő Aranyt is megkérte, nézze át, s Arany — ahogy a buzgó szerző később a költő fiának megírta, — „nemcsak átolvasta, megbírálta, hanem saját kezűleg másolta le a sajtó számára”. Önálló munkásságra is biztatta a költőt: ötleteket adott bizonyos, akkoriban sikeresnek ígérkező tárgyak feldolgozására; figyelmeztette az érdekesebb pályázatokra; közlésre is alkalmasnak ítélte munkáját igyekezett elhelyezni.

Másodlagos szellem lévén, Arany elé is lefordítani érdemes műveket, utánozható mintákat állított. Nem újság, hogy a nagy alkotók a maguk területén az önművelés csodái. Arany azonban olyan autodidakta volt, akiben az önművelés szenvedélyes szorgalma nem mindig párosult határozott céltudattal, de — különösen szalontai néma évtizedei idején — mindig együtt tűnt fel a módszeres iskoláztatást be nem fejezett, diplomátlan ember bizonytalanságával, óvatosságával. Szilágyi abban erősítette meg, amire úgyis hajlott: a klasszikusoktól kell tanulnia. Hogy a klasszikusok követéséből nem klasszicizálás, utánzás lett, az önállóságot kereső géniusz érdeme. Szilágyi klasszikusait olvasva, Arany a maga útjára lelt. Ilyenszerű kapcsolatuk egészére jellemző egy 1854-ben lejátszódott kis epizód. Szilágyi Szenci Molnár Albertől írt tanulmánya kapcsán azt kérdezte: „Nem jó volna-e ebből egy magyar Faustot csinálni?” Arany így felelt: „Nem teszem, 1-mo mert nem vagyok Goethe, 2-o mert ha Goethe volnék, sem vesztegetném erőmet oly mű utánzására, milyen csak egy lehet *eredeti*.” A *Bolond Istók* második énekében is az eredetiség az újra írni kezdő hős legfőbb vágya: „Sajátjából — mint pók a maga-szötte fonált — ereszti, amit tolla bír.” Mindjárt kezdetben volt tehát Szilágyihoz fűződő kapcsolatában valami az egyéniség jelentkezéséből, magakereséséből, öntudatosodásából. Már akkor is ösztönt érzett, „keresni a nehezét, még mulatságból is.” Sikeres, könnyű kézzel, tájékozott szorgalommal dolgozó barátjában egyszerre tisztelte az elért eredményt s kereste a vetélytársat, aki felbresztette az ő szunnyadó önértetét is, akivel összemérhette erejét. Már akkor is, mint később, a legnagyobb pályatárral együtt szárnyalva, „versenyben égtek húrjai”. „Ha, mit nem remélek, ön valaha egy firkát olvasna Vadonfy Bertalantól,” írta barátjának, — az egyetlennel! — 1845-ben a rejtett utalást *Az elveszett alkotmányról*. S minden hangsúlyozott elégedetlenség ellenére is mily örömmel küldte el „Io Paeant!” kiáltva gratuláló lelkes hívének az ironikus szeretettel mentetetett első korszakos mű részletes ismertetését!

De addig még a lázas készülődés, a „magán időöltés-ként” is teljes erővel zajló forrongás éveit kellett átélnie. Hogy ezalatt mivel foglalkozott, nagyrészt Szilágyinak írt leveleiből tudjuk. Neki írt, ha jólesett „okos emberrel — legalább levélben — beszélgethetnie”. Fel-frissítette, kiegészítette a maga körében nagyon ritka tágasságú nyelvtudását: a latinhoz s némethez megszerezte az angolt, ismerkedett a göröggel, franciával, olasszal, spanyollal; hivatali gyakorlata közben románul is megtanulta azt, amire szüksége volt. Olvasmányait, Szilágyi tanácsát is követve, főként olyan művekből válogatta, amelyeket a hagyomány s a bíráló legjobbak véleménye kiválóan minősített: „csak, csak classica litteratura!” írta elő maga számára is a mértéket. Barátjától ilyen könyveket kért, lehetőleg eredetiben s ilyenek meglétéről számolt be büszkén barátjának. De olvasott moderneket is; idegen nyelvűeket főként nyelvgyakorlás céljából; magyarokat részben azért, hogy irodalmi ismereteit kibővítsé, részben azért, mert a megzajdult közélet egyre nagyobb hullámokat vert Szalontán is.

Az 1846-ban megalakult Kaszinóba járt a *Pesti Hírlap*, a *Jelenkor*, a *Budapesti Híradó*, a *Magyar Gazda*, a *Debrecen—Nagyvárad* *Értesítő*; külön társaságban a fiatalok szépirodalmi főorgánumait, a *Pesti Divatlapot* és az *Életrajzokat* is olvasta; később előfizetett a *Szépirodalmi Szemlére*. A világ egyre jobban beleszólt életébe; s bár újra meg újra elöntötte a magány, az elhagyatottság, a társalanság érzése, a megáradó világ örvénylése mind erősebben vonzotta-sodorta. 1843 nyarán a nemességükért Eszterházy ellen vívó községek megbízásából Pesten s Pozsonyon át Bécsbe utazott: ez nyilván nemcsak „egy kevésbé széles látókörét”, hanem közvetlen érintkezésbe is hozta azokkal az országos mozgalmakkal, amelyek hamarosan teljes nyersességükben s vadságukban csaptak össze szűkebb hazájában is. 1845-ben zajlott le Biharban az a tisztújítás, amelynek botrányos jelenetei az ország határán is túlzengő visszhangot vertek.

„A tisztváltás igen nagy szemeket nyitott; az értelmiség itten a conservativismus mellett nyilatkozott . . . Én magam most is szabadelvű vagyok, de fájdalmasan hat rám érezni, hogy nincs *e megyében* elvrokonóm”. 1845. augusztus 1-én Szilágyinak írt levelében így adott pontos képet a közélet mozgalmához való viszonyáról. A kép háttérében nemcsak Szalonta, pontosabban: nem főként Szalonta sejthető, hanem Bihar megye, amelyben mint cseppben a tenger, ott van az egész ország.

Az 1844-i országgyűlés megmutatta, hogy a kormánynak a lényegtelen részletkérdésekben tanúsított taktikai engedékenysége nem volt képes az ellenzékét leszerelni, de azt is, hogy a növekvő reformpárti erők csak szervezetalanságuk s céljaik végső tisztázatlansága miatt nem tudtak kellő súllyal érvényesülni. A kormány tehát, hogy jó előre biztosítsa a következő országgyűlés nagyobb loyaltását, a megyékben lépett fel. Adminisztrátorokat nevezett ki, főként azért, hogy ezek a kormány szándékai szerint befolyásolják a tisztújításokat s ilyen módon a követeknek majdan adandó országgyűlési utasításokat.

Bihar az ellenzéki szellemű megyék közé tartozott: Beöthy Ödön ottani nagy szerepéről volt már szó. A Partium és a keleti Felvidék birtokos nemességében elevenen élt a függetlenségi hagyomány s a felvilágosodás öröksége; ebből a világból nőtt ki Kölcsey, ebben nevelődött Madách. E kettő: Arany ifjúkorának legnagyobb magyar mestere s férfikorának legnagyobb felfedezettje. A nagyobb és kisebb udvarházak tele voltak irogató férfiakkal; a nemesifjak ebben találkoztak a művelt jobbágyivadékokkal. Az az értelmiség, amelyről már többször szó volt, a politikában is jelentkezni kezdett. 1842-ben az érmelléki református papság kezdeményezésére a Bihar megyei közgyűlés szavazati jogot adott a bevett felekezetek nem-nemes papjainak; ugyanezt a jogot kiterjesztették a nem-nemes ügyvédekre is, „mert az értelmiség kizárása a közügyekből a státus kárára volna”.

Tisza Lajos, a megyébe a helyi tisztviselők közül kinevezett adminisztrátor, természetesen azonnal visszavonatta ezt a statutumot. A tisztújítást egyébként is a legcsalább csalafintasággal s a legerőszakosabb erőszakkal hajtotta végre. Kortesei, biztos szavazói jó előre megszállták a megyegyűlés termét; a megyeház udvarát katonasággal rakta meg, s hogy teljesen bizonyos legyen az eredmény, végül is közfelkiáltással támogatva hirdette ki az állások betöltését. Az ellenzék nem nyelte le szótlanul a botrányt: a *Pesti Hírlap* részletes tudósításokban szellőztette, Kemény Zsigmond és Wesselényi Miklós az *Augsburger Allgemeine Zeitung*-ban, az európai liberális baloldal egyik főorgánumában ismertette az eseményeket; a december 15-i véres megyegyűlésen pedig feltűntek a lázadás és a terror eszközei, az ólmosbotok s a szuronyok is.

Érthető, hogy az a kicsi és kialakulatlan értelmiség, amelyet érdekei a megyében Szalontán is egyelőre az uralkodó hatalom erősebb szárnyának befolyása alá vontak, a konzervativismus mellett nyilatkozott. Tette azt annál is inkább, mivel a konzervatívok hírverésében nagy szerep jutott azoknak a jelszavaknak, amelyek felelőtlenességgel, felforgatással, az elszabadult tömegindulatok felszításával, tehát az értelmiség körében amúgy is érezhető bizonytalanság, sőt válság felidézésével vádolták a liberálisokat. A független értelmiségiek — ilye-

nek legfeljebb az anyagilag független birtokosság körében akadtak — nagyon is szétszóródtak, magukra maradtak. A gyakorlati politikától a különtségig visszavonuló Madách, hogy csak egy költő példát említsék, aki később teljes lélekkel vállalta s az elnyomás idején is híven őrizte a negyvennyolcas eszméket, elég népes és értékes típust képviselt. Arany nemtelen volta is elszigetelte a gyakorlati politikától. Társtalanságát teljessé tette erkölcsi értékrendje.

Ő, aki olyan ritka erkölcsi szigorúsággal ítélte meg a szeme előtt kibontakozó pártviszályok szennyes gyakorlatát, elszigetelte magát nemcsak e harc szereplőitől, hanem a valóságban túlságosan is lelepleződött, kortes-jelszavakká züllött eszméitől is. Igaz: abban a megyében alig találhatott elvrokonokat s joggal érezhette, hogy „különös fogalmai vannak a szabadelvűségről”, ha összemérte a maga elvi szépségű szabadelvűségét a körülötte fel-felhabzó kisnemesi-kispolgári szabadelvűséggel, amelyben oly kusza vegyületben keveredett a türelmetlen sznobság, az „aki lelke van!”-hazafiság a szélházi világpolgársággal, s még az „olcsó elvek”-hez sem volt elég „elszántság áldozatokra”. Elégedetlensége oly fullasztóvá, felháborodása oly égetővé nőtt, hogy utat kellett találnia. Így kezdte hát „minden előleges terv nélkül” írni *Az elveszett alkotmányt*. „A darab eredetileg nem volt a nagyközönség elé szánva, — számol be erről az Önéletrajz, — csak magán időtöltésül kezdék abba, hogy kiöntsem bosszúságomat, mire más terem nem igen vala, nem tartozván a kiváltságos osztályhoz”. Ezt „a rá nőtt, mindinkább szélesedő költeményt” is úgy írta, mint akkor jóformán minden munkáját, minden cél nélkül, „amint éppen a pillanat szeszélye hozta magával.” De a százával öntött hexametereknek ez az alakatlanul kavargó áradása mégis mű lett: első összefoglalása mindannak, ami a tétován megmozduló költőben forrt, s döntő állomás írói pályájának.

Dezso Keresztury

THE WORLD OF JÁNOS ARANY IN NAGYSZALONTA

Arany approached his thirtieth year when he stepped out into literary life. Even then he did not leave yet his native town Nagyszalonta for several years to come. The study attempts to throw light on some moments of this period which is difficult to survey because very poor in documents, although exactly these moments are of decisive importance for the whole life and work of the poet. Studying the social conditions of Arany the author arrives at the conclusion that the place of the poet must be located in the ranks of Hungarian intelligentsia developing in the reform period: his way of life, his culture and ideals are those of this class rather than of peasantry. To the question why there is no personal lovepoetry of Arany the answer is: the life of the poet who was a notary's assistant passed off in the lime-light of full publicity; his marriage was also concluded according to puritan customs; his feelings were soon transformed into family sentiments; thus he spoke on love only in an objectivated form, illustrating the destiny of his characters. Also the relationships to economic questions and to politics of the taciturn, disciplined and cautious man were determined by the considerations for public opinion. The model employee was also a private man careful and thrifty. The exemplary self-educator soon became the first intellectual authority of the town. The poet, however, has to the very last carried in himself the deep experiences of his youth: the fear from poverty and the inclination to conform himself to the classical values approved by the common opinion of the world's literature. Although he renounced the desire of playing a prominent part in public life, he was swept away by the drift of the reform period: his satire "The lost constitution" written without any definite purpose, is not only full of the unprecedented riches of his poetical vein but it is also an expression of high value of the frame of mind and view on society of an epoch proceeding towards revolution.

Amikor 1851 végén Nagyváradról Pestre költözik Salamon Ferenc, még csak a reál-tudományok iránt érdeklődik: mint az enyedi kollégium diákja matematikusi eredményeket csillogtatott, mint végzett tanár újfajta logaritmus tábla szerkesztésén töri a fejét, a fizika s a földrajz is vonzza, sőt: egy ideig az orvosi pályára vágyik. Első publikációi angolból fordított földrajzi cikkek, önálló természettudományos értekezések. 1852-től azonban lassan megváltozik érdeklődési köre. A literátus családból származó s szépirodalmat olvasgató Salamon Pesten az irodalmi élet középpontjába kerül; ekkor zajlik le az epigonokkal folytatott vita, megjelenik az új ízlést hirdető *Szépirodalmi Lapok*, Kemény ekkor írja program-szerű politikai s irodalmi esszéit; megismerkedik Kemény, Csengery írói körével, elvokonait látja bennük, barátságot köt Gyulaival, Pákh Alberttel. Az ő ösztönzésükre próbálkozik meg az irodalommal: a *Pesti Napló* közli is Thackeray-, Eliot- s Dickens-fordításait, a *Hölgyfutár* magyarra átültetett francia népballadáit. Mégis 1854-ben, Nagykőrösön, még a matematika professzora. Itt Arany tanártársa, barátja lesz: a „nemzeti irodalom ápolása” Kemény Zsigmond-i koncepciójának megértésén s elfogadásán túl a vele folytatott eszmecserek is az irodalom felé irányítják figyelmét.

Ezek az évek az önművelés, a kritikus pályára való felkészülés s a kritikus magatartás kialakulásának évei. A magyar irodalom történetét tanulmányozza Zrínyitől saját koráig: főként Csokonai, Kölcsey, Katona, Vörösmarty, Petőfi, Arany és Kemény művészetét, s a korabeli irodalmi állapotokat. Különös érdeklődéssel búvározkodik a 40-es évek kritikai-dramaturgiai vitáinak anyagában: Bajza, Henszlmann, Erdélyi tevékenysége érdekli. Angolul, franciául, németül jól tud, ekkor kezdi rendszeresen olvasni Shakespeare-t, a francia és német klasszikus drámát, a történetíró Macaulay-t, a korabeli francia s főként angol regényirodalmat. Tanulmányozza az esztétika- s dramaturgiatörténet olyan művelőinek, mint Arisztotelész, Lessing, A. W. Schlegel, Schiller, Gervinus, a kortárs Sainte-Beuve, Nisard, Planche s másoknak a munkáit. Liberális politikai elvein, világnézetén s az ezeket formáló olvasmányokon alapuló határozott kritikus-esztétikai felfogása, mely már első bírálaiból pontosan körvonalazható, e néhány évben alakul ki s nem is változik a lényegét illetően a következő évtizedben.

A híres nagykőrösi gimnázium tanári karának tagja, amikor 1855 nyarán Szilágyi Ferenc szerkesztő meghívására átveszi a *Budapesti Hírlap* tárcairovatának vezetését s a lap színikritikusa lesz. Az itt töltött két év dramaturgiai termése igen gazdag: mintegy 60 bírálat. 1857 közepétől Kemény Zsigmond *Pesti Napló*-jának tárca s újdonságrovatát szerkeszti: itt júniustól 1858 májusáig jelennek meg dramaturgiai dolgozatai. A következő években főként irodalmi tanulmányokat ír Aranyról, Petőfiről, Csokonairól székfoglalót, valamint politikai cikkeket. Amikor Arany 1860 őszén megindítja a *Szépirodalmi Figyelőt*, Salamont kéri fel állandó színbírálójául. Szinte minden szám közöl egy-egy kritikát vagy rövid nemzeti színházi szemlélt Salamon tollából, többnyire —m.— jelzés alatt. A *Koszorúnak*, melynek még munkatársa, már Gyulai a színikritikusa: Salamon 1862-től 65-ig a *Pesti Napló* tárcajába

ír még néhány bírálatot, majd felhagy kritikusi tevékenységével s élete végéig a történetírásnak él.

Éppen egy évtizednyi időt ölel fel irodalomkritikusi s dramaturgiai munkássága: első színikritikája id. Dumas *Lelkiismeret* c. drámájáról jelent meg, a *Budapesti Hirlapban*, 1855. augusztus 28-án, az utolsó Sziglieti *A fény árnyai* c. szomorújátékáról, a *Pesti Naplóban*, 1865. április 30-án. A több mint száz dramaturgiai dolgozat tárgya a legkülönbébb. A java színikritika klasszikus, illetve korabeli külföldi és magyar darabokról, neves nyugati s magyar színészek játékaról, a dráma legfontosabb elvi kérdéseit: motiváció, történeti hűség, tragikum-komikum, műfajelmélet stb., boncoló tanulmány s vitacikk; pályázati jelentések, a Nemzeti Színház műsoráról szóló féléves vagy havi szemlék, a színház műsorpolitikájával, a korszerű rendezéssel, jelmezekkel foglalkozó értekezések. Ebből is látható: téma-skálája valamennyi kortársi dramaturgénál szélesebb. E dolgozatok, amelyek a vezető sajtóorgánokban jelentek meg, színvonal tekintetében teljesen egyenrangúak a kor legjobb színikritikusának, Gyulainak az írásaival; Gregusséi mellettük csupán kísérleteknek nevezhetők. A 60-as évek elején pedig, amikor Gyulai Kolozsvárott tanárkodik, Salamon versenytárs nélküli, iránytadó színikritikus. S mégis: több kötetnyi tanulmányának, dramaturgiai elveinek későbbi hatásáról alig beszélhetünk. Annyi bizonyos, hogy messze elmarad Gyulai dramaturgiája mögött. Része lehetett ebben annak is, hogy Gyulai fél évszázados aktív dramaturgiai gyakorlata a köztudatban egyrészt elfeledtette Salamon nevét, másrészt felhasználta, átmentette, s a közvélemény később az ő nevéhez fűzte Salamon tevékenységének egyes eredményeit is. Az alapvető okok azonban Salamon elveinek jellegében rejlenek s nézeteinek elemzésekor önként adódnak. A dramaturgiai, persze, csak egy része munkásságának: megértéséhez a politikai-világnézeti-esztétikai alap felvázolásán keresztül vizs az út.¹

Politikai elvek, világnézet

1889-ben kiadott irodalmi tanulmányainak vallomásszerű előszava szerint az 50-es években meggyőződésből, gondolkodásánál fogva, sőt: hálából lett Kemény Zsigmond és Csengery Antal politikai s írói körének híve, és „militans közkatonája”. „Ez a kör, miután a politikai térről az eszmék vitatásában le volt szorítva, a költészetben és tudományban igyekezett a *helyes elveknek* érvényt szerezni az *álság, valótlanosság és ámtások* ellenében. Az irodalom által igyekeztek előkészíteni a tért azon időre, midőn majd a nemzet egy vagy más úton visszanyeri a maga fölötti rendelkezés jogát. *Ha féltették nemzetünket a germanizálástól, féltették saját maga hibáitól, a túlzástól, önámítástól, nyegleségtől, s általán a jellem elfajulásától*, mire az irodalom s kivált a költészet, mely gyakran előpostája a közel jövőendő politikájának, nagy hatással van. Az *ízlés* nem csupán az ízlés dolga, kapcsolatban áll az *erkölccsel* s a *helyes gondolkodással* is. Az irodalmi kör a nemzeti nyelvvel együtt a *magyar józan ész* öre is kívánt lenni. A fölszigázott reményű emigráció e törekvésekből keveset tudhatott s később sem sokat akart tudni róla; de a nemzet intelligenciája felfogta, megértette és pártolta.” Ezen irodalmi kör — Salamon utólag „irodalmi Deák-pártnak” nevezi — tagjai köré sorolja az akkor vidéken élő Aranyt, Tompát, Lévyayt, Erdélyit, Szász Károlyt, valamint a Pesten működő Keményt, Csengeryt, Pákh Albertet, Sükeit s Gyulait.²

¹ *Művei kiadásáról*: Irodalmi dolgozatainak javát maga Salamon rendezte sajtó alá; I. S. F.: Irodalmi tanulmányok I—II. köt. Bp. 1889. (A továbbiakban: IT. I., ill. II.) Dramaturgiai dolgozatainak túlnyomó többségét s néhány irodalmi-esztétikai dolgozatát foglalja magában az 1907-i kiadás. I. S. F.: Dramaturgiai dolgozatok I—II. köt. Bp. 1907. Sajtó alá rendezte és a Salamon Ferenc esztétikai munkássága c. bevezető tanulmányt írta: VÁRDAR BÉLA. (A továbbiakban: DD. I., ill. II.) E kötetekben nem szereplő írásaiból idézve az első fordulási hely-impresszum-adatait adjuk.

² IT. I. Előszó. VI—IX. (Kiemelések tőlem: R. L.)

Salamon Ferenc furcsa öngazolási kísérletét rejtik magukban ezek a sorok. Egy már meghaladott, az új korviszonyok által elsöpört politikai-esztétikai koncepció képviselője próbálja, harminc év távlatából, egységesnek feltüntetni a Bach-korszak egymástól eltérő politikai-irodalmi irányzatait: az Arany és Tompa képviselte népies-nemzetit s a Kemény és Csengery képviselte nemesi polgárosodás irodalmi törekvéseit, olyformán, hogy a két irányzat között a 60-as években, főként Gyulai tevékenységében létrejött részleges kiegyenlítődést teljesnek láttatja s visszavetíti az előző évtizedekre. Ez a feltételezett közös eszmeiség pedig Kemény abszolút igaznak feltüntetett politikai-esztétikai eszmeiköre volna, amelyet a Világost követő évek termékének érez, s amelyet a korviszonyokkal igazol.

A valóság azonban egészen más. Sötér István *Nemzet és haladás* c. kormonográfiájában bizonyítja, hogy Kemény jól ismert politikai irányvonala alapjaiban 1848 előtti, erdélyi, erősen nacionalista indíttatású; fő tartalma ekkor: óvatos, körültekintő politikai reformok kivívása, állandó tekintettel az európai „konstellációkra” és a hazai szociális s nemzetiségi viszonyokra. Amíg e célkitűzés engedi, Kemény 1848-ban is együtt halad a forradalommal; az év őszének eseményei következtében, a nemesség zömének balratolódásával egyidejűleg, a békepárt egyik alapítója s teoretikusa lesz. A világsi katasztrófában sejtéseinek igazolását látja s láttatja, holott: végső soron a szabadságharc sikertelensége s az osztrák abszolútizmus teszi lehetővé koncepciójának diadalát s majdani megvalósulását a kiegyezésben.

S a forradalmat eleve elvető, sikertelenségét elősegítő, liberális gondolkodó a röpiratokban, publicisztikájában s szépirodalmi műveiben már kifejtheti a kompromisszumos politika elvi alapjait: a külpolitika meghatározó erejét s ezzel párhuzamosan a kis népek lázadásának hiábavalóságát, a súlygyen elméletét, a nemzetibb nemesi polgárosodás s a korlátozott, óvatos kapitalizálódás elvét, népkarakterológiáját, leszűkített nemzeteszmejét. Nemzeti történelmünk tragédiája az oka, hogy ez a fogantatásában reakciós, s a világsi katasztrófától megerősödő eszmeiség egy ideig pozitív szerepet is tölthet be. A Bach-korszak harcaiban a nemesi osztálypolitika országos, nemzeti érdekke emelkedhet az érdekegyesítés eszméjében: nemzeti hivatása van, a magyarságot fennmaradásában veszélyeztető németesítő kísérletek indokolják.

Ez a nagyon is kétarcú Kemény Zsigmond-i politika elfogadása formálja a kritikusok közül legodaadóbb hívének, Salamonnak a nézeteit. Önvallomása szerint Arany művészetéből s a világirodalom remekeiből meríti ugyan eszméit, de azok Kemény elvein, mint prizmánokon megtörve tükröződnek esztétikájában. Őt vajmi kevés szál köti 1848-hoz. Amíg egy Aranyt korábbi plebejus magatartása, Petőfi emléke megóvja a behódolástól, Gyulait pedig lassan halványodó liberalizmusa, élményei még hosszú évekig befolyásolnak kritikai értékítéleteiben, Salamonnál mindennek nyomát sem leljük. Arany vergődése, költői útkeresése az 50-es évek elején, vagy Gyulai belső tépelődései tőle idegenek. S az a rendkívül fontos tény, hogy Salamon *tudati fokon* nem éli át az 1848-hoz vezető út s a szabadságharc problematikáját, okozza, hogy olykor (pl a népiesség kérdésében, a forradalom megítélésében, vagy az 1860-as évek pártharcai idején) még Keménynél is reakciósabb nézeteket vall. Salamon eszmeikörét már valóban *csak* a Világos után válságba jutó nemesi liberalizmus hívja életre s legvilágosabban tükrözi ezen időszak politikai jobboldalának elveit. S ezért válnak egyben végletessé is esztétikai nézetei a *moralizmus* és *eszmenyítés* koncepciójában, mintegy előrevetítve a Gyulai és Kemény irodalomszemléletének a következő évtizedben beálló megmerevedését.

Moralizmus

Az 1850-es évek íróinál, gondolkodóinál a politikai-társadalmi-szociális problémák erkölcsiékké minősülnek át — a nemzeti eszme hegemóniája következtében. E moralizmus bonyolult képlet: a kor egészében nézve tartalmi változásokat mutat, az egyes alkotóknál pedig egyéni színezetet nyer. Jelent hősies helytállásra, meg nem alkuvásra bűzdítő maga-

viseletet, mély felelősségérzetet, magábaszállást, a politikai ellenállás lehetetlensége miatt lelki ellenszegülést. A moralizmus e tendenciáit színezi egy erőtlén bölcseleti szembezállás a nyugati mechanikus materialista, „anyagelvű” filozófiákkal, s bizonyos — objektíve — anti-kapitalista vonás is: a tőke velejáróitól (az ember elgépiesedésétől, a nagyvárosi nyomortól, a pauperizmustól stb.) való félelem, egy eszményibb társadalom sóvárgása. Az ilyen moralista még leginkább az angol kapitalista fejlődés zökkenőmentesebb útjának egy idealizált, lelassított változatában látja a magyarság számára járható utat. E morál egyszerre Habsburg-ellenes s a kapitalizmus torz jelenségeit elutasító. A lélekhez, az eszményhez, a kötelességekhez fellebbező vonások árnyalják. Ez az erkölcsi szemlélet elvezet a szabadakaratához, az egyén erkölcsi autonómiájához. (Hiszen gondoljunk pl. Marx fejtegetéseire: a tőkés társadalmi rendszerben, amely megfosztja az egyént munkaeszközeitől, az ember a teljes szabadság illúziójában él, úgy érzi, hogy az emberi lélek mindent elérhet.) Olyan értékeket juttat szóhoz a műalkotásokban (lélek- s jellemrajz, stb.), amelyek ha pótolni nem is, de feledtetni tudják a társadalomszemlélet elszegényedését. Szükségyszerű, egy adott korszak terméke, mely előbbre helyezi a nemzetit a szociálisnál. Ez a fajta moralizmus az 50-es évek első felét jellemzi inkább, elsősorban Arany (őt egészen a 60-as évekig!) s Gyulai művészetét.

1848-tól eltávolodva, a moralizmus problémakörén belül egyre nagyobb súlyt kapnak a fékező, passzivitást szolgáló tendenciák. Megjelenik az erkölcsi rend (a társadalmi valóságot uraló erkölcsi törvények világának) képzelete — utat nyitva a morális-lelki konfliktusoknak. Eszerint az egyén alá van rendelve a cselekvő világrendnek, mely a vétkezőt vagy tévedőt, sorsa ellen lázadót kérlelhetetlenül bünteti. Az emberideál ezért az erkölcsi ember, aki az értelem erejére támaszkodva fékezi szenvedélyeit. A harctól, az ellenszegüléstől rettent el az embert ez a világnézet, mely a nemesség tudatában beállott változást jelzi.³ Salamon esztétikájának alapvetését ez a fékező, passzivitást hirdető moralizmus adja.

Felfogása szerint az embert elsősorban nem az jellemzi, hogy társadalmi, hanem hogy erkölcsi lény. A világon uralkodó erkölcsi törvény irányítja az egyént, indítja nemes elszántsokra, vagy szab határt tetteinek. E törvény az ember lelkében realizálódik — mint a priori, velünk született morális érzet. Az egyén csak az erkölcsi törvény megszegése nélkül élhet. Ha külső hatások folytán mégis harcolni próbál ellene, eleve pusztulásra van ítélve, hiszen saját lelki meghatározottságával is szembekerül — s önnön magával folytatott harcában bukik el. Minden tettében szigorú erkölcsi motiváció uralkodik tehát: nem társadalmi-s osztályhelyzete szabja meg erkölcsi nézeteit, hanem fordítva: morális-pszichológiai alkata motiválja minden tettét.

Erkölcsi mag nélkül irodalmi alkotás el sem képzelhető Salamon szerint. Ez nem azt jelenti, hogy erkölcsi prédikációt, didaktikus jellegű műveket kér számon, hanem, hogy a moralitás: előfeltétel. Ennek kell uralkodnia a műben, amelynek befejezettsége lehetetlen erkölcsi igazságérzet s ezt kielégítő írói igazságszolgáltatás nélkül. A morális érzet a lélek szubsztanciája, igazsága a lélek igazsága. Az irodalom feladata az erkölcsi-pszichológiai igazság hordozójának, a léleknek hű, plasztikus, teljességében való rajza. Innen Salamon konklúziója: az irodalom legfőbb tárgya az erkölcsi ember — az irodalom pedig alkalmazott lélektan!

A lélektani igazság etikai kategóriájának, mely Salamon szerint „örök emberi” s „általános”, voltaképp pedig nagyon is időleges kortermék, a nemesi-polgári együttélés során kialakult fogalom, alapvető fontosságát s az előbbiekkeli összefüggését így fogalmazza meg s teszi kritikájának zsinórmértékévé: „A költészetben leglényegesebb kellék a lélektani igazság és hűség; — a költői tehetség legcsalhatatlanabb jele az emberi lélek találó utánzása szóban és

³ A kor moralizmusának felvázolásakor KOVÁCS KÁLMÁN Hozzászólás a realizmus vitájához c. tanulmányára, főképpen annak Morál és realizmus c. részére támaszkodtunk. (ItK 1961. 712—721.)

cselekedetben; a mű becsét azon lélektani igazság határozza meg, mely alapjául szolgál, s azon részletek, melyek e lélektani igazság fejlesztései a megtestesített egyénekben; mert magától értetik, hogy a költő, mint a festő, mindig a képzelethez s nem az értelemhez szól, megtestesített képekben állítja elének az eszmét. A regényben, beszélyben, mint a drámában tehát először is az dönti el, méltó-e feldolgozni valamely tárgyat, ha vajon az emberi lélek, s különösen a szív és erkölcsi világ egy-egy mélyebb igazságának lehet-e tükré, — s a költői tehetséget, phantasiát nem fellelő metaphorákból, nem az ábrándos eszmékből, vagy ömledező érzélgésből, hanem az emberi alakok plasticai megtermettségéből ítéljük.”⁴

Eszményítés

Salamon morális-pszichológikus telítettségű világ- s társadalomszemlélete, a lelki valóság előtérbe kerülése az anyagi rovására, meghatározza a valóságtükrözés esztétikai formáit, az alkotás folyamatát is. Ha ugyanis az emberi tett mindig erkölcsi-lélektani indítékok folyamánya, akkor ennek a cselekedetnek művészi megtestesítése esetén is amaz indítékoknak kell uralkodniuk. A teljes valóság összes elemeinek bemutatása helyett egy lényegi, a Salamon-i „külsőségektől” (társadalom, természeti környezet stb.) megfosztott, az emberi lélekre redukált valóságot, az eszményt kell bemutatnia az írónak. Így jutunk el Salamon egyik esztétikai alapkategóriájához: az *eszményítés*nek, mint a valóság egy sajátos visszatükrözésének kérdésköréhez, vagy ami ezzel egy: eszményi s való relációjához.⁵

Salamon eszményítés-fogalma nem azonos a reformkorban használttal⁶ s kortársai közül leginkább Gregusséhoz hasonlít: a természeti, társadalmi, s ezek folyamánya, a pszichológiai valóság viszonyának dialektikus felfogása s tükrözése helyett az ábrázolandó valóság lelki valóságga való korlátozását célozza. Az eszményítő művész e leszűkítést, az objektív valóság immár összhangtalanságát úgy ellensúlyozza szerinte, hogy a lelkít teszi szubsztanciálissá, azt mintegy megemeli, a tárgyi valóságot pedig annak alárendeli, mellékessé teszi, meghatározó szerepét tagadva eszközzé alacsonyítja; belőle csak annyit használ fel, amennyi eszméjének megtestesítéséhez nélkülözhetetlenül szükséges. Alakjait persze a valóságban gyökeret veti, ettől nem szakadhat el — *csak* kihagyja a társadalmi s más „lényegtelen” vonásokat, s a lényeges, a lelki elemeket csoportosítja egy átszellemültebb, finomabb, ideális — persze, önkényes, nem valóhő — formában. Az ilyen művészi eljárást ünnepli Eötvös *A molnár leány* c. (egyébként az író korábbi műveinek eszmeiségét tekintve nagy visszalépést jelentő) novellájában: „Eötvös az egyszerű házi életet is saját idealismusának melegebb legével s magasztos érzelmeivel tudja előnteni. Élethől veszi alakjait, de mindenik *mintegy vasárnap tiszta ruhában, magába szállóbb ünnepi arccal* áll előttünk . . .”⁷

⁴ S. F.: Emilia. Beszélyek. 1860. IT. II. 190.

⁵ Az önkényuralmi korszak eszmény-, eszményítés-fogalma a korviszonyokból magyarázható, nem pedig külföldi esztéták, elsősorban a kritikusoknál divatos konzervatív, romantikaellenes, a francia klasszicizmust idealizáló Gustav Planche hatásával. Planche két esztétikai alaptétele — a művészet s műfajok különböző formáinak határai meg vannak szabva, melyeket sohasem lehet büntetlenül átlépni; a művészet célja nem a létező szolgai utánzása, hanem nagyítása, emelése a képzelet útján; a költés nem egyeb, mint helyes és célzatos túlzás (azaz: eszményítés!) a gondolkodás útján; a valót élethűen tükröztető művész lehet tehetséges, de a nagy alkotó emlékeit gondolataival „átrendezi”, képzeletével eszményesíti; a valódi művész nem a valóhoz, hanem a gondolathoz, az eszméhez hű — Salamon nézeteivel egyezik ugyan, de Planche „hatása” egy, *már kialakult*, esztétikai elvrendszert erősít: benne találja meg Salamon elvrokonát, hivatkozásainak alanyát. (Salamon ismerteti Montégut Planche Gusztáv c. írását: BpSz. 4. köt. 1958. 381—392.)

⁶ Az eszményítés kategóriájának történeti értelmezését I. SÓTÉR ISTVÁN: Nemzet és haladás. Bp. 1961. 9—41, 607—668.

⁷ S. F.: Szigligeti Ede: Molnár leány. 1861. DD. II. 194. (Kiemelések tőlem: R. L.)

Etikai determináltságú koncepciója a valóság megszépítését is jelenti, és pedig többszörösen. Egyrészt a való *rút* elemeit kizárja a művészet köréből. A *rút* tudvalevőleg a romantikával tör be a művészetbe, ez fogadtatja el s teszi jogossá, a klasszika harmóniája ellen lázadva. Az 50-es években, romantikaellenes kritikuskainknál e kategória idealista értelmezése jelentkezik. Salamon szerint a „bűnös, erkölcselen” gondolatok a műben csak mint bűnhődők szerepelhetnek, a visszataszítónak pedig csak a komédiában van helye. Másrészt: a költészet „magasabb rendű összhangját”, a szép és erkölcsös ideáljának egységét követeli Salamon. A szép ideáljának ellentéte a művészi „realirány” (s ez a kisebb vétség egy művész részéről), a jó ideáljának az etikai nihil, a „vér realizmusa” — s ez már súlyosabb vétség. A valóságsgépítő ideálköltészet feladata kétszeres: az érzelmek, szenvedélyek szép külső formába öltöztetése, és ezen érzelmek nemesebbé, emelkedettebbé tétele — s e tartalmi követelmény meghatározó érvényű.

Gondolható, hogy az élet bizonyos, „költészetbe nem illő” elemeinek (pl. a társadalmi mozgalmak, politikai, filozófiai problémák, a *rút*) kirekesztésével a költő feladata is megnövekedik: hiszen a nem teljes valóságot teljesként, sőt: az eredetnél teljesebbként kell elfogadtatni az olvasóval. A szubjektivitásnak így mind nagyobb teret engedő eszményítés-koncepcióban aránytalanul nő a „szabályozott” *képzéletnek*, mint a valóságban megbomlott egyensúly műben való helyreállítójának, mint az eszményítés legfőbb eszközeinek a szerepe.

E képzelet mindig az életből merít, de érdekes kombinációkban és nagyítással: „a maga eszményítésével s a való túlzásával nagyobb illúzióba ringatja a lelket, mint az élet hű másolásával”. A képzelet Salamonnál kettős feladatot szab a valóság felhasznált elemeinek: egyfelől az alkotott képet ezek teszik valószínűvé, ezek óvják meg a kép életszerűségét s akadályozzák a fantázia túlzott csapongását; másfelől: ezek világítják meg s teszik összhangzóvá a testté változtatott eszmét. A képzelet ezen eljárása a „tökéletesítés műtétele.”⁸

Mivel a művész célja az eszményített valóság bemutatása, társadalmi típusok helyett ideáltípusok megalkotása, *módszerében* is a célnak kell tükröződnie: a valóság-hűség nem az élethez való lényegi hűségen, hanem csupán a preparált *jellemek togikáján* alapszik. Az adott lelkiállapot, lelki meghatározottság belső fejlődésének végigkísérése a jellemalakulás bemutatása lesz az író feladata: így kerül előtérbe a *jellemzés*, az „*objektíválás*”, a társadalmi és a valódi lélektani *analízis* rovására. A jellemrajz válik az első művészi követelménnyé, mert hisz a lelki struktúra (gondolkodás, indulatok, vérmérséklet milyensége) határozza meg a hős tetteit (cselekmény, szerkezet), megnyilatkozási formáit (stílus, nyelv).

Eszttétikai nézeti kompromisszumot jelentenek különféle irányzatok között. A plasztikus jellemeket, megtestesített érzelmeket követelő Salamon kárhoztatja a magyar klasszicista eszményítés bizonyos maradványainak továbbélését, az egyénítés hiányát, az *élettől* való elszakadást.

Éles romantikaellenesség is jellemzi: főként a Sand—Sue—Dumas-féle francia romantikát s ennek hazai vadhajtasait támadja. Realizmus elleni harca az értékelőt óvatosságra inti: ugyanis világos, hogy Salamon — kortársaival egyetértve — „realizmuson” az élet külsőségeinek másolását, szolgálai utánzását, a forma elhanyagolását — azaz egyfajta földhözragadt, alacsonyrendű naturalizmust ért. Ugyanakkor szerepel kritikai rendszerében a *valóság-hűség* követelménye, normatív jelleggel: azt jelenti, hogy az író olyan jellemeket fessen, akiknek lelki alkata nincs ellentétben az alárendelt társadalmi, természeti környezettel, s akik felismerik és elfogadják az örök társadalmi-erkölcsi törvények helyességét. Nem kétséges, hogy az eszményítés Salamon Ferenc-i koncepciója, mint politikai-világnézeti mérsékelt liberalizmusának megfelelője, elsősorban az ekkortájt jobbára csak a világirodalomban érvényesülő kritikai realizmus módszerei (a teljes valóság lényegi bemutatása, típusalkotás, külső és belső motíváció, társadalmi analízis, kritikus-elemző nézőpont stb.) ellen irányul.

⁸ S. F.: Csokonai Dorottyája. 1861. II. I. 275—278.

Salamon moralizáló-eszményítő felfogása, e merev, de jól megkonstruált rendszer, magyarázza gyakorlati kritikájának fő szempontjait is. Szerinte az egyes költők teremtő erejének, tehetségének, mű és szerző egységének vizsgálatát célzó irodalomkritika mindig elvonatkoztatja a művet a kortól; a kritikus „legelső s mindenekelőtt való teendője a műveket mint önálló egészeket, abstrahálva minden egyébtől, venni vizsgálat alá”, s kimutatni az azokban nyilatkozó költőiség erényeit vagy tévedéseit.⁹ A dialektikus történetiség figyelembevétele ellen szól: a művészi szabályok alapjaikban örökkévalóak, változhatatlanok, mint ahogy azok az emberi lélek s annak érzelmei és szenvedélyei is.¹⁰ Örök művészi normák vannak (valójában e normák az 50-es évek liberális irodalomszemléletének szülöttjei!), s a kritikus ezekhez alkalmazkodik, ezeken méri a művek értékét. Salamon tehát, a priori módon, az irodalmat mintegy immanensnek fogva fel, a vizsgálandó művet kiszakítja a valóság összefüggéseiből s egy meghatározott lelkeségű szubjektum felől szemléli. Így az írói alkat ~ mű reláció már nem azonos a valósággal — hanem annak egy elképzelt, morális síkon való, torz jelentkezése.

Salamon a „művészi” kategóriáját kortársainál szűkebben értelmezi, lényegében a költői kivétel s megformálás bizonyos mozzanataira korlátozza; egyik másik összetevőjét, pl. a művész lelkében való megfogalmazás egyes elemeit (érzelmeik minősége, valóságosága) a lélektan körébe utalja. Mindez a kritikusi nézőpont esztétikai és pszichológiai összetevőinek részleges szétválását is maga után vonja.

A morális szemlélet gátolja Salamont a differenciáltabb pszichológiai elemzésben *módszertanilag* is. Ő kívülről bírál, nem helyezkedik a műbe, mint később Péterfy: még csak meg sem próbálja, hogy az író helyébe képzelje magát. Valahogyan a matematikus, s nem a művész logikája érvényesül kritikáiban. Ezek mindig egyirányúak: van-e a műben erkölcsi irány, lélektani hűség, ezekre épülő jellemek? Etikai tételeken lovagol, ezeket olvassa a szerző fejére, s ez didaktikussá teszi elemzéseit; bár e didaxisra valamelyest szükség is volt a korban. Péterfy szavai jellemzik e módszert, ami több, mint módszer: egyéniség s szemlélet is: „Gondolkodásában több az izom, mint az ideg; nagyobb az egy irányban kifejtett erő, mint a sokoldalú rokonszenv.”¹¹

A műfajok értékrendje

Ez az etikai indíttatású esztétika a korban egyedülállóan végletes műfaji értékrendet alakít ki. E valóságos hierarchia csúcán áll a dráma, elsősorban a tragédia, melyben a morális szempontú jellemzés leginkább megvalósítható, a szenvedély kordában tartható (hiszen mindig bűnhődik!), s a világrend képviselte erkölcsi igazság itt jut legfényesebben érvényre. A dráma után közvetlenül az eposz, és pedig az Arany János-i, a drámai és regényszerű elemekkel átszőtt eposz áll: ebben is a megtestesítés, a tárgyiasítás dominál s cselekvőleg működik a világrend. A regényt, mint valamiféle „alacsonyrendű” műfajt, Keménnyel, Gyulaival ellentétben, nem tudja Salamon megfelelően értékelni: a szigorú szabályokat kedvelő s követelő kritikusunk számára a laza szerkezetű, epizódokkal tarkított regény, sőt még a novella is csak megfűrt, de nem kedvelt forma. Megdöbbenő azonban a líra degradálásának nála tapasztalt foka. Amíg Arany (gondoljunk pl. az *Irányokra*), de Gyulai is oly nagy jelentőséget tulajdonít Ifránaknak (ők maguk lírikusok is!), Salamon a lírától is erkölcsi igazságot követel, s csakis valamiféle, érzelmeiket objektívizált módon tükröző lírát tud — de ilyenért sem lelkesedve! — méltányolni.

⁹ S. F.: Arany János kisebb költeményei. Népmondák és népregék. 1856. IT. I. 68—69.

¹⁰ S. F.: Hegedűs Lajos: Bibor és gyász. BH 1856. január 8—9.

¹¹ P. J.: Salamon Ferenc: Irodalmi tanulmányok. P. J. Összegyűjtött munkái. 3. köt. Bp. 1903. 490.

Salamonnál a költészet s benne a dráma tárgya leszűkül a természeti-társadalmi környezetéből kiemelt „erkölcsi emberre”, célja a jellemek, indulatok, szenvedélyek hű rajzával „illúzióba ringatni” az emberi lelket. Keményhez hasonlóan s Gyulaival ellentétben, csak a szorosán vett lélektani drámát ismeri el költőinek, mondván, hogy a társadalmi viszonyok változhatnak, de az erkölcsi érzet, a lélek törvényei függetlenek azoktól, természetüknél fogva minden korban azonosak. Következésképp a dráma magva is mindig erkölcsi elv, morális lélektani igazság — sohasem társadalmi, politikai eszme: „alapját ne valami politikai vagy társadalmi irányeszmé tegye, hanem egy-egy mélyebb lélektani igazság, melyet legtöbb drámaisággal lehet egy egyénben megtestesíteni, bárha . . . társadalmi és politikai vonatkozások mellékesen nincsenek kizárva.”¹² A szenvedélyek, indulatok támadása, kifejlődése, az erkölcsi renddel való összeütközésük s a morális igazság győzelme, a szenvedély szükségzerű bukása — ez a valódi dráma tárgya.

A kései reformkor dramaturgiája ellentétet szül *cselekmény s jellemzés* között: a színi hatás-vitában a romantikus Bajza a cselekményt, Henszlmann a jellemzést tartja elsődlegesnek. Egy évtized múltával, elsősorban Gyulai tevékenységében, szintézis jön létre a két irányzat között.¹³ Salamonnál azonban, az etikai determináltság eluralkodása következtében, ismét felbomlik az egyensúly: a cselekmény alárendelődik a jellemzés követelményének. Drámafelfogása szerint ugyanis az érzelmek, szenvedélyek hordozója, testet öltője a drámában csak a jellem lehet. Ebből következik dramaturgiai fő mércéje: van-e a műben híven, — de csak pszichológiailag híven! — ábrázolt jellem, van-e hű —, de csak pszichológiailag hű! — jellemfejesztés? A dráma azért a költői alkotások koronája, mert benne a költő legközvetlenebbül állít eléinkre maga alkotta valódi embereket, erős és fejlődő szenvedélyekkel. Hajdan Arisztotelésznél a dráma fő kelléke, sőt célja a fordulatossá cselekmény: Salamon szemében a cselekmény, szerkezet, drámai stíl s nyelv fontosak ugyan, de csak a lélektani megalapozottságú jellemzés eszközei, hordozói, érvényre juttatói. A mű szerkezete összefügg az indoklással, ez pedig a lélektani jellemzés egyik alapfeltétele; ha hibázunk a lélektan területén, akkor az eleve szerkezeti fogyatékoságot von maga után. A hű jellemábrázolással tehát az író már a kompozíció, a szerkesztés fő problémáit is megoldja.

A jellemfejlesztés természetesen csak egyéneknél valósulhat meg. A klasszikus görög tragédiában még nem játszik oly nagy szerepet az *egyénítés* — hisz a mitológia az indoklások tárházát szolgáltatja a költőnek. De az újkori drámának már az egyénítés a lelke — s különösen fontos követelmény Salamon elméletében, akinél az egyén társadalmi eszme hordozója, akinél a lélektani motiváció eldöntő jelentőségű. Az egyénítés fokozottabb számonkérése, mint kritikai szempont azonban csak úgy lenne egészségesen haladó dramaturgiai elv, ha együttjárna a társadalmilag tipikus ábrázolásának követelésével, azaz: ha az életre hívott egyén nemcsak „lelki típus”, hanem egyben a társadalom valamiféle jellegzetes típusa is volna. Fontos, s a korabeli drámaírók gyakorlatával szemben helyes viszont Salamonnak az *egyénítés s a drámai érzelmek viszonyáról* szóló fejtegetése. Az egyénnek és érzelmeinek együtt kell megnyilatkoznia. Tiltakozik az „állandó, örök érzelmek” ellen; az ellen, hogy az írók sztereotip vagy elvont érzelmeket ábrázoljanak — egyéniség felléptetése nélkül: „. . . a drámában az egyének és kor szerint különbözően kell az érzelmeknek nyilatkoznia. Az érzelmeinek, mint elvont valaminek nincs értelme a költészetben. Állítsátok bár elő a leglíraibb, legábrándosabb érzelmet, csak akkor lesz hatása, ha egy meghatározott egyéniség szükségképp és természetesen tetteiben, szavaiban nyilatkozik. Ez ad érdeket, életet, hatást az érzelmeinek s ez az, mi rajta az eredetiség színét önti el.”¹⁴

¹² S. F.: Az 1860/61-iki vígjátéki pályázat a Karácsonyi-féle 100 aranyos jutalomra. 1861. DD. II. 133.

¹³ KOVÁCS KÁLMÁN: Fejezet a magyar kritika történetéből. Bp. 1963. 242.

¹⁴ S. F.: Berényi Antal: Kálmán király. BH 1855. november 21.

A tragikum

Szigligeti Ede *A világ ura* c. drámájáról írott bírálatában (1856) így fogalmazza meg Salamon a tragikum lényegét: „A tragikumnak, úgy látszik, egyik kelléke az, hogy a mű hőse nagy, dicső, jeles, mindenestre életbeli állásánál vagy egyéni tulajdonainál fogva kiváló egyéniség legyen . . . Másik kelléke a tragikumnak, hogy a kitűnő, részvétet ébresztő hőst, *azon fatalitásnál fogva, mely jellemében, vagy szenvedélyében van, mint egy önkénytelenül vigye azon örvény felé, melyet sok esetben mindenki lát, csak maga nem, vagy ha lát, a mélység felé borzadva néz ugyan, de mintegy igézetnél fogva mindig gyorsabban közeledik feléje. A szenvedélyek, a lelki tulajdonok e meredek lejtőjén, ezen az egyéniségben rejlő fatumnak kényszerűségét tárja fel előttünk az újabbkori tragédia-író. E lelkifejlesztés nélkül tragikus hatást nem tudok képzelni . . .*”¹⁵

A korszak legfatalisztikusabb, nem esztétikai, hanem etikai-filozófiai jellegű tragikum-elméletével van itt dolgunk — a romantika véletlen-fogalma végletesség: végzetszerűvé merevedett. Salamon nem kevesebbet állít, mint azt, hogy a tragédiában mind a büntettnak, mind a bűnhődésnek kényszerűleg kell folynia a lélekből s egyéniségből, de úgy, hogy a jellem eleve megszabja az egyén sorsát. A fátum nem valamiféle fejünk fölött lebegő hatalom, hanem a jellemben rejlik. A korszakban divatozó bűn—bűnhődés-teória is másként alakul nála. Salamon szerint a tragikum érzetéhez nem feltétlenül szükséges bűn s egy oly erkölcsi jellegű világtrend, mellyel a hős konfliktusba bonyolódik; a tragikum legfőbb kelléke a lélekkel születtett végzetszerűség, mely bukásra vezet. A büntett s a bűnhődés már következmény, ez utóbbinak az előző nem motívuma. A tragikus hős bűn nélkül is elvész, önnön lelke megnövekedett harcában.

A drámai hőst érő sorscsapásoknak a főhős hibáiból, erkölcsi fogyatkozásából, gyengeségéből kell származniok s nem külső tényezőkből, a mostoha viszonyokból. A Salamon-számonkérte drámai hősök így végső soron passzívok. Hangsúlyozza ugyan, hogy a drámában küzdelmet akar látni, de mégcsak az egyének a fiktív erkölcsi rend elleni tudatos lázadásától is visszariad. A hős aktivitása szerint csupán arra szorítkozik, hogy küszködik saját pszichikumának feltörni vágyó „nemtelen” szenvedélyeivel. A küzdelem a lélekben zajlik le. Csak látszat ez az aktivitás, inkább csak vergődés, hisz a drámai hős sorsa már előre meghatározott. Az író feladata csupán az, hogy végigkíséri, pontosan követi a hős jellemének alakulását, bemutatja a fátum kérelhetetlenségét, a gyenge embernek kiszolgáltatottsága elleni lázadását, ezt az intenzív, de voltaképpen kilátástalan akarást, hogy végül is a saját lelkében realizálódott erkölcsiség, a morális igazság nemezise diadalmaskodjék, véget vetve hasztalan erőködésének. Az emelkedett jellem küszködésének, a tragikumnak az egész művön való végighúzódása, a tragikus alaphang, a végzett ellenállhatatlansága, a katasztrófa közeledésének tompa, majd egyre erősülő moraja, amelyet a néző késleltetni igyekezne, adja a költőiséget, támasztja a nézőben a drámai érdeket — s végül a megsértett erkölcsi igazság győzelme helyreállítja a megbomlott harmóniát.

Nem is érdemes Salamon koncepcióját Vörösmarty vagy Petőfi optimista, a hős pártján álló tragikumelvével összevetni, elég a Gyulaiéhoz hasonlítani, már így is nyilvánvalóvá lesz végtelen pesszimizmusa. (E párhuzam csak az 50-es évekre vonatkozóan lesz érvényes.) Mindkettőjük elmélete alapvetően egyezik abban, hogy tragikus bukás csak akkor képzelhető el, ha a hőssel együtt az eszme is, melyért harcolt, megbukott. (Arany, Madách, de Szigligeti nézete is közismerten ellentmond az ilyen elvnek.) Az eltérések azonban igen jelentősek. Gyulai, Kemény hisz a tragikai vétség elkerülhetőségében (a vétség bűnhődése persze már elkerülhetetlen!) — Salamon nem: ő a fátum kérelhetetlenségének híve. Gyulai elmélete társadalmibb színezetű, a társadalom legalább porond hősei harcának számára; Salamoné egyénibb, a társadalom nála csak elmosódó háttér. Mindkettőjüknél a szenvedély kordában tartá-

¹⁵ S. F.: Szigligeti Ede: *A világ ura*. 1856. DD. I. 358—359. (Kiemelések tőlem: R. L.)

sát ellensúlyozza a bűnhődés; de Gyulai a súlyegyent még nem veszélyeztető mértékű szenvedélyt akarja megmenteni, legalább a tragédia számára, — míg Salamon fő célja a szenvedély elfojtása, mert szerinte mindennemű szenvedély erkölcsi katasztrófába viszi az egyént. Gyulai hősei (s Keményéi is, de csak teoretikus írásaiban) cselekvők, lázadnak a külső világrend ellen; ők a téves célzatú, elitelendő lázadást vetik el, illetve büntetetik. Sőt: Gyulai, az 50-es évek elején, mintegy 48 eszmeiségének utórezgéseként, olykor igenli e lázadást, szerinte az egyén *jogosan* is harcol vagy harcolhat ama világrenddel. Ellenben Salamon jogtalanak minősít, elutasít az erkölcsi rend elleni bárminő indítékú támadást: a hőst nem azért bűnhődte, *amit* akart, hanem *mert* akart. Salamon azt sem engedi meg a hősnak, hogy merjen cselekedni, nem hogy ésszerűen, logikusan s bátran cselekedjék.

Még a Kemény-regények tragikumánál is fatalisztikusabb színezetű Salamon elmélete: Keménynél a végzet a vak történelmi-erkölcsi erőkből van, amelyek lesújtanak a tévedő, hibázó hősrre. Salamon a fátumot az egyénbe helyezi, még ezzel is aláhúzza a küzdelem önmagában való kilátástalanságát. Pedig: tudatosság s cselekvési lehetőség nélkül törpe az emberi lélek. S ugyan milyen lehet egy ilyen „hős”-ben a tragikus érzés? E kérdést: a tragikum szubjektív oldalát, továbbá a katarzis, a részvét fogalmát érdemben nem is elemzi Salamon.

Amitől fél Gyulai és Kemény — a túlzott erkölcsi szemlélet eluralkodásától — Salamonnál már testet ölt. A kor valamennyi jelentős drámai kísérlete ellentmond elveinek — így lesz Salamon a 67 utáni, valódi szenvedélytől mentes tragikumelméletek előfutára. Ennek az egyoldalúan s szélsőségesen erkölcsi indítékú elméletnek háttere és sugallója a nemzet (persze a nemesség vezette nemzet!) féltése, óvása mindennemű megrázkódtatástól, szenvedélytől, a liberális „okulás” 1848–49 példáján. De éppen ez a morálisság veszítette el konkrétságát a 60-as években, s így maga a tragikumelmélet is anakronizmussá vált. Talán ő maga is megérezte, vagy esetleg belátta ezt: annyi bizonyos, hogy az akkor írott tanulmányaiból tükröződő tragikum-felfogása már bizonyos változást mutat: megjelenik a bűn és bűnhődés fogalma, s közeledik a Kemény-regények ismert tragikumszemléletéhez. Salamon dualisztikus elmélete — s nem annyira a Gyulaié! — támad fel majd Beöthynél, megfosztva a korviszonyok azt valamelyest indokló motívumaitól, üres erkölcsieskedésbe fulladva, s nyeri el megérdemelt kritikáját emezével együtt Péterfy tollától.

A komikum

Tragikum-elméletével egy töről fakad *komikum*-felfogása. A komikum alapja is morális elv megsértése. A tragédiához hasonlóan, a komédia is a jelenben levő fátumra épül, s végpontjával ugyane nemezis szolgál — ez esetben a nevetetés, a gúny eszközeivel: „A valódi komikum mindig valami erkölcsi fogyatkozáson nevetet, legyen az képmutatás, gyávaság, indulatosság fősvényesség stb. És midőn mindezeket nevetet, nemcsak a társadalmi visszasságot, hanem a lélektani következtelenséget és fonákságot mutatja ki. A társadalmi környezet, a különféle helyzetek csak eszközül szolgálnak arra, hogy az egyéni jellem célba vett minőségei mentül jobban feltűnjenek, illetőleg mentül neveltségesebbekké legyenek.”¹⁶ A tragédiával szemben a vígjátékban megengedi, jogosnak, sőt fontosnak érzi a társadalmi s nemzeti hibák, fonákságok ábrázolását — hiszen a szerző a humor vagy szatíra eszközeivel tompíthatja élességüket. De kortársaihoz, sőt még Péterfyhez hasonlóan is a teljesebb társadalmi szatíráról, a konvenciók erőteljesebb kigúnyolásától idegenkedik: a komikum alapja szerinte sohasem lehet a társadalmi normák elleni morális tett.

Csakis a jellemkomikumot tartja művészileg igazoltnak. A komikum elsődleges feladata az ő felfogásában az emberi jellem ferdeségeit, értelmi, szívbeli, erkölcsi hibáit üldözni. Péterfyéhez hasonló helyes megfigyelése: „E gúny annál nemesebb, a komikum annál értékesebb, minél

¹⁶ S. F.: Nemzeti Színház. SzépirodalmiF 1861. augusztus 29.

általánosabb emberi tulajdonok fonákját tudja elénk fordítani s annál kevésbé becses, annál alantabb járó, minél inkább egyéni külön tulajdonokhoz tartja magát . . .” A vígjáték elé bizonyos didaktikus, éppen erkölcsi jellegű célt is tűz: „A vígjáték feladata az ember tévedéseinek kigúnyolásával javító és nemesítő hatást tenni.”¹⁷

A drámai motiváció

A reformkori romantikus dramaturgia a drámai motiválás lessingi értelmezését vallja. Vörösmarty s Bajza szerint a drámai hős cselekedetei a jellemből fakadnak ugyan, de a jellemalakításban — miként az életben — társadalmi és pszichikai erők, sőt: a véletlenek is szerepet játszanak. 1849 után a nemzeti-erkölcsi hangoltság, valamint az erősödő természettudományos szemlélet — részben a továbbélő romantika motívumkellékárának: képzelt vagy spirituális jelenségek, előérzet, megézés, hipotézis ellensúlyozására — földibb, a ráció által igazolt, realiztikus motivációt kíván. De ezzel a reformkori egyensúly is felbomlik: a lelki kauzalitás elve hódít tért s váltja fel a korábbi motiváció-elméleteket, másként Keménynél s Gyulainál, és más formában Salamonnál. Az előbbieket a „tett megizmosodását” pontos, aprólékos lélektani motiválással mutatják be, illetve kéri számon. Sötér István állapítja meg: „A motiváció fontosságának aggályos szem előtt tartása a determinizmus szemléletének közelségére figyelmeztet; bármennyire tiltakozik majd a kor írógárdája a mechanikus determináltság ellen, a végzetről alkotott felfogásuk is hajlamossá teszi őket arra, hogy a cselekedetek szükségszerűségében higgyenek.”¹⁸ A teljesen determinációs szemléletől azonban megóvja őket az, hogy az indoklás műveikben — pl. Gyulai Udvarházában — az elsődleges lélektani mellett társadalmilag is kidolgozott, hiteles, s a jellemalakulásra külső erők is, ugyan kisebb mértékben, de hatnak motiválólólag.

Keménynél és Gyulainál a mechanikus lélektani determináció tehát még csak veszélyesen közeli lehetőség, Salamonnál már, éppen a külső tényezők jellemalakító cselekedetet elindító szerepének tagadása miatt — valóság. Fejtegettük, hogy az egyén pszichikuma szerinte nem a környezeti hatásokra alakul, hanem fő vonásaiban velünk született, fejlődése önelvű. Az egyén tetteinek végoka is elsődlegesen a csak önmagától változó lelki alkatban rejlik. Következésképp: a motívum Salamon koncepciójában a jellem eleve meghatározottsága, a hős lelkiületének mintegy az állapota a fellépés pillanatában. A tett szükségképpeniségének oka tehát sohasem külső indíték, hanem a jellem állandó minősége.

Éppen a drámai motiváció kérdésében zajlik le a század egyik legérdekesebb dramaturgiai vitája, 1857-ben, Salamon s a kor legünnepeltebb magyar színpadi szerzője, Szigligeti között. E vita előzményeül tekinthető Salamon 1856-os bírálata Obernyik Károly *Brankovics György* c. drámájáról.¹⁹ Obernyik drámáját, az ismert történeti témát tekintve, a legkézenfekvőbb konfliktusra építette. Brankovics György szerb despota a magyarok szövetségese, becsülete, erkölcsi érzéke e szövetség melletti kitaratást sugallja. Mint államfő viszont az erősebb török oldalán látja biztosítottnak hazája sorsát s vele köt új szövetséget, két fiát tusként hagyva Murad szultánnál. A szerb nép fellázad fejedelme ellen s kényszeríteni akarja a törökkel kötött egyezség felbontására. A lázadás hírére a szultán megvakíttatja a fiúkat s így küldi vissza apjukhoz őket. Megújul a harc magyar s ozmán között, az előbbi győz; Brankovics a csatában halálos sebet kap. Salamon elhibázottnak véli a mű alapkonfliktusát. Fő kifogása, hogy Obernyiknál nem morális mezben jelentkezik a tragikum; a tragikai érdek nem abban áll, hogy „Brankovics jellemének makacsságát gyermekei szerencsétlensége bünteti.” Obernyik érezteti Brankovics sorsában a két nagyhatalom közötti kiszolgáltatottságot, minden követ-

¹⁷ S. F.: Az 1860/61-iki vígjátéki pályázat a Karácsonyi-féle 100 aranyos jutalomra. 1861. DD. II. 130—134.

¹⁸ SÖTÉR ISTVÁN: Nemzet és haladás. Bp. 1963. 323.

¹⁹ S. F.: Obernyik Károly: Brankovics György. 1856. DD. I. 261—268.

kezményeivel — Salamon pedig mindebben csak egy tragédiára alkalmatlan „diplomatikai nézetet” lát. Szerinte: ha az egyén elbukik, ennek oka mindig önmagában van, sohasem a reá nehezedő erőkből, a tragikus történeti szituációkban, vagy az embertelen társadalmi törvényekben, szokásokban. A tragikum ilyen felfogása a motiválás terén azzal a követelménnyel jár tehát Salamonnál, hogy „a költészet minden szakában, valahol csak közéletbeli vagy politikai viszonyok és merőben azokra célzó tettek hozatnak föl, szükséges, hogy valamely szenvedély, valamely egyéni, mélyebben ható indulat vétessék fel motívumul.” Az élet logikáját fordítja visszájára Salamon: „... a politikai tények nem mint indokok hozatnak föl, hanem megfordítva, a szenvedélyek, az egyének magán-szenvedélyei, s saját egyéniségük szolgál a politikai meggyőződés, pártok és történeti események indokaul.”

Felfogását teljes részletességgel a Szigligetivel folytatott polémiaja során fejti ki. A vitát Salamon egy megjegyzése provokálja: Prielle Kornélia játszotta 1857. október 11-én a Nemzeti Színház *Cigány*-előadásán Rózsi szerepét. Az előadásról írott szemléjét így kezdi Salamon: „A darabban a parasztleány (Gyuri), ki minden ok és Jago nélkül lesz hirtelen Othellová, s a cigányleány, ki nem elég motívummal lesz Opheliává, a színpadi abszurdítások közé tartozik.”²⁰ Szigligeti válaszul a megjegyzésre s több cikkből álló vita kerekedik köztük, melynek csak egyik részletkérdése az egyébként is közepes színvonalú népszínmű gyatra motívációja: középpontjában általában a drámai motíváció elmélete áll.

Szigligeti nézetei így összegezhetők: a *Cigány* Gyurijának féltékenysége indokolva van, mert szemtanúk állítják, hogy kedvesével látták a hajdút bezárkózni, mert a hajdú Rózsi körül legyeskedik s Gyuri kérdéseire kétértelmű válaszokat ad: nem tagadja, de nem is ismeri el a feltételezett csábítást, s mert az egész falu azt hiszi Rózsiról, hogy megcsalja Gyurit. Mindezek külső motívumok s ezek is lehetnek jellemfejlesztő erejűek. Gyuri féltékenységét tehát szituációk keltik fel: a külső okok azután „átvivődnek Gyuri jellemére”: Szigligeti nagy igazságot mond ki itt, kissé ügyetlen fogalmazásban: azt ti., hogy a külső indíték által az egyénben kiváltott okozat (jelen esetben a környezeti tényezők nyomán fellobbant féltékenység) más viszonylatban új cselekedetek belső, lelki motívumául szolgál. Ezt az elvi tanulságot vonja le Szigligeti az *Othello*, *Bánk bán* elemzéséből s ezt valósította meg 1849 előtti népszínműírói gyakorlatában is.²¹

Salamon, mint a Brankovics-bírálat már előrevetíti, másként vélekedik: szerinte a hősök tettei belső motívumokra, örök jellembeli sajátságokra vezethetők vissza. Kell lenni a drámai egyén lelkében egy mélyen meghúzódó, állandó oknak (féltékenység, bosszúvágy stb.), amely folyton működik, ami nélkül fejlődés nincs: „A motívumnak lélektani szükségességűnek kell lennie. Ki kell mutatnunk az indulatok és szenvedélyek támadásának és fejlődésének elkerülhetetlen természetes rendét és módját... A külső esemény csak táplálja, támogatja (de nem létrehozza!) a belső motívumot: a valódi motívumok mindig az emberi lélek, az emberi természet mélyében vannak.” Az, hogy pl. Gyuri parasztleány, s általában: a polgári állás, az osztályhelyzet, csak külső tényezők, nem motívumok: „Az érzelem világa ugyanaz nagyban véve a hercegi palotákban és a kunyhóban, s ki azt hiszi, hogy a *sült parasztlak* lelkének más törvényei vannak, mint a magasabb osztályúaknak, az igen felületesen vizsgálta az embereket.”²² Amíg a belső motíváció természet szerinti szükségszerűsége nála, a külső esemény véletlenszerű. Salamon tagadja azt a mindennapi tényt (természetesen a drámában), hogy egy külső esemény is válthat ki törvényszerű okozatot az egyénben. A szituáció szerinte kell a drámában; de csak kellék, ez ad alkalmat az örök jellem megnyilatkoztatására: „a helyzetek csak impulzusokat

²⁰ S. F.: Prielle Kornélia a nemzeti színpadon. 1857. DD. II. 35.

²¹ SZIGLIGETI EDE kérdéses cikkei: Salamon F. úrnak „A kritika és Szigligeti motívumai” cikkére. Magyar Posta 1857. október 22–23. — Végszó a Cigány ügyében. Salamon Ferencnek. Magyar Posta 1857. október 30. — Az indokokról. Magyar Posta 1857. november 11–12.

²² S. F.: A kritika és Szigligeti motívumai. 1857. DD. II. 42–43.

adhatnak, fokozhatják a szenvedélyt, de az állandóan működő ok a jellem minősége.²³ A csak eszközszerépű situációkat motiválni kell: „az a dráma legjobb, melyben a situációk összefüggése is a szükségképiség, a jellemből s a mű előbbi fejleményéből folyó szükségesség színét viseli magán.”²⁴

A motiváció egyik igen lényeges kérdésében félreérti Szigligetit. Salamon szerint ugyanis, ha külső ok is lehetne drámai motívum, abból az következne, hogy a „külső viszonyok, bárkire nézve ... mindent motiválnak; hogy a situáció egyenlő hatással van a világon minden emberre nézve.”²⁵ Holott Szigligeti nézeteiből pontosan az ellenkezője következik: az emberek — külső hatások s belső erők eredményeként — nem egyformák, nem egyforma a jellemük sem; ha külső hatásra cselekednek természetesen a reflexiók is eltérő módozatokban mennek végbe. A situáció más-más emberre nézve másként hat. Másrészt: az a lelkiállapot, ahogyan fogadja az egyén az impulzust, már szintén számtalan megelőző külső hatás következménye.

Az az ingerült hangú kirohanás, ahogyan Szigligeti többnyire helyes ellenvetéseit próbálja cáfolni, mutatja, hogy világnézeti kérdést rejt a motiváció milyensége körüli polémia. Szigligeti elveit a drámát alapjaiban megtámadó „vaskos materializmusnak”, „erkölcstelen nézetnek” nevezi; elmélete a „legerkölcstelenebb következményekre” vezet, mert nem kevesebbet foglal magában, mint azt, hogy „bizonyos viszonyok között minden ember azt tenné, amit az önök hőse tesz. A viszonyok, a situatio mindent kiment.”²⁶ Úgy véli, ha következetesen végiggondoljuk Szigligeti elveit, odáig jutunk el, hogy a tragédiák oka nem az egyén hibáiban, hanem a társadalomban van. Amíg tehát a külső motiváció helyes értelmezője a környezet jellemformáló erejét hangsúlyozva, rámutat az egyén tettének társadalmi motiváltságára, a társadalom felelősségére is, addig Salamon elmélete az igazságtalan társadalmat védelmezi: az egyén és társadalom harcában mindig az utóbbinak szolgáltatja az igazságot. Az aktivitástól, forradalmi cselekvéstől visszariadt nemesi liberális passzivitás esztétikai megfelelője Salamon pszichológiai-erkölcsi determináltságú motiváció-elmélete.

A történeti hűség

Történet szemlélete fatalisztikus: felfogása szerint a történelemben vak törvény, kérelhetetlen nemezis uralkodik — s ugyanaz motiválja az egyén tetteit is. A történelemben lejátszódó, végzetten záruló folyamat ismétlődik meg „kicsiben” az egyén sorsában. A lélektani hűség: azaz a jellemben megbúvó fátum elkerülhetetlen kifejlődése, elhatalmasodása az egyénnel, majd a tragikus bukás pontos reprodukálása egyívású tehát a történeti hűséggel, a múltbeli hősök erkölcsi hibák miatt bekövetkező katasztrófáinak hű ábrázolásával. Tóth Kálmán *Dobó Katiczá-ját* éppen a történeti hűség nézőpontjából bírálva, lényegében e gondolatot fogalmazza meg: „Azon végzetszerű világrendben való élő hit, mely a nagy drámaköltőket lelkesíti, csaknem ugyanaz, melyet a dynastiák és nemzetek sorában tapasztal a történet érdeklődő olvasója — az emberi lét azon mélyebb felfogása, a nagyszerűség a jellemfestésben és sorsa kifejlesztésében, mely költeményökben oly elevenen meghat...”²⁷ A történelem Salamon számára a nagy erkölcsi tragédiák tárháza. A történetben uralkodó nemezis drámai megragadása — ez hát a történeti tragédia költőjének feladata Salamon szerint. Ezért ajánlja a múlt rendszeres tanulmányozását a drámaszerzőknek s ezért kéri számon e studium elmulasztását.

A történeti hűség a reformkori s a Világost követő dramaturgiának egyaránt fontos követelménye. Érdemes megfigyelni, hogy míg pl. Kölcsey szinte mindenben átveszi Lessing nézeteit, éppen a történeti hűség kérdésében eltér tőle. Lessing a probléma egyik legnagyobb

²³ S. F.: A drámai motívumokról. 1857. DD. II. 76.

²⁴ Uo. 82.

²⁵ Uo. 72.

²⁶ Uo. 85.

²⁷ S. F.: A történeti hűség és Tóth Kálmán Dobó Katiczája. 1861. DD. II. 210.

teoretikusa az esztétika történetében; szerinte a „történelem nem más a tragédia számára, mint olyan nevek repertórium, amelyekkel bizonyos jellemeket szoktunk összekapcsolni. Ha a költő a történelemben több körülményt alkalmasnak talál anyagának feldíszítésére és egyénítésére: ám használja fel. Csakhogy ezt éppúgy nem lehet érdemül betudni, mint az ellenkezőjét bűnnek minősíteni!”²⁸ Egy történetet a valószínűség tesz elihetővé, nem a történeti hitelesség, s mindegy, hogy ezt a hagyomány s a tudomány tényei megerősítik-e. Ha igen, ezzel illúzióknak teljesebbé válhat. A költő az ún. történeti igazságtól — mert „mi is ez az igazság, ki tudja pontosan?” — úgy távolodhat el, ahogyan akar, csak a jellem legyen igaz. Lessing azt megbocsátja az írónak, ha megformált jelleme nem fedi a történetből ismert jellemet, de azt soha, ha az önként választott jellem bemutatásakor akár a valószínűség, akár az erkölcs tanulság ellen vét. Kőlcseynél, s Bajzánál is, a „korszin” hű visszaadása azonban már követelmény: „a drámaköltőnek . . . híven kell a történetnek korszínét is a személyek individuális vonásaiban előnkbe varázsolni.”²⁹ A történeti hűség hangsúlyosabb számonkérése összefügg korabeli drámairódmunk helyzetével; a nemzeti témájú drámáknak aktuális politikai funkciójuk is van nálunk: a nemzeti hagyományok őrzése, a kegyelet érzésének táplálása történelmünk nagy hősei iránt, nemzeti harcunkat szolgálja tudati síkon. S az 1850-es években, érthetően, még fokozottabb szerepet kap a hagyományápolás, a nagy, követendő s erőtadó történeti példák felmutatása. A kor felelősségtől áthatott kritikusai könyörtelenek minden olyan művel szemben, melyről úgy érzik, hogy „szellemével, vagy a tények megmásításával megsérti a történeti hűséget. Szigligeri *Mátyás fia* c. színművéről pl. így ír Salamon: „Történetileg oly nevezetes emberünket így állítani színpadra, szó nélkül nem mellőzhető s történeti emlékeink nevében ünnepélyes óvást kell tennünk az ily könnyelmű eljárás ellen . . .; nagy embereink jellemét egy drámairó könnyelmű kontárkodásának sem engedjük oda, hogy nem méltó színben mutogassa be a nemzet előtt! Hogyan akar mimagunkat mulattatni valaki saját történetünk nagyjainak elsilányított képeivel?!”³⁰

Persze, a történeti hűség elve nagyon is kétarcú, politikailag s esztétikailag egyaránt. Funkciója a korban, mint mindennek, ami a nemzeti érdekegyesítést szolgálja, vitathatatlan. A „történeti igazság” azonban mindig osztályjellegű, számonkérése ez esetben a birtokos rétegek igazságát képviselő Kemény Zsigmond-i politika történeti igazolását szolgálja. E hűségfogalom Salamon kritikai elvei szerint a kor intézményeihez, szokásaihoz, jellemeihez, a kor-szellemhez való hűséget jelenti. Az önmagában helyes követelmény hangoztatásával egyidejűleg, a gyakorlatban, tág kaput nyit a szubjektivitásnak, a történeti eszményítésnek: a történeti hűség aspektusából elhanyagolhatónak véli a társadalmi s osztályviszonyok festését. Megengedi, hogy a költő a múlt nagy egyéniségeinek egy-egy fő jellemvonását a többi fölé emelje, s plasztikusabbá tegye, — szóval: eszményítse. Az ilyen történeti hűség Salamonnál normatív jellegű dramaturgiai követelmény.

A történeti hűség kérdéséhez fűződik Salamon másik dramaturgiai polémiaja. A vitát az váltja ki, hogy 1862 elején a *Szépirodalmi Figyelő*ben Salamon szigorú kritikát jelentet meg Dobsa Lajos *István, az első magyar király* c. tragédiájáról, s ebben a szerzőt elsősorban a történeti hűség elhanyagolásának, sőt: megsértésének vádjával illeti. Dobsa olcsó szellemeskedéstől, fölényeskedéstől nem mentes válaszára Salamon újabb elvi fejtegetéssel felel.³¹ A vita egyik sarkpontja: István király a történeti valóságban sikeres reformokat hajtott végre s nem volt tragikus személy. Joga van-e, s hogyan, az írónak egy tragédia elbukó hősvé tenni,

²⁸ LESSIG: Hamburgi dramaturgia. 21. sz. Bp. 1963. 299.

²⁹ KÖLCSEY FERENC: Körner Zrínyijéről. 1823. K. F. Összes művei. I. köt. Bp. 1960. 535.

³⁰ S. F.: Nemzeti színházi hetiszemle. 1856. DD. I. 446.

³¹ A vita anyaga időrendben: S. F.: Dobsa Lajos: István, az első magyar király. 1862. DD. II. 216—227. — Dobsa Lajos nyílt levele Bolnaihoz. [gr. Bethlen Miklóshoz]. MS 1862. január 26—28. — S. F.: Dobsa ellenbírálata. 1862. DD. II. 228—248.

megváltoztatni a tudományban, köztudatban róla kialakult képet? Dobsa szerint igen: nem baj, hogy nincs tragikum a történet Istvánjában, elég, ha ő lát benne. A történelem márványtömb, nem ad kész szobrot; az író, szobrászként, kedve szerint formálhatja a múlt nagy egyéniségeinek jellemét. Dobsa valamiféle egységes nemzetet s nemzeti tudatot vetít vissza az Árpádkor elejére: műve tragikumát önkényesen István és a magyarság közötti ellentétre építi. Mint nemzetétől elidegenedett árnyékkirályt lépteti színre: elrettentő példaként mutatja fel, mint oly uralkodót, aki idegeneket akart betelepíteni az országba. A király nagy politikai reformjairól szó sem esik a drámában. Salamon joggal tiltakozik: a történelem nem holt anyag, megköti az író kezét, fékezi fantáziáját. István nem lehet tragédia főhőse, különösen úgy nem, mint ahogyan Dobsa teszi. (Hasonlóképp vélekedett Kőlcsey Körner *Zrínyijéröl*.) A történet-tudományra hivatkozik: István valóban betelepített idegeneket, de tévedés, hogy elpártolt volna tőle a magyarság. István, éppen a reformok érdekében, támaszkodott idegenekre, de sohasem lett eszközük. Dobsa egy rosszul sikerült iránydrámát alkotott: a 60-as évek németesítő tendenciái, az önkényuralom „civilizáló” eszméi ellen akart tiltakozni. Ezeket Salamon is „gyűlöletes eszméknek” nevezi, de vélekedése szerint a németesítéssel való szembenállás nem történhet a nemzeti kegyelet megsértésével. Dobsának inkább Pétert kellett volna megtennie tragédiahősnek.

Dobsa fejtegetéseiben van igaz mozzanat is. A belső motiváció híveként Salamon meg-
rója a szerzőt: István miért nem a saját hibájából bukik el? Dobsa válaszából kitűnik, hogy a külső indoklást is teljes jogú drámai elemnek érzi: Istvánt sorscsapások érik, külső cselszövényeknek esik végül is áldozatul. Salamon szerint „a sikerült reformok emberei nem lehetnek tragédia hősei”,³² mert — s itt már fatalisztikus tragikumelmélete mutatkozik meg — az eszme bukása, sikertelensége nélkül nem képzelhető el tragikus hatás; az egyéni szerencsétlenség csupán megindító lehet, de nem tragikus. Dobsa alapelve viszont: minden reformátor született tragikus hős, mert összeütközésbe jut korával; mennél inkább sikerült eszméje, annál alkalmasabb a drámai feldolgozásra. Az egyén s a korviszonyok konfliktusát próbálja tehát megfogalmazni Dobsa, amely konfliktus végül is a hős bukásával végződik, de győz az eszme, melyért harcolt. Persze: szó nincs itt tudatos elméletről, csupán zavaros fejtegetések egyetlen világos és igaz mozzanataról, s tán nem tévedünk, ha egy volt demokratikus érzelmű, szemléletű író természetes-ösztönös megnyilatkozásának érezzük.

A drámai műfajok, a népszínmű

Ha a dráma tárgya és célja a lelki-erkölcsi meghatározottságú jellemek végétől de-
terminált belső fejlődésének végigkísérése a nemezis bekövetkeztéig, tehát a pszichikumon
belüli harc ábrázolása, akkor a drámai műfajok jellegét is csak az határozhatja meg, hogy mi-
lyen irányban történik a fejlesztés: tragikus vagy komikus irányban. Egyoldalúan morális
hangoltságú esztétikai elvei ellenére Salamon műfajelmélete viszonylag rugalmas. Szigligeti
Molnár leány c. népszínművéről frott kritikájában helyesen fejtegeti, hogy a dráma minden-
ben: érzelmekben, jellemeiben, cselekményben „nagyobb hathatóságot” követel, mint más
költői nemek, ezért „a költői belformára nézve is e két legerőteljesebb végtet kívánja: vagy
tragédiát, vagy komédiát. Minden gyenge aránylag, ami e két forma közé esik.” A korabeli dráma
helyzetére gondolva azonban mindjárt engedékenyebbé oldja ítéletét, elismerve a szomorú-
játék és vígjáték jogosultságát: „Ha tragédiát nem követelhetünk, legalább követeli maga a
dráma, hogy komolyabb nemből erősebb szenvedélyek, kiválóbb, magasabb jellemek szere-
peljenek, s némi nagyság és hév pótolja a valódi tragikum helyét. A komédia helyett elfogad-
juk részint a bohózatos képeket, részint azon derült kedvet, eleven, félig komikus, félig elms

³² S. F.: Dobsa Lajos: István, az első magyar király. 1862. DD. II. 221.

alakokat, kik elég hűséggel ábrázolják az emberi gyengeségeket, anélkül, hogy oly nagysággal tüntetnék föl, mint a mollierei comédia. Szóval, ha nincs tragédia és komédia, — legalább legyen a színmű vagy határozottan szomorújáték, vagy határozottan vígjáték.”³³

Az erkölcsi-pszichológiai aspektus viszont mereven elutasító magatartást vált ki Salamonból a „keverék-műfaj”, a népszínmű irányában s alsóbb helyet jelöl neki a drámai műfajok rendjében. Az elnevezés helyességét kétségbevonva egyben a műfaj létjogosultságát tagadja: „A népszínmű helytelen elnevezés; mert könnyen vezet azon tévedésre, hogy a magyar drámában egy külön fajt képeznek bizonyos művek csupán tárgyoknál fogva, ha t. i. a magyar nép alsóbb osztályaiból vétetik a tárgy. Tárgyról nevezni el műformát — ellenmondásokra vezet.”³⁴ Voltaképp nem érti a népszínmű 40-es évekbeli szerepét és fejlődését drámairodalmunkban. Szigligeti korai népszínműveinek eszmeisége ellen is támad, mondván: bennük lelki motiváció, erkölcsiség, jellemzés helyett a „társadalom két osztálya” viszi előre a darabot. Hasonlítanak „az amerikai foglyokhoz, vagy hollandi árva gyermekekhez, kik jobbjukon tetőtől talpig egy, bal felükön más színű ruhát viselnek.”³⁵ Bizonyos, hogy 1849 után a népszínmű gyorsan süllyed: éltető eleme, a társadalmi mondanivaló elhalványodik benne, alakjai már nem a társadalom kivetettjei, primitív, röghöz tapadó szemlélet jellemzi őket. Salamon azonban a népszínmű Világos előtti s utáni formáját egyaránt elveti: üldözi a társadalmi problémák esetleges utórezgéseit s üdvözli Szigligeti olyan népszínműveit (*Dalos Pista, Pál fordulása*), amelyekben a „politikai irányeszme felmutatása” helyébe némi jellemfejlés lép, vagy Szigeti József *A vén bakancsos és fia a huszár* c. darabját, mert a cselekményében nincs nép s urak közötti konfliktus, „nincs szembeállítva a frakk és guba” az előbbi rovására.³⁶

A népszínmű előtt az 1850-es és 60-as években két művészi út lehetséges. Egyfelől a formai elemek (zene, tánc) megőrzésével a magyar operett kialakulása; másfelől a formai elemek elvetésével a reformkori tartalom bizonyos, a kor megkívánta módosításokkal való átmentése, a magyar népdráma létrehozása. E lehetőségek helyett a népszínmű jórészt bohózzattá aljasul a szerzőknél. Salamon — Gyulaival ellentétben — a második utat, a népdráma felé vívőt nem tartja számon, mint esztétikai elveivel ellenkezőt. A népszínmű szerinte csak komikus jellegű lehet: „a népszínműnek a komikai nembe kell tartoznia, s a könnyebb, elmesés és derült menetű vígjátékok, vagy pedig a komikum alsóbb nemének, a bohózatnak jellemét kell magára öltenie. Továbbá a zene, dal és táncok is kiegészítő részei.”³⁷ Salamon tehát, miközben küzd a népszínmű esekélyesedése ellen, voltaképp ugyane folyamatot segíti elő: egy föbbre hivatott műfaj zenés-idillikus vonásainak előtérbe kerülését s a lényeges mondanivaló kihullását.

A nyugati klasszikus és kortársi dráma

Salamon költő-eszménye a tragédiaíró Shakespeare. 1864-ben, a „nagy brit” születésének 300. évfordulóján szép megemlékezést ír róla Arany Koszorújába³⁸; kritikái közül a legértékesebbek éppen a Shakespeare-drámákról szólnak. Szinte minden írásában a tökéletes lélek- és jellemrajz példaként idézi valamely drámáját vagy hőseit. Kritikus társai közül kétségkívül ő ismeri legbehatóbban Shakespeare korát s életművét, erre mutatnak azok a részletes és sok tekintetben máig helytálló elemzések, amelyekben a Shakespeare előtti angol társadalom s dráma, színészet helyzetét, e dráma Shakespeare művészetében való megújulását, és Shakes-

³³ S. F.: Szigligeti Ede: Molnár leány. 1861. DD. II. 198—199.

³⁴ Uo. 200—201.

³⁵ S. F.: Drámánk a Nemzeti Színházban. 1856. DD. I. 282.

³⁶ S. F.: Szigeti József: A vén bakancsos és fia a huszár. 1855. DD. I. 413.

³⁷ S. F.: Szigligeti Ede: Molnár leány. 1861. II. DD. 201—202.

³⁸ S. F.: Shakspere. Kő 1864. április 24—május 1. és IT. II. 3—25.

peare-t, mint az elhaló keresztény középkori civilizáció és az új reneszánsz művészet értékeit egyesítő művészt mutatja be.

Nem tudunk arról, hogy Salamon bármelyik kortársa is megpróbálna feleletet adni arra az igazgató s máig vitatott problémára, hogy ti. pályája végén miért fordul el Shakespeare a nagy emberi-történelmi tragédiák bemutatásától, s hogy miért változnak meg művészi eszközei is a korábbiakhoz viszonyítva. Salamon megpróbál. Feleletét ma már nem fogadhatjuk el. Szerinte ti. a *Téli regével* azt akarja Shakespeare bizonyítani, hogy „főleg a jelenetek drámaisága, a jellemek erőteljes festése, a lélekállapot megragadó nyilatkoztatása által is képes hatást tenni”³⁹. A kérdés felvetése azonban jelentős érdem. A korábbi Shakespeare-művekben sehol fel nem lehetős itt mégis megjelenő görög fátum-koncepció magyarázata úgyszintén értős ihletett tollra vall. Shakespeare életművének utóéletét is feltérképezi s lényegében helyesen. Jól látja ezzel kapcsolatban azt is, hogy a magyar drámairodalomban nem tölt be művésze a német és a francia irodalomban tapasztalt felszabadító szerepet: hisz jelentős magyar klasszicista drámairodalom vagy dramaturgia, amely a múlt század elején gátolta volna drámánk fejlődését, nem volt.

Shakespeare-elemzéseibe Salamon belopja önnön dramaturgiai elveit: Shakespeare egész életművének gyökeresen s nyilvánvalóan ellentmondó tragikumelméletét próbálja indokolni a halhatatlan tragédiák állítólagos tanulságával. A koszorúbéli emlékezésben írja róla: „Annyiféle oldalról s oly mélyrehatólag egy költő sem festette tán az embert, s elfogultatlansága és úgyszólván pártatlansága mellett határozottabb erkölcsi meggyőződés nem található egy költőnél sem. Ő a bünt, erényt a maga nyelvén, leplezetlenül s oly erőteljesen állítja elének, hogy mint nézők a rokon- és ellenszenv dolgában egy pillanatilag sem vagyunk ingadozók, nem is említvén a végső elégtétel mély igazságát s a nemezis kéréletlen következetességét. Az ember életének titka jellemében rejlik, s az erkölcsi minőség dönti el sorsát: íme ez az elv, melyet a görög tragoedia «fatuma» helyett alkalmaz művei alkotásában, tragikus cselekvényeiben.”⁴⁰ Shakespeare tehát csak megtestesült egyéneket, azok természetes érzelmeit és szenvedélyeit rajzolja, de azt utólréhetetlenül; a költői igazságot csak magában a festésben, a hí utánzásban, a jellem önfejlődésének hiteles visszaadásában mutatja fel. Minden szó s tett az egyénből, a személyes bosszúból, a motivált gyűlöletből, vagy szerelemből ered nála — s nem politikai, társadalmi szenvedélyek a mozgató erők. Pedig tudjuk: Shakespeare-nek még a lélektani drámái is telve vannak aktuális, az író korában aktuális vonatkozásokkal (*Lear*, *Othello*, *Macbeth*), nem is beszélve a történelmi drámákról.

A romantika Shakespeare-imádata már nem jellemzi Salamont, miként Gyulaít sem. A reformkorból hagyományozódott Shakespeare-kultusz ápolásával egyidejűleg a francia, olasz, német klasszicista dráma értékeit is hangsúlyozza, s ez a korabeli drámairodalmunk, színjátszásunk helyzetét illető megfontolásokból, valamint esztétikai elveiből egyaránt következik. Nézeteit A. Ristori pesti vendégjátéka alkalmából fejti ki, amikor a híres tragika Racine, Alfieri, Silvio Pellico hármasegység alapján felépülő műveiben aratott hatalmas sikert. Történelmi s elméleti érvekkel igazolja a francia klasszicista drámát: „Lessingnek elég oka lehetett a francia tragédiák rovására magasztalni Shaksperet, mert a német drámát a franciák egyoldalú utánzásától [s a Gottsched féle Corneille-imádóktól!] féltette; de nekünk épen azért, hogy ellenkező egyoldalúságba ne essünk, csinján kell bálnunk a francia, olasz és Schiller-féle tragédiák ócsárlásával.”⁴¹ Hangsúlyozza: a hármasegység elvének égíste alatt is születtek nagy értékű művek, és ami a francia, olasz, német színpadon s népben otthonra talált, az túl van azon, hogy egyes kritikai iskolák elismerésére szoruljon. Az 50-es évek színműveiből hiányzik a költőségs— a költőségsért, a színház műsorpolitikájának egyoldalúsága miatt (a klasszi-

³⁹ S. F.: Shaksper: *Téli rege*. 1865. DD. II. 347.

⁴⁰ S. F.: Shaksper. 1864. IT. II. 21.

⁴¹ S. F.: Ristori játéka Alfieri és Silvio Pellico drámáiban. 1856. DD. I. 435.

kusok közül csupán Shakespeare-t játszották, ritkán s gyatrán) és színészeink okulására emlegeti hát Salamon s Gyulai a klasszicista drámát. De van e jelenségnek egy mélyebb, esztétikai oka is. Gyulai megfogalmazása az árulkodóbb: 1853-ban megcsodálja a Corneille- s Racine-féle művek „kellemes feszességét, finom ragyogását, rhythmusos páthosát s korlátolt szenvedélyét.”⁴² A tragikumelméletben helyet kapó kisebb-nagyobb mérvű szenvedély korlátozására szolgál érvekkel, például a francia klasszikus dráma Gyulai és Salamon számára is. Salamon éppen az önmegtágadás, a becsület, hazaszeretet, magas erkölcsiség eszméinek megdicsőülését méltányolja benne. A romantika a hármasegység elvében a képzeletet megfojtó bilincseket lát s nem tűri el a formák kötöttségét — Salamon a továbbélő, s a korabeli francia, német darabok hatására új erőre kapó romantikus színmű- s regényirodalom ellenlábását látja a klasszicista tragédia formafegyelmében. S e formai tisztaság oly fontos követelménye Salamonnak, hogy „megsértését” még az eszményképnek, Shakespeare-nek sem bocsátja meg: a *Téli regét* elmarasztalja a cselekmény egységének (e drámától is megkívánandó követelménynek) s a mese folytonosságának hiányában, ezért nem is tartja a színműalkotás követendő példájának; végső következtetése szinte megróvó: formatisztaság dolgában a görögök, a francia klasszikus dráma, különösen Molière, magasabban állnak Shakespeare-nél.

Schiller iránt Salamon valamennyi kortársánál megértőbb, és helyesebb képet alakít ki róla, mint Gyulai, vagy Greguss. Az *Ármány és szerelem*ről írott szép cikkében⁴³ szól a mű hibás kompozíciójáról, lélektani következetlenségeiről, az élethű egyéniségek hiányáról, a túlzott eszményítéstről. Jól látja: Schillert utánozni, vagy ezt követelni íróktól egy későbbi korban, anakronizmusra vezetne, mert ha művészeete iskolává alakul, akkor a magasztos eszmék affektációja dagályá, a nemes érzelmekkel folytatott kacércodás érzelgessé vagy szentimentalizmussá, az eszményi alakok ködképekké válnak. Az 50-es években azonban, amikor a magyar dráma elparlagiasodik s földhözragadt szemlélet, érzelemszegénység vagy üres ömlengés jellemzi, Salamon joggal mutat rá az ellenpólusra, Schillerre, akinek alakjai nem e földön élnek ugyan, de gondolatai oly nemesek, oly költői hévvel szólnak, az érzelmek fejlesztése mély és természetes, drámai jellegű, a cselekmény fejlődik; s hősei a közönségesnél magasabb világnézettel, merészebb képzelettel, nemesebb érzelmekkel bírnak, mint a köznap emberei. Arról van hát szó, hogy Salamon az élettől való schilleri elszakadást *kisebb* hibának tartja, mint a korabeli francia dráma társadalmiságát, vagy a francia vígjáték, illetve az azt utánzó magyar rendkívüliségre, véletlenre épülő, a lelki fejlesztést elhanyagoló cselekményességét, népszínműveink provincializmusát. S hogy Gyulainál is inkább szereti Schillert, az azzal magyarázható, hogy neki, az eszményítő esztétika szélsőségesebb képviselőjének, a schilleri eszményítő eljárás (noha eltér elméletétől) mégiscsak tetsző: hiszen a valóság megszépítését jelenti.

Salamon legélesebb bírálatai a *francia romantikus dráma* Hugo-féle változata, de különösen az azt tovább fejlesztő, a színhátás elvén alapuló ötletes, bravúros technikájú Scribe féle vígjáték, és az ifj. Dumas-féle erkölcsi-társadalmi problematikájú, élet- s korszerűbb tézis-dráma ellen irányulnak. Nem ismeri fel azt a felszabadító szerepet, amelyet a francia romantikus dráma tölt be a drámairodalom fejlődésében. Az antik-kultusz s főként az élettelen, szentimentális ömlengő német dráma ellensúlyozását látta már Eötvös is a franciában: bizonyos liberalizmust, a dráma demokratizálódását, életszerűségét. Vörösmarty s Bajza a szenvedélyét, a humánusabb erkölcsiségét, őszinteségét méltányolta. Mindannyian a dráma s élet, dráma s nemzet szoros kapcsolatát hangsúlyozták: életből vett jeleneteket s életteli embereket, pergő cselekményt, szenvedélyek hullámzását akartak látni — s ehhez nyújtott ösztönző példát eszmeileg s technikailag is, a színszerűség elvében, a francia dráma —, inspirálva Teleki, Szigligeti, Czákó művészetét. Salamon, visszatekintve a vitára, egy szót sem ejt Vörös-

⁴² GYULAI PÁL: Corneille: Cid. 1853. Gy. P.: Dramaturgiai dolgozatok I. köt. Bp. 1908. 38.

⁴³ S. F.: Schiller: Ármány és szerelem. 1856. DD. I. 394—403.

marty s Bajza e valódi érdemeiről, s a pálmát egyoldalúan a francia romantika kultusza ellen (a hegeli és a schlegeli filozófia, illetve dramaturgia alapjáról) fellépő, irányköltészet-ellenes, a jellemzés, kompozíció, formatökély elveit, indokoltan ugyan, de helytelenül, a cselekményesség rovására hangsúlyozó Henszlmannak nyújtja.

Mai szemmel olvasva, ifj. Dumas, Augier s mások, a modernebb polgári dráma útját egyengető drámaírók műveiről frott kritikái jórészt igazságtalannak tűnnek — holott csak félig-meddig azok. Sainte-Beuve módján elismerően szól a francia dráma könnyed stílusáról, színpadszerűségéről, gyorsan pergő cselekményéről, s e téren utánzandóknak véli e műveket. Úgy látja azonban, hogy nem sok gondot fordítanak az egyénítésre s a jellemábrázolás mélységére, a lelki fejlesztésre s indoklásra; olykor túlságosan regényszerűek, kompozíciójuk széteső a véletlenen halmozása következtében, nyelvük erőtlen s pongyola; céljuk gyakran csak a sírás vagy nevetés keltése, a pusztá szórakoztatás; vígjátékaik jórészt sztereotip szerelmi történetek, elménckedések csupán, csak helyzetkomikumra épülnek — s mindebben Salomonnak nagyon is igaza van. A vitatható vagy igaztalanul elutasító érvek világnézetéből, illetve merev esztétikai normáiból következnek. Számon kéri tőlük saját eszményítés-fogalmát: ők a *köznap*i nyelvet meghagyják egyéneik ajkán, *mindennapi* eszméiket, gondolataikat agyukban, érzelmeiket szívükben. Szerinte túlhajtják, nem szorítják gátak közé a szenvedélyeket (ami esetenként igaz, általánosságban azonban nem). Elítéli őket a külső motiváció, a társadalmi körülményekkel való indoklás alkalmazásáért. Hibáztatja a társadalmi kérdések bolygatását, a polgárosodó társadalom sebeinek feltárását; a társadalom erkölcsi fekélyeinek drámai ábrázolását. Éles szavakkal veti el a lélekelemzés finom titkaiban, és az érzelmelek drámaisítása terén járatosnak dicsért Dumas fils *Gauthier Margit* (Kaméliás hölgy) c. drámáját, mert morál-fogalmával összeegyeztethetetlennek tartja, hogy „egy bukott nő az erény polcára emelkedhessék”. De legnagyobb vétküknek azt tartja, hogy nem ismerik a „mélyebb” tragikumot: pl. az előbbi műben Margitot betegsége öli meg, nem szenvedélye; azaz nem ismernek lélekben rejlő fátumot, nemezt, s az „isteni büntető jogot” a halandók kezébe adják.⁴⁴ Salomon mindig *magyar* szempontból nézi a francia drámát: abból az aspektusból, hogy megfelel-e, s mit tud nyújtani az önkényuralmi korszak magyarságának? hogy az abban visszatért élet s saját életünk között van e rokonság? S azért utasítja el, mert úgy érzi, hogy romantikájánál s társadalmi problematikájánál fogva, nem szolgálhatja színművészetünk magasabb, erkölcsi érdekekkel megtöltött, a korban valóban elsődleges célját: a nemzeti öntudat ébresztését, illetve ébrentartását.

A magyar dráma, színház, színészet

Korábbi drámáinkról vallott nézeteire egy-két kritikájából s elszórt megjegyzéseiből csak következtethetünk. A *Bánk bánt* tartja legnagyobb nemzeti tragédiánknak, de kortársai színműveit bírálva általában Shakespeare és sohasem Katona példájára hivatkozik. A kor egyetlen élvonalbeli dramaturgja, aki nem ír érdemlegesen Katonáról. Gyulai is komoly, sok értéket felmutató, de természetesen sikertelen erőfeszítéseket tesz arra, hogy saját elméletének művészi igazolását láttassa a Bánkban — Salomon tragikum- s motiváció-felfogását azonban még látszólagosan sem bizonyíthatja Katona remeke. Egy sokatmondó megjegyzése, mely szerint a mű végén „Bánk . . . önmaga ellen támadt és lelkileg megtört ember”,⁴⁵ tér vissza Beöthynél koncepcióba ágyazva, s Péterfy néhány mondattal, könnyed eleganciával zúzza szét ezt az elméletet, rámutatva a viszonyok szerepére Bánk tragikumában.

⁴⁴ S. F.: A Dumas: Gauthier Margit. 1855. DD. I. 116—125.

⁴⁵ S. F.: A Nemzeti Színház megnyitása 25-dik évnapjának örömmünnepe, Pesten 1862-ben, augusztus 22-ikén. DD. II. 276—277.

Nemzeti drámánk másik, a *Bánk bán*hoz viszonyítva is értékes alkotásaként emlegeti Teleki László *A kegyenczét* — Teleki tragikus halálakor szép emlékező cikket ír róla.⁴⁶ Salamont megragadja *A kegyencz*ben nyilatkozó nagy drámai tehetség, a természetes erő s mélység, közvetlenség s határozottság, a valóban megdöbbentő lélekrajz s erőteljes, drámaian szaggatott nyelvezet. Érdemének tartja, hogy olyankor jelent meg, amikor a költészetben szónoki dagály s hazafias frázis uralkodott. Szóvá teszi viszont a jellemábrázolás hézagosságát, a lélektani abszurdumokat, a képzelet túlzásait, a cselekmény terjengősségét s ennek visszahatását a szerkezetre. Teleki műve a pályakezdő államférfi nagy önvallomása, útkeresése, lázadása a zsarnokság ellen, tárgya: mi az a határ, ameddig a zsarnokot szolgálni lehet — s csupán eszköze a gúny s irónia. Salamon szerint viszont a dráma azt példázza, hogy „a zsarnoksággal szemben a független lélek csak humorral és iróniával viselheti magát”, sohasem lázadással. Már Teleki kortársai s később Péterfy is rámutatnak, hogy *A kegyencz*ben Teleki mély, tragikus világnézete szertelen romantikájával párosul, s arra, hogy a tragikus szükségesség csak az író romantícizmusában tükröződik, nem a hős cselekedeteiben — Salamon ellenben saját morális tragikumszemléletét igyekszik visszavetíteni Teleki művébe, egyenlőségi jelet téve Teleki puritán erkölcsisége s önnön morálfogalma közé. Telekit eszerint a rossz, de nem a konkrét, hanem valamiféle absztrakt, csak morális értelemben vett rossz gyűlölete jellemzi, s erre épül tragédiája; másrészt a műben a bűn-bűnhődés teóriát, egyen s erkölcsi rend konfliktusát véli megtestesülni.

A maga korának nemzeti tárgyú tragédia- s szomorújáték-íróiról — nem is jogtalanul — szigorú ítéletet mond: a drámaíró Jókai, Szigligeti, Obernyik, Dobsa, Tóth Kálmán, a nemzeti eszme büvöletében, a fellegekben járnak, költőinek vélik a megfoghatatlant, jellemek helyett cselekményt igyekeznek adni — azt is elég silányul. Az eseménytörténettel törődnek, külsőségekkel, nagy lelkesítő jelenetek megkomponálásával. Salamon helyesen állapítja meg, hogy nem a művészi hatás a céljuk, hanem a témával hatni, a nemzeti eszme meglovagolásával: ezért nem törekszenek igazi konfliktusra, a hősök dialógusban oldják fel a történet ismert eseményeit. A költő beszél — s nem a hősök. A művek egyike-másika, pl. Szigligeti: *A világra*, *Béldi Pál* stb. nem érték nélküli, s játszik bizonyos szerepet a nemzeti öntudat ápolásában is, de Salamon Aranyhoz hasonlóan jár el akkor, amikor hangoztatja, hogy a nemzeti eszme hathatós ébrentartója s szolgálója csak színvonalas, művészi hatást keltő darab lehet. A vígjáték helyzetét még sivárabbnak látja: Kővér Lajos, Kovács Pál s mások műveit valóban hallatlan mesterkélttség, prózaiság, a jellemek, a képzelet s költőiség hiánya, ötlettelen utánzás jellemzi; a mélyebb komikumot elmésségnek szánt bohóckodással akarják helyettesíteni. Salamon, nem táplálva illúziókat vígjátékíróink tehetségéről, leszállítja a mércét: már azt a művet is üdvözli, melyet élénkebb meseszöveg, ügyesebb szerkezet jellemez. Szigligeti *A nőuralom* c. vígjátékát pedig örömmel fogadja, mert már a valódi komikumra való törekvést látja benne: Szigligeti az emberi hiú szenvedélyeket azzal bünteti, hogy nevetségessé teszi.⁴⁷ A szerzőket — helyesen — a párizsi, nagyvárosi társasélet utánzása helyett a hazai témák, a vidéki falusi élet bemutatására biztatja, eredetiségre próbálja ösztönözni őket — kevés sikerrel.

Gyakorlati dramaturgiai tevékenysége főként a Nemzeti Színházhoz kapcsolódik. A kor felelősségtől áthatott gondolkodói számára a színház különös fontossággal bírt: az egyetlen intézmény, mely — úgy-ahogy — nyíltan ápolhatta a nemzeti hagyományainkat, a nemzeti érzést s nyelvet. Kortársai közül Salamon foglalkozik legtöbbet s legbetheatóbban a színház problémáival, feladataival és súlyos fogyatékosságainak okaival. Hangoztatja, hogy a Nemzeti Színház irodalmi intézményként alakult meg: fő feladata a drámai művészet emelése, a magyar élőbeszéd ápolása. A dráma azonban mostoha gyermeke a színháznak: a népszerűbb

⁴⁶ S. F.: *A kegyencz*. 1861. DD. II. 162—174.

⁴⁷ S. F.: Jelentés az 1862. évi Teleki-féle pályázat eredményéről. DD. II. 249—260.

opera s a balett hódít tért — ami európai jelenség: a dráma funkcióját nyugaton a zenedráma vállalja magára a korban, nálunk is Erkel, Mosonyi művei jobb szolgálatot tesznek a nemzeti eszmének, mint a történeti tárgyú drámáink — és ezek a színház műsoridejének nagyobb részét foglalják le. Helyesen állapítja meg, hogy e jelenség alapvető oka drámánk elmaradottsága, s ha a versenyben nem akar lemaradni, a drámai elemeket, nyelvet kell fejleszteni. Ne a külsőségekkel igyekezzék hatni a magyar dráma: a kedély, a szenvedélyek, érzelmek hangját szolgáltassa meg, s a magyar valóságot (persze: a Salamon szerinti eszményit) tükrözze. Az élet-szerűbb drámai nyelv is akkor tölti be nemzeti feladatát, ha a drámaszerzők eredeti magyar alakokat, szokásokat hoznak színre, s ezek jellemzésére, szenvedélyeik hű kifejezésére a magyar élet nyelvének s a népnyelvnek egész gazdagságát felhasználják.

Színházkultúránk gyökeres reformját, európaizálását s modernizálását sürgeti. A színház szabjon irányt a magyar drámairodalomnak s ne megfordítva. Szervezeti reformokat javasol: nyugat-európai mintára nagy állami segítyt kell adni az intézménynek; a drámabíráló bizottmányt pedig meg kell szüntetni, mert magukon a drámaírókon kívül olyan színészek is tagjai voltak, akik csak az ízlésüknek, illetve játéktílusuknak megfelelő „jó szerepet” keresték a drámában; a választmányi igazgatás helyett egy teljhatalmú, szakértő, dramaturgiában is jártas igazgatót kell megbízni a színház vezetésével; az igazgató döntsön az egyes műfajok gondozásával megbízott helyetteseinek meghallgatásával a bemutatandó darabokról, s az íróval közösen válasszák ki a színészeket. A Nemzetinek nem volt állandó rendezője sem: minden darabot más rendezett, gyakran maga a főszereplő. A londoni Princess Színház nagyhírű rendezőjének, Charles Keannek példájára hivatkozva hangoztatja, hogy a Nemzeti Színházhoz egy állandó rendezőt kell szerződtetni.⁴⁸ Szeretné a pályázatok jelentőségét is emelni, s a pályaművekről tartalmas, elvi kritikákat követel. Az elméletet kell fejleszteni: ez gondolkodásra, öntudatos cselekvésre nevel és termékenyítőleg hat a gyakorlatra.

A korszerű színház megteremtésének igen fontos feltételeként jelöli meg színészetünk, a színészi játék átalakulását, fejlesztését. Színészi konzervatórium felállítását is javasolja, és 1864-ben létre is jön a „Színészi képezde”. Minden kritikájában az egész előadást: mű s színészi megjelenítés egységét elemzi. Salamon a kortársi dramaturgok közül a legtöbb gondot fordít a színészi munka bírálatára: megszívlelendő tanácsokat ad a színészeknek, különösen a fiataloknak; jelzi, hogy egy-egy színész milyen szerepkörben a legotthonosabb. Ha pusztán az azóta fogalomká vált neveket nézzük: Egressy, Jókainé Laborfalvi Róza, Prielle Kornélia, Komlóssy Ida, Bulyovszkyné Szilágyi Lilla, Hollósy Kornélia, Fánecs Ilka, Szigeti, Szerdahelyi s így tovább, kissé furcsának tűnik, hogy Salamon elégedetlen a Nemzeti színészgárdájával. Ha azonban játéktílusukra gondolunk, jobbra megértjük Salamon elégedetlenségét. Színészeinknél a 40-es években kialakult retorikus játékmódor uralkodik: szinte készülnek egy-egy hálás nagy jelenetre, s ebben valóban kiemelkedőt produkálnak, de ennek az egész előadás vallja kárát: darabos lesz, a mű mondanivalója nem jut érvényre. Salamon „naturalistáknak” nevezi őket, mert csak a tehetségükben bíznak, az önművelést nem sokba veszik. Jól látja, hogy a klasszikusok, s főleg Shakespeare hazai népszerűtlensége azzal is magyarázható, hogy a színészi játék nem tud felnőni Shakespearehez. Éppen ezért: amikor nagy külföldi művészek vendégszerepelnek Pesten, Salamon cikkek sorában elemzi játékukat, mintegy példaként hazai színészeink számára. Ristori, Ira Aldridge, Levassor, Teisseire egy-egy nagy alakításában mutat rá arra, hogy a művész nem térhet el felfogásban a költőtől, hinnie kell, amit játszik, a műből kell merítenie inspirációt. Az új kor új játéktílust követel: deklamációk helyett az indulatok, érzelmek természetes, lélekből jövő rajzát, a teljes érzelmi-pszichikai átélést; nem elég meghatni a nézőt, hanem gondolkodásra kell készíteni. Nagy jelenetek helyett a mű egészére, az író gondolatainak s eszméjének újjáteremtésére kell fordítani a gondot. Aldridge-ről írva teremtő képzetét bámulja: Othello-alakítását hosszasan méltatja, figyelme

⁴⁸ S. F.: A színházi rendezők s azok legjelesbiké. 1857. DD. II. 9—19.

szép testtartására, hangszínére, dikciójára, mimikaművészetére is kiterjed.⁴⁹ Ristoriról még nagyobb elragadtatással ír: „szerepléseiben a drámai művészet üli diadalát.”⁵⁰ Az intellektuális-gondolati művészt, a bensőségest ünnepli benne, aki részint természet adta képességből, részint önművelésből kifolyólag, a költő célzatának legmélyebb titkaiba hatol — s méltó tanulmánya a színészeknek, szereplése több, mint egy dramaturgiai felolvasás. Dramaturgiai irodalmunk legjobb írásai közé tartoznak ezek az ihletett, a segítség szándékától s felelősségtől áthatott elemzések.

*

Nem volt szenvedélyes kritikus, mint a bátrabb, ítélkezőbb Gyulai, inkább szenvtelen, majdhogy nem hideg. Olykor egészséges, derült humor villan fel írásaiban, többnyire azonban már-már visszatetsző a „tárgyilagossága”. Ellenfeleit nem követte a személyeskedések terére, tévedéseit készséggel belátta, ha meggyőzték. Írásai eszmecserre jellegűek, elvi kérdések hosszas boncolgatásai. Kritikai modora nem mindig rokonszenves, egyszer-másszor maga is kételkedett szerencsés voltában: „Hibám az lehet, hogy — őszinte kritikákat írtam. Ez elütött a divattól, — s hiában mondom el minden alkalommal, hiában fordítok mindent arra, hogy *eljárásban* is kimutassam, hogy *elvek* és nem *szenvedélyek* szolgáltak cikkeim alapjául; — *dühösséget* fognak rám, melyet, tán szerencsétlenség, hogy sohasem tudok érezni s így a polemia uralkodó hangját nem találok el.”⁵¹

Ami az elveket illeti, láthattuk: a klasszikus drámákból leszűrt, vagy teoretikusoktól átvett dramaturgiai kategóriák csak a keretet adják: az eszmeiség, mely kitölti ezeket, Salamon nemesi-polgári osztálytudatának s az 50-es évek (Salamon elméletében végletessé vált) nemzeti s morális hangoltságának közös eredménye. Elvei nem lehettek virágzó drámaköltészet ösztönzői. Ez az eszmeiség nem vállalkozhatott a magyar dramaturgia legjobb hagyományainak áthasonítására sem: míg Gyulai fel tudta használni a népiesség s a romantika eredményeit, Salamon erre nem volt képes, a reformkori dráma s dramaturgia nem ösztönözhetette. Dramaturgiája, eszmeiség tekintetében, egyoldalúbb a Gyulaiénál: főként tragikum-elméletük különbözőségein mérhetjük le ezt az eltérést. A morális-pszichológiai körön belül viszont Salamon kritikái gyakran többet mondanak, mint Gyulaiéi: elemzései mélyebbek, a központi elvi kérdésekre irányulnak.

A korban jelentős elsősorban ez a dramaturgia: bizonyos értékóvó szerepet játszik s ott ad maradandót, ahol nem a drámaelmélet sarkalatos elvi problémáit (tragikum, komikum, motiváció), hanem a gyakorlatiakat: korszerű színészi játék, színészet stb. fejtegeti. S mint az elődeitől elhanyagolt, a meghatározó társadalmi tényezőktől megfosztott valóság bemutatására részben mégiscsak alkalmas lélekábrázolás, egyénítés, jellemzés, igényesebb drámai stíl és nyelv szigorú követelője, az 50-es években, a dráma területén ugyanazt a harcot vívta, amit Gyulai. De morális kötöttségek szülte egyoldalúsága s merevsége gátolta már egy más jellegű, engedékenyebb korban, a 60-as évek közepétől kezdve további színikritikusi működését — míg Gyulai rugalmasabb drámaelmélete egyidőre diadalmaskodott, iskolát teremtve. Salamon dramaturgiája zsákutca — Gyulaié járható út: széles térből nyíló, lassan szűkülő de számtalan folyóson át ismét a szabadba torkolló.

⁴⁹ S. F.: Ira Aldridge vendégszereplései. 1858. DD. II. 89—115.

⁵⁰ S. F.: Ristori mint Stuart Mária. 1856. DD. I. 407.

⁵¹ S. F.: Szigeti József: Okos bolond. 1856. DD. I. 252—253.

LA DRAMATURGIE DE FRANÇOIS SALAMON

François Salamon (1825—1892) était l'illustre historiographe de l'époque de la Monarchie Austro-hongroise; antérieurement, entre 1855—1865 il était critique et lecteur au théâtre. L'auteur analyse dans cette étude les idées littéraires et critiques de François Salamon. Il démontre que Salamon était le représentant des idées politiques et idéologiques modérées même par rapport au grand courant du libéralisme de la noblesse. Son esthétique s'inspire de la conception moralisante-idéaliste qui se manifeste dans ses opinions plus précocement que dans les écrits de Zsigmond Kemény ou de Pál Gyulai. Ce phénomène esthétique apparaît aussi dans les problèmes principaux de sa dramaturgie: dans sa théorie sur l'élément tragique et de motivation.

Dans la seconde partie, l'auteur résume les opinions de Salamon sur le drame classique, sur le drame occidental, ensuite sur l'histoire du drame hongrois et sur les drames de son époque. Il expose dans son étude les luttes que Salamon mena pour moderniser et relever au niveau européen le drame hongrois et la culture du théâtre hongrois. Il caractérise ensuite sommairement la personnalité de Salamon comme critique de théâtre et l'importance des activités comme lecteur de théâtre.

Adat Madách Imre hadbíróági ügyéhez

Madách életrajzírói, köztük elsősorban Palágyi Menyhért,¹ beszámolnak a költő életének arról a szomorú szakaszáról, melyet 1852–53-ban osztrák börtönökben töltött. Madách 1852 tavaszától először a csesztvei, majd később a sztregovai birtokán rejtegette Rákóczy Jánost, Kossuth volt titkárát, akit az osztrák katonai törvényszék 1851-ben a szabadságharc alatti szereplése miatt halálra ítélt. Aljas besúgás következtében az osztrák rendőrség nyomára jött a bujdosónak, aki azonban még idejekorán el tudott menekülni. Helyette a zsandárok Madáchof és a sztregovai birtok tisztartóját, Bory Istvánt hurcolták börtönbe. Palágyi Bérczy Károly akadémiai emlékbeszéde nyomán 1852 augusztusára teszi a költő letartóztatását. Először, nem tudni mi okból, Pozsonyba szállították, s ott a vízikaszárnya börtönében raboskodott. Később, 1853 elején Pestre vitték, talán azért, mert Nógrád megye a pesti császári hadbíróóság illetékességi területén feküdt. Itt az Újépületben volt elzárva több hónapig. Palágyi szerint felesége rokona, Fráter Pál volt alispán utánajárása folytán 1853 május elején szabadlábra helyezték, de egyelőre Pesten kellett tartózkodnia ügye tárgyalásáig. Micsoda, 1853 augusztus elején ezt a tilalmat is feloldják, s a költő hazamehet. Valószínűleg erre vonatkozik az az idézés, melyet hadbíróági ügye előadója, Grohmann főhadnagy küldött neki 1853. aug. 4-én.² Balogh Károly közlése szerint Madách 1853 augusztusában, Szt. István napján tért haza csesztvei kastélyába egyévi távollét után.³ A császári hadbíróóság csak 1854. február 28-án hozta meg ügyében az ítéletet, melyben a „hiányos tényállás és az elégtelen bizonyíték” miatt megszünteti ellene az eljárást. Az erről szóló értesítés 1854. márc. 31-én Pesten kelt.⁴

A Bach-korszakban Magyarországon működő osztrák császári hadbíróóságok iratai az első világháború után visszakerültek hazánkba, s jelenleg a budapesti Hadtörténelmi Intézet és Múzeum levéltárában vannak. Megpróbáltam itt felkutatni a költő hadbíróági ügyének aktáit, de fáradozásom kevés eredménnyel járt. Kiderült, hogy az ismertebb magyar írók és költők ellen indított hadbíróági perek anyaga teljesen hiányzik a levéltárból, ezek talán még ma is valahol Bécsben lappanganak. Mégis találtam némi nyomát a Madách ellen folyt eljárásnak a pesti Kriegsgericht *Strafprotocoll vom 1. Jänner 1853* feliratú irattári naplójában. Ebben a könyvben a 40. sorszám alatt az alábbi bejegyzések olvashatók:

2. Tauf- und Zuname, Stand oder Charakter des Verhafteten (a letartóztatott keresztné- és vezetékneve, állása vagy jellege):
Emerich Madács Grundbesitzer von Csesztve Neograder Comitats (M. I. csesztvei Nógrád megyei földbirtokos)
3. Heimath desselben (annak születési helye):
Alsó Sztregova Neograder Comitats
4. Tag des Zuwachses (a gyarapodás napja):
19-te Jänner 1853
5. Tag des Verhörs (a kihallgatás napja):
25. April 1853
6. Gattung des Verbrechens (a bűncselekmény faja):
Hochverrath, dann Verhehlung des flüchtigen Hochverrätters Johann Rákóczy (hazaárulás, majd a szökésben levő hazaáruló, Rákóczy János rejtegetése)

¹ PALÁGYI MENYHÉRT: Madách Imre élete és költészete. Bp. 1900. 182–190.

² KÖZLI HALÁSZ GÁBOR: Madách Imre Összes Művei II. köt. Bp. 1942. 1140.

³ BALOGH KÁROLY: Madách az ember és a költő Bp. é. n. 62.

⁴ KÖZLI HALÁSZ I. m. 1140–1141.

7. Tag, Art der Aburtheilung (az ítélet napja, faja):
28-te Februar 1854
8. Gattung der zuerkannten Strafe (a kiszabott büntetés neme):
Wegen des ersten Imputats die Untersuchung ob mangelhaften Thatbestandes und unzureichenden Beweises eingestellt wegen des zweiten aber der seit 25. October 1852 bis zum 2. Mai 1853 ausgestandene Untersuchungsarrest zur Strafe angerechnet (az első vád miatt a vizsgálatot hiányos tényállás és elégtelen bizonyíték folytán megszüntették, de a második miatt az 1852. okt. 25-től 1853. május 2-ig kiállott vizsgálati fogságot büntetésül beszámították).
9. Ob solche vollzogen, gemildert oder nachgesehen worden sei? (vajon végrehajtották, enyhítették vagy elengedték-e?):
Bestätigt und am 30. März 1854 kundgemacht (megerősítették és 1854. március 30-án kihirdették)
10. Anmerkung (megjegyzés):
seit 2. Mai 1853. N. M. auf freiem Fusse (1853. május 2-a óta szabadlábon)
11. Referent (előadó):
Grohmann

Ugyanabban a könyvben 62. szám alatt a Madách-család sztrégovai tisztartójára, Bory Istvánra vonatkozólag is találunk bejegyzéseket. Foglalkozása „Hofrichter”, azaz udvarbíró címen szerepel. Eltérés van közte és Madách között a Pozsonyból Pestre szállítás időpontjában, mert nála a megfelelő rovatban 1853. jan. 27-e áll. A vád Bory ellen „Mitschuld an der Verhehlung des flüchtigen Hochverräthers Johann Rákóczy” vagyis Rákóczy János rejtegetésében való bűnrészesség volt. Egyébként a kihallgatás, szabadlábra helyezés, ítélethozatal időpontja teljesen megegyezik a Madách rovatában olvashatókkal. De különbség van a büntetésre nézve, mert míg Madáchot a 8. rovat bejegyzése alapján Rákóczy rejtegetéséért lényegében elítélték, bár csak igen enyhe mértékben, addig Bory esetében erről nincs szó, nála ugyanebben a rovatban csak az van, hogy a vizsgálatot bizonyíték hiányában megszüntették.

A pozsonyi császári hadbíróság Strafprotocoll-ja 1852 közepétől fogva hiányzik, így hát semmit sem tudhatunk meg Madách ottani fogságáról. Bár a fentebb közölt adatok nem adnak lényegesebb tájékoztatást Madách hadbírószági peréről, mégis elősegítik a költő ezzel kapcsolatos életrajzi mozzanatainak pontosabb keltezését.

Kamarás Béla

A „Tragédia” első teljes német szövegének fordítója

Lechner Gyula 1888-ban megjelent *Tragédia*-fordítása ötödik volt a német fordítások sorában, de első, amelyik a teljes szöveget adta és német kiadónál, Németországban jelent meg. Egyike volt tehát a legelsőeknek azok közül, akiknek része volt abban, hogy *Az ember tragédiáját* Magyarország határain túl is megismerjék. Mivel az eddigi megemlékezésekben nem találkoztunk nevével, s mert családja révén eddig néhány bizonyára ismeretlen adattal is szolgálhatunk rá vonatkozólag, egy-két sorral szeretnénk felidézni emlékét.

Lechner Gyula (1841—1914), Lechner Ödönnek, a neves magyar építésznek testvére, eredetileg ügyvéd, később az Oroszlán utcai Rajziskolában (a mai Képzőművészeti gimnázium helyén) tanár, az iskola egyik megalapítója. A rajz és festés mellett rendszeresen foglalkozott az irodalommal is, magyar versei álnév alatt többször megjelentek a korabeli lapok hasábjain. Ezeknél jelentékenyebbek azonban prózai és verses fordításai német nyelvre, melyek önálló kötetben is megjelentek. Irodalmi téren kétségtelenül legnagyobb teljesítménye az 1888-ban Lipszében megjelent *Tragédia* fordítása. (Die Tragödie des Menschen. Dramatische Dichtung von Emerich Madách Aus dem Ungarischen übersetzt von Julius Lechner von der Lech. Mit Vorwort von Maurus Jókai. Leipzig, Druck und Verlag von Philipp Reclam jun.)

Lechner fordítása 27 évvel *Az ember tragédiája* megjelenése (1861) után, 1888-ban látott napvilágot. Megelőzte Dux Adolf töredékben maradt fordítása, melyből csak elszórva jelentek meg részletek német lapokban, 1865-ben Diez Sándor, 1886-ban Fischer Sándor, 1887-ben Sponer Adolf fordítása. Ezek a fordítások azonban egyrészt hézagosak, másrészt nehézkesek. Első sikerült és teljes fordításnak Lechneré tekinthető.

Arra nézve, hogy fordítását mind Magyarországon, mind külföldön milyen nagyra értékelték, elég, ha számos magyar és német nyelvű újságcikktől eltekintve, két tényre mutatunk rá: az első, hogy a fordítás Jókai Mór előszavával jelent meg, a másodikhoz a tekintélyes és népszerű Reclam cég vállalta a kiadást.

Hogy a fordítás Németországban megjelenhetett, akkor nagy dolog volt. A német közhírség, mely addig csak töredékekből ismerte a *Tragédiát*, a legnagyobb idegenkedéssel, sőt

ellenséges érzülettel fogadta, mint egyet a számos Fauszt-utánezet közül. Lechner érdeme, hogy ezt az ellenséges hangulatot meg tudta változtatni, az utána következők, mint mindjárt Dóczy Lajos is, akinek 1891-ben megjelent *Tragédia*-fordítása később Lechnerét hátréba szorította mind az ő általa megnyitott úton jártak. Lechnernek külön érdeméül kell számba vennünk azt is, hogy művét teljesen önzetlenül, minden ellenszolgáltatás nélkül engedte át a világhírű kiadónak, mint ezt *Philipp Reclam*nak családi birtokában levő, saját kezével írt 1886. évi levele bizonyítja. A korabeli lapok bizonyossága szerint a fordítás sok ezer példányban jelent meg (Lipcsében és Bécsben már az első napon 2000 példány kelt el). Németországban és Ausztriában többször színre is vitték, még 1903. IX. 3-án is azt olvassuk a *Neues Pester Journal*ban, hogy a bécsi Kaiserjubilé ums Stadttheater kapuit előző nap Madách Imre *Az ember tragédiája* c. művével nyitotta meg, a lap hivatkozik már előbbi bécsi előadásokra is, és kiemeli, hogy ezúttal a Lechner-féle fordítás került színre.

Magyar oldalról fémjelzte a fordítást Jókai Mórnak már említett előszava, melyben többek között a következőket olvassuk: „Az egészen hű, encyklopédikus tudással készült, s költőileg az eredetitől nem távol álló fordítás, mely Lechner Gyula tanár hazánkfianak műve, bizonyára alkalmas »Az ember tragédiájá«-t oly mű színében tüntetni fel, mely méltó arra, hogy a német irodalom óriási kincstárában is állandó helyet foglaljon el, mi végett az »Universal Bibliothek«, ez a maga nemében egyetlen s klasszikai műveltséget hatalmasan előmozdító válat kiadása a legjobban választott útnak tekinthető.”

Az *Egyetértés* 1888. V. 6.-i számában hosszú cikkben foglalkozik Lechner fordításával és többek között ezeket írja: „A fordítás minden része bizonyítja, hogy nem közönséges dilettánszal van dolgunk, ki szabad óráit kísérletekkel tölti el, hanem költői érzékkel, mely az eszmei tartalom mellett a formának is ura. A versek mindenhol gördülékenyek, csak elvéve találkoznak egy-egy nehezebb sorral.”

Lechner fordítását a hivatalos magyar irodalom részéről is teljes elismerésben részesítették, Madách-fordítása alapján beválasztották a Kisfaludy Társaságba.

A fordítással kapcsolatban külön érdekességképpen említjük meg, hogy Lechner Gyula ma már egyetlen élő gyermekének, özv. Liska Bélánénak sz. Lechner Ilmának elbeszélése szerint, Lechner *Tragédia*-fordítása, felesége kézírásával, a cári palotáig is eljutott. Zichy Mihály, Lechnernek jó barátja, megkérte aárné nevében, küldje el neki a fordítást. Maga Zichy vitte el, saját illusztrációival együtt, a piros selyembe kötött kéziratot Pétervárra, amit aztán aárné saját kezű német levélben (ez sajnos a háború alatt elveszett) meg is köszönt.

Végezetül fel szeretnénk hívni a figyelmet Dániel Györgynek *Ismeretlen Tragédia-fordítás* címmel a *Magyar Nemzet* 1964. X. 7.-i számában megjelent — *Tiltott könyvek Oroszországban 1825—1904* c. szovjet mű (Lev Mihajlovics Dobrovolszkij tollából) alapján írt — cikkére. E mű — mint Dániel írja — a 223. oldalon hivatkozik *Az ember tragédiájá*-nak nyilván első orosz fordítására: „*Az emberiség tragédiája*. Drámai költemény 15 képben. Madách Imre műve. Fordítás németből. Első kiadás. Kercs. Tip. H. N. Lago és K. 1900.” Érdekes lenne megállapítani, nem a Lechner-féle fordítás volt-e az első orosz fordítás alapja.

Ney Klára

Madách Imre néplapterve

1840. október 20-án *Vélemények egy népszerű újság lehető alapításáról* és ugyanezen év és hónap 23-án *Javaslatok a népoktató egyesület tárgyában* címen Madách Imre két tervet küldött ifjú barátjának, Lónyay Menyhértnek. Baranyi Imre *Madách és az Athenaeum* című tanulmánya¹ hosszasan fejtegeti, hogy Madáchot a népnevelés fontosságára az *Athenaeum* számos idevágó cikke is figyelmeztette, valamint a népszabadságnak azon értelmezésére is, amely szerint az a nép kiművelésének, közelebről felemelkedésének elengedhetetlen tényezője. „A népnevelés kérdése — olvashatjuk — Madách politikai műveiben és nyilatkozataiban azt a politikai tendenciát is magában hordja, hogy a nép közéleti tevékenységének a műveltség-szerzés, az erkölcsösödés és a népnevelés legyen a feltétele . . . Az Athenaeum centralista politikai iskolájának és Madáchnak a gondolatmenete szinte azonos: politika nincs nép nélkül, a nép pedig még nem érett politikai szerepvállalásra, tehát népnevelésre van szükség.”²

Baranyi arról is szól, hogy Madách törvényhatósági tudósításaiba beleszűrődik a népnevelés gondolata, a népoktatás mind szélesebb körű kiterjesztésének, reformjának sürgetése; ezzel kapcsolatban valószínűleg Madáchnak a *Pesti Hírlapban* közölt cikkeire gondol.³ Érde-

¹ BARANYI IMRE: A fiatal Madách gondolatvilága (Madách és az Athenaeum). Bp. 1963.

² BARANYI i. m. 32.

³ 1844. júl. 7., szept. 8., dec. 1., 22. 1845. júl. 16., febr. 6., nov. 16., dec. 2.

kes, hogy ugyanakkor a népnevelő lap- és népoktató egyesület terveit figyelmen kívül hagyja, holott ugyancsak ifjú korszakának és szemléletének szülöttei.

A Madách-kutatók akarva-akaratlan mostohán bántak velük, igaz, hogy a néplap-terv majdnem nyolc évtizeden át, a népoktató egyesület terve közel egy századon keresztül lappangott a Lónyay-család levéltárában. A néplap-tervet Lukács József hozta nyilvánosságra először a *Tükör* c. folyóirat 1941-i évfolyamában (348–351), másodsor Györffy Miklós az *Irodalomtörténet* 1959-i évfolyamában, mégpedig nem az eredeti kéziratból, hanem Lukács József nyomán, mert nem sikerült az eredetire ráakadnia; azt jelenleg az Orsz. Széchényi Könyvtár kéziratárában őrzik.⁴ A népoktató egyesület tervét sok más Madách-levéllal együtt a Lónyay-családnál találta meg Györffy, és keletkezése időrendjének megfelelően a néplap-terv után publikálta az *Irodalomtörténet*ben.⁵

Röviden, néhány vonatkozással megkíséreljük e tervek helyét meghatározni Madách irodalmi működésében és sajtótörténetünkben. Terve megszületésének megértéséhez utalnunk kell annak a kis körnek a tevékenységére, mely Lónyay körül alakult ki közép- és főnemesi fiatalokból. Mohón szívják magukba az államelméleti, a liberális eszméket. Még nem valódi politikusok, még nincs igazi küzdőterük, lelkesedésük még csak körvonalaz, tervez. De semmi esetre sem passzív ez a jórészt egyetemi hallgatókból álló baráti kör, nem tétlen szemlélője a feudális és polgári erők eszmei összeütközésének, az akkor progresszív és egymásba fonódottan jelentkező liberalizmusnak és demokratizmusnak. Lónyay Menyhértnél jönnek össze, hogy minderről vitázva, ifjúi hévvel tervezzenek és „mélységes honszeremtől indítatva” felkészüljenek pályájukon, melyet most még valamennyien a haladás szolgálatába kívánnak állítani. Lónyaynak juttatják a vezető szerepet, helyes választásukat későbbi pályafutása igazolja is — legalább ami rátermettségét illeti: 21 éves korában Bereg és Szabolcs megyék országgyűlési követe, majd — mint ismeretes — pénzügyminiszter, miniszterelnök és az Akadémiának is elnöke lesz. Neki küldi el a kör valamennyi tagja terveit, így Madách is, aki ezenfelül egyéb készülő munkájába is beavatja.⁶

Madách a néplap-tervet eszmeileg egybefonta a népoktató egyesületével: mindegyikben szerepelteti a kettőt, csak hogy az éppen tárgyaltnak megfelelő ökonómiával.

A néplapét 12 paragrafusban bontotta ki — a 9. még külön 7 pontot tartalmaz.

Először a vállalkozás korszerűségét hangsúlyozza és annak az emberi méltóság szent-ségéből fakadó szükségességét. A gondolatot elemezve vissza kell fordulnunk első ilyen orgánunkhoz, az 1834-ben megindított és Brassai Sámuel által szerkesztett, erdélyi *Vasárnapi Ujsághoz* (1848-ig). Esméjét a sokat utazó és útleíró Böllöni Farkas Sándor hozta magával Angliából, a „székely nemes, aki — Hatvany Lajos szerint — felfedezte a demokráciát”. Angliából, a nagy fejlődésnek indult kapitalizmus hazájából, ahol céltudatos társaságok az ipari munkásság kiművelésére „közhazsnú ismereteket” (useful knowledge) tanító orgánumokat adtak ki, annak a fölismerésnek az alapján, hogy a művelt munkás jobban és többet termel.⁷ Az erdélyi lap a „szegényebb sorsú és kevésbé művelt nép” felvilágosítását tűzte ki célul. Gazdasági, földrajzi, történelmi, természettudományi s más hasonló tárgykörből vett cikkeket közölt, a kisebb műveltségű rétegeknek is könnyen érthető nyelven. Valójában azonban nem a nép széles rétegei, hanem a kisnemesség, a polgárság olvasgatta.

Ehhez a sajtóműfajhoz kapcsolódott az ugyancsak angol és német mintára kiadott, széles körű érdeklődésre számító, olcsó képeslap: az 1834-ben Orosz József szerkesztésében, Pozsonyban indult, könyvomatosan illusztrált *Fillértár* és még ugyanabban az évben Vajda Péter szerkesztésében, a volt pesti majd lipcei könyvkiadó: Wigand Ottó által indított, fametszetekkel illusztrált *Garasos Tár* (német és angol megfelelőik: Pfennig-Magazin, Penny-Magazine) magyarországi olvasók számára. Az első a második évfolyammal, a második néhány hónapi fennállás után megszűnt. Az olcsó képesmagazinok külföldön szélesebb polgári olvasóközönség igényét elégítették ki, és nagy számban elterjedtek, nálunk ez az olvasóközönség még hiányzott: a szűkebb körű polgárság mellett munkásságra, parasztságra egyáltalán nem lehetett számítani.

Madách is a tervezet legfőbb pontjának annak a „néposztálynak a meghatározását tartja, melynek ismereteihez és szükségéhez szabandó a lap, a felveendő tárgyakét (tárgykör), a hírlapnak szerkezetét; valamint főparkodásuknak kell lenni a lehetőségigi olcsóság”. —Vagyis Madách és a Lónyay-kör még nem látja tisztán, hogy melyik „néposztályra” számíthat nálunk egy néplap. Azt biztosan látják, hogy a népek teste-lelke műveléséhez szabad-

⁴ Györffy Miklós: Madách kiadatlan levelei. It 1959. 1. sz. 27. számú közlemény. — Nézetünk szerint a néplap-terv melléklete lehetett Madáchnak Lónyay Menyhérthez intézett és még lappangó egyik leveléhez.

⁵ Uo. 28. sz. levél.

⁶ Madách a lapterve végére ceruzával még odajegyezte: „Kedves Menyusom allig várom a viszontlátási percet, ha látlak minden nem látott munkáimat is megmutatom, s talán egy tökéletesebb tervet veendek tőled.”

⁷ Németországban, Ausztriában ez a típus a „Gemeinnützige Blätter”. Vö. DEZSÉNYI BÉLA: A magyar sajtó 250 éve. Bp. 1954. 56., 75–76.

ság kell, rendezni kell a néptömegek életét, emelni anyagi s szellemi színvonalát; az olvasásra fogható tömeg azonban szemükben nagyobbára még a kis- és középnemességre, a fejlődő polgárságra korlátozódik.

Igy Madáchék a lap profilját, tárgy körét sem jelölhetik meg, ha nem tudják megmondani, hogy a társadalom melyik osztályának szánják lapjukat. Annyi azonban bizonyos: a vagyontalanok s az egészen kis vagyonú rétegek számára, mert a lehető legolcsóbban kívánják adni.

Ami a hírlap szerkezetét illeti, ennek megállapítására „egy oly férfinak a tanácsára van szükség, aki a honjárt munkálataiban egy életet töltte.” Feltehető, hogy Madách Széchenyi Istvánra gondolt, annál is inkább, mert a néplapot a *Jelenkor* előállító Trattner—Károlyi-nyomdára szeretné bízni „negyedrészes formában, nyomtató papíron, olyan betűkkel, mint a *Jelenkor*, 500 példányban hetenként egy-egy ívet 9 v. 10 pengőért”. Madách ezt rendkívül kedvező ajánlatnak tartja. Több nyomdánál tudakozódott, s a még számba jöhető Landerer szerinte hanyagabban végeznél feladatát sok munkája miatt és drágább is.

A lap előállítása tekintetében Madách adatai hitelesek. Valóban a Trattner—Károlyi-nyomda a *Jelenkorral* fordulatot jelentett sajtóinkban: új betűket szerzett be nyomásához, ugyanakkor elsőnek rendezett be gyorsajót. Lapjaink között a *Jelenkor* tért át először ívrét alakra és háromhasábos tördelésre, vagyis modern újságszerkezetre. Landerer majd csak Kossuth *Pesti Hírlapja* számára szereli fel újonnan nyomdáját.

Sajtótörténetünk számára fontos adatot őriz meg Madách tervének az a pontja is, mely a lap tulajdonosról szól. Itt kapcsolja egybe a néplapot a népnevelő társasággal.

A nyomdák valószínűleg nem vállalták a néplap kiadását, ezért Madách kétféle lehetőséget fogalmaz meg; az egyik szerint a lap tulajdonos részvényes társaság — ez lehetne egyben a népoktató társaság is — „alapul *actiacon*, melyeknek eredményük így tekintetik, mint egy ideális *capitális* esztendei jövedelme . . . tag ki fizet, és felelet teherrel a közönségnek tartozik.”⁸ — A másik megoldás: a lapalapításhoz szükséges tőkét vagy országos szerv, vagy valamely áldozatkész magános adná, ez az összeg akkora lenne, hogy tartaléktőkeként kamatai fedeznék a lap élete folyamán felmerülő költségeket az előfizetésekből befolyó összeggel együtt. Az előfizetés pedig félévre 1 f. 30 kr. lenne. Madách a részvényes megoldást előnyösebbnek tartja — korszerűbb is —, mert ha „minden részvényes hónaponként 2 p. f. adna, 120 előfizetővel is kijönnének a legrosszabb esetben a részvényekkel”.⁹ A részvényes tagoktól Madách elvárja, hogy a lapalapítás szilárd elhatározásuk, ettől nem lépnek vissza annak tudatában, hogy a népnevelés minő jelentőséggel bír a hon boldogulására. E társaságnak szerinte elnököt is kellene választania, Szemere Bertalanra, vagy Lukács Mórira gondol, „még inkább az utolsóhoz, mivel ez már vitt illyes dolgokat, mennénk, elmondva néki az egész tervet.” tehát a leghaladóbbakból kell az elnöknek kikerülnie, a 40-es évek demokratikus erjedésének határozott hangú képviselői közül. Sőt Pest megyét, minden megyét be kellene az ügybe vonni, „és nem kétlem — írja a népoktató egyesületre vonatkozó javaslatban —, hogy e halladás szadában viszhangra ne találja e korszerű cél.”

Az újság szerkesztője a társaság tagjai közül kerül majd ki, mégpedig csak olyan valaki lehet, „ki mind a kormánytól nem rossz hitélű, mind a nemzetnél nem gyűlöletes, vagy gyanus, az előbbinek igen nagy befolyása lévén mind az engedelemre, mind a cenzurára mint Kazinczy G. példája mutatja; a másodíknak pedig a lap keletére.”¹⁰ A lap munkatársai sorában ismert, jeles írókat kíván Madách, akik még külföldiek is lehetnek; cikkeik közlését háromtagú választmány döntse el — ma azt mondjuk: szerkesztő bizottság. A mindennapi szerkesztési munkát a megbízott szerkesztő végzi, aki állandó pesti lakos. Munkálkodását, elszámolását időről időre ellenőrzik a társaság tagjai. Vállalkozásuknál nyereségről nem lehet szó; az esetleges hasznóból népnevelő művek kiadását, idegenből való fordítását fedezik, valamint a lapnak propagandaköltségeit, mert „hasztalan, ennek is történni kell” — írja.

Gondol a lap egységes ortográfiájára is: „a tudós társaság írásmódját vélném befogadandónak, s . . . bármily ortográfiával is beküldött munkák *csak ezen* ortográfiával nyomtatnának ki.”

Miként a lap profiljával, tárgy körével, olvasógárdájával, címével is adós marad Madách: „A hírlap neve elhatározandó.”

Mindent összevéve, egy mondatban így summázhatjuk néplap tervét: a lap eszméje szerves járuléka a centralistáktól ellesett ama politikai programnak, mely e kis kör tevékenységére és szellemére jellemző volt.

D. Szemő Piroska

⁸ Vö. „Javaslatok a népoktató egyesület tárgyában” és „Vélemények egy népszerű újság lehető alapításáról.”

⁹ Azok az idézetek, amelyekre jegyzetben nem utaltunk, egyértelműen a néplaptervből valók.

¹⁰ Kazinczy Gábor 1939-ben a Néppárt címen orgánumot akar kiadni, de azon vád miatt, hogy ez a „jeune Hongrie” („Fiatal Magyarország”) lapja lenne, a cenzúra elutasította.

A péceli Ráday-freskók

Az „Irodalomtörténet” folyóiratban néhány évvel ezelőtt¹ részletes tanulmányt olvashattunk a Ráday nemzetség legjelesebb sarjának, az immár 173 esztendő óta a péceli temetőben pihenő I. Gedeonnak többágú kulturális tevékenységéről.

Rónay György, az igen tartalmas írás szakavatott szerzője előadásában kitér e főrangú literátor péceli kastélyának és a kastély bizonyos falfestményeinek ismertetésére is, és idevonatkozóan így ír:² „... az 1825. márc. 31-i szerencsétlen tűzvész következtében... a kastély zsindelezete elégett s a *bibliothéka mennyezete beszakadt*, a Phaeton bukását ábrázoló tetőkép tönkrement s az oldalsó faliképek is bekormozódtak...” és alább is „a híres péceli *könyvtár faliképeinek pusztulását*” említi,³ majd ezt mondja: „(Ráday) 1764-ben a diétán jutott ismerettségbe egy falfestővel, akit lehozatott Pécelre és kifestette vele a *könyvtártermet*”.⁴ (Mindhárom kiemelés tőlem. B. I.)

Kétségtelen, hogy ugyanegy momentumra vonatkozó e megállapítások némi kiigazításra szorulnak. A helyiség meghatározásában ugyanis tévedés történt. A Rónay által mondott „könyvtárterem”, „bibliothéka”, vagy „könyvtár” ugyanis, amelynek 16 vélt freskójából 7-et felsorol s ezek feliratát is közli, nem volt más, mint a kastély emeleti díszterme, magának Rádaynak egy megjegyzése szerint: ebédlője, méreteit tekintve, reprezentatív főhelyisége, de nem könyvtára. Következésképpen az ennek falait díszítő, mythológiai tárgyú festmények nem a könyvesház freskói s mindaz, amit a szerző erről a helyiségről mond, a díszteremre értendő, természetesen a tüzeset okozta pusztulás is. S hogy ez így van, az kitűnik Kazinczynak koronatanú hitelességű eme soraiból: „A kastélynak templom magasságú szálája, a homlokfal közepén, a kapu fölött, nem érdemi kevésbé a hazájához hív vendég figyelmét, mint a bibliothéka, mely az alsóbb szobákban semmi sérelmet nem szenvedett”.⁵ Nyilvánvaló tehát, hogy más helyiség a szóban forgó Rónay-tanulmányban ismertetett, freskókkal ékes és lángok által pusztított, emeleti díszterem és megint más a kastély urának hetedhét országra szóló könyvesháza. A tanulmány ezt a *helyiséget* nem említi.

A díszterem mennyezete a kastély égésekor valóban beszakadt, a falfestmények is szenvedtek s néhány évtizedig feldúlt állapotban maradtak, de 1868-ban tökéletesen helyrehozták: a mennyezetet megépítették⁶ s a freskókat a vízözön-képen látható jelzés szerint Mihályi Antal átfestette. Azóta gyönyörködhet benne minden érdeklődő annál könnyebben, mivel a kastély ma már nem elhagyott, omladozó, pusztuló objektum, mint volt a legutóbbi időkig, hanem szakszerűen restaurált, mindennapi használatba vett, kórházzá átalakított műemlék, amit a falába elhelyezett márványtábla is hirdet.

A nagyteremnek e rendbehozott 16 chiaroscuro freskója származott a Pozsonyból lehozott, ismeretlen piktortól, akiről Rónay írása említést tesz. De itt meg kell jegyezni, hogy a képek nem 1764-ben hanem két évvel később készültek⁷ részben Picard, részben Philipp v. Gunst rézmetszetei után.⁸ A copf-stílus keretbe foglalt műveket Ráday Gedeonnak azokhoz írt — eredeti és nem fordított — hexameterei tették nevezetessé. Kazinczy mind a 16-ot közli⁹ (egyiket-másikat némi ortografiai eltéréssel) Rónay csak 7-et, még pedig (Kazinczy sorszámozása szerint) az 1., 3., 4., 5., 12., 13. és 16-ost. Az ajtók mellett látható négy allegorikus alakhoz felirat nincs. Ezek jelképezik a művészetek különböző ágait: a költészetet, a szónoklatot, festészetet, és a szobrászatot. (Poesis, Eloquentia, Pictura, Sculptura.)

És most vessünk egy pillantást a könyvesházra, amely az épület földszinti, kiugró részének déli sarkát foglalja el s a néhány év előtti általános restaurálás óta szinte eredeti pompájában ragyog.

Boltozatát négy gyönyörű, vörösmárvány-oszlop tartja, dúsan aranyozott rokokó oszlopfővel, a hevedereken szürke-fehér-arany kartusokkal. Mennyezete 3 nagyobb és 6 kisebb

¹ 1962. I. 41–61.

² Uo. 53.

³ Uo. 54.

⁴ Uo. 53.

⁵ Magyar Pantheon. (Abafi Nemzeti Könyvtára. XXXVI. köt. 27. Jegyzet. Magam is ezt állapítottam meg annak idején folytatott kutatásom során.) — (BORY ISTVÁN: A Ráday-könyvtár, Császár Emlékkönyv. Bp. 1934. 56.) — L. még: GENTHON ISTVÁN: Magyarország műemlékei. Budapest, 1951. Továbbá ZSINDELY ENDRE önálló kutatásokon alapuló, megnyugtatóan adatpontos, terjedelmes tanulmánya: A péceli Ráday-kastély. Művt. Ért. 1956. 4. sz. 253–256. Külön is.

⁶ 1919. aug 1-én újabb sérülés érte. Egy ágyugolyó átszakította a kupolát s a mennyezet freskóján mintegy másfél négyzetméternyi sérülést okozott. A képet többé nem restaurálták, hanem az épület legutóbbi megújításánál egyszerűen eltüntették.

⁷ Ráday levele Kazinczyhoz. (Kazinczy Lev. II. 57.)

⁸ Egy latin és francia nyelvű Ovidius-könyv — az Átváltozások Könyve — számára metszett képgyűjteményről van szó. Amsterdam 1732. (GARAS KLÁRA: Magyarországi festészet a XVIII. században. Bp. 1955. 250.)

⁹ Kazinczy idézete sántít (i. m. 28.) „Rettenetesség még csak látni is, hát így veszni.” Két ízben is ír e freskókról. (Orpheus. 1790. 33–35., 434–439.)

mezőre oszlik s 1763-ból való freskóit — ezek a könyvtárfreskók — Schervitz Mátyás budai mester készítette. A középső mező fő helyét Pallas Athene felhőkön ülő alakja foglalja el, a mennyezet többi mezőjén egyes tudományágaknak amorettekkel körülvett jelképes ábrázolását láthatjuk. Ebből a teremből jutunk a kisebb könyvesházba, amelynek mennyezetét a delfin hátán lovagló Arion alakja díszíti. A helyiség többi freskója Orpheust, Plutót, Proserphinét és Eurydikét ábrázolja.¹⁰

A kórházzá átalakított nagymúltú épületnek ezek a termei ma a betegek társalgói, az emeleti díszterem pedig a látogatók fogadására szolgál.

Bory István

Mi zuhog, mint malom a pokolban?

Zuhog vagy zokog Vörösmarty pokolbeli malma? — Ezt az érdekes problémát feszegeti Bory István cikke az Irodalomtörténetben.¹ A kéziratokban (MTA, Széchenyi Könyvtár) még zuhog, viszont az első kiadásban már (és azóta is): zokog.

Melyik változat a helyes, melyik szó a Vörösmartyé? Bory cikke végén ezt írja: „... ma már céltalan lenne a rideg, magyarázó értelem mérőőnját lebecsátani a szöveg mélyére... és megváltoztatni azt, amit nemzedékek így tanultak meg és a köztudat is szentesített. Az irodalomtudománynak azonban tudomást kell venni róla”² (t.i. a kéziratbeli variánsról.)

Úgy érezzük, Bory kitért a tényleges kérdés elől.

Egyrészt: Maga a kéziratbeli „zuhog” változat nem új felfedezés. Ezt az irodalomtudomány Brisits nyomán már régóta számon tartja.³ Másrészt: A szentesítéshez sem járult hozzá mindenki. Karinthy Frigyes például a „zuhog”-ot tartja természetszerűnek a szövegben.⁴

A feladat tehát nem annyira a belenyugvás, mint inkább az, hogy eldöntsük; a vers belső logikája, hangulatmoszférája és képvilága melyik szót igényli törvényszerűen: a „zuhog” vagy „zokog” igét? — Minthogy a feladat megoldása a készülő kritikai kiadás vonatkozó kötetének megjelenése után is időszerű maradt,⁵ tekintsük át bekezdőül elemzően a kéziratbeli variánsokat.

Az Akadémián őrzött eredeti fogalmazványban az első változat ez volt:

Ki dörömböl az ég boltozatján
És zuhan le mélységes pokolba

A második:

Ki dörömböl az ég boltozatján
Mi zuhan le mélységes pokolba

A „Mi” kérdőszócskát V. ebben a változatban kinn kezdi a margón, a „zuhan”-t pedig keresztül írja az „És”-en. Ekkor pillantja meg, hogy ezt a szót már egyszer leírta, mire az utóbbit (az „És”-re írottat), mint feleslegeset, áthúzza. — Tehát csupán az „És”-t javította „Mi”-re, nem pedig a „zuhan”-nal kísérletezett kétszer, mint ahogy Bory állítja, s nem is egy sehol sem szereplő „zúdul”-t javított „zuhan”-ra, mint ahogy a kritikai kiadás véli. Mind Boryt, mind a kritikai kiadás szerkesztőit az tévesztette meg, hogy az első, „És”-sel induló variánst az áthúzások miatt észre sem vették.

A h a r m a d i k változat csak részben íródott le. (Bory ezt a változatot nem említi.) Mikor V. a „zuhan” igét „zuhog”-ra javította s a „mélységes” szót áthúzta, még mindig nem talált rá a végső megoldásra. A „le-” igekötő fölött — a következő variáns „mint” hasonlító szócskájával keresztül írottan — még kivethető egy korábban odakerült szótöredék: „malo...” Bory azt írja, hogy V. benne felejtí a kéziratban a felesleges igekötőt. — Igen, a következő megoldási kísérlethez viszonyítottan feleslegest! Mert ebben az általa nem észlelt variánsban még nem volt az:

Mi zuhog le malo..... pokolba

¹⁰ Leírását lásd ZSINDELY ENDRÉNÉL (I. m. 262—263.)

¹ BORY ISTVÁN: „A vén cigány” egy sorához. It. 1960. 364—366.

² BORY: I. m. 366.

³ BRISITS FRIGYES: A Magyar Tudományos Akadémia Vörösmarty-kéziratainak jegyzéke. Karcag 1928. 358.

⁴ Rózsaszín terror c. versében írja Karinthy: De a Tábla is végre Letárgyalja a nagy pert És döntést hoz a tárgyban Hogy kié volt sajátlag Az elfojtott sikoltás S mi zuhog mint keserves Malomkő a pokolban... stb. (Vö. KARINTHY FRIGYES: Üzenet a palackban. Bp. é. n. 22.)

⁵ Vö. Vörösmarty Mihály összes művei. Bp. 1962. III. köt. 578.

A csak elgondolt, de egészében le nem írt sor feltehetően így hangzott volna:

Mi zuhog le malo(mként) pokolba

A negyedik változat:

Mi zuhog le mint malom a pokolba

Ebben a sorban az igekötő — szótagszám szempontjából — már valóban felesleges. (Itt történt a „bennfelejtés”.)

Az ötödik, végleges változatot a Széchenyi Könyvtárban őrzött tisztázat tartalmazza:

Mi zuhog, mint malom a pokolban?

Ehhez a sorhoz viszonyítva tér el az első kiadás szövege annyiban, hogy ott a „zuhog” helyett már „zokog” olvasható. (Végezetül jegyezzünk meg még annyit, hogy a versszak következő sora: Hulló angyal, tört szív, örült lélek, — első változatban így hangzott: Hulló angyal, örült fényes lélek. . .)

A szövegeltérések áttekintése után térjünk vissza alapkérdésünkhöz. — Melyik változatot követeli a vers értelme, hangulata és képvilága; a kéziratbelit vagy a nyomtatásban megjelentet?

A részletes eszmei-tartalmi elemzést nem tekintve célul, ha pusztán a vers gondolati-érzelmi hullámzását akarnók csomópontozni, vajon milyen fázisokat állapíthatnánk meg? — Körülbelül ilyeneket: kitörő kétségbeesés, vad vívódás, végül csituló fájdalom; megnyugvás és remény.

Megfigyelhető, hogy a vívódó költő hallucinációinak forrása és hordozója — végig az egész versen át — egy vad, önnön lelkében tomboló, új özönvizet hozó, iszonyú zivatar, s az is szembeötlő, hogy a fent említett érzelmi fázisokat mindenütt kitapinthatóan követik ennek a kitörő, elszabadultan őrjöngő, majd elcsituló égháborúnak a motívumai. (A vers ideutaló sorai: Húrod zengjen v é s z n é l szilajabban, És keményen, mint a j é g v e r é s e . . . Tanulj dalt a z e n g ő z i v a t a r t ó l, Mint nyög, ordít, jajgat, sír és bömböl, Fákat tép ki. . . stb. Kíé volt ez elfojtott sóhajtás, Mi üvölt, sír e v a d r o h a n a t b a n ? Ki dörömböl az ég boltozatján? . . . ez a nyomorú föld. . . Tisztuljon meg a v i h a r hevében, És hadd jöjjön el Noé bárkája. . . Lesz még egyszer ünnep a világon, Majd ha elfárad a v é s z haragja. . .)

A sorokból világos, hogy a vihar — részint mint a vers szerkezetének meghatározója, részint mint az érzelmek képi hordozója — tudatosan és következetesen használt költői motívum, s mint ilyen, uralkodó jellegénél fogva, a zuhog-zokog vita eldöntésének is legfontosabb próbaköve lehet.)

Ezt szem előtt tartva tekintsük át újból a variánsokat!

1—2:

Ki dörömböl az ég boltozatján
És
Mi
zuhan le mélységes pokolba
Hulló angyal, örült fényes lélek

Érzésünk szerint itt, a harmadik versszakban harsannak fel a legerőteljesebben a vihar akkordjai. Ég zeng, lángoló villám hasít, — s milyen szépek, milyen merészek az asszociációk „e vad rohanatban”! Mennydörög? — Dörömbölnek az ég kapuin! Égő villám hasít? — Örült fényes lélek zuhan át az űrön!

A „zuhan” igéből is, és a következő sor angyalának jelzőjéből (hulló!) is eleve világos, hogy — kérdésre kérdéssel válaszolva — V. azt találgatja: vajon hulló angyal, örült fényes lélek stb. zuhan-e le „mélységes pokolba”?

Bory nagyon helyesen jegyzi meg, hogy először „nem is hang-, hanem mozgásképzet villant fel a költő agyában”.⁶

3:

A „Ki dörömböl a menny boltozatján?” sor kérdéséhez először még elegendő volt a párhuzamos viszontkérdés: „Mi zuhan le mélységes pokolba?”

⁶ BORY: i. m. 365.

— De az azt követő két sor egyre vadabb asszociáció-zuhataga, alázóduló *kép-zápóra* után a „zuhan” ige elveszítette kifejező erejét.
Ennyi minden már nem zuhan, hanem *zuhog!*

Mi zuhog le malom(mként) pokolba

Milyen szemléletes, milyen erőteljes a kép! Az ember szinte látja a robajos hegyi patakra épített malmot, alázuhogó vizével! S bár csak vize omlik alá, mégis azt mondjuk: zuhog a malom. (Erre egyébként — nyelvtanilag — teljesen analóg példát találhatunk „A vén cigány” egy másik áthúzott variánsában is: Hol zuhog még nagy Noé bárkája?)

Innen már csak egy villanás a végső megoldás. A kép már jó, csak a sor nehézkes még s a rím nem akar megszületni. (rohanatban — pokolba) V. le sem írja a megoldásban gyengének érzett változatot. A malom szó negyedik betűjénél tart, mikor kipattan agyából a sikerültebb megoldás s már papírra is veti a

4. variánst:

Mi zuhog mint malom a pokolba

Bory, aki nem tud elszakadni a „zokog” delejes vonzásától, megjegyzi: V. „itt és ekkor vált a hangmotívumra”⁷.

Egy részgazság mellett mekkora tévedés!

Mindenekelőtt azt kell megállapítanunk, hogy az új ige megőrzi a régi dinamikus, mozgásos jelentéstartalmát, s a következő két sor igénye szerint, ilyen jellegű funkciója meg is sokszorozódik. (A zuhogásban eleve *több* dolog zuhan). — Csak ha ezt már világosan látjuk, akkor jegyezhetjük meg, hogy a szó egyben hangfestő jelleget is öltött. Ezzel persze még külön is nyert a szó — hangulatértéke tekintetében. V. kitűnően választotta meg ezt a hangmozgásos igét; sokkal jobban illik a dörömböl, üvölt és sír társaságába, mint a „zuhan”. (— A zuhanás csak néma, de a zuhogás *hangos* hullást jelent.)

Ez a negyedik sorkísérlet már nemcsak alaki, de gondolattartalmi változást is eredményezett.

Egyetértünk Boryval abban, hogy ebben a variánsban a „pokolba” már pokolban-nak olvasandó. Ha ugyanis V. továbbra is a pokolba akarta volna hullatni a hulló angyalt és társait, kézenfekvő lett volna a versszak második sorának utolsó szavát „rohanatba”-ra javítani — s megvan a rím (rohanatba' — pokolba).

5.

V. azonban ekkor már mást akart kifejezni. A Széchenyi Könyvtárban őrzött kézirat, ami az akadémiai fogalmazványhoz viszonyítva másolat, világosan mutatja, hogy a negyedik sor ríme idomult a másodikéhoz, és nem fordítva:

Mi zuhog, mint malom a pokolban?

Bory nem is a latívusz vagy a lokatívusz kérdésében téved, hanem a sor értelmezésében. Ő, amikor nem tudott mire menni a „zuhog”-gal, visszatért a „zokog”-hoz, s inverziót tételezve fel a sorban, így értelmezte azt: Mi zokog a pokolban, mint (ahogy) a malom (zokog).

Pedig a zuhogó malom képtartalmának megértése után világos, hogy a „malom a pokolban” *csak alakilag helyhatározós szerkezet, funkcióját, értelmét tekintve jelzői.*

Nem mi zuhog a pokolban, mint egy malom, hanem: mi zuhog, mint egy pokolbeli (pokoli) malom.

És ezt V. is csak így gondolhatta.

mert: a malom vizeként alázuhogó zápor s e r v e s e n beleilleszkedik a vihar motívumaira tudatosan épült vers hangulat- és képvilágába,

mert: mikor a zivatar elhatalmasodik, V. a költői kép belső törvényének engedelmességgel, kihúzza kéziratából az „örült fényes lélek” kifejezést. (Ez a zápor úgy zuhog, hogy a villámok tüzeit is kioltja.)

mert: ha nem lenne ez az emberi kinből támadt felhőszakadás, hogyan froghatna a föld keserű l e v é b e n?; hogyan tisztulhatna meg a vihar hevében?; s főleg milyen habok hátán jöhetne el Noé bárkája? („Hol zuhog még nagy Noé bárkája?”)!

Végül egy nyelvi-logikai indok:

V. már csak azért sem képzelhette úgy a kérdéses verssort, ahogy Bory magyarázza és a kritikai kiadás hiszi, mert a h u l l ó angyal és társai nem zuhoghatnak alá a pokolban! — Zokogni meg főleg nem zokoghatnak ott. Majd ha leérnek; bukott (hullott) angyal korukban.

⁷ BORY: i. m. uo.

Összegezve: A „zokog” csak a nyomdai szedő hibájából csúszhatott be a szövegbe. Bory okként a két szó grafikumának hasonlóságát említi. — Tegyük hozzá annyit, hogy ez önmagában még csak lehetőséget adott a hiba elkövetésére. A nyög, sír, ordít, jajgat stb. szavak azonban azt is érthetővé teszik, hogy a szedő miért éppen „zokog”-nak nézte el a „zuhog”-ot.

A „Mi zokog, mint malom a pokolban?” értelmetlen, a vers szövegösszefüggésétől és képvilágától idegen sor. Csak korábbi tudatlanságunk (s talán Babbitson nevelkedett V. iránti tiszteletünk) emelte a szent örültség lázában fogant, sejtelmes szépség rangjára.

„Mi zokog, mint malom a pokolban?” — Ezt a sort egy nyomdászlegény „írta”. A „Mi zuhog, mint malom a pokolban?” szép, nagy kifejező erejű, társaihoz illő és méltó sor. A harmadik versszak képe; a robajos ég, az alázóduló zápor — ezzel, és c s a k e z z e l a sorral válik az ég-re-kelő, isten kapuin kétségbeesetten dörömbölő, majd szárnyaszegetten aláhulló emberi reménység megrázó, megdöbentő erejű kifejezővé. „Mi zuhog, mint malom a pokolban?”

Ezt a sort Vörösmarty írta.

Sarkady Sándor

Apáczai Csere János héber bejegyzése

Herepei János felhívta a figyelmet a debreceni református nagykönyvtár egy kötetére (E. 202.), amely egykor Apáczai Csere János tulajdonában volt. Hátul héber nyelven olvasható is egy bejegyzése, amelynek átírását és fordítását kapjuk (ItK 1964. 478–479.).

Ebben az átírásban akad több sajtóhiba és a forrásban félreértés. Hogy az irodalomba ne kerüljön át tévesen, kijavítjuk:

Jácá' Jóchánán Cséri Apácát mittránsilvániá haccá'ir 'ohéb vetálmíd lészón háqqódés ve'áchárlíjjót lesónót haqqámóníjjót béléb.

Fordítása: Kijött a fiatal Apáczai Cseri János Erdélyből, aki szereti és tanulja szívből a szent nyelvet és más keleti nyelveket.

Haccá'ir csak Apáczaira vonatkozhatik, mert a helynév mellé a nőnemű *haccé'irá* kellene. Az utolsó szó nem lehet városnév rövidítése, mert nincs felette a rövidítés jele.

A fogalmazás bizony még nagyon gyenge hebraistának mutatja Apáczait. *Tálmíd* annyit jelent, mint tanítvány. Ide *lóméd* kíváncznék. *Ulészónót qádmóníjjót 'achérot* lenne helyesen, mert ahogy ő írja, az ellenkezik a grammatika és szórend törvényeivel. A *haccá'ir* a név elé való. Az egész szövegezés idegenszerű. Annál dicséretesebb, hogy később milyen haladást tett e nyelvben (*Eisler Mátyás*, IMIT Évkönyve. 1900. 316–332.).

Scheiber Sándor

Csapláros István

(Varsó)

ADALÉKOK „AZ EMBER TRAGÉDIÁJA” LENGYELORSZÁGI FOGADTATÁSÁHOZ

Madách Imre halála 100. évfordulója alkalmából bemutatjuk *Az ember tragédiájának* eddig a szakirodalomban ismeretlen 1903. évi krakkói bemutatójával, annak előzményeivel és hatásával kapcsolatos kutatásaink eddigi eredményeit.¹ E kérdés szorosan összefügg Madách hazai népszerűségének fejlődésével, idegen nyelvű fordításai, külföldi bemutatói és az európai irodalmakra gyakorolt hatásának ügyével. Az összefüggés sok helyen egészen világos, másszor viszont csak az időben párhuzamos jelenségekre mutatunk rá, olykor az összefüggés bizonyításának igénye nélkül.

A *Tragédiának* a külfölddel való megismertetésében az első lépést az Alexander Dietze-féle német fordítás jelentette a darab magyar megjelenése után alig négy évvel.² A *Tragédia* ekkor még csak „könyvdráma” volt. Első magyarországi színpadi bemutatója csak jóval később, 1883. szeptember 21-én következett be a pesti Nemzeti Színházban,³ 1894-ben a *Tragédia* megérte már a századik előadását, és amikor e sorokat írjuk, már túl vagyunk az ezredik bemutatón.

A fent említett kezdeti sikorsorozatnak a hatására jött létre az első lengyel fordítás, amely egyúttal a második idegen nyelvre való átültetés, és egyben az első *szláv nyelvi*, nyomtatásban megjelent *Tragédia*-fordítás. A Madách külföldi népszerűségét feldolgozó irodalomtörténetesek figyelmét elkerülte, nem szerepel a nemrégiben megjelent Demeter-féle bibliográfiában sem.⁴

A fordítás Juliusz Hen (Wójcikiewicz) fiatal festőművész, a magyar irodalom egyik eddig eléggé ismeretlen tolmácsolójának munkája. Henről (1861—1887) ma még elég keveset tudunk. Józef Ignacy Kraszewskihez 1885. november 25-én írt levelének⁵ tanúbizonysága szerint 1884-ben Pesten a Képzőművészeti Akadémián volt Benczur Gyula tanítványa. A nyelvet állítólag jól ismerte, édesanyja magyar volt. Pesti ismerősei beszéltek rá a *Tragédia* lefordítására, amelyet előszóval látott el, és amelyet nagy lengyel mesterének, Jan Matejkónak, a nagy történeti képek festőjének ajánlott.⁶ A fordítás 1885. november elején jelent meg Krakókban. E dátumra utal egyrészt a Kraszewskihez írt levél „két héttel előbbi” kitétele, valamint az egykorú lengyel szakbibliográfiai folyóirat közleménye is.⁷ Ugyanabban a könyvkereskedők számára szánt bibliográfiai tájékoztatóban hirdeti⁸ már a Gebethner és Társa ismert lengyel könyvkereskedés is. Hen fordítása tartalmilag elég hűen követi az eredetit, az első és az utolsó színt előszava tanúsága szerint szándékosan végig rímes sorokban adja vissza.

Hen Madách-fordítását recenzióírással küldte meg Kraszewskinek. Mint leveléből kiderül, a példányokat kezdetben nem vásárolták, és a fordítónak — persze a műnek is — nagy szüksége volt reklámra. A magdeburgi börtön által erősen megviselt 73 éves Kraszewski az ismertetést sajnos már nem írta meg, de a neki dedikált példány fennmaradt könyvtárában.⁹ Kraszewski elmaradt recenziójáért kárpótol bennünket némiképp Maria Konopnicka beszámolója, amely Madách életrajzát Hen bevezetője nyomán adja, elmondja a darab tar-

¹ E tanulmány első változata egy Madách lengyelországi fogadtatásáról írandó nagyobb lélegzetű munkának.

² Die Tragödie des Menschen. Pest 1865. Verl. von A. Kugler, 8° XII, 243. Vö. még VOJNOVICZ GÉZA: Madách Imre és Az ember tragédiája. Bp. 1914. 572.

³ VOJNOVICZ i. m. 588.

⁴ DEMETER TIBOR: Bibliographia Hungarica. Bp. 1958. IV. köt. 1251—1258.

⁵ Hen levele a Krakkói Egyetem Könyvtárának kéziratárában levő Kraszewski-levelezésben van. Jelzete: 6506/IV. A. 74. sz. levél.

⁶ Madách Emeryk: Tragedya ludzkości, poemat dramatyczny. Tłumaczył z węgierskiego Juliusz Hen. Kraków, nakład tłumacza. Gebethner i Sp. Druk, J. Piku w Tarnowie 1885. XV. és 197.

⁷ „Przewodnik Bibliograficzny” 1885. dec. 1. 242. l.

⁸ Uo. 1885. dec. 1., 1866. febr. 1. 39. l. és márc. 1. 59. l.

⁹ MICHAŁ PAWLIK: Katalog księgozbioru, rękopisów pozostałych po św. p. J. I. Kraszewskim, Lwów 1888. 294.

talmát színenként, tesz néhány nagyon érdekes megjegyzést a világirodalom hasonló műveivel való összefüggésére, s végül a nők számára írt illusztrált hetilapban (félreértve Éva szerepét) arról panaszkodik, hogy „Éva mindenütt passzív . . . Neki sem jó, sem rossz szellem nem beszél a nagyságról, a hírről, az ő számára nem adatott meg az, hogy a magasságból tekintessen le az emberbolyra, öt semmiféle szárnyak nem repítik a világűrbe. Vonszolja nehéz életét, ugyanannyit merít a jogból, mint a jogtalanságból . . . Íme, a Nő”.¹⁰ Íme a női egyenjogúságért harcoló ismert lengyel költőnő legfontosabb megjegyzései. A lengyelországi bemutató lehetőségéről, szükségességéről egy szót sem szól.

És most, amikor a *Tragédia* hazájában már közel van a századik bemutatóhoz, megindul a német nyelvű bemutatók sora. 1892. február 15-én Hamburgban, ugyanaz év június 18-án Bécsben (július 3-ig 16 előadás), majd az első prágai bemutatók 1892 júliusában. Prágába természetesen Bécsből került a darab. A cseh Nemzeti Színház igazgatója, Schubert, jelen volt a bécsi bemutatón.¹¹ A prágai nagy siker részleteit, hála Rákos Péter szép dolgozatának,¹² ma már részletesen ismerjük.

A *Tragédiának* a külföldi bemutatói, az idegen nyelvű fordítások és a *Tragédiáról* szóló jelentékeny idegen nyelvű irodalom¹³ és bizonyára a már meglévő lengyel Madách-fordítás lehetővé tették egy bizonyos szerény méretű lengyel nyelvű Madách-irodalom létrejöttét.

A legjelentősebb közülük egy Kaliban álnéven szereplő írónak cikke a varsói *Prawda* c. politikai, társadalmi és irodalmi hetilapban. Az 1881-ben alapított *Prawda* a varsói pozitivisták működése későbbi szakaszának egyik vezető orgánuma volt. Szerkesztője Aleksander Świętochowski (1849–1938) a lengyel pozitivisták irányzat egyik leghatásosabb publicistája és írója. Nem tudtuk még idáig megállapítani, ki rejtőzik a shakespeare-i hős nevét viselő álnév mögött. Kaliban a bécsi bemutatóra hivatkozva (!) elmondja, hogy „Az ember tragédiájának tárgya az egész emberiség és annak története a legrégebbi kezdetektől egészen a legtávolabbi jövőig”. Hivatkozik arra, hogy ezt a tárgyat sokan próbálták már az epikai és a drámai műfaj keretei közé szorítani. A nemzedékek sorsával foglalkozó drámának elvileg előre le kell mondania a drámai sajátosságokról és színi hatásról. Nagy művésznek kell lennie annak a szerzőnek, aki ilyen típusú dráma olvasásával, illetve látványos bemutatójával le tudja kötni olvasói, ill. nézői figyelmét. A *Tragédia* tartalma ismertetése után, amelyhez nem egy alkalommal kritikai megjegyzéseket fűz, ráter a drámai költemény általános értékelésére. Kaliban szerint Madách műve az eszméket illetően „egy gimnazista munkája, a mű formáját illetően egy igazi és kiváló költő alkotása”. A *Tragédiában* a bécsiek ennek az értékelésnek az első felét, a magyarok pedig második részét látják. Maga úgy véli: „a költői ihletben szegény korunkban megérdemli a közelebbi figyelmet.”¹⁴

Egy évvel később újra emlegetik Madáchot Lengyelországban. Ignacy Matuszewski (1858–1919) a kiváló irodalomtörténész és kritikus *Az ördög a költészetben* c. hosszabb tanulmányában *Az eklektikusok és újítók* c. fejezetben Chateaubriand *Les Martyrs* (1809) és *Les Natchez* (1831) c. műve Grabbe *Don Juanja* és Lenau *Faustja* után beszél Madách Luciferéről.¹⁵ Matuszewski szemére hányja Madáchnak, hogy ördögében nincs semmi magyar jellemvonás. Szerinte „Lucifer a goethei Mephistopheles másolata, az az alak, aki Ádámot és Évát a bukásba kergetve, meg akarja bennük ölni a reményt, a hitet és az életkedvet, megmutatva nekik az emberiségre váró jövőt”. Matuszewski (téves véleménye) szerint Lucifer csak szöcső, amelyen keresztül Madách hirdeti az emberiség múltjára, jelenére és jövőjére vonatkozó psziszimista nézeteit. Az ördög Madáchnál elvesztette személyiségét és szimbólummá vált.

Valószínűleg a *Prawdában* megjelent Madách-cikk hívta fel a lap főszerkesztőjének, Świętochowskinak a figyelmét a *Tragédiában* foglalt eszmei és művészi problémákra. A lengyel író ugyanis ezekben az években kezdi meg monumentális *Duchy* (Szelleme) c. hat részből álló könyvdrámájának írását, amellyel kb. másfél évtizedig küszködött.¹⁶ E mű prologusában eszméket megfestesítő szellemek jelennek meg, köztük az Ádámnak megfelelő Arios és az Éva alakjához sokban hasonló Orla. Mindketten valamennyi részben főszereplők. Az eszmékért vívott harcokban Orla is aktív részt vesz. A hely, idő, személyek és társadalmi szokások szempontjából egyaránt fikciókkal operáló mű II. része (a *Moronowie*) a pásztorcul-

¹⁰ „Świt” 1886. márc. 18/30. 105. sz. 103–105.

¹¹ NÉMETH ANTAL: Az ember tragédiája a színpadon. Bp. 1933. 70.

¹² RÁKOS PÉTER: Adalékok az ember tragédiája csehországi visszhangjához. It 1956. 322–336.

¹³ Ld. VOJNOVICH i. m. függelékében.

¹⁴ „Prawda” 1892. júl. 4/16. és júl. 11/23. 29–30. sz. 343–356–357. l.

¹⁵ IGNACY MATUSZEWSKI: Dyabeł w poezji („Atheneum” 1893. június 493–494). Egy évvel később a nagyméretű tanulmány megjelent könyvalakban, sőt második kiadásban is (II. kiadás, Warszawa 1899, 176–179.)

¹⁶ Az első részletek, a prózában írt „drámai költemény” II. részének (*Moronowie*) eleje már 1894-ben megjelent a „Kurier Codzienny” 348. számában. Az I–III. rész a „Prawda” 1895. I–41. számban, IV. része a „Prawda” 1900. 4–15. számban. V. része uo. 1906. I–15. számban és befejező része szintén uo. 1909. I–30. számban jelent meg. A *Duchy* (Szelleme) teljes szövege könyvalakban 1909-ben jelent meg Świętochowski összegyűjtött munkái VII. és VIII. köteteként.

túra, a III. rész (*Zwiastun*) a szibaritizmus korszakában, a IV. rész *A világ vége*, a feudalizmus korában, az V. rész a *Pogrom* a forradalmak korában, a VI. pedig, címe *A vihar*, a munkásnépnek az egyetemes szabadságért, testvériségért és az igazságosságért vívott titkos, konspirációs harcával foglalkozik. Az *ember tragédiájával* való párhuzamot¹⁷ a kortárs kritikusok jó része felismerte.

Ugyancsak a *Tragédia* külföldi népszerűségének növekedésével lehet összefüggésben az a tény, hogy Teresa Prażmowska (1842–1912) lengyel íróónő a fent említett bemutatók évében fordítani kezdte Az *ember tragédiáját*. Prażmowska a gyermek- és ifjúsági irodalom művelője volt, de sokat fordított külföldi irodalmakból, főként Theodor Fontanét, Ernest Legouvé-t, E. Laboulayet, Coppée-t, Hugót, Cavaletti-t, Kiplinget, E. Browningot és Daude-t; ezenkívül számos ismertetést írt az egykorú francia, angol és spanyol irodalomról. 1892-ben egyetemes irodalomtörténeti kézikönyvet is adott ki (*Podręcznik do nauki literatury powszechnej*). Életének későbbi szakaszán, 1903-ban Odesszába, majd Archangelszkba száműzték. Madách-fordításának első részlete, az első szín teljes fordítása¹⁸ a varsói *Kurjer Codzienny* 1892. évi karácsonyi számában jelent meg.

Prażmowska fordításához adott jegyzetében közli, hogy Juliusz Lechner német fordítása nyomán dolgozott. Minthogy az íróónő a kilencvenes években többkönyvet adott ki, érthető, hogy a németből készített verses fordítással csak lassan haladt előre, és hogy ezért a fordítás könyv alakban csak 1899-ben látott napvilágot Varsóban.¹⁹

Már két teljes nyomtatott lengyel *Tragédia*-fordításunk van, és még fel sem vetődik a bemutató igénye, még csak a recenziókban sem. Prágában fordítva történt: a bemutató sikere indokolja csak a könyv alakban való megjelenést.²⁰

Még a lengyel bemutató előtt Madách műve újabb sikert arat a nemzetközi fórumon. Felfigyel rá Gorkij, és 1903. április 30-án megrendeli orosz fordítását Zinajda Germanovna Krasnyinnikovánál, aki a fordítást el is készítette. De közben elkészült két másik orosz verses fordítás is, Holodkovszkijé, a másik pedig Vlagyimir Alekszandrovics Mazurkjevicsé.²¹ Ugyancsak 1903. október közepén írja a *Tragédia* hatása alatt Gorkij *Az ember* c. romantikus, filozófiai költeményét, ahogy később maga nevezi, didaktikus poémát.²²

De új lendületet vesz ebben az évben a *Tragédia* színpadi diadalútja is: 1903. szeptember 1-én bemutatták a bécsi Kaiser Jubileums Theaterben, ahol 15 előadást ért meg.²³ Innen kerül ez év november közepén Krakkóba. A bemutatóra úgy került sor, hogy a díszletek és kosztümök bécsi tulajdonosa egyszerű üzleti elhatározásból és nyereségvágyból javasolta a krakkói Városi Színháznak a kellékek bérbevételét és a darab bemutatóját.²⁴

A *Tragédia* krakkói bemutatójával kapcsolatosan Józef Kotarbiński színingazgatónak és Adolf Walewski rendezőnek nehézségekkel kellett megküzdeniök. A mai krakkói Słowacki Színház (akkor Városi Színház) könyvtárában fennmaradt rendezői példány²⁵ tanúsága szerint egy teljesebb *Tragédia* került volna a krakkói közönség elé, mint amilyent a darab plakátja és recenziók tanúsága szerint a valóságban bemutattak. A színház igazgatója és rendezője elgondolása szerint megmaradt volna a színek legnagyobb része. Tervük szerint csak a második prágai szín eleje olvadt volna bele a párizsi szín végébe, magát a 2. prágai színt mint önállót törölték volna. A rendezői példány szerint elmaradt volna még az úrjelenet is. Tehát másfél szín elhagyása és valamennyi színben való számos rövidítés árán a közönség aránylag majdnem teljes *Tragédiát* kapott volna.

Tanulságos összehasonlítani a húzásokat a prágai bemutatónak már Rákos Péter által ismertetett rövidítésével, mert ebből kiviláglik a monarchián belüli elnyomó nemzetiségi kultúrpolitika.

Bevezetőben rá kell mutatni arra, hogy már a bécsi cenzúra 1892-ben „szabályozta” a *Tragédia* bemutatóját. A cenzúra elítélte „Lucifernek tiszteletlen magatartását az Úrral szemben”, és azt ajánlja, hogy az Úrnak ill., a Föld szellemének csak a hangját lehessen hal-

¹⁷ W. M. KOZŁOWSKI: „Pogląd na świat” 1901. II. évf. júl.–sept. 203–204. l. — PIOTR CHMIEŁOWSKI: Dramat polski doby najnowszej, Lwów 1902. 31. l. és J. KOTARBIŃSKI: Poemat dramatyczny „Sfinks” 1908. jún. szám. 405. l. — Bár a Duchy kétségkívül a *Tragédia* hatására jött létre, de minthogy a krakkói bemutatóval nincsen összefüggésben, itt csak regisztrálására szorítkoztam, későbbre halaszta vele való részletesebb foglalkozást. Świętochowski művére KAREL KREJČÍ hívta fel a figyelmet.

¹⁸ Emeryk Madách: *Tragedyja człowieka*. „Kurjer Codzienny” 1892. dec. 12/24. 356. sz. 1.

¹⁹ Emeryk Madách: *Tragedyja człowieka*, poemat dramatyczny. Podług niemieckiego przekładu Juliusza Lechnera von der Lech. Przełożyła na polski T. Prażmowska Warszawa (1899.) Nakład u druk S. Lewentala. Biblioteka najcenniejszych utworów literatury europejskiej (77) Literatura węgierska 131.

²⁰ Vö. RÁKOS i. m. 325.

²¹ WALDAPPEL JÓZSEF: Gorkij és Madách. Bp. 1958. 14–19. Vö. még K. GOŁOTYNA GALINA: *Az ember tragédiája orosz fordításairól*. *ViF* 1959. 1. sz. 42–49.

²² WALDAPPEL JÓZSEF i. m. 24.

²³ BARTA JÁNOS: Madách Imre. Bp. é. n. 182.

²⁴ „Czas” 1903. nov. 15. 262. sz. 1. l. és JÓZEF KOTARBIŃSKI színingazgató visszaemlékezései: *W służbie sztuki i poezji*. Warszawa 1929. 216–217.

²⁵ Jelzete: P. Teatr im. Słowackiego. Biblioteka 6049.

lani, de az alakok ne szerepeljenek. Félt a cenzúra a Marseillaise forradalmasító hatásától is, és csak olyan mértékben engedélyezte játszását, amennyiben okvetlenül szükséges a 8. szín végének és a 9. szín történelmi levegőjének megértéséhez. A cenzúra félt a „forradalmi dal” tendenciózus dicsőítésétől. Féltette a cenzúra az egyháznak, mint az állam egyik támaszának tekintélyét is. A 7. színben törölteti az egyházra vonatkozó párbeszédet, a barátoknak és az eretnekeknek kórusait. Még a kosztümökbe is bele kívánt szólni a bécsi cenzúra, és utasításai végén megjegyzi, hogy a főpróbán egy cenzúra-ügyekben jártas tisztviselőnek kell jelen lennie.²⁶ Rákos Péter a prágai bemutatóval kapcsolatosan megjegyzi, hogy a prágai cenzúra tételei, kívánságai sokban megegyeztek a bécsiekkel.²⁷ A monarchián belül hasonló követelményeknek kellett érvényesülniök a krakkói bemutaton is.²⁸ Ettől függetlenül megállapíthatjuk, hogy bár a krakkói színház vezetői nagy vonalakban tartották magukat a cenzúra utasításaihoz, a rendezői szöveggönyv figyelmes tanulmányozásakor azonban megállapíthatjuk azt is, hogy számos haladó szellemű részletet meghagytak a *Tragédiának* előadásra tervezett szövegében. Persze, a cenzúra szava volt végeredményben a döntő.

Már az I. színben a cenzúra utasításainak megfelelően törölték Lucifernek az Urral folytatott „tiszteletlen hangú” vitáját.²⁹ Az első színekből sok olyan részletet töröltek, ami „a vallásos világnézettel való szakítás lehetőségét”³⁰ érintette. — A II. színben Ádám elszakad az isteni hatalomtól. Itt főként Lucifer szavaiból húztak sokat, főként a filozofálgató ill. a második égi hely megünasáról szóló részletből, de megmaradt a programadó rész, amelyben Lucifer ráébreszti Ádámot saját erejének és értelmének tudatára:

Küzdést kívánok, diszharmóniát,
Mely új erőt szül, új világot ad,
Hol a lélek magában nagy lehet,
Hová ki bátor, az velem jöhet.

A paradicsomon kívüli színben ugyancsak számos a húzás. A darab megértéséhez szükséges ádami kérdésfelvetés: „Jövőmbé vetni egy tekintetet. Hadd lássam, miért küzdök, mit szenvedek”, megmaradt ugyan, de kihúzták előtte Lucifer felvilágosításait (517–541), hogy „az emberiség mint „állandó egyén” „halhatatlan és folyton fejlődik”³¹, ami nélkül Ádám kérdésfelvetése nem eléggé indokolt.

Az egyiptomi színben a rabszolga epigrammaszerű panasza megmaradt, de a nép panaszaival Éva által való részletes felsorolását (676–684), valamint a hősről, „kiben tudattá vált a népi ösztön” szóló részt (714–735) szintén kihúzták. Ugyancsak kimaradt Ádám új célkitűzése:

E millióknak kell érvényt szereznem,
Szabad államban — másutt nem lehet³²

stb., és így lényegében elvész az átmenet az athéni színhez. Utóbbiból gondosan kihúzták az esetleg Ausztriára vonatkoztatható részt:

Egy durva nép él ott, mely vakmerőn
Fenyegeté szabadságát honunknak.

Megmaradtak viszont Ádámnak a nép magatartását megértő szavai (1030–1036). Viszont kihúzták az új útkeresést megjelölő lényeges részletet (1050–1064), valamint azt, hogy Ádámra a halál előtt a megnyugvás száll (1078–1080), ami elrontja Lucifer legszebb pillanatát: nem érhet meg az ember teljes vereségét.³³ A következő színben Ádám, aki Rómában visszavonultan, csak az élvezeteknek él, rájön arra, hogy benne magasabb rendű hivatás van. Sajnos, éppen ennek a felismerését tükröző részletek (1230–1241, 1258–1261) maradtak ki a

²⁶ NÉMETH ANTAL I. m. 61–62.

²⁷ RÁKOS I. m. 325.

²⁸ A krakkói Slowacki Színház könyvtára vezetőjének mgr Władysław Żychowicznek 1957. nov. 15-i levele szerint az előadással kapcsolatosan a rendezői példányon, a színlapokon és néhány sajtókiadványnon kívül nem maradt más fent.

²⁹ Madách: *Tragedya czlowieka* Warszawa 1899. 6–7. és Madách *Válogatott művei Szépirod. Könyvkiadó* 1958. Magyar Klasszikusok. Sajtó alá rendezte és a jegyzeteket írta SÖTÉR ISTVÁN. 89–113, 116, 119–123, 127–130. sorok. A továbbiakban a szövegben a megfelelő helyeken a fenti kiadás sorszámaival adjuk.

³⁰ BARTA JÁNOS: *A magyar irodalom története 1849-től 1905-ig.* Bp. 1958. 326.

³¹ HORVÁTH KÁROLY: *A magyar irodalom története 1849-től 1867-ig.* II. rész. Bp. 1954. 13. és *Tragedya.* 19–20.

³² *Tragedya* . . . 24, 25–26, 28.

³³ Uo. 29, 36, 37.

rendezői példány szövegéből, Péter apostol beszédét, Ádám szavait is megnyirbálták (1285—1291, 1294—1299, 1338—1342), és ezért nem következik elég logikusan Ádám új célkitűzése, amelynek szövege — eltérően az előző színek célkitűzésétől — itt megmaradt.³⁴ A hetedik színben, a bizánciban van a legtöbb törlés. A lovagrendre (1449—1475), a szent tanokra (1462—1475), a Homousion vagy Homoiusion-kérdésre (1484—1488) vonatkozó szavak, a patriárka szavai (1539—1548), a barát és az eretnek párbeszéde (1552—1580), Lucifer tanulságlevonása (1618—1632), a záródára vonatkozó részletek, Éva sorsa (1731—1737), az eretnekek kórusai — mind hűzás áldozatává lesznek.³⁵ Így hát ismét értelmetlenné válik, indokolatlanná válik Ádám új kérése:

Vezess, vezess, új létre, Lucifer!

Ne lelkesítsen többé semmi is,
Mozogjon a világ, amint akar,
Kérékeit többé nem igazítom.

Ugyancsak kimaradt a fontos: „Kifáradtam — pihenni akarok” sor is. A prágai bemutatóhoz hasonlóan a VII. szín elején törölték az udvaroncoknak az inkvizíciót elítélő kis párbeszédét (1875—1877), amely Rákos Péter találó megállapítása szerint nemcsak a klérus, de az udvar és a nemesség ellen is irányul. Kepler és felesége párbeszédéből szerencsétlen módon éppen a csillagász tragédiáját legjobban jellemző részleteket (1988—1992, 1994—1999) törölték. Kimaradt a feudális társadalomban élő nő bűneinek megértése- felmentése is:

Mégis, miért vonz? mert a jó sajátja,
Míg bűne a koré, mely szülte őt.

Ugyancsak kimaradt Kepler nemességének kérdése (2012—2015), a törpe korról szóló tiráda (2072—2081, 2089—2091), aminek hiánya után logikátlan módon következik a Marseillaise hangjai mellett az álom az álomban, a drámai költemény központi színe, a nagy francia forradalomról szóló vízió.³⁶

Itt talán az egyetlen a cenzúra által is megkívánt törlés Ádámnak a néptömeghez intézett szónoklatából a királyokra és a papokra (2124—2137) vonatkozó részlet.³⁷ A lengyel rendező és színigazgató hazafiasságára mutat, hogy a beszéd végén levő fontos forradalmi részt:

És hogyha mindjárt vérengzők vagyunk is
Tekintsenek bár szörnyeteg gyanánt,
Csak a haza legyen nagy és szabad.

— meghagyták.

A rendezői példány a második prágai szín elejét a párizsi szín végéhez csatolja azzal, hogy az átmenet idején a Marseillaise-t játsszák. E megcsonkított szín — a párizsi folytatásaként — erős momentumot hangsúlyozva fejeződik be:

Tehát csak álom volt és vége van.
De nem mindennek. Az eszmék erősbek
A rossz anyagnál. Ezt ledöntheti
Erőszak, az örökre élni fog.
S fejlődni látom szent eszméimet,
Tisztulva mindig, méltóságosan,
Míg, lassan bár, betöltik a világot.³⁸

Igen pozitív momentum, hogy akkor, amikor itt megszakad a párizsi (2. prágai) szín, a rendező újra eljátszotta volna a Marseillaise-t. E forradalmi indulónak a bécsi cenzúra előírásával szemben álló háromszori eljátszása „prágai” hangulatot kellett volna hogy kiváltson a nézőkből.³⁹ Viszont a forradalom értékelése után teljesen elmarad a nagy álomban felbátorított tudósok vallomása az előítéletektől felszabadult tudomány és művészet útjáról.

³⁴ Uo. 42, 43.

³⁵ Uo. 4849. l. 50, 51, 53, 54, 56, 58.

³⁶ Uo. 63, 66, 67, 69.

³⁷ Uo. 71.

³⁸ Uo. 79.

³⁹ Rákos Péter dolgozatában kiemeli, hogy az első prágai bemutatók alkalmával a Marseillaise eljátszása hazafias tüntetést váltott ki a forradalmi érzésű cseh főiskolai hallgatóság soraiban. RÁKOS, I. M. 327—328.

A prágai bemutatótól eltérőleg tartalmaz a rendezői példány alapján egy csomó olyan haladó elemet, amelyeket a prágai bemutatókon töröltek. A magyarázat érthető. Csehország a monarchia legiparosodottabb, leghaladottabb országrésze volt, Galicia viszont éppen ellenkezőleg, a monarchiának ipari szempontból egyik legelhanyagoltabb tartománya, ahol a gyár-
ipar fejletlen, a munkások létszáma aránylag alacsony. Éppen ezért a krakkói rendezői szándékok megengedhették azt, hogy a színpadon az Első munkás „A dúst vérszopónak” nevezze, a pokolba küldje és a múltkori példa megismétlésére buzdítson (2706—2711). A tervezett krakkói bemutató a gyárosoknak a tőkés rendszer lényegéről folyó párbeszéde is megmaradt (2887—2897), sőt a munkásoknak halálra ítélt társukkal való együttérzést kifejező bátor és előremutató szavai is (3019—3020, 3031—3033). Amikor a klasszikus kapitalizmus korszakának osztályharca szinte teljes szövegében bemutatásra kerülne, szinte az egész kaleidoszkópszerű londoni vásárképpel együtt, akkor csak sajnálni lehet, hogy rövidítésnek estek áldozatul olyan részletek, amelyekben Ádám alapvető kérdéseket vet fel a bíraskodásról, a szabadversenyéről és a függetlenségéről. Így azután nem válik eléggé következtetéssé a meghagyott két sor: „Én társaságot kívánok helyette, Mely véd, nem büntet, buzdít, nem riaszt.”⁴⁰

Az ezután következő, ún. utópisztikus színek közül a krakkói bemutató előkészítői kihagyták az úrjelenetet teljesen, és erősen megcsonkították a falanszter és az eszkimó színt.

A XII. színben, a falanszterben túlzottak a húzások e szín első részében, az egész mű összefüggése szempontjából nem hatnak mégsem mindig értelemzavaróan. A következő színbe való átmenet szempontjából Ádám utolsó szavainak (3574—3581) törlése hiba lenne akkor, ha a következő szín bemutatásra került volna.⁴¹ Az úrjelenet teljes elhagyásával a madáchi eszmesorból egy lényeges láncszem hullott ki. Viszont e meghagyott eszkimójelenetben bekövetkezik Ádám végső kiábrándulása: az ember a természettel vívott harcban alul marad. A szín rövidítései ez alkalommal nem értelemzavaróak. Ádám és az Úr beszélgetésében újra kimarad néhány jelentős momentum. Ádám ismert három kérdése közül csak az egyéni halhatatlanságra és az emberiség jövőjére vonatkozó maradt meg, kihúzták a nemes tett jutalmára vonatkozó kérdést (4032—4039), majd kimarad az Úrnak az egyéni halhatatlanságra adott felelete (4042—4049). Ádám második kérésére, milyen utat keressen a jövőben, ismét kimarad az Úr feleletéből a szüntelen szózatra, a lelkiismeret szavára való utalás (4069—4073), valamint az Angyalok karának szózata.⁴² Így ez a fontos szín, amelynek a történelmi és utópisztikus színekből adódó végső következtetéseket kellett volna tartalmaznia, elég eltorzult formában került a lengyel nézők elé.

A fentiekben elég részletesen ismertettük *Az ember tragédiája* krakkói rendezői példányának nyomán a tervezett húzásokat. Persze csak a legfontosabbakat, amelyek az összefüggés, az egész darab megértése szempontjából jönnek számításba. A szövegből jóval többet húztak.

Szólni kell a darab zenei kísérteréről is. Nem tudtuk még megállapítani pontosan, milyen zenével adták *Az ember tragédiáját*, csak a rendezői példányban levő jelzéseket idézhetjük. Az első színnél (prológus) van zenei jelzés, a 2. színben a 4. jelzés (németül van megadva: „Sphären Musik”, ami arra mutathat, hogy a Tragédiához való zenét is talán Bécsből kapta a színház). A 3. szín végén vannak zenei jelzések, ugyancsak a 4. színben is. Az athéni színben zenei jelzés nincs. A római színben Zene N 6 c jelzés található. Az első prágai zenéje N 6 q jelzésű. A Marseillaise háromszoros eljátszásról beszélünk már a 8., 9. és a 10. színben. A be nem mutatott londoni szín elején a rendezői példányban „Csendes zene” jelzés, a szín végén újabb zenei jelzések. A falanszter jelenethez írt jelzés: Zene 10 N; a 11. jelenet elmaradt, zenét nem terveztek hozzá. A *Tragédiában* még az N 11-es zenei jelzés látható. A zárószín végén pedig „Orgonaszó zenével” jelzés⁴³ olvasható.

Már az elég részletesen idézett szövegtörölések sejtetik velünk, hogy ennyi a darab rovasára, érthetőségének, logikai felépítettségének terhére végzett rövidítés csak árthatott a *Tragédia* krakkói bemutatójának. Ha ehhez hozzávesszük még azt, hogy — bizonyára a cenzúrahatalóságok kívánságára — még a fent ismertetett csonkításokkal sem kerülhetett a darab bemutatásra, hanem el kellett belőle hagyni a plakát és a sajtóbeszámoló tanúsága szerint a két leghaladóbb színt, az egyház bírálatát tartalmazó konstantinápolyi és a klasszikus kapitalizmust bíráló londoni színt, valamint az úrjelenetet, felborítva teljesen a madáchi dialektikát, az egyéni és a közösségi eszmékért váltakozva folyó harcot, kihagyva a társadalmi formák fejlődésének két fontos állomását, amelynek „intézményei már gátjává váltak az igaz emberi törekvéseknek.”⁴⁴ A konstantinápolyi szín teljes elhagyása ellentmond a római szín

⁴⁰ Tragiedya ... 88, 93, 97—98, 99—100.

⁴¹ Uo. 115.

⁴² Uo. 129—130.

⁴³ Uo. 5, 20, 26—27, 29, 38, 46, 63, 70—71, 78, 83, 101, 120, 125,

⁴⁴ HORVÁTH I. m. 20.

utolsó szavainak is, amely szerint az új világnak „virága a lovagerény lesz, Költészete az oltár oldalán A felmagasztalt női ideál.” (A római szín e záró szavai után megjelenik az első prágai színben Kepler, a tudós és Borbála, a „nöideál”.) A francia forradalmi szín végéhez ragasztott 2. prágai szín utolsó szavaiban Ádám azt mondja, hogy fejlődni látja (a francia forradalom) szent eszméit, „Tisztulva, mindig méltóságosan, Míg, lassan bár, betölti a világot”. Ez után a nyilatkozat után igen szerencsétlenül következett a krakkói előadásban a falanszter színben, az utópista szocialista tanok világképe, a jövő szocializmusának teljesen eltorzított víziója.

Mindenesetre le kell szögezni, hogy a rendező egy, legalább a színek szempontjából majdnem teljes — bár szövegében gyakran majdnem az érthetlenségig rövidített — *Tragédiát* akart adni, de a valóságban (a színlap és az egykorú sajtórecenziók tanúsága szerint) tovább rövidítették a darabot egész színek elhagyásával, amivel tovább csökkentették Madách drámai költeménye krakkói bemutatója sikerének esélyeit, sőt mondhatnók, ily módon elő is készítették hüvös fogadtatását sajtó és szakmai körökben egyaránt. Nem segített ezen a helyzeten az sem, hogy a krakkói Városi Színház a lehető legjobb színészi erők felvonultatásával mutatta be Madách remekművét.⁴⁵

A *Tragédia* első bemutatója nov. 14-én, az új darabok bemutatója hagyományainak megfelelően szombati napon volt. A bérletek a plakát tanúsága szerint érvénytelenek voltak. A hirdetés jobb alsó sarkában: Szabadjegyek nincsenek. Felemelt helyárok. A végleges szín-beosztás a színlap szerint a következő volt: I. A mennyekben. II. A paradicsomban. III. A paradicsom előtt. IV. Egyiptomban. V. Athénben. VI. Rómában. VII. Prágában. VIII. Párizsban. IX. Falanszter. X. Az egyenlítőnél. XI. A paradicsom előtt. Tehát nincs itt az a törekvés, mint volt a prágai bemutató esetében 1892-ben, hogy a kihagyott színek helyett a megmaradtak egy részét két részre osztották, hogy legalább látszatra meglegyen a *Tragédia* hagyományos 15 színe.⁴⁶ A plakát megemlíti azt is, hogy a dekorációkat Burkhart és Frank festették, a kosztümöket pedig Blaschka és Társa cég készítette. A bemutató kezdete 7 óra, vége 11 óra.⁴⁷

Nem adnánk teljes képet Madách drámai költeménye színpadi bemutatójának fogadtatásáról, ha a sajtóvisszhangok ismertetése előtt nem adnánk vázlatos képet a magyar—lengyel kapcsolatok fejlődéséről a XIX. és a XX. század fordulóján, mert e nélkül a recenziók egyes kitételei ma számunkra érthetetlenek maradnának.

Mindenekelőtt figyelembe kell vennünk azt a tényt, hogy e kapcsolatok légköre a fent említett években nem a legkedvezőbb. Így pl. emlékeznünk kell arra, hogy a századfordulón már számtalannal irodalom foglalkozik a magyarországi lengyel kisebbség kérdésével.⁴⁸ A szepesi és az árvai lengyel lakosság ügye bizonyára a feltámadása előtt levő Lengyelországhoz való viszony szempontjából vetődött fel. Ugyanakkor a lengyel közvéleményben bizonyos magyarsággellenes hangulatot váltott ki az ekkor már több évtizede tartó vita a Morskie Oko nevű tengerszem hovatarozásával kapcsolatban.⁴⁹ Szerepet játszott a kedvezőtlen politikai hangulatnak a kialakításában a magyar uralkodó osztályoknak a szláv nemzetiségeket elnyomó politikája, amellyel a lengyel sajtó a századfordulón egyre többet foglalkozott.⁵⁰ Ebben a légkörben éri kellemetlenség Jan Baudouin de Courtenay ismert lengyel nyelvész és szlavistát, akit egy szlovák nemzeti ünnepélyen való részvétele miatt a magyar szolgabíró Bécsben feljelentett, mint „pánszlávistát”, aminek eredményeként a professzor elveszítette krakkói katedráját.⁵¹ E viszonyok már a szépirodalomban is visszatükröződtek. Artur Gruszecki *W tyśsiac lat*⁵² c. regénye a magyar millenniumi ünnepségekhez kapcsolódva elitéli a magyar uralkodó osztályoknak a szlovákokat elnyomó politikáját. E könyv a *Tragédia* bemutatását megelőző évben látott napvilágot Krakkóban...

Összefoglalva ezt a kis politikai-történelmi áttekintést, megállapíthatjuk, hogy a *Tragédia* krakkói bemutatója nem valami kedvező politikai légkörben jött létre. Nem javíthatnak ezen a helyzeten az irodalmi kapcsolatok sem, amelyek eddigi kutatásainak eredményei alap-

⁴⁵ „Czas” 1903. nov. 13, 260. sz. (esti kiadás) 2.

⁴⁶ NÉMETH i. m. 72.

⁴⁷ Afiszé. Rok 1903—04. Az 1903. aug. 22-től 1904. aug. 14-ig tartó kötetben a 69—75. lapokon a *Tragédia* 6 bemutatójának 6 plakátja. A Lengyel Tud. Akadémia Művészeti Intézete Színháztud. Osztályának (Zakład Teatru PIS PAN) gyűjteményeiben.

⁴⁸ Vö. EDMUND KOŁODZIEJCZYK: Ludność polska na Górnym Węgrzech. Kraków 1910. 11—12. Így pl. a *Tragédia* krakkói bemutatásának évében is jelenik meg MAKSYMILIAN GUMPIOWICZ Polacy na Węgrzech c. hosszabb tanulmánya Lwów 1903. Klny a „Lud” c. néprajztudományi folyóirattól.

⁴⁹ FRYDERYK ZOLL: Spór Galicji i Węgier o Morskie Oko. Kraków 1884. WALERY ELIASZ RADZIKOWSKI, Spór o granice w Tatrach. Kraków 1901.

⁵⁰ Az erre vonatkozó cikkeket lásd E. KOŁODZIEJCZYK: Bibliografia słowiańszawstwa polskiego. Kraków 1911. 76—77. (szlovák ügyek), 87. l. (szlovének, 97—98. horvátok)

⁵¹ „Przegląd Tygodniowy” 1899. ápr. 24. 18. sz. 207—209.

⁵² A. Gruszecki regényéről a közeljövőben jelenik meg szerzőnek tanulmánya.

ján nem Galíciában, ahol az akkor közös államterület alapján logikus lett volna, hanem elsősorban a Királysági Lengyelország területén fejlődtek elsősorban.⁵³

A krakkói színház a század utolsó évtizedeiben fellendülőben van. A *Tragédia* bemutatóját megelőző években Shakespeare és Schiller drámái mellett elsősorban a lengyel romantikának nagy alkotásai kerültek bemutatásra.

A lengyel romantikának és újromantikának szinte valamennyi darabja a nemzeti múlt, illetve a jelen problémáit boncolgatja. Néha régi történelmi korok alakjai is megjelennek mai tárgyú darabban szimbólumként, mint az Wyspiański *Weselejében* történt, de a lengyel történelem talaján maradvá. A nagy repertoár reneszánszának kora ez a lengyel színpad történetében...

Mindezek előrebocsátása után lássuk a *Tragédia* bemutatójának részleteit. Összesen hatszor mutatták be Madách művét a krakkói Városi Színházban. Nov. 14., 15., 16., 17., 18 és 19-én. Nov. 18-án még olyan nagy volt a közönség érdeklődése, hogy a színház igazgatósága a dekorációk tulajdonosaival távirati szerződést kötött az utolsó esti bemutatóra (nov. 19.), hogy „az ifjúság és a közönség széles rétegei számára rendezzék meg e „festői látványosság” utolsó bemutatóját, most már nem emelt, de a szokásos helyárák mellett.”⁵⁴

Ha figyelembe vesszük azt, hogy az az évi bemutatók közül Kotarbiński igazgató visszaemlékezései szerint csak *A velencei kalmár* ment tízszer, Oscar Wilde *A jelentéktelen nő* c. darabja háromszor, a *Tragédia* után közvetlenül bemutatott Marcel Prévost *Les Demies Vièges* c. darabja összesen ötször, Shakespeare *Macbethje* kétszer, *Viharja* négyszer, Gorkij *Az éjjeli menedékhelye* és Gogol *Revizora* mindössze egyszer-egyszer kerültek bemutatásra,⁵⁵ akkor nem tagadhatjuk, hogy *Az ember trógiájának* volt egy bizonyos „közönségutó.”

A napisajtó és a szakfolyóiratok azonban a fentebbiekben ismertetett okokról kifolyólag általában elég hűvösen fogadták a *Tragédiát*, és még szerencsés eset, ha bizonyos tárgyi ismeretek birtokában legalább igyekeztek megmagyarázni azt, hogy ebben a formában a *Tragédia* megérdemelt sikert nem arathatott.

A konzervatív *Czas* c. napilap K. R. jelű kritikusa (Konrad Rakowski) a bemutató másnapján a lap reggeli számának első oldalán erősen bírálja Madách művét. Madách Imre drámái költeményében az emberiség történetét és az ebben levő fatalizmus és tragikum elemeit akarta bemutatni. Véleménye szerint a szerző alkotói ereje nem volt elég „a kozmikus költemény” megírására, így egy színpadi dolgozat jött létre, amelyben különböző történelmi momentumok és filozófiai ötletek mechanikus alkalmazása útján eredménytelenül igyekezett a ma már erősen elavult műben kiemelni a nagy és emelkedett eszméket. Majd elmondja, hogy a műben különféle és szélsőséges hatásokat lehet észrevenni, a *Faust* II. részének koncepciójától kezdve egészen Schopenhauer pesszimista aforizmáig. Szerinte a színpadon Madách korában s ma már részben határozottan elavult patetikus-képszerű stílus uralkodott. Éppen ezért (a *Tragédiának*) a maga korában jelentékeny sikere volt, de nemsokára utána a feledés pora lepte be. Az esztelen rövidítések alapján bemutatott darabról Rakowski azt állítja, hogy nem lenne szabad magyar *Faustnak* nevezni. Még azokat a jellemzéseket és értékeléseket is kétségbe vonja, amelyek Madáchról a korabeli irodalomtörténeti kézikönyvekben jelentek meg. Elhibázott műnek tartja, amely díszlet és kosztümapparátusa ellenére is színpadilag haszontalan. A bemutatót a krakkói színpadon nem tartja szerencsés ötletnek. Ami elmúlt az irodalomban... nem térhet vissza az életbe. A gazdag díszleteket kétes ízlésűeknek nevezi a lengyel kritikus. Hozzáteszi még azt is, hogy a *Tragédia* olyan darab, amelyhez jól összezokott és jól összehagykorolt statiszták egész hada szükséges, hogy a benne levő problematikus hatásokat el lehessen érní. A bécsi impresszárió, aki a darab bemutatóját javasolta, teszi felelőssé a krakkói premierért, és csak sajnálja Wysocka asszony és Sosnowski erőfeszítéseit, akiknek tehetségét más irányban bizonyára célszerűbben lehetett volna felhasználni.⁵⁶

Lényegében hasonlóan, de jóval több tárgyi ismerettel ír a bemutatóról a Lengyel Szociáldemokrata Pártnak a krakkói orgánuma. Az előzőekben ismertetett politikai léggör hatása alatt m. jelű cikkírója a magyar irodalomról elég lekicsinylően ír, szerinte csak a XIX. században kezdődött. Ismeri Katona, Vörösmarty és Petőfi nevét. A *Tragédiáról* azt mondják, hogy ez a „magyar” *Faust*, illetve Manfréd. Ezzel kapcsolatban megjegyzi azt, hogy a magyar szó itten nem értékjelző „... mert egyenlő a zéróval”. Politikai elfogultságra mutat Ignacy Matuszewski a már említett cikkének egyik kitétele, amely szerint a *Tragédiát* „a magyar sovíniszták túlértékelik.”⁵⁷ E tárgyilagos bevezetés után a *Napród* cikkírója elmondja, Madách

⁵³ A Bilewin, Miłosz Stengel — zapomniány reformator teatru prowincjonalnego. „Pamiętnik Teatralny” 1957. 293.

⁵⁴ „Czas” 1903. nov. 8. 264. sz. 2.

⁵⁵ J. KOTARBIŃSKI: W służbie sztuki i poezji. Warszawa 1929. 215, 220.

⁵⁶ „Czas” 1903. nov. 15. Reggeli kiadás 262. sz. 1. Ennek a beszámolóknak nyomán írja a *Tragédia* bemutatójáról szóló részt Kotarbiński visszaemlékezéseiben. L. i. m. 216—217.

⁵⁷ L. 15. sz. jegyzet 493.

célja az volt, hogy az egész emberiség története alapján bemutassa azt, hogy az életet lehetetlen tökéletes formába önteni, s hogy a titáni indulatok üresek. Általános emberi époszra nem tellett Madách erejéből. Egy sereg összeragasztott kép sorozatát (Ó ügyetlen húzások. Cs. I.) látjuk . . . E képek elég banálisak és helyenként didaktikai jellegű lakkozás jellemző rájuk. A darab tartalmi ismertetésében a cikkíró joggal fennakad azon, hogy a párizsi színnel végződik a történelem, és a két utolsó szín a jövő horoszkópja. A történelmi talaj elvesztése után a szerző az eddiginél is nagyobb szegénységet és helyenként naivságot árul el . . . „Ha már rövidítéseket kellett végrehajtani, akkor a színházi szöveget kellett volna adni. A csak »quo vadisi« kereszténység (római szín — Cs. I.) bemutatásánál megmaradni, és eltakarni az érem másik oldalát, nemcsak a szerzőnek az emberi tökéletesedést pesszimizmussal és hitetlenséggel kísérő alapeszméinek hirtelen megszakítását és kisiklását jelenti, de lehetetlenné teszi azt is, hogy a néző a szerző vezéreszméit gyorsan megragadhassa”. — A *Naprzód* kritikusa jól tájékozódik a sikertelenség okaiban: „Egész színek kihagyásán kívül sok helyen részleges amputációt kellett végrehajtani a túlhosszú művön, ami azt eredményezte, hogy a szöveget formálisan hatásos dekorációk közé szorították . . . Mindez a cselekmény színhelyének állandó változása mellett azt eredményezte, hogy az egész darab valami »Világkörüli utazás« jellegét vette fel, és hogy a lendületes stílust nélkülöző »magyar Faust« egy »utazó ügynöki« Fausttá változott.”

Az m. jelzésű cikkíró kifogásolja azt is, hogy a díszletekben való gyönyörködés elfecsérelt időt jelent a szöveg hallgatása és megértése szempontjából. Ilyen körülmények között kétszeresen fontos, hogy a színészek jó dikcióval rendelkezzenek, mert máskülönben a néző közömbössé válik a szöveggel szemben, különösen akkor, ha a darab cselekménye nem ad alkalmat a színészek mutatós játékára. Mert *Az ember tragédiájában* még Lucifer szerepe is csak eléggé meddő és üres tárgyi megjegyzésekre ad alkalmat.⁵⁸

A már a *Naprzód* kritikusa által felvetett gondolatot, vagyis azt, hogy a krakkói közönség egy majdnem az érthetelenség határáig megcsönkített *Tragédiát* kapott, fejleszti tovább beszámolójában dr. Feliks Koneczny, a krakkói egyetemi könyvtárnak ezekben az években tudós munkatársa, történész és szlavista, az 1920-as években a wilnoi Báthory István Egyetem professzora. A még krakkói konzervatív politikusok, az ún. stańczykisták által alapított *Przeгляд Polski* c. havi folyóiratban írt bírálata bevezetőjében összehasonlítást ad: „Valamennyi dialogizált nagy éposz közül a legtöbb drámai elem a *Faustban* és az *Irydionban* van, azután Mickiewicz *Dziady*-jában, jóval kevesebb van már belőle a *Manfréd*ben, még kevesebb Krasinski *Nieboska Komedijá*-ban és a legkevesebb a drámai elem Madách *Az ember tragédiájában*. Zrinyitől Petőfiig és Kossuthig a nagy magyarok rendszere . . . szláv eredetűek. (. . .) Madách állítólag valóban magyar volt”. Madách életrajzának ismertetése után Koneczny könyvtárosi és tudósi alaposággal felsorolja a *Tragédia* német, lengyel és cseh fordításait (nem említve Pražmowska fordítását). „Madách az emberi erőfeszítések folytonosságát énekl meg, amelyek mindig új reményektől fűtve örökké újjászületnek és amelyek a civilizáció egész történetét foglalják magukba 15 képben. A metafizikai drámák közül az emeli ki, hogy tárgya nem az egvének a viszonya a társadalomhoz, hanem maga a társadalom szervezete”. A drámai költemény részletes ismertetése után (a falanszterről írja a legtöbbet!) az egész mű ismerete alapján egész más véleménye van, mint napilapokban író elődjeinek: „Nem mindennapi mű ez, egy mélyen gondolkodó ember és egy jelentős költő alkotása. A szerkezete általában világos, minden szín önmagában is jó, a részletei jól vannak feldolgozva”. Hivatkozik ezután a német irodalomkritikának Goethével, Byronnal, Shakespeare-rel való összehasonlításaira: „Minden metafizikai drámában van valami a *Faustból* és a *Manfréd*ből, mert a költészetnek ez a műfaja tőlük ered. Összehasonlítva az Úr trónja előtti jelenetet a *Faustban* és a *Tragédiában*, illetve Mefisztónak a diákkal való beszélgetését Kepler hasonló beszélgetésével, lehetetlen utánzásról beszélni. Ádám kilenc alakban szerepel, de sohasem byroni. S vajon Schopenhauer a magáévá tenné-e a színben mondottakat? Filozófiáját itt és ott Lucifer szavaiban fedezik fel, de a szerző nem az ő oldalán áll. A német kritikának tehát adóssága van Madáchcal szemben, akivel felületesen bánt el. E műben van művészi ötlet és tökéletesen eredeti felépítés. Olvasása hatalmas élményt vált ki (ami nem gyengül akkor sem, ha hosszú évek után vesszük a kézbe), mindenütt művészi köntösbe van öltöztetve, hogy is lehetne megtagadni tőle a magasabb költői értéket? Kár, hogy oly kevésbé ismert, mert teljes mértékben rászolgál arra, hogy minden művelt ember kötelező olvasmánya legyen.”

A szerző művét drámai költeménynek nevezte, és „természetesen a színpadra nem gondolt . . .” (példák a szövegből!) „Az olvasónak a mű olvasása közben egyre több szép kép vonul el szeme előtt, a szerző képzeletét nem korlátozta a színház . . . A színházi műszaki szakemberek számára a színek nagy kísértést kellett volna, hogy jelentsenek. Micsoda látvá-

⁵⁸ „Naprzód” 1903. nov. 16. 315. sz. 1.

nyosságot lehetett volna a darabból csinálni!" A bécsi bemutató „beszámolóí lelkesek” voltak. A bécsi bemutató ismertetése után újra visszatér a krakkói bemutatóra: „A mű tizenöt színéből teljesen elhagyatik három (Konstantinápoly, London és az úrjelenet), másik kettőt összevontak. A díszletek közül egyik-másik hatásos, de általában az olcsó hatás színvonalán levők... A kosztümök olyanok voltak, hogy valamirevalót csak a paradicsomi színben látunk... A színházi gépezet és technika nem játszott semmiféle szerepet... Egyszerűen semmilyen... Zseniális módon oldotta meg a problémákat, ahányszor valami technikai ügyességre volt szükség, akkor az... a kulisszák mögött történt. Nemcsak, hogy azt nem lehetett látni, hogy Ádám hogyan fedezte fel a meleget és a mágneses erőt, s nemcsak a föld szelleme őrizte meg inkognitóját, de nem kapott a néző egy sereg olyan részletet, amelyek nemcsak hogy lehetségesek lettek volna, hanem egyszerűen egészen könnyen megvalósíthatók. A bemutató kimondhatatlanul hanyag volt. Mennyire jobban mutat be igazgatóságunk darabokat a saját erőire támaszkodva! És díszleteink, kosztümjeink is összehasonlíthatatlanul szebbek!” Nem volt meglepédeve Koneczny a színészek játékával sem. Figyelembe véve a színek számát „legalább is negyedévet kellett volna a *Tragédia* tanulmányozására és megtanulására szánni, erre nálunk mindössze egy hét állott rendelkezésre”.

Mindezeknek köszönhető az, hogy Madách művét Krakkóban a „karácsonyi bábszínháték” műfajába sorolták, amely ez alkalomból egy bizonyos bölcséleti-történetfilozófiai alapon (háttérben) játszódott le. „De aki dolgozószobája csendjében olvassa el magának (Madách művét), megtudja, hogy micsoda sérelem érte a *Tragédiát*, és elképzei a színpadon lehetőleg a legpompásabb köntösben — és nem ilyen vacakban”⁵⁹ (mint Krakkóban volt — Cs. 1.).

A fenti három kritikából kiderül, hogy a *Tragédiát* Koneczny — a *Przeгляд Polska* állandó színházi kritikusa — értette meg a legjobban, a legtárgyilagosabb volt a bemutatóval szemben, és legbehatóbban magyarázta meg, miért nem érheteti el sikert a *Tragédia* a krakkói Városi Színházban 1903-ban.

Szándékosan hagyjuk a végére Jerzy Żułowski költőnek és drámaírónak, a Krakkóban megjelenő *Krytyka* c. társadalmi, tudományos és művészeti havi folyóiratban írt bírálatát. E rövid kis cikk hangjában is, következményeiben is erősen eltér elődjétől.

Úgy érezzük, előbb be kell Żułowskit mutatni a szerény tanulmány olvasójának. 1874-ben született, 1899-ben bölcsészdoktori oklevelet szerzett Bernben *Das Problem der Kausalität bei Spinoza* c. értekezésével. Kezdetben a Młoda Polska (Fiatal Lengyelország) költőihez csatlakozott, szonettek, stanzákat és terzinákat írt. Működése első korszakában a jó, a szép és igaz eszméit éneklé meg. Később Spinoza, Descartes, Nietzsche és az óind misztika tanulmányozásának hatására túlsúlyra kerülnek alkotásaiban az elmélkedő, pesszimizmussal terhelt, a lét titkainak keresésével és panteizmussal átítatott elemek. Már 1898-ban Luciferéről szonett-sorozatát ír, amelyben Lucifer személyében Isten visszfényét, a büszkeség, a szabadság és tudás megtestesülését látja. *Dies irae* c. ciklusában az utolsó ítélet képét festi, *Psyche megszületésében* (1897) megénekli azt, hogy hogyan jött létre az együttérzés zsengeiből, kezdeti megnyilvánulásaiból az emberi lélekben a gondolat és a szépség. Írt ezenkívül fantasztikus holdregényt is, amely *Ezüstös mezőkön*⁶⁰ címmel magyarul is megjelent. Csak magában a krakkói *Krytyka* c. folyóiratában a *Tragédia* bemutatóját megelőző években a következő Madách művével rokon, ill. párhuzamos elemeket tartalmazó költeményei jelentek meg: *Faust és Mefisztófelesz* c. verses dialógus,⁶¹ a *Kacerz (Az eretnek)* c. poema⁶² és a *Szary Bóg (Az öreg Isten)* c. poema.⁶³

Madách művét ismerhette már jóval a bemutató előtt.

Íme, ez a Madáchcsal ennyi rokonvonást felmutató költő, prózaíró és akkor debütáló színpadi⁶⁴ szerző ezeket írta a *Tragédia* krakkói bemutatójáról: „Madách I. *Tragedia Czlowiekaról* sokat lehetne írni, ha nem az, hogy... nem érdemes. Valamikor Jókai Mór e mű német fordítása előszavában ezt írta: Mi magyarok büszkék vagyunk Madáchunkra. Ma ez már egy kissé iróniaként hat. Az ember *tragédiája* goethei és byroni foltokból összetoldozott állfilozófiai költemény, amelyet azután belső szükségyszerűség nélkül egymásutáni tizenegynéhány képre (színre) vágtag szét, amelyekben nincsen gradáció. E képekben sok elcsépelet dolgot mondanak, de bennük viszont semmi sem történik. Unalmas, elavult és gyenge dolog. *Tragedia*, amely egyáltalán nem *tragédia*. Az emberek elmentek a színházba, mert tetszettek a Bécsből hozott dekorációk és kosztümök”⁶⁵.

⁵⁹ „Przeгляд Polska” 1903. 6. füzet dec. hó 150. köt. 450. sz. 565—572.

⁶⁰ Na srebrnym globie. Ford. TONELLI SÁNDOR. Szeged 1922. Vö. KOVÁCS ENDRE: A lengyel irodalom története. Bp. 1960. 490.

⁶¹ „Krytyka” 1900. XI. füzet 718—721.

⁶² Uo. 1900. V. füzet 393—396.

⁶³ Uo. 398—400.

⁶⁴ A bennünket érdeklő időpont előtt írt Dyktator (Lwów 1903) c. drámája az 1863. évi lengyel felkelés vezérével foglalkozik.

⁶⁵ „Krytyka” 1903. decemberi szám. 406.

Ilyen röviden és velősen senki sem bánt el a *Tragédia* bemutatójával a „hivatottak” közül, és fájdalmas, hogy éppen olyan író, akinek működésében számos Madáchsal rokon vonás van, írt így. Még csak azt sem mondhatjuk, hogy csak a bemutató alapján ismerte a *Tragédiát*. Hiszen idézi a Jókai bevezette német kiadást is . . .

Ezek után csak az lepi meg a kutatót, hogy körülbelül három és fél hónappal később, pontosan 1904. február 27-én a krakkói és a lwówi színpadon egyszerre mutatták be Żulawski *Eros és Psyche* c. hét „fejezetből” álló (színpadra írt)-regényét. A mű villámgyorsan megjelent könyv alakban is. Nyomását már ugyanaz év május 10-én befejezték, és szeptemberben már könyvvárosi forgalomban is van.⁶⁶

E darab szerkezeti és részben tematikai rokonsága *Az ember tragédiájával* tagadhatatlan. A párhuzamokról⁶⁷ néhány mondatban számos egykorú bíráló is megemlékezett.

Amiben Żulawski eltér Madáchtól, az a darab koncepciója, alapeszméje és színszerűsége, modernsége, a filozófiai töltetnek a minimumra való redukálása. De lássuk csak magát a darabot.

Żulawskinál a keret nem bibliai, hanem az apulejusi *Átváltozások* vagy *Aranyszámár* egyik epizódja, az *Amor és Psyche* története. Tadeusz Sinko hívja fel figyelmünket, hogy e műnek első teljes lengyel fordítása 1901-ben, második pedig 1902-ben jelent meg. Żulawski munkássága ismertetésében elmondtuk már, hogy e témát már pár évvel előbb ismerte (*Psyche születése*, 1897). Ugyancsak Sinko állítja azt, hogy a témának „színpadi regénnyé” való feldolgozásához az ötletet Madách *Tragédiájának* krakkói bemutatója adta.⁶⁸ Żulawski — Madáchsal ellentétben — inkább a *nőnek a szerepét* akarta bemutatni az emberiség történetében, és e célból Psychének nevezte, aki az ideákhoz való platonai közeledés képviselője, akiben a lélek értelmes része állandó akadályokra talál az érzéki, a testhez kötött rész részéről. Psyche törekvéseinek célja nem az apulejusi Amor, hanem a platonai Eros. Az emberi természetnek értelmetlen, anyagias részét megszemélyesítő alakot Blaks-nak, azaz ostobának és lustának nevezi. Ez a Blaks akadályozza állandóan Psychét az Eroshoz való közeledésben. Blaks és Psyche között zajlik le az emberiség tragédiája.⁶⁹

Żulawski *Eros és Psyche* c. „dramatizált regénye” (már műfajban is modernebb alkotás, mint a „drámai költemény” hét fejezetből” áll. Az első „fejezetben”, *Árkádiában* Psyche — hatalmas görög király leánya — arról ábrándozik, hogy évszázadokkal ezelőtt az embernek a nap és szépség iránti hatalmas vágyakozásából született, és hogy valami isten elragadja őt valami csodás országba. A madáchi angyalok karát itt a szolgálónők együttesének éneke pótolja, a tudásvágy felvetődik itt is,^{69/a} de felvetődik a luciferi lázadás képe is, amikor Blaks azt mondja: „Ostoba vagyok, de csak azért, mert szolgállok” (14.) Amikor Eros leszáll Psychéhez, ez utóbbi mondja is (Madáchra emlékezve) . . . „elragadsz valami álmokba látott világokba” (30.) A tiltott gyümölcs itt Amor arcának látása (33), Eros előre jelzi, hogy hosszú utat kell Psychének megjárnia, míg végleg az övé lehet. Ígéri, hogy láthatatlanul, örökké mellette lesz. A lusta szolgál, Blaks érdemeket akar szerezni, meg akarja fogni Erost, akinek eltakart és a hajnali szürkületben amúgy is alig látható arcát mind a királylány, mind a szolgál megpillantják. A büntetés az örök élet és örök vándorlás . . . Psyche megátkozza Blaksot, aki tetteivel (ő választotta szét a szerelmeseket) nem szolgálja többé, hanem ellensége. Blaks dacosan odamondja: Ám, legyen! (40.) A vándorlás előtt Psyche csak reményt kér az istenektől. És most megjelenik Hermes (Cherub a lángoló karddall), és tudtukra adja az istenek ítéletét: örök vándorlás, felemelkedés és bukás lesz az útja (42–43.). Blaksnak is mennie kell, a büntetben osztozott, osztozik a száműzetésben is: „Ez a társad . . . Csak akkor szabadulsz tőle, ha megtisztulva, saját tetteddel a semmiségbe taszítod” (45.).

E prologusnak számító kezdő fejezet után az első „történelmi fejezet” *Az istenek alkonya* Alexandriában játszódik le. Blaks római prefektus szerepében jelenik meg, Psyche pedig egy vándorénekesnőben.

A harmadik fejezet címe: *A kereszt árnyékában*, színhelye délvidéki, középkori kolostor. Psyche itt fiatal szerzetesnő, Blaks apát pedig a kolostor teljhatalmú felettese.

A fordulópontra c. IV. „fejezet” Olaszországban játszódik a XVI. század elején. Psyche olasz uralkodó hercegasszony, az irodalom, tudomány, művészet lelkes pártfogója. Zsoldos hadseregének német vezére Blaks, tipikus kondottieri.

⁶⁶ Eros i Psyche. Napisal Jerzy Żulawski. Lwów H. Altenberg. 1904. és „Książka”. IV. évfolyam. Warszawa 1905. 345.

⁶⁷ KONRAD RAKOWSKI a „Czas” 1904. márc. 1-i; As-dür jelű recenzió az „Ilustracja Polska” 1904. március 4-i számában, dr. F. KONECZNY a „Przegląd Polski” 1904. márciusi számában, valamint KOTARBIŃSKI i. m. 199.

⁶⁸ TADEUZ SINKO: Hellada i Roma w Polsce. Lwów 1933. 328–331.

⁶⁹ Uo. 331.

^{69/a} Eros i Psyche . . . 9. A továbbiakban az egyszerűség kedvéért a 68. alatt jelzett kiadás megfelelő lapszámait idézem.

Az ötödik felvonás, melyben Psyche kávéházi kiszolgálónő, Blaks pedig a demagóg hentes, a forradalmi Párizsban, 1792. szept. 2-ának hajnalán játszódik.

A hatodik, a mű utolsó „történelmi” fejezete (*A mai nap*) ma (azaz 1904-ben) játszódik le valamelyik európai fővárosban. Ebben a fejezetben „von” Blaks bankár és udvari tanácsos, Psyche pedig a szeretője.

A *felszabadulás* c. VII. „fejezet” felel meg a madáchi történelem utáni színeknek. Néhány motívuma teljesen azonos a falanszterével. E fejezet cselekménye a jövőben játszódik le, bárhol. Ez a szín a jövőben kiveszűfélben levő emberiség életének víziója. Blaks itt már a világ urává lépett elő. Korlátlan hatalmú zsarnok. Az uralkodása alatt levő világ lassan elpusztul, mert a nap egyre kevesebb életet adó sugarat nyújt. Az analom és a félelem vesz erőt az embereken. A világ megváltásának, a menekvésnek egyetlen lehetősége a mély börtönüregbe zárt Psyche. Ő adhat csak a világnak meleget és fényt, benne van az a csodálatos erő, amelyből az emberiség számára új élet fakadhat. Ő akarja megismerni az a „két külföldi bölcs ember”, akiket a „helyi bölcs ember” fogad. A tudósok vitája itt arról szól, hogy Psyche vajon valóban képes-e megmenteni a világot (248–249.). A „helyi bölcs ember” szavai a világ állapotáról, a múlttól, a tiltott olvasmányokról (250–251.) ismét csak Madách tudására emlékeztetnek. Psychéről megtudjuk a „helyi bölcs embertől”, hogy „századokon át vándorolt, hogy a mindenható király országába nyugtalanságot hozzon (253.). Blaks király végül is elhatározta, hogy személyesen kéri meg Psychét, mentse meg a világot. Jelen vannak tudósai is. Psyche először megtagadja, majd elhatározza, hogy az ezer év óta álló feladatot megoldja, megöli a királyt, és ezzel nemcsak magát szabadítja fel az évszázadokon át más és más formában fellépő örök ellenségtől... Amikor elhatározását tette váltja, akkor a börtönfalak szétnyílnak, és Psyche újra Arkádiában van, ahonnan elindul. Megjelenik Eros, és Psyche szolgálói (az angyalok kórusa) Psyche felszabadulásáról énekelnek. Eros a felszabadulásról beszélve megmondja, hogy másik neve Thanatos (a görög mitológiában a halál istene — Cs. I.). Figyelmezteti tehát Psychét, hogy évszázadokon át vándorló „halhatatlanságának” vége.

A darabot Lwówban — minden idők legnagyobb lengyel színésze — Ludwik Solski rendezte, Krakóban a *Tragédia* rendezője Adolf Walewski. Nem tartozik feladatunkhoz Żuławski darabjának fogadtatása az egykorú kritika részéről, de idézem a napi és az irodalmi sajtóbeli azokat a részeket, amelyek világosan és egyértelműen Madáchra utalnak. A már említett Konrad Rakowski szerint „A kompozíció módját illetően az *Eros és Psyche* a nemrégiben színpadunkon bemutatott Madách *Az ember tragédiája* c. művére emlékeztet. A hasonlóság lehet teljesen véletlen, hiszen semmi sem mutat Żuławski színpadi regényének a magyar költő művétől való valóságos, belső függőségére. Mindenesetre a két mű közös vonása, hogy mesterséges irodalmi kombinációnak gyümölcsei, a különbség pedig az, hogy Madáchnál Adámnak és Évának a századokon és nemzedékeken keresztül való vándorlása bölcséleti és reflexív megalapozású, míg Żuławski Psyche és Blaks vándorlását inkább művészi, „hangulatos” módon igyekszik ábrázolni, és elsősorban a képzelethez akar szólni.⁷⁰ A lwówi bemutató As-dur jelű kritikusa (nem sikerült feloldanunk a rövidítést) szerint: „Az összehasonlítás Madách *Az ember tragédiájával* önként adódik.”⁷¹ Feliks Koneczny már rosszabb: „A körülmények úgy alakultak, hogy Madách *Az ember tragédiájának* bemutatója után egész rövidesen... megjelent egy hazai mű, amely nem egy helyen a magyar költőre emlékeztet, talán azért, hogy a két legfontosabb művész közül egyiket se érje sérelem, a kulisszák mögötti igazság kedvéért Wysocka asszony Éva volt, Mrozowska asszonyt pedig a sors Psyche szerepével ajándékozta meg...” (...), „Micsoda kár, hogy nincs harmadik jelölt! Kár az is, hogy a szerzővel megtörtént e véletlenek összejátéka...” Żuławski műve „dialogizált eposz, amely figyelembe vette a színpad materiális követelményeit, mert kifejezetten a színpad számára írták, míg Madách nem gondolt színpadra”. Az *Eros és Psychét* Koneczny szerint „legalább tízszer jobban mutatták be, mint Madách remekművét”.⁷² Żuławski darabjának kiemelkedő sikere volt, sokszor fölújították, s számos könyvkiadást is megért.

Mindaz, amit Żuławski darabjáról elmondtunk, ugyan nem *Az ember tragédiájának* lengyelországi diadalútja, hanem egy vele sok szempontból rokon színpadi alkotásé, amely kompozíciós formáját, számos indítékát tagadhatatlanul Madáchnak köszönhette. Színszerűsége, problémáinak leegyszerűsítése, szép költői nyelve, számos problémájának nem az ábrázolt korok történelmi hiteltelenségével, hanem az író korának gondolataival való motivációja, könnyűvé, élvezetessé tették Żuławski művét a közönség elég széles rétege számára. A madáchi kompozíció, de Madáchnak számos gondolata, eszméje is ebben a könnyed, de kétségkívül jó irodalmi színvonalon lévő Żuławski műben közvetve aratott diadalt a lengyel színpadokon.

⁷⁰ „Czas” 1904. márc. 1. 49. sz. 1.

⁷¹ „Ilustracja Polska” 1904. márc. 4. 9. sz. 139.

⁷² „Przegląd Polski” 1904. március. 151 köt. 453. sz. 592–596.

Szólni kell még, persze jelentőségéhez képest egészen röviden, arról az *Ádám és Éva* c. kétfelvonásos, a műkedvelők számára írt darabról, amely közvetlenül a *Tragédia* krakkói bemutatója után jelent meg a lengyel Színpadkedvelők Könyvtárában, szerző vagy átdolgozó neve nélkül.⁷³

I. felvonás: Az újkori Ádám és Éva szegényes kunyhóban, nagy nyomorban él. Mindketten sűrűn hivatkoznak bibliai őstípusokra, és fogadkoznak, hogy helyükben ellent tudtak volna állni minden kísértésnek. Beszélgetésüket hallotta a gróf (Lucifer), aki felajánlja, hogy nála „úri” életük lesz, ha három napig ellent tudnak állni a kíváncsiság kísértésének. Ádám kéri Évát, csípje meg, hátha csak álom volt az egész. — A darab II. és egyúttal utolsó felvonásában a gróf nagy luxussal berendezett szalonjában látjuk viszont az első emberpár késői névrokonait. Hőseink mindenben bővelkednek, csak egy váza fedelét nem nyíthatják fel: az titok kell, hogy maradjon számukra. Éva egyre kíváncsibb lesz, mire Ádám ezt feleli: ... „Lucifer, hagyja abba a kísértést!” (11.) Hivatkozik a kígyóra, a kísértőre. Erre Éva ott akarja hagyni Ádámot: „Ismerni sem akarlak, Sátán!” Végül is, minthogy Éva már-már haldokol a kíváncsiságtól, Ádám felnyitja a váza fedelét, kirepül belőle az odazárt madárka. A gróf eredeti ígéretéhez híven, felmondja Adáméknak a luxusvendégeskedést, a jólétet, de reményt hagy a jövőre: „Ha valamire szükségetek lesz, jöjjetek hozzám, én nem tagadom meg kérésetek teljesítését.” Az újkori Ádám és Éva visszatér a kunyhóba, a nyomorba.

A hallatlanul gyenge színvonalú darabocskát nem mernék Madách-utánzatnak nevezni, csak megjelenésének a bemutatóval majdnem azonos időpontja, néhány indítékának hasonlósága alapján szimptomáként jelezzük.

Tanulmányunk nem óhajtotta kimeríteni a *Tragédia* lengyelországi fogadtatásának és hatásának kérdését. Ez alkalommal csak a krakkói bemutatóval kapcsolatban levő eddigi kutatásaink fontosabb eredményeit közöltük. Jelezzük, hogy a Madách-problémával kapcsolatosan egy nagyméretű szépirodalmi és recenzios anyag áttekintése van még hátra. Alapos gyanunk szerint a *Tragédia*-verte hullámok jóval szélesebbek és messzebbhatók Lengyelországban, mint azt ebben a pillanatban konkrétan bizonyítani tudjuk. A *Tragédia* jelentőségéről tanúskodik, hogy számos irodalomban kiváltott egy-egy érdekesebb irodalmi alkotást.⁷⁴

Szilágyi Ferenc

AZ EPIKUS ARANY INDULÁSA ÉS CSOKONAI

(A *dévaványai juhbehajtás* és a *Csokonai-hagyomány*)

Arról a példaként ható ösztönzésről, amelyet Csokonai költészete jelentett az írói tehetségét bontogató diák Arany számára, ő maga vall: részben a *Bolond Istókban*, részben Gyulaihoz írt önéletrajzi levelében. Erről a termékeny ösztönző hatásról azonban mindmáig kevés kézzelfoghatót tudtunk.

Az Aranynak tulajdonított *A dévaványai juhbehajtás* című vers szövegének előkerülése alkalmat ad nemcsak a kérdéses vers szerzőségének tisztázására, hanem Csokonai és az induló Arany stílárius kapcsolatának megvizsgálására, feltárására is.

Több évtizedes lappangás után 1954-ben került nyilvánosságra Pap Károly közlésében *A dévaványai juhbehajtás* című szatirikus költemény (ItK 1954. 78–83). A hosszabb elbeszélő vers szerzőjeként Ercesey Sándor és Szeremley Barna közlései nyomán Arany János neve került szóba.¹ Az irodalomtörténészek közül Kéky Lajos és Voinovich Géza foglalkozott Arany szerzőségének kérdésével — mindketten fenntartásokkal, Voinovich határozott kételyekkel.² A kéziratnak Voinovichnál őrzött másolata a II. világháború alatt elégett; a kritikai kiadás „Zsenigék. Töredékek. Röglönzések” c. kötetének Függelékében (VI. k. 199–200) csak rövid tartalmi ismertetését adta a versnek, emlékezetből, megtámogatva azonban Arany szerzőségének hitelet Horváth János akadémikus atyjának, Horváth Józsefnek tanúságával, aki 1835-től 40-ig Nagyszalontán tanult. Pap Károly fent említett közlése alapján a vers „Állítólag Arany

⁷³ Adam i Ewe, komedycja w dwóch aktach. Biblioteka Miłośników Sceny. Warszawa nakład Jana Fiszera. Nr. 25. (1903). Könyvvarúsi forgalomba 1904. elején került. Vö. „Przewodnik Bibliograficzny” 1904. I. sz. (1904. jan. 5.) 2.

⁷⁴ NÉMETH I. m. 70, RÁKOS I. m. 333., WALDAFFEL, I. m. 34–35.

¹ Ercesey 1883-ban tett róla említést (Arany János életéből. 22.), Szeremley Barna kisújszállási tanár pedig 1905-ben és 1909-ben ismertette a birtokába jutott kéziratot. (Kisújszállási Nagykunmagyarok Kalendáriuma és Protestáns Képes Naptár.)

² I. KÉKY: Arany János pályakezdése. Beöthy-Emlékkönyv. 1908. Tanulmányok Arany János epikájáról. Olcsó Kvtár 1843–47. sz., továbbá VOINOVICH: Arany János életrajza. I. k. 37.

verse" megjegyzéssel belekerült a költő összes verseinek újabb kiadásába is (Arany János *Összes költeményei*. I—III. k. Szépirodalmi Könyvkiadó 1955.).

A vers megjelenése óta a kérdésnek egész kis irodalma támadt.

Először Dénes Szilárd szólott hozzá a közleményhez (ItK 1956. 178—86), s Arany János ifjúkori munkáját üdvözölte benne. Dolgozatában — a stílári és nyelvi ismérveknek is kellő fontosságot tulajdonítva — Voinovichnak arra a két régebbi kételyére igyekezett megfelelni, hogy: „Valóban az-e a helyzet, hogy Arany János egész költői pályáján sehol egyetlen szóval sem céloz olyan ifjúkori költeményére, melynek a Ványai Juhbehajtásból ismert történet volna a tárgya? Való-e, hogy ebből a krónikából Arany János későbbi munkáiban sem ötlik fel egy vonás sem?”. Különösen a második kérdéssel foglalkozik bővebben. Már Voinovich említette a kritikai kiadásban a versről, hogy „volt benne valami, ami *Az elveszett alkotmány* kortesnépének rajzához hasonlított”; Dénes most *Az elveszett alkotmány*ból vett meggyőző szövegpárhuzamokkal bizonyítja a két verses mű stílusrokonságát. Fölfedezi a kisújszállási versben Arany költői alkatának két jellemző tulajdonságát: a humort és a szatírást is (i. m. 181).

A stílus-konkordanciákon kívül tárgyi bizonyítékokat is idéz Arany szerzőségére. Ercsey annak idején „Lovassy István, kisújszállási birtokos”-tól vette értesülését Arany szerzőségét illetően. Dénes Lovassy pályáját, egyéniségét vázolja bizonyítja annak szavahihatóságát (i. m. 178). Ehhez csak annyit teszünk még hozzá, hogy Ercsey a maga értesülését otthon, Szalontán vehette, ugyanis Lovassy István testvérbátyja, László, az országgyűlési ifjúság tragikus sorsú vezére, ott Szalontán tengette életét, s az Arany és a Lovassy család bensőséges baráti kapcsolatban volt egymással: öregkori leveleiben Arany is emlegeti a Lovassy családot (I. Rolla Margit: *Arany estéje* Bp. 1944. 122).

Dénes másik — bár bizonytalan megfogalmazású — érve Arany szerzősége mellett az, hogy a vers magva egy olyan helyhez kötött falucsúfoló anekdota, amely jól vág a költő nagykunsági — kisújszállási — tartózkodásával. „A verses krónikáról már az eddigi adatok alapján is ismeretes volt, hogy az ún. falucsúfoló versek közé tartozik. Magvát bizonyára a türkevek költötték, vagy terjesztették a dévaványiak gúnyolására. Valószínűleg egész rövid szövegben, anekdotaként járt szájról szájra. Amikor tehát a költő ezt a tárgyat históriás énekekben feldolgozta, sok tekintetben képzelőtehetségére volt utalva. Ha ugyanis a költemény eseménysorozatán végigtekintünk, könnyen megállapíthatjuk, hogy egyes mozzanatok, epizódok nem eredhetnek a néptől; költői tehetség közrehatásának is érezzük nyomait.” (I. m. 180.)

Dénes Szilárd föltevését döntő fontosságú érvekkel igazolta Ágotai László és Györffy Lajos.³ Ágotai helyszíni tanulmányai szerint *A dévaványi juhbehajtás meséje ma is él Kisújszálláson*. Nemcsak az idősebb, 60—70 év körüli emberek ismerik, hanem a fiatalabbak is. Györffy Lajos vizsgálódásai szerint is az anekdóta Kisújszállásról ered. „Eddigi tudomásunk szerint a környékbeli helységekben sem ismerik... Nem valószínű tehát, hogy a vers szerzője máshol ismerte meg ezt az anekdotát, mint *Kisújszálláson*” (123.). Ugyancsak Györffy idéz egy Kisújszálláson ma is emlegetett szólásmondást: „*Eltöre isznak, mint a ványaiak a gödényre.*” (Uo.)

Néprajzi szempontból, az anekdota keletkezése, ill. vándorlása szempontjából érdekes és figyelmet érdemel az az adat, amelyet Csúry Bálint közölt a Szamosháti szótárban a mostani Szabolcs-Szatmár megyei *Gacsály* község nevét tárgyaló szócikkek: „A gacsályiakról azt költötte a néphumor, hogy a réten egy golyacsoportot tilosba tévedt borjúknak néztek s utánuk indultak, hogy *behajtsák* őket (= zálogba elhajtsák). Azóta mondják róluk, hogy *Gacsájba behajtották a golyát.*”

Mindezek alapján egyetérthetünk Györffyvel: „Nem kétséges, hogy a krónika szerzője a mese témáját abból a falucsúfoló anekdotából merítette, amely szájhagyományként ma is él *Kisújszálláson*. Az is bizonyos, hogy forrása csak Kisújszállásról eredhet, ahol *Arany János* 1834-ben tanítóskodott. Ott ismerték, ott szállt nemzedékről nemzedékre ez a mese, amelyet az abban szereplő két legközelebről érdekelt fél, *Ványai és Kevilakói* sem igen ismertek, legalábbis nem olyan általánosan, mint *Kisújszálláson.*”

Nyitott kérdés marad azonban még mindig a ványai juhbehajtás anekdotáját megverselő szatíra keletkezésének ideje, s szerzőjének kiléte; pontosabban: hogyan egyeztethető össze a verses szatíra keletkezésének időpontja Arany 1834-i kisújszállási tartózkodásával?

Erre vonatkozóan is vannak fogódzóink. Már Ágotai rámutatott arra a feltűnő és sok tekintetben fontos hasonlóságra, amely *A dévaványi juhbehajtást* Csokonai *Békaegérharcával* összefüzi: „*A dévaványi juhbehajtás* verselése teljesen megegyezik Csokonai Béka-egérharcának verselésével. Csokonai epója... bizonyára kedvenc olvasmánya volt a kollégiumi diáknak Arany debreceni diákévei alatt is. Minden valószínűség szerint Arany is ismerte

³ ÁGOTAI LÁSZLÓ: „*A dévaványi juhbehajtás*” szerzőségének kérdéséről. *Jászkunság*, 1958. 1—2. sz. 38—40. GYÖRFFY LAJOS: Adalékok „*A dévaványi juhbehajtás*”-hoz. *Jászkunság*, 1960. 3. sz. 123—5.

A szomszéd falut kicsúfoló téma versbeöntésénél szinte önként kínálkozott a kezdő verselő kisújszállási praeciptornak Csokonai pattogó könnyed verselésmódja. A verselés mellett a satirikus ábrázolásmód is nagy segítséget jelentett a kevés gyakorlattal rendelkező költőnek." (I. m. 38.)

Csokonai ismerőinek csakugyan első látásra szemébe ötlük nemcsak a versformák azonossága, a satirikus ábrázolásmód, hanem a szövegbeli fordulatok, szavak, kifejezések közeli rokonsága is. Példának hadd idézzünk néhányat!

Mindjárt *A dévaványai juhbehajtás* elején ezt a tréfás „etimológiáját” olvassuk Dévaványának:

5. Hajdan benne kontyos *Tarok*
Sokszor *dévánkozának*
Azért hívják a magyarok
Ma is *Déva-Ványának*.

S lejjebb:

6. Most magyarul *dévánkoznak*⁴
Ványa törvény-házánál,
És ha ma egy törvényt hoznak
Fél napig se *vigeál*. —
Így van a magyar hazában,
Mindenféle (Sedriá)ban,
Minden országgyűlésen. —

Csokonai *Békaegérharcában* hasonlóan fordul elő a *dévánkozik* és a *vigeál*.

Öt évig *dévánkozának*
A vallás dolga felett [a békák]
(Csokonai Vitéz Mihály *Összes versei*.
Szépirodalmi Könyvkiadó
1956. I. k. 87.)

Majd a következőkben:

Végre egy [béka], a többieknél
Okosabbik, felállta;
„Eddig, úgymond, mindeneknél
A halnyelv *vigeála*”

(uo. 93.)

Két szó egyezésének magában még nem volna jelentősége, ha nem ily viszonylag ritka szavak volnának. A „tanakodás, tanácskozás” jelentésű *dévánkodás*-ról Czuczor—Fogarasi szótára azt írja, hogy „Ritka használatú tájszó”. A Magyar Tájszótár szerint pedig a *dévánkozik* ige meglehetősen zárt földrajzi körzetben: a Nagykunságban, Csongrád és Szabolcs megyében fordul elő. Mindenesetre ez az adat is Csokonai, ill. Kisújszállás felé mutat.

Még jobban megerősíti azonban a Csokonai versével való összetartozást a szavak stílárius felhasználásának vizsgálata.

A *vigeál* nem áll egyedül *A dévaványai juhbehajtásban*: mellette tele van a vers — h a t á - r o z o t t stilisztikai céllal használt! — latin szavakkal és kifejezésekkel. A bíró így méltatlankodik:

- Ab invizis* idegennek
Kell lenni istentelennek,
A honi mind ártatlan.
29. A szegényebb fél per után
Secundum usum nem nyér...

De még a tanácsbeliek tudákos deákosságát követő Miska csősz is latinnal keveri a beszédét.

⁴ Az egyezésre mutató szavakat a következőkben is én emeltem ki. Sz. F.

36. . . . Hát osztéglan
 Miska elő azt adta,
 Hogy a rét elborítva van
 Juhval, — ő sem tagadja.
 Ámbár tessék *inquirálni*,
 Azt fogja ő *fateálni*
 Letett hite után is.

E stílusparódia a falusi „kupak-tanács” gyűlésének leírásakor éri el csúcspontját. A „falu pennája”, a nótáros, így szónokol:

46. „Urak! a *legum spiritus*
 Soha sem ellenezte,
 Hogy ha van egy kis piritus,
 Háj ne legyen mellette.
 Annál fogva *consequenter*,
 Mikor nem *plenus a venter*,
Non est contra dicendum.

47. Legyen bár az birka, de hisz
 Az semmi baj nem léssen,
 Hisz ez a diák szó: *ovis*
 Szintugy *birka*t is téssen.
 Már pedig *oves et boves*
 Az ebanyája, ha kárt tesz:
Impellere opus est.

48. Annál fogva *allegátom*
 Hogy szükség behajtani,
 Én a pénzt *percipiátom*
 Ha ki fogják váltani.
 Most pedig igyunk előre
 Dictum, factum a juhbőrre:
Quod erat demonstrandum.

Hogy a tudákos latinizálás kigúnyolására használta a költő az egymást érő latin szavakat és kifejezéseket, azt világosan bizonyítja a következő versszak:

49. „Helyes, helyes a *quod erat*,
 Amellett kell maradnunk,
 Nótáros uram a *vivát*,
 Szavát meg kell fogadnunk.
 Mert annyi diákszó között
 Lehetetlen, hogy négy vagy öt
 Igazmondás ne legyen.”

Csokonai a maga *Békaegérharcában*, mint kéziratban levő, az MTA I. Osztálya által 1957-ben jutalmazott dolgozatomban részletesebben bemutattam, szintén parodizáló célzattal használja a latin szavakat és kifejezéseket: az egész korabeli nemesi nyelvhasználat parodiájául. Míg mintáiban és példáiban: Blumauer Aeneis-travesztiájában, s annak magyar fordításában, Szalkay Antal munkájában a latinizmusok csak a stílus-makaronikum, a „burleszk-stílus” eszközei és elemei, addig Csokonainál — s nyomában *A déványai juhbehajtás* szerzőjénél is — határozott kritikai, demokratikus nyelvművelő célzattal jelennek meg. Csokonai munkáiból elég néhány példát idéznünk, hogy meggyőződjünk a két mű szerzőjének szoros stílusrokonságáról.

Enyim, mint örökös úré,
Haereditario jure
 Vízvári uradalom —

(Ö. I. k. 77.)

dicsekszik Fizignatus a *Békaegérharcban*. Ugyancsak az ő szájából halljuk:

Sehol sincs a banderium,
Mely *pro salute civium* —
Agyon táncolta magát.

(ÖV. I. k. 81.)

A rendek „*ad sextam maji*” gyűlnek be, s a Ványai juhbehajtásban hasonlókat olvasunk:

52. *Sexta Julii*: Közgyűlés
A birkahajtás végett . . .

Csokonainál is — szembetűnően — gyakran versszakzáró helyzetben, epigrammatikus csattanóként tűnnek fel a hosszabb latin szójárások és kifejezések. Különösen jó példáit találjuk ennek a Békaegérharc versformájában írt, annál még korábbi versében, *Az istenek osztozásában*, amely talán még közvetlenebb példája lehetett — stiláris tekintetben is — a Juhbehajtás írójának.

Komám uram *subscribálja*,
Kigyelmeden már a sor,
Az úr majd *coramisálja*,
Különben is *assessor*;
A tanács pecsétnyomóját,
Egy horribilis nagy gölyöt
Nyomnak a *decretumra*.

(ÖV. I. k. 52.)

Vagy:

Kitették hát szegény Júnót
A papok kontójára,
Jupitert, Neptunt és Plútót
Juttatván trónusára:
Így az erő és a *scelus*
A *venerabilis clerus*
Quidquid oppugnat, ruit.

(ÖV. I. k. 50.)

Csokonainak ezt az ifjúkori versét — egy másik dévaj költeményével, a *Crimen raptus*-szal együtt — Arany János lemásolta magának; saját kezű másolatait az MTA Kézirattára őrszi K 527/c jelzettel.

Egyébként Csokonai-élményre vallanak a vers 5. strófájának sorai is:

Neve tehát nagyon régi [Dévaványának],
Nem mint sok kárpátvidéki
Iczky-viczky magyarnak.

Hasonló sorok olvashatók Csokonainak egy sokáig kiadatlan, kézről kézre járt, kuruc hangú, Habsburg-ellenes versében, amelyet a debreceni kollégiumban is bizonyára jól ismertek.

Hacsak bécsi lelket
Rókától nem kér,
Méltóságos telket
A magyar nem nyér.
Így lett úrrá holmi Nitzki
És Grasalkovics;
Holmi német *itzki, fitzki*,
Holmi rác ics, vics. (*Óh szegény országunk*. ÖV. I. k. 683.)

S itt mindjárt felhívjuk a figyelmet egy formai kérdésre is. A Szépirodalmi Könyvkiadó idézett kiadása folyamatosan közli a Juhbehajtást — noha a *Békaegérharc* strófáival való egyezés a versszakokra tagoló közlés mellett szól. Pap Károly (arab) számozással tagolja a versszakokat, bár ő sem hagy hézagot a strófák között.

A Csokonai versével való számos egyezés sok tekintetben fontos támaszpontot ad.

Csokonai *Békaegerharca* 1791-ben keletkezett s gyorsan vált népszerűvé, különösen a debreceni kollégiumi diákság körében, ahol a Márton-kiadásban közzétett kotta szerint még énekelgették is.⁵

A *dévaványai juhbehajtás* tehát minden bizonnyal 1791 után keletkezett, mégpedig olyan szerző tollából, aki Csokonai versének közvetlen hatása alatt állott, s aki alkalmasint a debreceni kollégium diákja volt.

Ismerjük Arany önéletrajzi megnyilatkozásaiból, hogy már szalontai diákként is Csokonai volt az eszményképe.⁶ A szálak tehát e vonatkozásban is Aranyhoz vezetnek. Debrecenben tanult, Csokonai hatása alatt verselt. A *Bolond Istók* önéletrajzi értékű sorai szerint éppen „Csokonait vette sorban, »Légy-pókcstarór« vig eposzt dalolt” (II. ének 117.). Kisújszálláson is töltött egy évet, abban a városban, ahol ismereteink szerint az anekdota mindmáig egyedül ismeretes.

A fő kérdés most már az: mikor keletkezett, ill. keletkezhetett a *Juhbehajtás* — s keletkezési ideje összeegyeztethető-e Arany pályájának kisújszállási szakaszával?

A vers eredetére vonatkozóan Györffy Lajos dolgozatában találunk bizonyos fogódzót. Ő mutat rá arra a meglepő hasonlóságra, amely *A dévaványai juhbehajtás* és a *Csökmői sárkányhúzatás* című népszerű XVIII. sz.-i verses munka bevezető része között van.

„Ha a *Csökmői sárkányhúzatás* bevezető részét összevetjük *A dévaványai juhbehajtás* kezdő soraival, meglepő hasonlóságot, szinte szó szerinti egyezést találunk a két vers között . . .

Híres volt hajdan a nagy Kunsági nagy ártány,
Még ennél sokkal híresebb a csökmői sárkány.
Ezt a csökmöiek tartják régolta titokban,
Mint a pisztolyokat szokták elrejtteni tokba.
Szóllani, ők erről másnak semmit sem akarnak,
Mert attól félnek, hogy előre fejekre vakarnak . . .

Most lássuk *A dévaványai juhbehajtás* kezdő sorait!

Híres volt a hajdan korban
A „kunsági nagy ártány”
Szinte ezzel állt egy sorban
A „csökmői nagy sárkány”,
Melyet, mint a pisztolyokat,
Tokjában akként tartogat
Csökmő régen titokban.”

(I. m. 124.)

A két verskezdetnek ez a feltűnő egyezése mutatja, hogy *A dévaványai juhbehajtás* szerzője föltétlenül ismerte a *Csökmői sárkányhúzatás* meglehetősen széles körben elterjedt szövegét.

A *Csökmői sárkányhúzatás* keletkezéséről pedig már van pontos adatunk: a XVIII. sz. végén, vagy a XIX. sz. elején keletkezett: mindenképpen 1808 előtt. Szerzőjét is ismerjük.⁷ A mű igen népszerű volt a debreceni kollégiumban: 1808—1833 között hét kéziratot versgyűjteményben maradt fenn (I. O. Nagy i. m. 24). Volt olyan kézirat is, amely éppen együtt őrizte Csokonai tréfás verseit Szívós Mihály berekböszörményi jegyző Csökmőt csúfoló verszetével, amely egyébként jegyzőkönyvileg igazolható megtörtént esetet beszél el.⁸ Kézenfekvő példát találhatott itt a kollégiumban tanuló verselgető diák arra, hogyan lehet egy közszájon forgó falucsúfoló anekdotát irodalmi formában megőrkíteni.

A dévaványai juhbehajtás verses formába öntése tehát mindenesetre a Csökmői sárkányhúzatás megírása után történt — amint erre Györffy Lajos rámutatott. Ugyanő említi a Túrkevei Múzeum gyűjteményéből egy 1833-as évszámot viselő kézírásos könyvecskét, amely „Időtöltésre való mulattató” cím alatt több diákos históriával együtt a csökmői sárkányhúzatás történetét is tartalmazza, sőt „közvetlen a *Sárkányhúzatás* után a többször emlegetett, de ismeretlen tartalmú *Nagykunsági nagy ártány* szövegének töredékét is közli . . . Az ilyenek nemcsak egy helységben forogtak közkezen, de lemásolták más falubeli diákok is, és így terjedt megyszerte vagy még tovább . . .” (I. m. 124.). Györffy ehhez még ezt a megjegyzést fűzi: „Nincs kizárva, hogy *Kisújszálláson*, a közeli szomszéd városban is

⁵ L. Kazlev. X. k. 396.

⁶ „Tanítóim, Debreczenben beszitt hajlamuk szerint, Csokonait tüzték elem példányul, kit igen szerettem” (Önéletrajzi levél Gyulai Pálhoz. Nagykorós 1855. június 7.).

⁷ L. O. NAGY GÁBOR: Református kollégiumi diákirodalom a felvilágosodás korában. Debrecen 1942. 27.

⁸ L. O. NAGY GÁBOR i. m. 25.; NAGY GUSZTÁV, *A csökmői sárkány*. Ethn. 1957. 295. kk.

az erről készült másolat vagy más illyesfajta gyűjtemény járt közkézben, és ez került 1834-ben az ott tanítóskodó Arany János kezébe.

Végül még csak annyit, hogy a . . . türkevei »Mulattató«-ban van egy hosszú vers, »Az istenek osztozkodása«, amelynek verselése pontosan ugyanaz, mint *A dévaványai juhbehajtás*.” (Uo.)

Mi valószínűnek tartjuk, hogy a kérdéses történeteket Arany már a debreceni kollégium kéziratok könyveiből ismerhette. (A Győrffy által említett vers, *Az istenek osztozása* — amint már láttuk — Csokonai ifjúkori versei közül való.)

A dévaványai juhbehajtás tehát legkorábban 1808 táján, ill. 1808 után keletkezett. De mikor? Összefüggésbe hozható-e megírásának ideje Arany írói működésével?

Az elemi iskolai zsongék után Arany első fennmaradt versei azok, amelyeket Szalontára hazatérve Ercesey Juliannához írt: az *Elégia* 1839-ből s a *Feléd, feléd* . . . 1840-ből; előttük azonban már Debrecenben, a kollégiumban is írt verseket: 1833—36 között (ezeket azonban elégette).

A *Juhbehajtás* pontosabb keletkezési idejéről a vers néhány nyelvújítási szava igazít el.

Előfordul a versben több olyan nyelvújítási szó, amelyek alapján a vers keletkezését 1830 utánra kell tennünk. Külön a l á h ú z v a szerepel a 33. versszakban az *elnök*, amely a Nyelvújítási Szótár s a Szófejtő Szótár tanúsága szerint 1831—33 körül bukkant fel; megvan a versben a *hőstett* (3. vsz.), amelyet a Nyelvújítási Szótár 1835-ből ismer. (Érdekes egyébként — az aláhúzás is azt bizonyítja —, hogy ezek a nyelvújítási szavak stíluselemként, parodizáló céllal tűnnek fel a versben — akárcsak *Az elveszett alkotmányban*. Arany és a nyelvújításnak a viszonyát — különösen *Az elveszett alkotmány* stiláris célzásai alapján — érdemes volna egyszer tüzetesebb vizsgálat alá venni.) Különben a szövegben előforduló „*Priznitzkúra*” is némi támpontot ad a vers keletkezési idejének meghatározásához: a gyógyomódjáról híressé vált Vinzenz Priessnitz 1799—1851-ig élt, s híre különösen 1826 után kapott szárnyra, amikor Gräfenbergben vízgyógyintézetét megalapította. Mindenesetre a „mikrofilológiai” adatok azt bizonyítják, hogy a vers keletkezésének alsó határa az 1830-as évek elején keresendő.

S a felső határ?

Pap Károly és Dénes Szilárd is még úgy tudta, hogy a munkáról legelőször Ercesey Sándor tett említést 1883-ben megjelent Arany-életrajzában. Am a versről van korábbi értesülésünk is. Hatvany Lajos az *Igy élt Petőfi* III. kötetében (469—70.) közli a Reform 1874. március 12-i számából Péchy Imrének *Petőfi reliquiák* című írását, amelyben *A dévaványai juhbehajtásról* már szó esik.

Erre egyébként már Scheiber Sándor is rámutatott Arany János ifjúkori elégiája: Gabuz Istók halálára címen megjelent dolgozatában (It 1958. 461.). Hatvany közlésére támaszkodva értékeli Péchy közleményét, védve annak szavahihetőségét, s a bennünket érdeklő versről ezt mondja: „Említi [Péchy] *A ványai juhbehajtás*-t. Ő tehát az első az irodalomban, aki ezt a művet idézi s nem Ercesey Sándor 1883-ban, mint Dénes Szilárd írja. A verszet (ha nem is 200, de 75 szakasz) megvan s valóban Kisfaludy Sándor regéinek mértékét követi . . . A verses krónika másolatait felsorolja Voinovich Géza s néhány évvel megelőtt meg is jelent nyomtatásban, bár nem Arany kézírata alapján.” Ezt egyelőre csak annyiban kell helyesbítenünk, hogy a versek nem Kisfaludy regéinek mértékét, hanem Csokonai *Békaegérharcának* (Blumaueren át Michaelis-re visszamenő) strófaszervezetét követik.

Péchy tárcájának idevágó részleteit érdemes idéznünk az eredetiből, Hatvany közlése ugyanis — amint arra már Scheiber Sándor rámutatott — számos sajtóhibát tartalmaz s nem is teljes: mellőz néhány filológiai értékes adatot.

„Apám 1840-ben ment Debrecenbe hittanhallgatónak, 1844-ben pedig már végzett teológus volt, s lelkész jelölt, mikor Petőfivel ösmeretségbe jött. Petőfi ugyanis bejárt a református kollégiumba a diákokhoz, Székely Józseffel, Somogyi József és Kovács József, Bangó Péter, Pákh Albert stb. akkori diákokkal, kik b e n n l a k o s diákok voltak, ösmeretségbe jött. . . . Később 1847-ben Petőfi Szalontáról utazván — Arany János látogatásából — Pestre, ép keresztülutazván Tisza-Vezsenyben, hol akkor apám egyházi hivatalt viselt, meglátogatta és emlékeztette a Debrecenben eltöltött napokra. Apám szívesen fogadta az ismeretes költőt, ki egy napig vendégül meg is maradt nála. — Lelkesedve emlegette apámnak, hogy ő most egy magyar Homérosznál, Arany Jánosnál volt, ki falusi jegyző Szalontán. Mily nagy ember az, mily nagy költő, s kérdezte apámtól, olvasta-e már Arany „Toldi”-ját? — ha ezt nem olvasta, nem is magyar ember. — Apám említette, hogy ő már régen ismeri Aranyt s ennek bizonyítására két kéziratban levő költeményét is mutatta neki; az egyiknek czime „*V á n y a i j u h b e h a j t á s*”, Kisfaludy Sándor Regéi mértékében írva, melvet Arany Szalontán írt, egy másik költemény G a b u z I s t ó k halálára készült. Az első költemény hosszú, 200 versszakos, a második rövid és töredék. Megpróbálom itt mellékelni, remélem nem sértem meg koszorús költőnk Arany Jánost, ha ifjúkori, ismeretlen versét itt közlöm.”

A Gabuz Istók halálára írt vershez a következő megjegyzést fűzi Péchy (ezt a részletet Hatvány nem közli): „Tovább hogy hangzik a vers, nem tudom, mert Petőfi elkérte apámtól az eredetét, mondván: fölviszi Pestre, kinyomatja az általa Jókaival szerkesztett *É l e t k é p e k - b e n*, de tudtommal nem cselekedte. Közzölt verset nagyon dicsérte Petőfi, dicsőítette a népköltőt, ki egy szegény gulyás legényről nem röstel írni, ellentétben a klasszikus iskola embereivel, kik a népet ignorálták.”

A Gabuz Istókról írt vers tehát terjedelmesebb volt, s valahol Petőfi vagy Jókai hagyatékában kell utána nyomozni. Jellemzők Petőfinek a népi ihletésű és hangvételű költeményre tett megjegyzései.

A bennünket közvetlenül érdeklő fontos részlet ezután így szól: „A r a n y László, Arany János fia, a 60-as években több ízben megfordulván Tiszavezsényen, s mindannyiszor meglátogatván apámat, mutatta neki apám az ő apja által írott két rendbeli művet [ti. A dévaványai juhbehajtás és a Gabuz Istókról írt verset]. Arany László ekkor másolatot vett a két költeményről, megmutatta koszorus költő apjának, ki már akkor egészen megfélemedezett ezen két ifjúkori verséről, s kézszeritását küldte apámnak az ily módon való emlékezetbe hozatal köszönetéül.”

A *dévaványai juhbehajtás* szerzőségét illetően is döntő fontosságúnak látszó részlet jelentőségét már Scheiber Sándor kiemelte: amikor Péchy tárcáját 1874-ben közzétette, a történet mindkét szereplője Arany János és Arany László is életben volt.⁹

E közleményből megnyugtató választ kaphatnánk tehát arra az aggályra, amit Voinovich úgy fogalmazott meg, hogy Arany irodalmi pályája folyamán „egyetlen szóval sem céloz” ily tárgyú versére: hiszen — Péchy szerint — ő maga nyugtázta fia révén köszönettel az ifjúkorából megőrzött, fennmaradt verset.

Nem hagyhatjuk szó nélkül azonban azokat a hírlapi válaszokat, amelyek Péchy közleményét fogadták. Idézett tárcájában Péchy még egy verset közölt, a *Rokka-dalt*, amelyet — teljesen hitelesnek ható tárgyi mozzanatok említésével — Petőfi 1844-ben Debrecenben írt műveként mutatott be. A verssel külön tanulmányban kívánok foglalkozni; itt csak annyit jegyzek meg, hogy a hitelességének igazolására tanúul hívott Székely József és Bulyovszky Gyula erősen személyes, minden tárgyi bizonyítékot, s minden irodalomtörténetileg számba jöhető érves nélkülöző válaszaikban elutasítják a Péchy által közölt ifjúkori verset — félte főle Petőfi nimbuszát. (I. Reform, 1874. 71. és 72. sz.) Ami bennünket közelebbről érdekel: a lap 71. számában, Székely József levele után, Arany László nyilatkozatát is közli a szerkesztőség. „Péchy Imrének lapunk mai tárczájában közölt irodalomtörténeti adataira vonatkozólag Arany László úr is fölkért bennünket kijelenteni, hogy a közleménynek reá vonatkozó része részint alaptalan, részint túlzott. A. L. jól ismerte ugyan Péchy István vezsenyi néptanítót, s emlékezik, hogy ez mutatta is neki a kérdéses »Ványai juhbehajtás« című verset, melyet állítólag Arany János írt volna, de arról A. L. másolatot nem vett, atyjával nem közölte, s így valódiságát igazolni nem volt alkalma. A »Gabuz Istók« című versről pedig se A. L., se atyja máig sem tudnak semmit, s legkevésbé sem emlékeznek, hogy e különös hangzású nevet vagy a közölt négy versszakot valaha valahol látták vagy hallották volna.” Ha csak a leírt szavak betű szerinti jelentését néznénk, bele kellene törődnünk, hogy a kérdéses verseket mégsem Arany János írta. De ha a sorok mögé nézünk, észre kell vennünk azt a — szinte már beteges — szemérmességet, amellyel Arany ifjúkori „botlásait” takargatta. Elég, ha azokra a soraira emlékezünk, amelyekkel régi szalontai barátjának, Rozvány Györgynek azt a tervét fogadta, hogy ifjúkora epizódjaiból valamit közreadjon. Idézzük, amit Sáfrán Györgyi ír erről:

„idegenkedett attól, hogy a Rozvány György-féle gyermek- és ifjúkori emlékek még életében nyilvánosságra kerüljenek. Márki Sándor Bihar megye nagy szülőtteinek életrajzai között Aranyét is közölni akarta s éppen még a szülőföldön levő szülője emlékek alapján. Ehhez kérte a költő beleegyezését. Választ Arany Lászlótól kapott:

»Kéreti önt, hogy azon ifjúkorára vonatkozó adatokat, melyekről hozzá intézett levelében szól, ne közölje részletesen. Nézete szerint ily kérdésekben az, hogy hasonló ifjúkori apróságok, ha érdekesek lehetnek is az író halála után, de életében nem tartoznak a közönség elé s közlésök igen könnyen indiscretiává válhat az íróval, arrogantiává a közönséggel szemben, amely előtt a még élő író ez adatok által úgy mutattatik be, mint csupán történelmivé vált egyének mutathatók be.«¹⁰ Erdemes megjegyeznünk, hogy e sorok 1877. elejéről származnak.

⁹ Egyébként nemcsak Péchy Imre személyére, hanem apjára, Péchy Istvánra vonatkozóan is vannak adataink, amelyek hitelesítik Péchy közléseinek megbízhatóságát: a debreceni kollégiumban tanult s „1843-ig teológiát is végzett. 1844-ben mint rektoriat váro diák lakott Debreczenben; innét apr. elején Ádám Mihály akkori tiszta-vezsenyi (Jász-Nkún-Szolnok m.) lelkész meghívta tanítónak, mely állásban 1844—1870-ig maradt. Azután pedig lemondván a tanítóságról, a vezsenyi határban levő szülőjében nejével együtt elvonulva kedvelt classikusainak körében élt.” (I. SZINNYEI: MÍRÓK).

¹⁰ SÁFRÁN GYÖRGYI, Arany János és Rozvány Erzsébet. Bp. It Füz. 31. sz. 25—6. 1960.

Lehetetlen észre nem vennünk Arany László 1874-ben írt soraiban is az óvatos kitérést: kénytelen elismerni, hogy csakugyan látta a Péchy családnál a Ványai juhbehajtást, de — ügyes indokkal — mindjárt ki is tér a színvallás elől: ő nem vett róla másolatot, „atyjával nem közölte”, s „így valóságát igazolni nem volt alkalma”. De hát föltétlenül le kellett írnia ahhoz a verset, hogy atyja véleményét róla kikérje? S ha annak idején elmulasztotta atyját megkérdezni, miért nem tette meg most, amikor a kérdés újra előkerült, hiszen Arany János még életben volt? ! S miért nem nyilatkozott ő maga, akinek a verset tulajdonították? — Arany László óvatosan kitérő sorai mögött nem nehéz felismernünk az öreg Arany szemérmes, félnék aggodalmaskodását — s a választ semmiképpen nem tekinthetjük cáfolatnak Arany szerzősége dolgában.

Némileg más az eset a Gabuz Istók haláláról írt verssel. Erre vonatkozóan meglehetősen kerek az elutasítás mind Arany János, mind fia részéről. Ám figyelembe kell vennünk, hogy itt a Ványai juhbehajtásnál kevésbé elterjedt, s annál alighanem régebbi verséről van szó a költőnek — s 1874-ben már előfordulhatott, hogy csakugyan nem emlékezett minden zsengéjére. E kérdés még külön vizsgálatot igényel. Csak annyit jegyzek itt meg e kérdéshez, hogy a Reform 1874. 17. számában, két hónappal a Petőfi-reliquiák kinyomtatása előtt *Népköltészeti közlések* címmel Péchy a maga szűkebb hazájából lejegyzett népdalokat adott közre — köztük egyet, amely a *Gabuz Istók esete* címet viseli. Így szól:

A pusztában barangoltam
Három zsandárra akadtam, —
Kérdi tőlem, mi a neved?
Hejh! hol az utazó leveled!

Megállj zsandár! majd megmondom
Csak a lajbim kigombolom . . .
Kettőt mindjárt agyonlöttem —
Hejh! itt az utazó levellem. —

Hozzá ezt a megjegyzést fűzi: „Jelen dal szükség esetén okmány is a 60-as évek zsan. dáros világáról, midőn utazó-levél kellett, ha egy mértföldnyire utazott is valaki.”

Az Aranynak tulajdonított vers s e népdal között tárgyi rokonság nincs; a másik versnek egyébként eléggé szembetűnő „műköltői” jellege. Hogy hogyan kapta e népdal a *Gabuz Istók esete* címet, s hogy a másik, a Gabuz Istók haláláról szóló vers csakugyan Arany János zsengéje-e — még további vizsgálatot kíván.

A Ványai juhbehajtás szerzőségének hírlapi szóváltásánál még egy dolgot kell komolyan figyelembe vennünk: Péchy szavahihetőségét. E lelkiismeretes és szorgalmas adatgyűjtőnek, aki tervezett Petőfi-életrajzához szedte egybe az adatokat, minden korábbi filológiai közlése (1871-ben a Figyelőben Petőfi kiadatlan verseit ismertette) hitelesnek bizonyult — bár akkor is nem egy támadásban és cáfolatban részesült (vö. a Fővárosi Lapok 1874. évi május 30-i számában megjelent névtelen bírálattal). E bírálattal kapcsolatban írja Hatvány¹¹: „Más kérdés, hogy vajon Péchyvel szemben is igaza volt-e [a névtelen bírálónak]? Mert egy szorgalmas gyűjtő, aki még első kézből kapja adatait, Petőfi katolizáló kísérleteinek történetét kívül, bizonyára még sok érdekes emberi okmányt is megmenthetett volna számunkra, ha Gyulai (mert aligha lehetett más) a kedvét nem szegi. Ezért csak sajnálni lehet, hogy Péchy kéziratai, amelyekről Szinyei említést tesz, elkallódtak.” S ha Péchy elismert filológiai megbízhatóságával, lelkiismeretes adatközlésével állítjuk szembe Arany László nyilatkozatának meglehetősen világos lélektani hátterű kitérését: semmiképpen sem tekinthetjük megcáfoltnak azt, hogy *A dévaványai juhbehajtást* Arany János írta ifjúkorában.

De ha még kételkednénk is Péchy közlésének hitelességében, akkor is meggondolkoztató, hogy Péchy 1874-ben Aranyénak mondja azt a verset, amelyet Ercsey 1883-ban Péchy-től egészen függetlenül, egészen más forrás alapján — szintén Arany ifjúkori zsengéjének tart. S itt vissza kell térnünk Horváth János atyjának, Horváth Józsefnek tanúságára is: ő a harmadik, aki — a két másik tanútól függetlenül — szintén Arany ifjúkori munkájának tudta a verset. Három tanú — egymástól független — vallomása mindenesetre komolyan esik latba. Péchy közléséből az is kiderül, hogy — bárki is lett legyen szerzője a versnek — az már 1847 nyarán készen volt; tehát korábbi, szótörténeti érveinket is figyelembe véve: 1830—1847 között kellett írnia. Ez mind jól egybevág Arany írói pályájával, ill. pályakezdetével. (Az, hogy Péchy úgy tudja, hogy a verset Arany Szalontán írta, lényegében nem sokat változtat a vers keletkezéséről előadottakon; mindenesetre a tárgyi mozzanatok arra mutatnak, hogy még Kisújszálláson versbe szedte a helyi anekdotát.)

¹¹ Így élt Petőfi, III. k. 378.

A fenti bizonyítással szemben azonban még fölmerülhetnek — más gondolatmeneten és más érvelésen alapuló — aggodalmak, amelyekre választ kell adnunk.

Bereczki Imre az Irodalomtörténeti Közlemények 1962. évfolyamában foglalta össze kétségeit Arany szerzőségét illetően (633—8.). Fejtegetésének gondolatmenete ez: a versnek már eddigi ismertetésében is élt a gyanú, hogy Aranyon kívül más is írhatta a költeményt. Az eddigi kutatás nem szentelt kellő figyelmet annak, mennyi a falucsúfoló vers történeti, anekdotikus magva, s mennyi belőle a költői fantázia alkotása. (Dénes Szilárdot elmarasztalja, mivel a túrkeveiek által költött anekdotát sejt a költemény hátterében, holott — Bereczki tudomása szerint — ilyen anekdota Keviben nem létezik.) Szerinte nem vették észre az eddigi kutatók a költemény komor hangulatát, s nem méltatták kellő figyelemre a történet konkrét helyhez kötöttségét sem. „Ennél komorabb képet talán rajzolt költő magyar helységről, de névleg megjelölve még aligha” (634.). Innen egyenesen jut el ahhoz a következtetéshez, amely határozottan kétségbevonja Arany szerzőségét, s a verset dévaványai szerzőnek tulajdonítja.

„Az a költő, aki ezt írta, nem lehetett közömbös, külső szemlélője a dévaványai viszonyoknak. Komoly okának kellett lenni, hogy így írjon. Dehát mivel bánhatta meg ennyire Dévaványa a 17 éves Arany Jánost, aki az eddigi kutatás szerint soha sem fordult meg e helységben? Vajon ezzel is pályázatra készült, mint legközelebbi fiatalkori műveivel?

Pusztán e motívumbeli hasonlóságból még nem következhet Arany szerzősége. Ez esetben ugyanúgy lehetséges, hogy Petőfi írta, mint Arany. Míg Arany csak egy motívumot szentel a mulatás rajzának, Petőfi egész hőskölteményt írt egy kocsmai mulatásról. Ahogy Arany hallhatott a dévaványai mulatásáról Kisújszálláson, ugyanúgy hallhatott róla Petőfi is Mezőberényben.¹² Petőfi 1847. jún. 10-én Kőrösladányban írta: „Pusztá föld ez, ahol most járok” kezdetű költeményét, s másnap, jún. 11-én Mezőtúron az Utazás az Alföldön címűt. Valószínű, hogy Dévaványán haladt át. Sok hasonlóság van „A dévaványai juhbehajtás” és „A helység kalapácsa” között.” (l. m. 634—5.)

A továbbiakban tiszteletre méltó, alapos levéltári kutatásokkal bizonyítja, hogy Dévaványán a múlt század első évtizedeiben csakugyan a költeményhez hasonló állapotok uralkodtak, s ezzel együtt igyekszik valószínűsíteni azt a föltevését, hogy a verset dévaványai ember, nevezetesen egy Szabó István nevű jegyző írhatta, az 1840-es években.

Eddigi érveinket figyelmen kívül hagyva, vegyük rendre Bereczki érveit. Ő maga is válasz nélkül hagyja azt a kérdést (amit pedig cikkében számon kért az eddigi kutatóktól), hogy mi a viszonya a satirikus versnek és a ma is élő anekdotának.

Ha igaz is, hogy Túrkevéen nem él az anekdota, Kisújszálláson két néprajzkutató szerint (köztük a Bereczki által tanúnak idézett Györffy Lajos szerint is) mai napig megvan! Ez pedig nemcsak a szerző kisújszállási volta mellett bizonyít, hanem elejti azt a föltevést is, hogy föltétlenül a ványai tanáccsal hadilábon álló ember személyes sérelmeken alapuló satíráját lássuk a versben: hiszen egy a nép száján élő anekdotát bárki földolgozhat, különösen ha abban a faluban időzik, ahol a csúfolódó anekdota járja. (Nagyvidára sem haragudott különösebben Arany, amikor satírája tárgyául vette a történeti anekdotát.)

S szépirodalmi mű szerzőségének megállapításánál nem lehet figyelmen kívül hagyni a stílisis szempontokat, életrajzi vonatkozásokat, irodalomtörténeti mozzanatokot sem. Petőfit 1847-ben *A dévaványai juhbehajtás* írójaként elképzelni stílisis és írólélektani képtelenség. Őt ekkor más problémák foglalkoztatták s a stílisis mesze túljárt a Juhbehajtás stílisisán.

Petőfi szerzőségének egyébként néhány szóhasználati adat is ellene mond. A Juhbehajtásban (52. vsz.) előfordul a *canga* („fiavesztett birka”), amely a Nyelvtudományi Intézetben készülő Petőfi-szótár adatai szerint hiányzik a költő szókincséből. Viszont Viski Károly kéziratot Arany-szótára szerint Arany nyelvében élt a szó.

Szabó István szerzőségét éppily nehéz bizonyítani: ahhoz túl jól gördülnek a vers sorai, ahhoz nagyon találó, éles szemű az ábrázolás, hogy egy verselgető falusi jegyző alkotásának tarthassuk, akinek különben semmi szépirodalmi művét nem ismerjük. Bereczki egyébként a vers keletkezését 1846—48 tájára teszi; de láttuk: 1847 nyarán már másolatban megvolt Tiszavecsényben. Egy magánosan dúdolgató, névtelen falusi jegyző versének ily gyors vándorlása elképzelhetetlen; de érthető lesz a vers számos másolatának keletkezése, s elterjedése, ha elfogadjuk, hogy a debreceni kollégium egy verselgető diákja írta.

Hogy ki lehetett ez a diák? A vers nem akármilyen költői tehetségről árulkodik. E z t a verset csak igazi, hivatott költő írhatta. Nem egészen önálló mű még: Csokonai *Békaegérharc*nak satírája cseng benne vissza, de egy nagy tehetségű költői talentum tolla alatt. Ha tárgyi bizonyítékok nem is szólnának mellette, Arany nevének akkor is szóba

¹² Itt valószínűleg Mezőtúrra gondolt a szerző, hiszen ez esik közelebb Dévaványához, s Mezőberényben ekkor nem is járt a költő; arra meg, hogy az utolsó hónap tépelődő keserűségében, 1849 júliusában vette volna tollhegyre ezt a kedélyes anekdotát Mezőberényben, még kevésbé gondolhatunk.

kellett volna kerülnie a vers szerzőségének vizsgálatakor. Kivüle nehéz volna a 30-as 40-es évekből a Tiszántúlról olyan népies stílusú, Csokonai hatása alatt verselő realista költői tehetséget megnevezni, akinek tollából ilyen vers születhetett.

Arany tizenhétéves korában került Kisújszállásra. Éppen annyi idős volt akkor, mint Csokonai a *Békaegérfarc* írásakor. Nem kell azon fennakadnunk, mint Voinovich, hogy „az erős szatira . . . a tizenhét éves szerző ellen szól”, s hogy „Arany évekkal utóbb sem verselt ily könnyen, folyékonyan.” Ezt a verset az a fiatal költői lángelme írta, akinek stílusát, eredendő realiztikus hajlandóságát még Csokonai példája inspirálta, s nem fojtotta még belé a szót az „új irány” almanachlírájának szenvelgő, élettelen stílusa, amely Debrecenben, a Péczely József professzor szerkesztette diák-almanachban, a Lantban is uralkodott, mint a diák-poéták elé tűzött írói eszmény. A Lant kötetét lapozva nem csodálkozhatunk azon sem, ha Arany jó időre elnémult: ez az új irány nem az ő stílusa volt. Igyekezett ugyan eltanulni ezt a nyelvet is, s mikor debreceni versei nagy „auto da fé”-je után öt év múlva újra tollat vesz a kezébe, hogy verset írjon Ercsey Juliskához: már az almanachlira modorában versel ő is. (l. Voinovich: *Arany János élete*. I. 55–7.) Még első szépprózai próbálkozásai is az „új iskola” irreális talaján mozognak, míg Petőfi s a népi irány fölszabadító hatása alatt visszatálhat *Az elveszett alkotmányban* és a *Toldiban* önmagához: igazi realiztikus alkotásaihoz, amelyeknek élén méltán emelkedik ki leleplező szatirájával, erőteljes népi humorával, jellemző erejével, ízes gazdag stílusával *A dévanyai juhbehajtás*.

A tizenhétéves Csokonai *Békaegérfarca* a Homérosznak tulajdonított antik témát Blumauer modorától ihletve a magyar kulturális és politikai élet éles hangú szatirájává kerekítette; a tizenhétéves Arany a készen kapott helyi anekdotát nem fejleszti ilyen nagy körképpé, de Csokonai *Békaegérfarcától* bátorítva a helyi anekdota ürügyén kegyetlenül őszinte, leleplező bírálatát adja a korabeli, nép fölött élősködő falusi közigazgatásnak.

A két nagy költőnk kapcsolatát újabb oldalról megvilágító költemény mindenképpen megérdemli irodalomkutatóink figyelmét, s érdemes arra, hogy Arany első jelentős realiztikus alkotásaként tartsuk számon — ahogy Csokonai életművében a *Békaegérfarcot*. Így nem találjuk már oly magánosnak és elözmény nélkül valónak *Az elveszett alkotmányt* sem Arany életművében, hiszen 1845-ben voltaképpen ott folytatta, ahol egy évtizeddel korábban abbahagyta.

BARANYI IMRE: A FIATAL MADÁCH GONDOLATVILÁGA

(Madách és az Athenaeum.) Bp. 1963. MTA Irodalomtörténeti Intézet—Akadémiai K. 149 I. (Irodalomtörténeti Füzetek, 42.)

Közel száz éve, hogy Bérczy Károly a Kisfaludy Társaságban felolvasott, egyébként nem különösebben jelentős emlékbeszédében a következőket mondotta Madáchról: „... az író élete soha oly világot nem vetett művére, mint éppen a jelen esetben” (*Madách Imre összes művei*. Bp. 1894. I. XVI.). Erre a valós felismerésre építette a századfordulón Palágyi Menyhért naivan-materialista alkotáslélektani koncepcióját, amely szerint *Az ember tragédiájának* minden jelenetét megmagyarázhatjuk a költő életének egyes eseményeiből.

Palágyi óta az idei Madách-centenáriumig, pontosabban Baranyi könyvének megjelenéséig természetesen hatalmasat lépett előre a forráskutatás, és maga a forráskutatás fogalma is dialektikus értelmezést kapott. A polgári és marxista irodalomtörténet eredményeinek szintéziséből és mélyreható egyéni kutatásokból született Sötér István kitűnő tanulmánya, amely már szerves egységként vizsgálja Madách életművét, s további gondolatokat ébresztő megállapításokat tesz a kor (elsősorban a liberális nemesség magatartása) és a művekben tükröződő eszmevilág összefüggésére vonatkozóan. Horváth Károly tovább halad ezen a vonalon, a kiteljesítés irányában, és a lelkiismeretes kutatómunka jelentős sikerrel járt: főképpen a fiatal Madáchról alkotott képünk vált plasztikusabbá a sok új adalék megismerésével. Itt olvassuk, Madách Imre Pestre kerülésének évéről, 1837-ről ezt a mondatot: „A Vörösmarty—Bajza—Toldi triász ez évben kezdi meg a pusztán szépirodalmi jellegű évkönyv helyében — az egész magyar szellemi életre kiterjedő, tudományt, politikát, irodalmat, művészetet, kritikát egyaránt magában foglaló nagyhatású folyóiratnak, az Athenaeumnak a kiadását”. (*Madách Imre*. ItK 1958. 247.) S ugyanitt, néhány lappal tovább: „Sokszor az olvasmány-élmények hatására keletkezett motívumok is határozott, az író egyéniségének megfelelő módon rendeződnek” (267. l.).

Az e sorokban rejlő — szinte érthetetlenül mellőzött — gazdag kutatási lehetőség realizálódott most Baranyi Imre példaadóan módszeres, alapos tanulmányában. Ha csupán az alcimre figyelünk (Madách és az Athenaeum), talán a részlettanulmányok végtelen sorába utaljuk Baranyi munkáját; de minden fejezet után meggyőzőbbé válik a cím igényessége (A fiatal Madách gondolatvilága), a gondos, aprólékos filológiai adatsokaságból olyan következtetésekhez jut el a szerző, melyek még e címen is túlmutatnak, s az egész Madách-életmű, különösen a *Tragédia* szempontjából jelentősékké válnak.

Valóban meglepő ugyanis az az egyoldalúság, amely az eddigi (mindenekelőtt a polgári) forrás-, ill. hatáskutatást jellemezte. „A Madách-filológia rendkívül kiterjedt, a hatáskutatók számára mindig hálás terület volt a Tragédia egy-egy gondolatának, motívumának felderítése. Mennyiségi oldalról tekintve, az idevágó kutatások meg egyenesen példátlan jelenségei irodalomtörténetírásunknak. Különösen a pozitivistá irodalomtörténeti iskola valóságos versenyt űzött a Tragédia külföldi-világirodalmi kapcsolatainak, mintáinak mechanikus rokonítása, egybevetése tekintetében” (6. l.). Aki megpróbált valamennyire is eligazodni a Madách-irodalom bozótjában, tudja, mennyire igaz van Baranyinak: a Madách-kutatás érdembeli fejlődését is csak úgy rajzolhatjuk meg, ha eltekintünk e sokszor ötletszerű hasonlítások nagy részétől. Másrészt viszont az is szembeütően igaz, hogy e hatáskutatásokban „túlnyomórészt világirodalmi minták, ösztönzések kerülnek előtérbe” (7. l.); „A Madách-filológia meglepő sajátossága, hogy a hazai eszmei-világnézeti hatásokra hivatkozó kutatások viszonylag későn indultak meg, és számra sem jelentősek” (8. l.). Baranyi tehát arra vállalkozik, hogy a Palágyinál még naiv módon, a későbbi polgári irodalomtörténetírásban következtetlenül jelentkező vagy teljesen hiányzó, a marxista

Madách-filológiát viszont mindinkább jellemző hazai „talajkutatást” végezzen.

Természetesen számára is alapvető módszerül a hasonlítás kínálkozik, csak hogy mielőtt az összevetésekhez kezdené, megteremtí a összehasonlításainak tudományos hitelét. Cáfolhatatlan irodalomtörténeti tényekből indul ki (levelezés, életrajzi adatok), s a továbbiakban sem megfoghatóan, ellenőrizhetetlen anyaggal dolgozik, hanem motívumról motívumra, sőt olykor szószzerűen is követhető szövegrészeket tár az olvasó elé. Ennek ellenére a kutató rendelkezésére álló tények bizonyító lánc hiányos, amelyet valószínű hipotézisekkel kell pótolnia (ilyen például, amikor megállapítja, hogy Madách már 1837-től olvashatta a folyóiratot, és Pestről távozása után sem szakadhatott meg kapcsolata az Athenaeummal).

A tudományos alapossággal hasonlítást végző kutatót egy nagy veszély fenyegeti: könnyen elveszhet a szövegek tengerében, szem elől tévesztve az összevetés tulajdonképpeni célját. Ha tanulmánya első részében az Athenaeumból vett sok idézet némiképpen túlzásfolttságot eredményez is (a teljességre törekvés következménye ez), egészében elmondhatjuk, hogy Baranyi megtalálta a helyes arányt, s legalábbis a filológiai érdeklődésű olvasó figyelme nem lankad a könyv utolsó soráig. Szerencsére ugyanis a szerző nem egész cikkeket ragad ki az Athenaeumból, hanem a folyóirat különböző évfolyamaiban, különböző tanulmányaiban elővillanó gondolatokat rendszerezi (gondosságát dicséri, hogy olyan cikkekből is idéz, amelyeknek alapmondanivalója más gondolatkörhöz kapcsolódik, csupán egy-egy bekezdés erejéig illenek bele Baranyi tanulmányának gondolatmenetébe); a cikkekből kifejezett gondolatokat és nem magukat a cikkeket szembeesíti a korai Madách-művekkel, ugyanakkor elsődleges feladatának tartja a *Tragédiában* csúcsonló eszmék nyomán követését, a genezistól a világirodalmi méretű koncepcióba való beilleszkedésükig.

Ez a törekvés emeli jelentőségben Baranyi tanulmányát a becsületes részlet-tanulmányok szintje fölé, de ugyanígy veszélyek is leselkednek rá. Vitathatatlanul gazdag, szép bizonyító anyaga olykor annyira magával ragadja, hogy megfeledkezik a többi lehetőség vagy már fel is kutatott ihletforrásról, megfeledkezik arról, hogy az Athenaeum olvasása és a *Tragédia* megírása között két évtized telt el (perdöntő volna, ha valamilyen dokumentum kerülne elő arról, hogy az *Tragédia* születésekor Madách az Athenaeum számait újra fellapozta), a hatásokat tehát föltehetőleg közvetettebbnek kell hinnünk. Igaz viszont, hogy gyakran oly kísérteties hasonlóságok figyelhetők meg az Athenaeum-cikkek és a tragédia egyes részei között, amit

már-már csak közvetlen hatással (régí jegyzeteinek felhasználásával?) magyarázhatunk.

Csupán jelzésül lássunk néhány példát. Különösen Sötér tanulmánya után lehetetlen úgy beszélni Madách népszemléletéről, hogy ne kapcsoljuk a *Tragédiához* a fiatalkori verseket s a családot a szabadságharc idején ért tragikus eseményeket (nővérenek és az ő családjának szörnyű halála). Az idézhető ellenpéldák száma azonban jóval nagyobb. A fejlődéseszméről szóló fejezet az egyik legszébb bizonyíték. Idézzünk az utolsó részből. Ahol Baranyi az Athenaeum egy 1837-es számában felbukkanó motívum továbbélését követi a madáchi műben:

„Ennek a képzetnek van elszántabb példája is; »Csak úgy vagyunk mi, mint az a ló, mely a szárazalmot egyhelyben állván ingatja: szüntelen előre menni látszik, pedig látszó lépegetése ellent sem állvány, bizonyos, helyéből csak egy lépésre is előre nem megyen.« Egyike ez azoknak az öreg gondolatoknak, amelyet az érthető képeket kedvelő fiatal Madách felfogott, művészileg és bölcséletileg többször értékesített még élete során — míg végül is a *Tragédia* fontos eleme lett. Szinte ezekben az időkben írja e sokat idézett sorokat:» S ha legjobban is megyen a dolog, életterveinkkel úgy vagyunk, mint a mókus, mely ha kerekében agyonfáradja magát, azt hiszi mérföldeket haladt, ugyanazon bizonyos helyen van.« A mókushasonlat több alkalommal visszatér műveiben — ez mintegy igazolója is elraktározó gondolatkonzerváló hajlamának. Werbőczyről szóló drámatervében a következő mondatot találjuk:» Az ember izzad, fárad s nem halad előre, mint a mókus.« Lírájában is megtalálható, majd a *Tragédiában* igen fontos eszmei szerepben újra találkozunk vele:

Megy-e előbbre majdan fajzatom,
Nemesbedvén, hogy trónodhoz közeleg-
jen,
Vagy, mint malomnak barma, holtra
fárad,
S a körből, melyben jár, nem bír
kitörni?

Ez a kínzó kérdésfeltevés immanens eredője a kor és mű általános fejlődésértelmezésének. A fejlődésgondolat bizonyítottan fiatalkori probléma költőnkél, így jóság az a feltételezés, hogy az 1840-es évek közgondolkozását tükröző Athenaeum gondolatadó szerepe még más hatások társaságában is jelentős.

E matematikai szépségű levezetésből vonja le azután a következtetést: „Az emberiség erkölcsi javíthatatlansága, az azonosságtudat és a fejlődés látszólagossága — mint negatív eszmék a haladással szemben, az ellentmondásosan fejlődő, kétségektől gyötört liberaliz-

mus terméke, amelyek a *Tragédiában* Lucifer bölcselétének fő tételei lesznek. (Látható tehát, hogy a kor bölcséleti-produktuma is Lucifer!)” (108–109. l.).

Hasonló módon — helyesen — ágyazza be az Athenaeumban jelentkező individuumproblémát is a madáchi gondolatvilág egészébe. („Nem lehetett idegen ez a gondolatkör számára, mert életének legmélyebb válsága a családi élethez fűződik — úgyhogy egy kicsit szubjektíve is megélte ezt a bölcselletté ivódott problémát” (113. l.).

Legalább ilyen fontos, koncepcióbeli kérdés, hogy a madáchi mű, illetve az Athenaeum hatalmas anyagából milyen vonatkozásokat, milyen eszméket vizsgál meg alaposabban, hova esnek a hangsúlyok. E tekintetben Baranyi tanulmánya szerkezetileg is helyesen tagolódik. Más kutatók helytálló, de többnyire csak általános jellegű megállapításai után Baranyi szövegszerűen is igazolja, hogyan hatott a kor politikai közhangulata, „a liberalizmussal elegyített centralizmus politikája” a fiatal Madách gondolatvilágára, majd ugyancsak konkrétan — a legfontosabb kérdésekre összpontosítva — mutatja ki az Athenaeum útján Madáchot erősen, meghatározóan befolyásoló hegelianus filozófiai nézeteket. A *Tragédia* ismerője számára feltétlenül meggyőző mindaz, amit a fejlődésszéméről, illetve ezzel összefüggésben a determinizmusról és az azonosságizmusról mond, s a már idézett hosszabb szövegrész tanúsága szerint is a mű alapkérdését tudja itt megragadni. Hasonlóképpen érdekes — bár Sötér koncepciójához képest nem hozhat újat, csupán forrás-kiegészítés — a történelmi személyiség szerepéről és a tömeg kétarcúságáról szóló két fejezet is.

Számos részlet-tanulmány után is tud újat mondani a szerző — a viszonylag szűkre méretezett keretben is — a *Tragédia* eszmei anyagának gyökereiről. Az Athenaeum 1838-as évfolyamában már feltűnő malthusi tanok szembesítése a londoni szín megfelelő jelenetével, az eszkimók iránti érdeklődés és az „eszkimói jövő” megjósolása a folyóirat több cikkében sokkal közvetlenebb hatásokra enged következtetni, mint ahogy a régebbi Madách-irodalom feltételezte. Baranyi már 1838-ból idéz tanulmányt az Athenaeumból, melyből — Lukács Móric gyakran idézett írása előtt négy évvel — Madách megismerkedhetett az utópista szocializmus nézeteivel.

A polgári, sőt a marxista Madách-irodalom talán legtöbbet vitatott kérdése volt a *Tragédia* végzavainak értelmezése. Lukács György felfogása e tekintetben tarthatatlannak bizonyult, mint ahogy Révai József is csak hamis optikával láthatott „fatalista belenyugvást” a „küzdj és bízva bízzál” szavakban. Nos, különösen a Lukács-féle

antidialektikus, a mű egészéből (ez Révaiira is vonatkoztatható) és a korszellemből kiszígelhető értelmezéssel szemben Baranyi tanulmánya újabb érveket, kortárs tanúkat vonultat fel. Erdemes idézni: „Irinyi József naplótöredéke is bizonyíték a liberális-romantikus nemzedék azonos világlátására: »A világon minden előrehalad, s ki állhatatos marad azt bizonyítja, hogy múlt időkben tévedez. Az állhatatosság... kizár minden jövendőt. A tespedő nyugalom maga a boldogtalanság.« Mennyire magába véshette Madách a romantikus bölcséleti közérzület főtételét, amelyet szintén a Tarczy tanulmányából idézünk: »Nincs kör vagy viszony az életben, melyben ellentétet helyet nem foglalna, higgyük el, magunkra ez szüntűgy, mint a közzóra nézve, egyáltalán szükséges: — a küzdés élet, nyugalom halál.« Szinte szóról szóra ezt vallja Madách is *Csak béke, béke* c. versében: »Küzdés az élet, nyugalom a halál.« A *Tragédia* hatalmas gondolata is idevág; az ember életének értelme nem a halálban (a célban, a nyugalásban) van, hanem az életben, amelynek célja viszont a küzdés. Ilyen értelemben Madách is életbölcséleti álláspontról a halált (»a cél«) alárendeli az »ember céljá«-nak: a küzdésnek! Idézzük csak újra:

A cél, megszűnt a dicső csatának,
A cél halál, az élet küzdelem,
S az ember célja e küzdés maga.

Mennyire jellemző, hogy a mű utolsó szavait is ebből a bölcseléből meríti, amely szerint az emberiség jövője végtelen, az útnak nincs vége, az élet értelme pedig tisztázódott: »Végtelen tér, mely munkára hív... küzdj és bízva bízzál!«” (133–134. l.)

Fel kell hívnunk a figyelmet még egy sokat vitatott részproblémára, amely azonban a *Tragédia* egészének megítélésére döntően kihat, és amellyel kapcsolatban a tanulmányíró érdekes szempontra figyelmeztet: Ormos László *Embernagyság* (Athenaeum, 1841.) című cikkének „luciferi” érvelésének részletes ismertetése során (melyre már a folyóirat is figyelmeztette a közléskor olvasóit!) Baranyi eljut a következtetéshez: „Lucifer végső soron nemcsak egy ősi tagadó istenség eszmei köréből táplálkozik, hanem a kor meghatározott, élő, létező közgondolkodásából, bölcselétéből és szemléletéből!” (121. l.) A *Tragédiában* szereplő Lucifer genezisében minden bizonnyal nem elsődleges szerepet játszó az itt bevetett szempont, a további kutatásban azonban nem hagyható figyelmen kívül.

Mindezek együttvéve nem csupán a Madách-kutatót s a Madách-problematika iránt érdeklődőket ragadhatják meg. Baranyi Imre könyvéből e folyóiratról s a folyóiratban tükröződő korról is érdekes képet kapunk,

de ennél sokkal jelentősebb egy író és egy folyóirat kapcsolatának feltárása, még ha ez a kapcsolat Madách esetében egyoldalú is volt (1840-ben írt leveléből tudjuk, hogy elküldte az Athenaeumnak egyik zsengéjét). A nagyon elmaradt — pedig rendkívül hiányzó — alkotáslelektani vizsgálódás számára is ösztönzést jelenthet ez a tanulmány, bár célja nem ilyen irányú volt.

Baranyi terjedeleme kicsi könyvének tudományos-módszertani értéke mellett eltörpülnek azok a módszertani és egyéb gyökerű hibák, melyeket mégis kár volna elhallgatni. Érthetetlen például, hogy „Az ember tragédiája eszmei anyagának gyökerei” című fejezetben miért kezdi a történeti színek vizsgálatát csupán a VI. (római) színnel; ha nem talált az előzőekhez anyagot, ezt jeleznie kellett volna — így logikátlanak hat. Részben szükségszerűen adódik, hogy az egyes fejezetekben némi ismétléseket nem tud elkerülni; az eszmék és történelmi korok egybekapcsolódásának kérdését például előbb filozófiai alapvetésben, majd konkrétumában tisztázza — sok áttűnéssel; a determinizmusról, néphez való viszonyról már előbb beszél, mintsem a külön fejezetben erre sor kerülhetett volna.

Inkább pontatlanságnak, mint koncepcióbeli különbségnek fogható fel a „Fejlődés-eszme” című fejezet elején található kitétel, mely szerint a centralista-liberális Eötvössel

együtt Madách „ellentmondásos-pesszimista választ” adott volna a fejlődés kérdésére. A tanulmány más helyein Baranyi (kimondatlanul is) elfogadja a mai marxista Madách-kutatás álláspontját, amely ellentmondásosnak, de nem pesszimistának látja Madách világnézetét, világnézeti állásfoglalását; ebben az ellentmondásosságban nyilván benne rejlik a pesszimizmus is — szüntelen birkózásában az optimizmussal. Ha azonban az „ellentmondásos” jelzőt a pesszimistával is megtoldjuk, visszaesünk a régebbi, antidialektikusnak bizonyult Madách-értelmezés egyoldalúságába.

Talán nem is térnénk ki a fogalmazás során itt-ott felbukkanó didakticizmus bírálataira, ha a tanulmány egésze stiláris szempontból is nem lépné túl a szokványos szakdolgozatok szintjét. Éppen ezért kár, hogy a szerző, illetve a szerkesztő nem gyomláta ki azt a néhány sztereotíp fordulatot, amely egy-egy fejtegetést bevezet („A következőkben kimutatjuk azokat a gondolatokat és problémákat, amelyeknek...”; „arra a következőkben igyekezünk választ adni”; „A következőkben tüzetes vizsgálat tárgyává tesszük...”) Az élvezetes, továbbolvasásra serkentő stílus (még ha nem is lép föl az esszé-stílus igényével) semmi esetre sem mond ellent a tudományosságnak. Baranyi Imre tanulmánya is példa rá.

Kántor Lajos

ERICH ROTH: DIE REFORMATION IN SIEBENBÜRGEN, IHR VERHÄLTNIS ZU WITTENBERG UND DER SCHWEIZ

I. Teil. Der Durchbruch. Köln-Graz, 1962. Böhlau-Verlag. 224 S. (Siebenbürgisches Archiv Archiv des Vereins für Siebenbürgische Landeskunde. Dritte Folge, Bd. 2.)

Az 1956-ban elhunyt szerző hagyatékából kiadásra kerülő munka I. kötete önálló egész, mely külön is megérdemli az ismertetést. Az érdekes és tanulságos könyv valójában Honterus-monográfia, melynek célja a kiváló brassói humanista egyházpolitikai tevékenységének és konfessionális álláspontjának tisztázása. Mint ilyen természetesen az erdélyi szász egyháztörténeti irodalom hagyományaihoz kapcsolódik. E tudományos előzményeknek megvannak az érdemei és hibái. Roth munkája eléri legkötőbb elődeinek magas filológiai színvonalát, ugyanakkor osztozik azoknak szűk körű nemzetiségi szemléletében is. A többnemzetiségű Erdélyben a reformáció nem kizárólag a szászok mozgalma volt. E tényre azonban a címe szerint az erdélyi reformáció tárgyalását ígérő könyvben még utalás is alig található. Összefügg ezzel forrásfelhasználásának egyoldalúsága is: a latin nyelvű

forráspublikációkon kívül kizárólag az erdélyi szászokra vonatkozó német nyelvű szakirodalmat veszi figyelembe. Más részről viszont hangsúlyoznunk kell, hogy a kérdés német nyelvű szakirodalmában szintén hagyományos lutheránus felekezeti szemlélet korlátoltságát teljes mértékben sikerült leküzdenie. Éppen ennek köszönhető, hogy Honterus reformátori tevékenységéről egészen újszerű s az eddigiéknél meggyőzőbb képet tudott alkotni.

Erich Roth legfontosabb eredményeit röviden a következőkben vázolhatjuk:

Sikerült Honter 1543. évi reformációs iratának (*Reformatio ecclesiae Coronensis ac totius Barcensis provinciae*) forrását és teológiai irányzatát tisztázni. A *Reformatio ecclesiae Coronensis* legfontosabb forrása a nürnbergi tanács 1524-ben vagy 1525-ben kiadott egyházi rendtartása, irányzata pedig inkább helvét, mint lutheránus jellegű. Hon-

ter álláspontja a gyónással, az egyházi szer-
tartásokkal, szentképekkel és oltárokkal kap-
csolatosan mindenütt lényegesen radikáli-
sabb Lutherénál, és igen közel áll a svájci
reformátorokéhoz. Az egyházi szervezetben
is jóval nagyobb befolyást biztosít Honter
a világi előljáróknak, mint a lutheránusok.
A legfontosabb vitatott kérdésekben 1543-
ban Honter nem Wittenbergtől, hanem a
zürichi Bullingertől kért felvilágosítást. Bul-
lingernek Honterhez intézett levele, melynek
szövege az említett nürnbergi egyházi rend-
tartással együtt a könyv függelékében olvasható,
igen meggyőzően bizonyítja Roth kon-
cepciójának helyességét.

A könyv Honter teológiai álláspontjával
együtt egyházpolitikai tevékenységét is új
megvilágításba helyezi. A korábbi felfogás
szerint Honter elődje a brassói plébánosság-
ban, Jeremias Jekel, Honternál radikálisabb,
talán helvét jellegű tanokat képviselt. Roth
meggyőzően bizonyítja, hogy Jekel — leg-
alábbis 1540-től kezdve — konzervatív elve-
ket vallott, s éppen ezért kellett 1544 elején
hivataláról lemondania, mert Honterrel szem-
ben a katolikus hagyományokat igyekezett
fenntartani, a Brassóban ez időben végre-
hajtott radikálisabb egyházi intézkedések
kezdeményezőjének pedig mindenkor Hon-
ter tekinthető. Új megvilágításba kerül a
nagyszombati papság — mindenekelőtt Mathias
Ramser (Ramassy) szebeni plébános — és
Honter viszonya is. A brassói reformációval
szemben Roth véleménye szerint a szebeniek
képviseletét a konzervatívabb lutheri irány-
zatot. Míg Honter elsősorban a városi ma-
gisztrátusra támaszkodott, Ramser a klérus
érdekeinek képviselője volt. Honter reformá-
ciós iratát először Ramser küldte meg Wit-
tenbergbe, talán abban a reményben, hogy
Luther elítélően fog róla nyilatkozni. Luther
és Melanchthon azonban, Roth feltevése sze-
rint valószínűleg tájékozatlanságból, elis-
meréssel fogadta a *Reformatio ecclesiae Co-*
ronensis. A Ramser és Honter közötti ellen-
tét ennek ellenére fennmaradt Ramser 1546-
ban bekövetkezett haláláig, sőt a következő
évek egyházpolitikai harcaiban Ramsernek
sikerült Honterrel szemben bizonyos elő-
nyöket szereznie. Az erdélyi százszok első
közös zsinata, amelyen a korábban az esz-
tergomi érsekség, illetve a gyulafehérvári
püspökség jurisdikciója alatt állott egyház-
kerületek egyaránt képviseltették magukat,
1545 májusában volt Medgyesen. A zsinat
határozatait csak Georg Haner XVIII. századi
egyház-történeti munkája ismerteti, és ennek
az ismertetésnek hitelét az egész újabb szak-
irodalom kétségbevitte. Honter és Ramser
irányzatának nézeteltéréseit elemezve Roth
arra a megállapításra jutott, hogy Haner
valószínűleg hitelt érdemlő források alapján
dolgozott. Tudósításának két leginkább gya-

núsának látszó állítása is elfogadható. Haner
szerint ugyanis 1545-ben Medgyesen a százszok
egyházak közös püspök választását határozták
el, és elfogadták az Augustana confessiót.
Az első adat hitelét alátámasztja az, hogy
Melanchthon 1548 januárjában már említi az
erdélyi százszok püspökét. A második adatot
pedig Roth azzal magyarázza, hogy a zsinat-
on Ramser irányzata került fölénybe, való-
színűleg Ramser volt az első püspök is; az
ágostai hitvallás elfogadása Honter tételei-
nek hatályon kívül helyezését célozta. A
medgyesi zsinat után tovább folytatódott a
két irányzat között a küzdelem, és csak
1547-ben vezettek eredményre a százszok uni-
versitas közvetítési kísérletei. Az ebben az
évben megjelenő *Reformatio ecclesiarum Saxo-*
nicarumot a konzervatívabb és radikálisabb
reformátorok között létrejött kompromisz-
szum alapján szerkesztették.

Az ismertetett eredmények messze túl-
mutatnak azon a körön, amelyben az egész
eddig kutatás mozgott, s fokozott mérték-
ben felhívják a figyelmet arra, hogy milyen
fontos volna a magyar és a százszok reformáció
kapcsolatainak feltárása. A Honter által kép-
viselt irányzat ugyanis pontosan megfelel a
magyar reformáció kezdeti szakaszára jel-
lemző ideológiai és egyházpolitikai állásfoga-
lálásnak. Eltekintve most a Magyarország
távolabbi területein megfigyelhető analóg je-
lenségektől, mindenekelőtt azt szeretnénk
hangsúlyozni, hogy a reformátor és huma-
nista Honterus legközelebbi szellemi roko-
nait az 1540-es években a gyulafehérvári
káptalan tagjai között találhatjuk. A refor-
máció terjedését erőteljesen akadályozó
gyulafehérvári püspök, Statileo János 1542-
ben bekövetkezett halála után Hadrian
Wolfhard lett az egyházmegye vikáriusa, aki
1538 óta bizonyíthatóan a reformációval ro-
konszenvezett. Wolfhard utóda, Csáky Mi-
hály, rövidesen lemondott egyházi állásáról
s mint világi politikus, élete végén János
Zsigmond kancellárja, támogatta a magyar
reformáció egyre radikálisabb irányzatait,
beleértve az unitarizmust is. A következő
püspöki helynök, Medgyes Ferenc vallásos
nézeteit talán azzal jellemezhetjük, hogy
1545 és 1550 között ő fedezte Dávid Ferenc
wittenbergi tanulmányainak költségeit. A
káptalan többi tagja közül most csak Ká-
rólyi Boldi Sebestény és Kálmáncsehi Sánta
Márton nevére utalunk, az előbbi 1555-ben
már Szatmár vidéki lutheránus szuperinten-
densként szerepel, Kálmáncsehi pedig, mint
ismeretes, a helvét irányzat legnagyobb ha-
tású terjesztője és szervezője lett Kelet-
Magyarországon. Roth könyvében a gyula-
fehérvári kanonokok közül egyedül Veran-
csicsról történik említés, akinek Honterhez
fűződő baráti kapcsolatát éppen ezért csak
egyéni okokkal tudja megmagyarázni a szerző.

A könyv Honterus pedagógiai működését csupán nürnbergi kapcsolatainak nyomozása során érinti. Ebben az összefüggésben utal Sebald Heyden hatására. A jeles nürnbergi pedagógus rendkívül nagy kelet-európai népszerűségét szemelláthatólag nem ismeri. Heyden *Puerilium colloquiorum formulae* c. tankönyve, melynek Roth csak 1530. évi, majd egy egészen kései, XVIII. századi brassói kiadását említi, a német mellett lengyel és magyar értelmezésekkel ellátva 1527-ben jelent meg első ízben Krakkóban, s a XVI—XVII. századból igen sok lengyel- és magyarországi kiadása ismeretes. Heyden pedagógiai munkássága iránti érdeklődésében tehát Honter számos kortársával osztozott, köztük olyan jelentős humanistával, mint a magyar

értelmezéseket készítő Sylvester János. E példa egyben arra is figyelmeztet, hogy a szász humanisták németországi kulturális kapcsolatainak közvetett vagy közvetlen volta olyan kérdés, amely minden egyes esetben külön vizsgálatot igényel. Nem tekinthető kizártnak például, hogy Heyden munkásságára esetleg Honter Krakkóban vagy éppen Magyarországon figyelt fel.

Rothnak a korábbi felekezeti elfogultsággal szakító koncepcióját az általa figyelmen kívül hagyott kelet-európai összefüggések minden esetben megerősítik, ami igazolja eredményeinek szilárd megalapozottságát. Éppen ezért könyve a további kutatások számára biztos kiindulópontul szolgálhat.

Pirnat Antal

KISPÉTER ANDRÁS: TÖMÖRKÉNY ISTVÁN

Bp. 1964. Akadémiai K. — MTA Irodalomtörténeti Intézet. 299 l. (Irodalomtörténeti Könyvtár, 13.)

Nehéz eldönteni, hogy irodalomtudományunk ereje vagy gyöngesége van-e ama jelenség mögött, hogy korszakos jelentőségű életműveknek csak filológiai, adatközlő értékelése folyik, míg a kisebbekről nagyravészt monográfiák jelennek meg (habár ezek is kevés számmal!). Kispéter András Tömörkény-könyvének olvasásakor ez az első gondolatunk, amelyet mindjárt úgy fűzünk tovább, hogy ellentmondunk az Akadémiai Kiadónak, mely szerint Tömörkény István életének és munkásságának ez az első átfogó földolgozása. Ha méreteit nézem, akkor tényleg ez a legterjedelmesebb, ha részletező aprólékosságát, akkor a legrészletesebb, de irodalomtörténeti műnek átfogó jellegét aligha mérhetem ezekkel a mechanikus tulajdonságokkal. Mégiscsak az életmű és a korszak irodalma föltart, meg önállóan földolgozott tényanyagának szintézisében kell keresnem e munka átfogó jellegét és abban, hogy az eddigi földolgozásokhoz képest mennyit lép előre, hogyan tud túlnőni rajtuk. Ebben a vonatkozásban Kispéter Tömörkény-könyve nem okozott meglepetést vagy nagyobb tudományos előrelépést. Tervezés ne essék, nem akarom sem Ortutay, sem pedig Juhász Gyula könyvét túlértékelni, de jó harminc év után is mindkettő megállja helyét Kispéter nagy terjedelmű Tömörkény monográfiája mellett. Sőt, és ez a másik kifogásom, Kispéter könyvében ott, ahol elvi vagy esztétikai megállapításra kerül sor, mindenütt ott van a lapalji jegyzet, hogy Juhász Gyula, Ortutay már erről itt és itt nyilatkozott, ugyanezt mondotta. De hiszen az lenne a természetes, hogy e negyedszázados értékeléseket újjászülve, a kor iro-

dalomtudományi fejlettségének megfelelően hozzuk megint az irodalmi köztudat elé. A monografikus munkák, ekkora idő elteltével — példás szakmai elkészítettségük ellenére is — megújítás és kiegészítés után kiálltanak. Különösen akkor, ha e negyedszázadnyi időt nemcsak naptári évekkel, hanem óriási szellemi változásokkal is tudjuk mérni.

Kispéter András Tömörkény-könyve módszerben is túlon-túl ragaszkodik az elődökhöz. Nemcsak elvi megállapításaiban nem tud elszakadni tőlük, (természetesen erre nem mindig van szükség), hanem abban sem, hogy az írói életmű földolgozásának azt a megszokottabb útját követi, amelyben az életrajz, családtörténet, korrajz és a művek interpretálása egybemosódva ömlik el a könyvben. Nem a mű, hanem keletkezést kísérő külső körülmények, várostörténet, politika, újságírás stb. állnak inkább előtérben és a művek esztétikai megítélésében, a korszak más írói műveivel való összevetéseiben is a főnti szempontok dominálnak. A régibb Juhász Gyula, Ortutay tanulmányokhoz való ragaszkodás megmutatkozik abban is, hogy a szerző illusztratív bizonyító anyaga megtalálható az elődöknél is. Ez nem baj, hiszen nyilván amazok is a legjobb részeket idézik Tömörkénytől, hogy tételeiket igazolják, de elgondolkodtató, hogy a legnagyobb anyaggal dolgozó Kispéter András csak a publicisztikai írásoknál tud önálló példatárral előlépni.

Ugyanilyen ismétlődő jellege van könyve egyéb fejezeteinek is. Kezdjük azon a ponton, ahol a szerző a Tömörkény-életmű és a szegedi parasztnovella viszonyát vizsgálja. Az természetes, hogy a monografikus földolgozás-

nál helyet kell kapnia a kérdéses tárgy előző tudományos eredményeinek, de hogy a szerző saját véleménye vagy csak egy kicsi többlet ne mutakozzék, az öreg hiba. Tulajdonképpen Juhász Gyula Szegedi őskert sorozata, Ortutay könyvének több megállapítása és Nacsády József idevágó dolgozatának tézisei ismétlődnek itt meg.

Vagy nézzük a várostörténeti részt: itt meg Reizner János több kötetes várostörténeti munkájának kivonataival találkozunk. Nem lett volna talán helyesebb a városról a Tömörkény-életmű alapján írni? Mert ez életműnek éppen az az egyik jellemzője, hogy tárgyi hitelességgel szerepel benne a szülőföld. Az író életrajza sem több, mint Ortutay-nál vagy Juhász Gyulánál. Egyben nőtt: születési és házassági adatokkal. Nem elhanyagolható, de nem is lényeges növekedés.

Különösen föltűnő azoknak a részeknek ismétlődő és sekély jellege, amelyek a századforduló magyar és világirodalmi jelenségeivel (szimbolizmus, naturalizmus, impresszionizmus stb.) foglalkoznak. Vagy egy mély, önálló elemzést kellett volna adnia ezeknek a kérdéseknek (természetesen csak a tárgya köréhez tartozóan), vagy pedig egy lapalji jegyzetben bevallani, hogy Ortutay-nál, vagy éppen Czine Mihály Móricz-könyvében megtalálhatók. Így ezek a részek a legköznapibb ismeretterjesztő szinten maradtak.

A módszerről. Kispéter András előző monográfiájánál is megfigyelhető volt (*Juhász Gyula*. Bp. 1956.), hogy a művek vizsgálatát leszűkíti egy leíró, elbeszélő stílusú tartalmi elmondásra az interpretálás mélyebb lehetőségének keresése és elvégzése helyett. Pl. Itt a *Vándorló földek* c. novella minden szépségét elveszti a szerző szövegében föloldott tartalmi elmondással. A művek sora, az életmű vonala nem a művek művészi jegyeinek rokonításával, összehasonlításával alakul ki Kispéter könyvében, hanem tartalmi jegyek fölörölésével.

Néhány értékeléskori ellentmondásról. Sokszor kerül elő e monográfiában, hogy Tömörkény lokális jelentőségű író, aki élményanyagát nem tudja az egész magyar népre, de még csak az egész magyar parasztságra sem általánosító művészi erővel kiterjeszteni. Ez igaz, de vajon nem abban van-e ez életmű ereje és nagysága, hogy ebben a kicsi, lokális jellegű életben általános emberi tulajdonságokat csillant meg, hogy ebben a mélyre esett világú emberek sorsában is az emberi élet szépségét és szomorúságát tudja egyszerre észrevenni és ábrázolni? Joggal írja Péter László * (*Tömörkény mikrokozmosza; Tömörkény István: Munkák és napok a Tisza partján*. Bp. 1963.): „Botor dolog lenne Tömörkényt provincializmussal vádolni, csupán azért, mert soha nem lett hűtlen a Városhoz és népéhez. A modern világ-

irodalomban találunk öt igazoló példát: Ivo Andrić és Halldór Laxness Nobel-díjjal értékelt életműve vagy a Lenin-díjas Solohov munkássága szintúgy egyetlen tájhoz kötődik, mint a Tömörkényünké, s nagyságukból ez mitsem von le.” (Csak mellékesen jegyezzük meg, hogy Kispéter könyvében nincs utalás erre a tanulmányra, talán már nem tudta fölhasználni; de érdekes, hogy e rövid, nem is az egész életműre vonatkozó írás egy másfajta monográfia tervét rejti magában.)

Kispéter monográfiájában az írói hely kijelölése, művészi értékének megítélése körül nagy a bizonytalanság. Egész sor ellentmondás található nála. Pl. „Tömörkény azonban nem tud igazán munkáshősöket teremteni. A parasztek és vizenjárók figurái mellett, munkásalakjai elmosódnak, s csak itt-ott villantja meg egy-egy vonásukat; a munkások életéről inkább csak általánosságban van mondanivalója. Ebben is művészi kiteljesedésének határa mutatkozik meg...” (131. l.) Ehhez csak annyit: ha máról vetítjük vissza a századfordulóra a munkáshős alakját, akkor nemcsak Tömörkényt hanem az egész magyar irodalmat el lehet marasztalni, mert keresve sem lehet találni ilyen munkáshóst. Márpedig Kispéter András egy mai, vagy legalábbis 20-as, 30-as évekbeli munkást kér számon Tömörkénytől, és mert nem találja, elmarasztalja az író. A kívánalom lehetetlensége mellett az is furcsa, hogy Tömörkény művészi kiteljesedésének határát látja abban, hogy nincs igazi munkáshőse. De mintha erről az előbbi tételről elfeledkezhetett volna a szerző, később ugyanilyen vonatkozásban arról ír, hogy a *Sztrájk* tanyában meg a *Szombat estében* „a szó modern értelmében véve igazi proletárról van szó”, sőt „Kevesen vannak a kor magyar irodalmában, akik ilyen művészi erővel és ilyen hitelesen mutatnák meg a munkásság életét, mint Tömörkény.” (243. l.) Vajon most melyik a szerző véleménye? Vajon baj-e, hogy Tömörkény hősei közelebb állnak a parasztsághoz, mint a nagyüzemi munkássághoz? Hiszen itt az az érdekes, hogy művészi megörökített nyer egy átmeneti állapot: a parasztból munkás lesz, Tömörkény még látta és értette ezt, joggal írt róluk, őket ismerte. De nem itt kell Tömörkény korszerűségét és korabeli modernségét (írjuk le a szót!) keresni, hanem a zsellérnovellákban, az agrárszocialista írásokban, amelyekkel páratlan volt a magyar irodalomban. Ne a főntartásait latolgassuk, hanem a teljesítményét.

Az is anakronizmus, hogy a szerző hibájul rója föl Tömörkénynek: „Olyan pozitív eszmét nem tud adni, amely — akár időlegesen is — harci program lehetne...” Vajon milyen harci programot kellett volna meg-

adnia? Főadata volt-e? De ugyanígy idézhető és elutasítható Kispéter Andrásnak az a gondolata is, hogy Tömörkény „Ha a forradalmat nem is értette meg, ott állott a dolgozó nép oldalán...” De milyen forradalmat kellett volna megértenie?

Az önmagában való tisztázatlanság jegeit viseli magán az a megállapítása is, mely szerint „Tömörkénynél a városi polgár ír a parasztról”, majd később: „A parasztlak oldaláról, a parasztlak szemével nézi a világot — ez a törekvés tükröződik Tömörkény írásából e korban még inkább, mint korábban”. Ha arról van szó, hogy az első állítás kiindulás, és a második egy fejlődés illusztrációja, akkor nem tesszük szavá ezt az ellentmondást, de mindkettő egymástól függetlenül szerepel egy monográfiában, az írói életműre vonatkozatható általánosításként.

Kisebbségi ellentmondások és megjegyzések. Kispéter szerint Tömörkény fölvilágosult polgári szellemet hozott magával a családból. De ezt a fölvilágosult polgári szellemet semmivel sem igazolja.

Tömörkény a szerző szerint szerette a könyvet és ezért iratták szülei a gimnáziumba. Nem hisszük. A gimnáziumi beiratás oka a föltörekvő szegedi polgár legtermészetesebb gesztusa: az utód léphessen magasabbra.

Palotás Fausztin nem volt országosan kedvelt és befutott író, mint ahogy azt e könyvben olvashatjuk.

A *Keserű parasztlak* című cikksorozatot 1898 óta már újra közölte a Dél-Magyarország című napilap és a közlő kommentárokat fűzött hozzá, erről nem lett volna szabad megfeledkezni. De arról sem, hogy ezzel kapcsolatban idézze a Mikszáth kritikai kiadás idevonatkozó jegyzetapparátusát (Ezt már Nacsády József is szavá tette.)

A Szegedi Naplót nem 1879-ben, hanem 1878-ban alapították.

Vitatható, hogy Petelei István életműve fölé emelhető-e Tömörkényének. Egy pusztai kijelentés aligha győzhet meg.

Az is elmarasztalásként szerepel, hogy Tömörkény nem tud eljutni a XX. századi modern novellához és hogy inkább XIX. századi jelenség. Igaz. De mennyien nem tudtak eljutni a magyar irodalomból a XX. századi modern novellához, akik jóval túléltek Tömörkényt. A lehetőségeihez és sajátosságaihoz kell őt mérni, nem a fikciókhoz.

Nem lehet messzemenő következtetéseket levonni az író nacionalizmusára, mert tagja volt a Pusztaszeri Árpád egyesületnek. Sokkal tisztábban látó elmék fordultak meg sokkal kétesebb egyesületekben, minden kötelezettségvállalás nélkül. Pl. Juhász Gyula hány kis egyesületnek volt tagja a húszas években. Az Árpád egyesületi tagság mellett azért ott van a Társadalomtudományi Társaság tagsága is és Pikler Gyula elismerő szavai.

Az is ellentmondásos, hogy Kispéter az író múzeumi munkáját visszavonulásnak nevezi először, majd meg azt írja róla, hogy hatalmas fejlődést eredményezett nála a népelet megismerésében.

A *Munkások* (később *Kétkezi munkások*) c. írás befejező változatai: 1. *Nem uraknak történt. 2. Szegényöknek történt.* Kispéter szerint a második változat visszalépést jelent. Nem érezzük ezt, sőt egy mélyebb érzés kifejezőjének tartjuk. (Különböen ugyanilyen félreértés van a *Csöszshalál* c. írásnál és egy másik tárcánál is.)

Szó esik az író és kiadója (Singer és Wolfner) viszonyáról, Tömörkény kiszolgáltatottságáról, és a kiadó rossz hatásáról. Itt illő lenne megemlíteni, hogy ezt a problémát először Czibor János fejtegette.

Különös, hogy a világháborús írások nagyon kis teret kapnak a könyvben. Pedig az agrárszocialista írások óta Tömörkény most van újra a korszak központi kérdéseihez legközelebb.

Kifogásaimról írtam Kispéter András könyve kapcsán. Egyébről alig írhattam. Talán arról szólhattam volna, hogy a szerző a novellák tematikai vizsgálatával megpróbált cezurákat tenni az életműben. Módszerével vitatkozom, elvi esztétikai megállapításaival nem, mert azok nem mindig eredetiek és újak.

Nincs meg az átfogó Tömörkény monográfia, nem is lehet meg, csak az életmű egészének ismeretében; a publicisztikai írásoknak hatalmas tömege maradt itt érintetlenül.

De nem is ez Kispéter András monográfiájának fő hibája. Anakronisztikus követelményeket támasztott Tömörkénnyel szemben, tematikus novellaelemzése és értelmezése megakadályozták abban, hogy az életmű értékelésében továbbjusson a meglévő Tömörkény-irodalmon.

Ilia Mihály

TAMÁS ALADÁR: A 100%. — A KMP LEGÁLIS FOLYÓIRATA. 1927—1930.

Bp. 1964. Akadémiai K. — MTA Irodalomtörténeti Intézet. 520 l. 12 t. (Irodalom — Szocializmus)

A Magyar Tudományos Akadémia Irodalomtörténeti Intézete „Irodalom — Szocializmus” kiadványainak újabb — immár harmadik — sorozata indul ezzel a kötettel. A József Farkas szerkesztésében megjelent 1918—1919-es gyűjtemény, valamint a szocialista irodalom történetével, kiemelkedő alkotóival foglalkozó tanulmányok mellett ez a sorozat azt a célt tűzte maga elé, hogy összegyűjti a munkásmozgalom legértékesebb és ma már alig hozzáférhető irodalmi folyóiratainak, lapjainak kulturális anyagát. Erre igen nagy szükség van, hiszen ezek a kiadványok csekély példányszámban maradtak fenn, irodalomtörténeti értékelésük és főleg szélesebb körökre kisugárzó hatásuk csak a dokumentumgyűjteményszerű összefoglalással képzelhető el. Elsőként a 100% jelent meg, de ezt követni fogja a Kassai Munkás, a Gondolat, az Új Hang és más fontos kiadványok antológiája, megfelelő értékű tanulmány kíséretében.

A 100% volt az illegális KMP első huzamosabb ideig, három évig folyamatosan megjelenő folyóirata. A munkásmozgalom fellendülésének időszaka volt ez, az ideiglenes konszolidáció hamarosan véget ért, és elkezdődött, egyre mélyült a kapitalizmus minden addiginál nagyobb válsága. Az ellenforradalmi terror szétzilálta ugyan az MSZMP-t, de a kommunista mozgalom tovább élt, részben illegálisban, részben a legális kulturális-, sport- és egyéb munkásszervezetek kereteit felhasználva. Ebből a környezetből nőtt ki, sokban a szavalókórus-mozgalomra támaszkodva, a 100% is. A közvetlen iniciatívát a lapalapításhoz a KMP Külföldi Bizottsága adta Tamás Aladárnak, akit a bécsi, berlini és moszkvai emigráció mindvégig támogatott tanácsokkal és cikkekkel. Tamás maga költőként indult s a korai avantgarde-irányzat híve volt; a 100%-ból olyan „irodalmi és kultúrsejtel” teremtett, amely céljának a proletártömegek kulturális szolgálatát tartotta. Ezért foglalkozott a lap irodalommal, történelemmel, szociológiával, a marxizmus-leninizmus elméletével, a nemzetközi munkásmozgalom problematikájával, sőt — lehetőségeihez mérten — híven tájékoztatott a korabeli modern képzőművészeti törekvésekről is. Rendszeresen megismertette olvasóit a Szovjetunió eredményeivel, a szovjet irodalommal, felemelte szavát a szervezkedni kezdő fasizmus, a nacionalizmus ellen, küzdött a munkásosztály árulói, a renegátok és likvidátorok ellen. Céljául tűzte ki, hogy megsemmisítse a kultúrunka apolitikizmusát hirdető téveszméket, nem forra-

dalmi apálynak fogta fel a helyzetet, amikor rendkívüli nyomás következtében a kulturális tömegmunka kényszerűen került előtérbe, hanem arra törekedett, hogy ezt a lehetőséget is a széles munkástömegek harcos szelvényben való nevelésére használja föl.

A 100% az ún. RAPP-korszak terméke volt, tovább éltek még bizonyos mértékig a proletkult káros vonásai is, ugyanakkor azonban ez az időszak töltötte meg az egyedül értelmes, pozitív tartalommal a „proletár osztálykultúra” jelszavát. Bizonyos, hogy a lap körül csoportosult írók, teoretikusok bizalmatlanul szemlélték a polgári lektűr-irodalmat, a silány színi-ipar termékeit, amely előtölte a korabeli színházat, ellenfelei voltak az önmagáért való művészet eszméjének. De nem vetettek el mindent, amit régebbi korok hoztak létre, programos cikkekben Petőfire és Adyra hivatkoztak, s elsősorban az osztályharcos elkötelezettség volt az a kritérium, amelyet számon kértek a műalkotáson. Nem fordítottak elegendő gondot a formára, de megkövetelték a múltól, hogy a valóságból eredezzen. Ezért történt, hogy a forradalmak múltával visszaszoruló messianisztikus avantgarde-szellem eltűnik lassan és elfoglalja helyét a helyzetfelmérés szükségleteinek megfelelő tényirodalom, valóságirodalom. Riportok, dokumentumok, montázsjelentek sora, közvetlenül agitáló életrajzok sorakoznak e lapokon és a szavalókórusok sodró lendülete képviseli a józanság mögött is ott parázsló szenvedélyeket. A 100% költészeti és prózai anyagában nyers, érdes, de erős és életes ízeket fedezhetünk fel, nem álmodozó széplelkeknek íródott ez az irodalom, hanem a munkásmozgalom küzdőinek. Még ma is megtaláljuk benne azokat az értékeket, amelyek túlemlik ezeket az alkotásokat a nap érdekében.

A közvetlenül proletárdiktatúra kivására irányuló KMP-stratégia az utolsó évre kiélezte a közlemények hangját, egyre élesebb támadásokat folytattak a lap munkatársai a szociáldemokrata vezérek áruló politikája, a revizionisták, a trockisták ellen. Nem annyira irodalmi, mint inkább politikai harcot kezdtek a Kassák körül alakult Munka-csoporttal, mivel úgy látták, hogy az osztályharcokon „tülelmedő” humanizmus eszméje árulás, dezertálás, amely esetenként megfő a nyílt politikai denunciacióval is. Türelmetlen hangok bukkannak fel a népiek korai megnyilvánulásai kapcsolatban, Móriczot igaztalanul támadják, nem nagyon megértőek a polgári-kispolgári írói rétegekkel szemben. Aki nincs velünk, az ellenünk

van—hirdeti egy cikk mottója, s éppen ebben az elzárkózásban rejlik a lap és a kor proletáriradalmának lényeges elvi hibája. A helytelen mozgalmi stratégiából származó szektáság volt részben az oka, hogy a későbbi években az antifasiszta egységfront kialakulása oly nehezen haladt előre. Természetesen ehhez hozzáadták a magukét a „szövevényes” rétegek is, akik a bukott forradalmak után szkeptikusan szemlélték a munkásosztály mozgalmát és idegenkedtek annak irodalmától is. A történelmi tanulságok visszafelé tekintve nem igazolhatják teljesen egyik áramlatot sem ezekben a kérdésekben, a széles néprfrontos írói csoportosulásra való törekvés és egyidejűleg a marxista eszmék szívós és kitaró terjesztésének követelménye a mára is érvényes tanulság.

A kötet anyagának fő részét a folyóirat egykori számaiból összeválogatott antológia képezi. A beosztás, a témák szerinti cikkszerkesztés helyesnek látszik, ezt a későbbi kiadványokban is fel lehet használni, természetesen csak akkor, ha a folyóirat eszmeilegtörténetileg azonos korszak képét adja. Ettől eltérő esetben a korszakolás bevezetése látszik jobbnak, így pl. majd a Kassai Munkás esetében is. A 100% a korai avantgardkorszak utolsó hullámverését fogja fel és lényegében a magyar „valóságirodalom” folyóirata, amelynek csupán utolsó évfolyamában figyelhető meg egy éles balrafordulás, a lap különben egységes eszmei tartalmat sugall.

Az antológiát Tamás Aladár, az egykori szerkesztő szélesen alapozott, igen értékes tanulmánya vezeti be, amelyet nagyon sok olyan kérdést megvilágít, amelyet valóban csak a kortárs, az együtt küzdő adhat át már az ifjabb nemzedéknek. Írása fontos forrásműve lesz a kor kutatóinak. Szabolcsi Miklósnak a kötetet nyitó írása szélesebb összefüggésekben helyezi el a folyóiratot, hangsúlyosabban utal olyan momentumokra (a lap helye a magyar szocialista irodalom folyamatában, a kor eszméiből eredő szektás gyengeségek stb.), amelyeknek a ma számára különös aktualitása van.

A lap teljes anyagát felöleli a Repertórium, amelyet Botka Ferenc állított össze nagy gondnal és jól áttekinthető beosztással. Ez rendkívül megkönnyíti a további kutatásokat, hasonló eljárást kell követni minden további kötetnél is. Botka sok álnevet feloldott az egykori munkatársak segítségével,

a kutatóknak majd tovább kell menniük ezen az úton, hiszen a Vajda Sándor, Nemes László, Németh Lajos álnevek mögött igen gyakran az emigráció vezetői, köztük Révai József, Lukács György rejteneznek, s éppen ezen a szinte döntőnek mondható fordulóponton nagyon világosan kell látnunk valamennyiük fejlődését. A szektás voluntarizmus és a néprfrontgondolat csírázása az a két erő, amely itt mérkőzik még, sokszor ugyanannak az alkotónak, teoretikusnak az írásában. Helyes lett volna az antológiában a szerzők nevét a cikkek élére helyezni, továbbá a megfejtett álneveknél itt a valódi nevet is feltüntetni. Kár volt felvenni nézetem szerint a rendkívül szektás *Baumgarten alapítványa* című cikket, amelyet Nagy Lajos írt. E cikk ugyanakkor az író szerzői címszavánál hiányzik. Az idegen nevek közlése a repertóriumban szokás szerint úgy történik, hogy a vezetéknev után vessző következik, majd a keresztnév. Az annotációban az eredeti névhasználatot lehetett volna alkalmazni. Hollitschert helytelenül sorolja a repertórium az amerikai írók közé, annál inkább, mivel Budapesten született, s csak a háború előtt vándorolt ki Ausztriába, majd Németországba, ahol igen közel került a baloldali irodalomhoz. Magyar származása ellenére már a századfordulótól németül publikálta műveit, így hát a legjobb esetben is a német irodalomba kell őt besorolnunk. Hernádi eredeti neve nem Herz volt, ahogyan a repertórium a 100% alapján közli, hanem Hercz. A Bodor Sándor álnév Haraszi Sándort rejti, a Kézdi Lajos aláírású cikkek szerzője Schönmann László. A névmutató gondos és körültekintő munka eredménye, néhol azonban hiányzik a pársoros, szűkszavú eligazítás. Végül meg kell jegyezni, hogy az egész kötet stílusára és nyomdai korrektúrájára még több gondot lehetett volna fordítani. A kigyomlálható apró elírásokra csak egy példát: Tamás Aladár azt írja bevezetőjében, hogy 1926 végén találkozott Poll Sándorral, akit majd csak közel két évtized múlva látott viszont a szegedi Csillag-börtönben. Ez a viszontlátás nyilvánvalóan egy évtized múlva történt.

Mindezek az apró észrevételek csak mellékesen kritikai jellegűek. A lényeges az, hogy ezzel a kötettel a kommunista szellemű magyar irodalmi múlt egy igen fontos dokumentuma került szélesebb rétegek kezébe. Tanulmányozása bizonyos hasznos lesz.

Illés László

Москва, 1963. Издательство Академии Наук СССР. 234 p. 4 t.

Gerskovics könyvének címe és témája: a modern magyar színház. A szerző — szovjet irodalomtörténész, a magyar irodalom kiváló ismerője és tolmácsolója — nem először fordul e tárgyhoz; egyes korábbi tanulmányainak mintegy szintetizáló befejezéseként született meg a könyv, hogy a szovjet olvasó elé tárja a magyar színművészet útját. A téma szélességben és mélységben kimeríthetetlen, a vállalkozás eredménye szükségszerűen a szelekció próbája is. Gerskovics a képet egyfelől szűkíti — a közelmúlt drámai színházáról szólva elsősorban a Nemzeti Színházzal foglalkozik —, de ugyanakkor körképpé szélesíti, melyen társadalmi és művészeti fejlődésünk általánosabb vonalait is kirajzolódnak.

A mű szerkezetét is ez a kettős jelleg alakítja. A magyar színház karaktere történeti fejlődéséből bontakozik ki. A bevezető színjátszásunk és drámairodalmunk rövid áttekintését tartalmazza, a *Magyar Életrától* és *Balassi Menyhárttól* napjainkig. Figyelme főként a progresszív mozzanatokon állapodik meg, Bessenyei, Kazinczy, Csokonai, Katona, Vörösmarty, Petőfi, Csiky, Szigligeti, Madách állnak érdeklődése centrumában, valamint a XIX. század nagy magyar színészei, játéktípusuk és a XX. század elején formálódó, ellentmondásosságában is érdekes polgári dráma (főleg Molnár Ferenc). Vitába száll olyan mai nyugati polgári elképzelésekkel, melyek a magyar — s általában a kelet-európai — népek művészetében nem látnak mást és többet nyugati jelenségek függvényénél, visszfényénél.

A második rész — „Színház és népi demokrácia” — megint visszakanyarodik a történeti ismertetéshez. Bizonyos ismétlődések, keresztetűdészek itt elkerülhetetlenek, s úgy tűnik, szerencsésebb lett volna az első részt a másodikkal összekapcsolni. A XIX. század második felétől indul, a hangsúly a XX. századra esik. Behatóan vizsgálja a Tanácsköztársaság színházpolitikáját is, általános hatását művészekre és művészetre, végül a felszabadulás utáni ideológiai-kulturális fejlődés problémáit. Kár, hogy a szocialista kultúra kezdeményeit kutatva nem szól a felszabadulás előtti munkásmozgalomban jelentős munkás-színjátszásról és előadóművészetéről.

Napjainkban sok vita folyik a magyar színészet útkereső távlatairól, egyes színházak sajátos stílusának kialakításáról. Gerskovics ezekre nem tér ki, hiszen szemléje 1962-vel zárul; vizsgálódása történeti jellegű; célja, hogy a magyar drámának és színjátszásnak a polgári színházról a szocialista színház felé haladó útjára mutasson, az

út főbb állomásaira; arra a hatalmas változásra, mely színi kultúránkban 1945, de különösen 1948 után végbement. Ezt a változást a továbbiakban az ideológiai-kulturális fejlődésrajzon túl a műsorpolitika alakulásában keresi, drámák és előadások elemzésében, egyes kiváló színészi alakítások rajzában (pl. Bessenyei Othellójában és Major Jágójában), sőt a dizletekben is. A harmadik fejezet — „Klasszika és modernség” — mindezt a klasszikus előadások történetének tükrében nézi, Shakespeare, Molière, Katona, Madách, Csehov, Gorkij darabjaiban, a negyedik pedig — „Az új hős útjain” — az új magyar dráma néhány jelentős alkotásában (*Tűzkeresztység*, *Uborkafa*, *Szeptember*, *Pesti emberek*, *Kormos ég* stb.), kitérve néhány felszabadulás utáni történelmi színműre is (*A harag napja*, *Ozori példa*, *Galilei*).

A fejlődőben levő magyar szocialista színház legjelentékenyebb eredményei Gerskovics szerint elsősorban a szocialista és általában a haladó szemléletű darabok fokozatos uralomra jutása a színházak műsorában, a dekadens burzsoá művek visszaszorítása, a harc a realista emberábrázolásért, az öncélú pszichologizálás, a naturalizmus és a sematizmus ellen, küzdelem és küszködés újfajta típusok és újfajta hősök meglevenítéséért, s a korábbi magyar polgári színjátszás gyakorlatával ellentétben a színész és a színészi kollektíva megnövekedett jelentősége. A klasszikus darabok előadásában elsősorban a rendezés és a színészi teljesítmény érdekli, a mai magyar drámáknál természetszerűleg a mű analízise kerül előtérbe.

A szövegben előforduló néhány hiba nyelvi félreértés következménye. A „tünde” szó a magyar nyelvben nem vágyat jelent (97.), hanem „csak rövid időre feltűnő s máris elenyésző”, „általában gyorsan elmúló”, vagy „tündéri” jelenséget (l. *A Magyar Nyelv Értelmező Szótárát*, Bp. 1962. VI. köt. 856.). Tamási Áron könyvének címe *Bölcső és bagoly*, nem „Bölcs és bagoly” (58.). Ha valakire azt mondják, hogy „felkapaszkodott az uborkafára”, akkor az illető nem az elérhetetlen után törekszik (159.), hanem „alacsony sorból, alacsony beosztásból különösebb érdem vagy képesség nélkül magas polcra, rangra, jó anyagi helyzetbe jutott, s ott rátarti módon viselkedik” (*A Magyar Nyelv Értelmező Szótára* VII. köt. Bp. 1962. 7.).

A szép kiállítású könyvet a szovjet Tudományos Akadémia jelentette meg gazdag (részben színes) illusztratív anyaggal. A függelék ismerteti a magyar drámai színházak műsorát 1945 és 1960 között, a könyv fel-

építésének megfelelően klasszikus, mai magyar és szovjet darabok szerint, külön a Déryné és a debreceni Csokonai Színház műsorát, és bibliográfiát közül a magyar színházzal foglalkozó fontosabb kritikái művekről és egyes cikkekről.

Érdekes könyvet adott a szerző a szovjet olvasó kezébe; a magyar színház helyzetét

szeretettel és reálisan nézi; tudja, hogy „hosszú évekig a mai magyar színház tehetőséges művészeinek feladata marad, hogy olyan művészetet hozzanak létre, mely a szocialista átalakulás korának szintjén áll.” (270.)

H. Lukács Borbála

*

Codex Albensis. Ein Antiphonar aus dem 12. Jahrhunderts von Z. Falvy — L. Mezey. Bp. — Graz, 1963. Akadémiai K. — Akademische Druck-und Verlagsanstalt. 175, [5] l. + 160, [1] lev. (Monumenta Hungariae Musica, 1.)

Régóta nem volt példa olyan nagy jelentőségű medievalista felfedezésre a magyar irodalomban, mint Falvy Zoltáné, aki kerek egy évtizede mutatta be a „Gráci Antifonarium”-ot. Kiderült, hogy többről volt szó, mint egy új, magyar vonatkozású kódexről, vagy csak pusztán zenetörténeti emlékről: az antifonáriummal rendkívül értékes művelődéstörténeti forrás került az érdeklődés homlokterébe. Eltekintve most a kódex neumákkal kísért szövegeinek zenetörténeti, valamint pedagógiatörténeti tanulságaitól, ezúttal kizárólag azokra az irodalomtörténeti vonatkozásaira térünk ki, amelyeknek megállapítása nagy mértékben Mezey László (*Egy ismeretlen középkori drámai emlékünkből és európai rokonai.* FK 1955. 59—63.), részben pedig Falvy Zoltán (*A Gráci Antifonarium.* [Magyar zenetörténeti emlék a XIII. századból.] Zenetudományi Tanulmányok IV. 1955. — *Latin nyelvű költészetünk korai emlékei a Gráci Antifonáriumban.* FK 1959. 399—409.) eddigi eredményein alapulnak.

A kódex, amelynek mintapéldánya, 1100 előtt, délnémet területről eredeztethető antifonarium lehetett, a XII. század elején került Magyarországon lemásolásra, magyar szentek (István, Gellért) ünnepeire való énekekkel kibővítve. Az énekanyag egésze arra mutat, hogy a kódex nem az „esztergomi ritus” szellemében készült, ami — bizonyos Móra, fehérvári pap sajátkezű bejegyzésén kívül — ilyenformán szerkesztési tendenciájával is igazolni látszik az antifonarium valószínű, szűkebben értelmezett provenienciáját: Alba Regia-t (ezért: *Codex Albensis*). A kódex legfeljebb a XII. század végéig lehetett a fehérvári káptalan tulajdonaként a királyi bazilikában, az 1200-as évektől már szinte semmi biztos adat nincs további sorsáról.

A *Codex Albensis* irodalomtörténeti vonatkozásban középkori emlékeink gazdag lelőhelyének bizonyult. Ami a verseket illeti, István király koronázási palástjának leionisai után időben az itt olvasható *Benedic*

regem cunctorum kezdetű responsorium következik (114v). A kódex énekeinek több századon át tartó utóéletére vetnek érdekes fényt az *Ave beate stephane* (114r) és a *Sanctissimus rex stephanus* (114v) antifonák. Ezeket ugyanis nemcsak a XIII. századi *István officium* szerzője használja fel, de még a XV. században sem merülnek feledésbe (Temesvári Pelbárt ismeri őket), sőt a XVI. században magyar fordításban is felbukkannak az *Érdy-kódexben* („Idwez leegy boldog zent Isthwan kyral”. Nytár V. 236.) és a *Keszthelyi kódexben* („zenth ystwan kyraly magyaroknak apastala”. Nytár XIII. 323.) egyaránt.

A versek szempontjából szintén említést érdemel az a körülmény, hogy a *Codex Albensis* már 1100 körül tartalmazta Fulbert Chartres-i püspök disztichonokban írt responsoriumainak kontrafaktumait (*Integer ardo rem...* [117v], *O decus virginitatis...* [112v] stb.).

A középkori latin költészet mellett in nucleo a dráma műfaja is képviselve van a kódexben egy hűsvéti liturgikus játékkal (83v). Bár ez a jelenet a „quem queritis”-típus európai rokonságába tartozik, mégsem egészen jelleg-nélküli tucatsdarab, mert bizonyos értelemben a liturgiától való „függetlenség” jelei fedezhetők fel rajta. A *Codex Albensis* „quem queritis in sepulchro”-ja a magyar drámai emlékek sorának elején áll, a *Tractus stellae* (1090 ?) szomszédságában, másodikként. Végül pedig e kódexben található a középkori magyarországi *magánlevél* egyik korai példája is: Móra pap lapalji levélfogalmazványa a XII. század első évtizedéből (58v).

Ennyi fontos újdonság meggyőzően igazolja, hogy az elsősorban zenetörténeti érdekűnek tartott kódex mennyire mellőzhetetlen forrás az irodalomtörténetészek számára is, és hogy kiadása — épp ezért — szükséges és helyes volt. A kötet ökonómikusan csak a legszükségesebbeket tartalmazza: gazdagon dokumentált, magvas előszót Mezey László (*Text- und Schriftgeschichte.* 11—54.) és Falvy Zoltán (*Notation und Weisen.* 55—104.) tollából (ennek irodalomtörténeti szempontból kiemelkedően szép fejezete a *Codex* európai távlatba állított, elmélyült tartalmi elemzése [*Die Antiphonar im Gebrauch.*

35—54.]), végül tartalmazza műszakilag kiváló színes reprodukcióban, a tulajdonképpeni kódexet teljes egészében.

V. Kovács Sándor

Zniev a okolie. Zostavil: Miloš Štilla. Banská Bystrica, 1963. Stredoslovenské vydavateľstvo. 240 str.

Zníóváraljáról és környékéről szól ez a magyar irodalomtörténeti szempontból is figyelemre méltó szlovák tanulmánykötet, a helytörténetész Miloš Štillának — a kötet szerkesztőjének — és egy hattagú kollektívának munkája. A gyűjtemény leghosszabb tanulmánya, Zníóváralja történetének ismertetése, Mikuláš Mišík műve. Štilla az iskolaügygel és művelődéstörténettel foglalkozik. Štefan Mikula a városkának és vidékének gazdasági fejlődésével. Ez a három tanulmány a kötetnek több mint kétharmadát betölti. Utána még négy kisebb tanulmányt olvashatunk Zníóváralja munkásmozgalmi vonatkozásairól (Vladimír Kempný), a szlovák nemzeti felkelés kibontakozásáról ezen a vidéken és a környék felszabadulásáról (Vladislav Kužel), a sport és turisztika szerepéről (Fedor Duchoň), végül a zníóváraljai táj földrajzáról és természetrajzáról (Ján Bojmír). A Besztercebányán megjelent kötet igen szép kiállítású, papírja finom, nyomása ügyes és áttekinthető. Csupán a korrektúrák olvasásakor kellett volna a szerzőknek és a nyomdászoknak jobban figyelniök; bántóan sok a sajtóhiba.

A magyar irodalomtörténeteket elsősorban Mišík és Štilla tanulmányai érdekelhetik. Mišík — aki magyarul is jól tud, és gyakran hivatkozik magyar forrásokra — végigtekint a városkának több mint nyolcszáz esztendőös politikai, társadalmi, kulturális és művészeti fejlődésén. Olvashatunk IV. Béla királynak nagy szerepéről Zníó várának megerősítésében és a premontrei prépostság alapításában, olvashatunk arról az érdekes XIV. századi okiratról, ahol a városka a magyar „Warallya” néven szerepel (ez a név aztán a XV., XVI. és XVII. században is használatos: a „Zníóváralja” forma a XVIII. században válik általánossá, míg a szlovák nyelv hol a magyar formát használta, hol a Kláštor pod Zníovom vagy Mestečko kláštor alakot. A mai név: Kláštor pod Zníevom, csak 1918-ban vált szokássá).

Mišík tanulmánya napjainkig dolgozza fel anyagát. Legérdekesebbek azok a fejezetek, ahol Zníóváralja mozgalmas XV., XVI. és XVII. századi történetéről esik szó. A premontreiek helyét a XVI. század máso-

dik felében a jezsuiták foglalják el, s a XVII. század elején — mint tudjuk — Pázmány Péter viseli a „túróci prépost” címét. Mišík erről is megemlékezik, s arról is, hogy a XVII. századi nagyszombati egyetem ismert professzorának, Szentiványi Mártonnak is voltak kapcsolatai Zníóváraljával, az itteni papírmalmokkal, amelyek a nagyszombati nyomdát látták el.

Kár, hogy a szlovák helytörténész nem ismeri Szabadi Béla és Jenei Ferenc újabb kutatásait, pedig ezek a kutatások nagyon valószínűvé teszik, hogy Nyéki Vörös Mátyás, első jelentős barokk költőnk, a zníóváraljai jezsuita kollégiumban végezte tanulmányait (vö. RMKT, XVII. század, 2., 401). Nem veszi figyelembe Balassi Bálint és Zníóváralja kapcsolatait sem, holott az 1595. évi Darholz-féle gyűjteményben (Epitaphia generosorum et magnificorum Dominorum Valentini et Francisci Balassi. Vö. Dézsi Lajos Balassi-kiadását, II. k. 625—654) a „studiosi poeseos Collegii Thurociensis Societatis Jesu” Balassi Bálintot és Ferencet sirató latin költeményei is szerepelnek.

Olvashatunk viszont Mišík áttekintésében I. Rákóczi György hadvezérének, Kemény Jánosnak túróci harcairól a császári tábornokok, Puchem és Götz (Keménynél: Puchám és Gécz) ellen. Hadd idézzük itt Kemény szövegét is: „Klastrom nevű káptalanhely, felette pedig Sznió nevű vár nagy köszikla tetején, ebben sok élest és egyéb gazdagságot is lenni valami hírből értvén, csak az zsákmányosok meghágák s vevék” (Kemény J. önéletírása és válogatott levelei. Bp. 1959. 267).

Štilla vázlata a szlovák iskolaügy és művelődéstörténet szempontjából érdekes elsősorban. Sajnos, a XIX. századi magyar nacionalista hatóságokra nem sok dicsőséget hozott zníóváraljai ténykedésük, így az ottani szlovák gimnázium megszüntetése 1874-ben. A régebbi korokban azonban itt is pozitív magyar-szlovák kapcsolatokról értesültünk, így arról, hogy Szőlősi Benedek, akinek nevéhez fűződik mind a magyar, mind a szlovák *Cantus Catholici* összeállítása, Zníóváralján töltötte élete utolsó szakaszát, s itt is van eltemetve. S még a XIX.—XX. század fordulóján is egy zníóváraljai származású szobrászművész, Juraj Toček, részt vett a budapesti Országház épületének díszítésében.

Nincs helyünk arra, hogy részletesen ismertessük az igen érdekes könyv egész anyagát, azonban legalább röviden fel szeretnénk rá hívni kutatóinknak, főként a régi magyar irodalom kutatóinak figyelmét. 1600 körül Zníóváralja jelentős szerepet játszott az akkori Magyarország irodalmában és művelődésében. Aki ezzel a korrall foglalkozik, sok hasznos adatot talál a szlovák helytörténetesek kötetében, s alaposabban megismerheti

azt a történelmi és társadalmi keretet, amelyben a magyar irodalmi barokk kezdetei kibontakoztak.

Angyal Endre

Kulcsár Péter: Bonfini-forrástanulmányok. I. közlemény. Szeged, 1963. Szegedi Tudományegyetem. 51 l. 1 t. (Acta Universitatis Szegediensis. Acta Historica, tom. XII.)

Bonfini magyar történetének (*Rerum Ungaricarum Decades*) forrásaival a legalapabbban Helmár Ágost foglalkozott — csaknem száz évvel ezelőtt. (H. Á.: *Bonfininak mint történetírónak jellemzése és műve külföldiek kimutatása*. Bp. 1876.) Azóta csupán annak megállapítása történt meg, hogy Helmár szorgalmas és jó szándékú munkája sokszor téves, pontatlan értesüléseket tartalmaz. Nem tekinthetjük csupán filológiai rész kérdéseknek a forrástanulmányokat, egyrészt mivel történetíróról van szó, kinek hitelességét történelemkutatásunk érdekében is tisztáznunk kell, másrészt pedig reneszánsz szépíróról, akinek alkotói műhelyébe az irodalomtudomány is szeretne bepillantani. A Monumenta Hungariae sorozatban 1959-ben jelent meg Bonfini műve magyarul — szemelvényesen; a bevezető tanulmányban Kardos Tibor csak futólag említi meg a forráskérdést, rámutatva a probléma megoldatlanságára és sürgős megoldandóságára (uo. 60.). Helmár legnagyobb hibája valóban az, hogy nem különítette el az elsődleges és másodlagos forrásokat, márpedig nélkül minden forrástanulmány hitele kétségessé válik.

Ebből a helyzetből kiindulva nagyon is jelentősnek látjuk Kulcsár Péter vállalkozását, aki decasonként próbálja kinyomozni Bonfini forrásait, a mikrofilológiát tudatosan a humanizmus- és történetkutatás egyik építőkövének tekintve. Most megjelent közleménye az I. decas forrásait tárgyalja, és máris sikerült kijavítania sok pontatlanságot, bővítenie az eddigi ismereteket. A kutatások során sorra veszi az I. decasszal kapcsolatban felmerült neveket, hat fejezetének Jordanesről, Blondusról, Vincentius Bellovancensisről, Thuróczyról, Ransanóról és Calanusról ad címet. Szövegösszevetéssel, táblázatokkal megállapítja, hogy Helmár eredményei és a közvélemény ellenére Bonfini nem Jordanes munkáját használta, hanem Aeneas Silvius „*historia Gothorum*”-ját, mely az előbbi alapján készült. E megállapítással egy helyen nem tud mit kezdeni, mikor a tulajdonnevek írásában Bonfini inkább Jordanest, mint Aeneas Sylviust látszik követni (JG. 23., ASG. 11., B. II: 176). Bármennyire

is igaz, hogy elírással és félreolvasással számolnunk kell, ez csak Aeneas Sylviust menti Jordanes szövegezésével kapcsolatban, de egymagában nem magyarázza meg Bonfini korrekcióját. De Kulcsár maga is későbbben a 2. könyv 20–30 mondatából álló szakaszát kivételnek látja, amennyiben ez a *Getica* önálló használatát mutatja (Kulcsár 12. l. 12. jzet). A problémába való elmélyedés nélkül, csupán ötletként kockáztatjuk meg: nem lehetséges, hogy ha nem is folyamatosan a mű írása során, de átmenetileg, esetleg utólag Bonfini a *Geticát* is forgatta?

Annál is inkább, mert a Blondus Flaviushoz való viszony kettős: a világtörténeti események nagy részét Bonfini közvetlenül Blondustól vette, és híven követte is szövegét; ahol a világtörténeti események mellékesekek, ott csak rövidített használatot mutat ki Kulcsár, sőt egy helyen itt is Aeneas Sylvius kivonatát fedezi fel mint elsődleges forrást. Kulcsár megoldása szerint a legendás helyek — egy kivétellel — Vincentius Bellovancensis *Speculum historiale*-jéből való. A magyar „annalesek”-ben (az eddigi eredményekkel megegyezve, s épp ezért kissé szűkszavúan, csupán egy példát kiragadva) Kulcsár is Thuróczyt látja, de e fejezetében is hoz újat: Bonfini alakító és átvevő módszerét elemzi. Megcáfolja az István-legendák forrásjellegét, és a biográfiai-történeti adatok segítségével kimutatja, hogy a kortárs Ransano *Epitome*-ja hatott Bonfini földrajzi leírásaira. Itt történik utalás Bonfini művének keletkezési kronológiájára is. A közlemény végén Kulcsár megcáfolja Calanus forrás-szerepét.

Már az I. decas forrásainak tárgyalásában egyenként tesz Kulcsár észrevételeket Bonfini egyéni feldolgozó módszerére, amely nem egyöntetű aszerint, hogy ki mennyire tartott az író fontosnak, ill. kinek a stílusa mennyiben felel meg ízlésének. Az általános tanulságot nyilván csak valamennyi decas vizsgálata hozza meg. Várjuk Kulcsár munkájának mielőbbi folytatását.

Kurcz Ágnes

Ruzsiczky Éva: Irodalmi nyelvi szókincsünk a nyelvújítás korában Kazinczy tájszóhasználatára alapján. Bp. 1963. Akadémiai K. 450 l.

A modern nyelvtudomány alakulásában elhatározó jelentőségű Saussure felismerése: hogy a nyelv jelrendszer, relációs egység, elemeinek értéke egymáshoz és az egészhez való viszonyukból adódik. Ez a felismerés új feladatok elé állította a nyelvészeket tudományáguk majd minden területén, de különösen termékenynek bizonyult a stilisztika

kában. Hisz épp a nyelvi elemek jelentésén túli imponderábilisainak világában különösen nagy szerep jut a vonatkozások összetartó erejének. Ha a hangoknak, szavaknak, szerkezeteknek már jelentésfunkciója is az egész rendszer összefüggésében rajzolódik ki világosan, még inkább hangulatuk, környezet- és lélekidező hatalmuk. Az „új stilsztika” tudománnyá tisztuló diszciplinája szinte létezését is ennek a felismerésnek köszönheti.

Saussure — tudvalevőleg — annyira hangsúlyozta a nyelv rendszerjellegét, oly nélkülözhetetlennek tartotta a nyelvészeti vizsgálatok egészre néző távlatát, hogy tagadta a történeti nyelvtudomány lehetőségét. Ezen a ponton azonban túllépett rajta az utókor. Kiderült, nem lehetetlen fölvezetni egy elmúlt kor nyelvtudatának relációs összefüggéseit. A rendelkezésünkre álló források adataiból nemcsak egy-egy nyelvi jel múltját tudjuk föltárni — mintegy hosszmetsetben —, hanem több-kevesebb eredménnyel megkísérélhetjük egy elmúlt kor egész nyelvállapotának fölidézését, kijelölhetjük az egyes elemek helyét ebben a múlt nyelvi szinkroniában, sőt kitapinthatjuk a nyelvi rendszer egészének átalakulási folyamatait is. A maga területén ezt vallja földadatának a történeti stilszkatatás. Ilyesféle célkitűzéssel indul Ruzsiczky Éva monográfiája is.

Igaz, a főcímben megjelölt tudományos problémát az alcím messzemenően és megnyugtatóan korlátozza. Azért a borító (amelyen csak a főcím szerepel) nem egészen ok nélkül ejti tévedésbe a gyanútlan könyvvásárlót. Ruzsiczky Éva monográfiája részlet-problémát dolgoz fel forrásokra támaszkodó, gondos munkával, de jó intuícióval az egész megközelítésére törekszik, eredményeit a későbbi kutatások előmunkálataiként adja elő.

Az egész probléma szempontjából már témaválasztása is szerencsésnek mondható. A nyelvújítás kora irodalmi nyelvünk területi egységesülésének és függőleges differenciálódásának ideje. Ezt a folyamatot épp a tájszók használata egyetlen sugárkévével is nagyon jól megvilágítja. S ha a kor írói közt választani kell, okkal esik Kazinczyra a kutató tekintet, mert neki látóköre, hatása, tudása, született érzéke és tudatos igényessége különleges helyet biztosít a magyar irodalmi nyelv és stílus fejlődésének alakításában.

A szerző először Kazinczy stilsztikai eleveit mutatja be bő és meggyőző idézetanyaggal, többnyire a széphalmi mester saját fogalmazásában. Azután tájszóhasználatának elemzésére tér. Műveiből vesz sorra jó néhányat, elemzi a bennük megvalósuló stilsztikai célkitűzéseket, s kijegyzi a szövegükben előforduló tájszavakat. Majd betürendes

szójegyzékbe csoportosítja a zsákmányt, s a szótárak adatainak tükrében értékeli, osztályozza azt. Végül összefoglalja a nagy anyagból adódó elvi következtetéseket.

A dolgozat végső eredményei csaknem teljesen a cím és az alcím fogalmi kategóriáinak lerombolásához, de legalábbis óvatos átértékeléséhez vezetnek. Bebizonyosul, hogy az irodalmi nyelvnek Kazinczy korában még nem volt meg mai normatív értéke, s így a tájszók „modern értelemben vett stílus-eszközül való felhasználására” sem volt lehetőség. Megbízható függőleges nyelvi tagolódás hiányában a tájszó jellemző értéke hiányzott, vagy igen csekély volt. Kazinczy többnyire azért használt tájszót, hogy magát az irodalmi nyelvet gazdagabbá tegye, nem azért, hogy egy „szinten aluli” szóval jellemet vagy környezetet idézzon. De Ruzsiczky Éva azt is megfigyeli, hogy mikor mégis modern céllal ad tájszót szereplőinek ajkára, akkor sincs a modern íróval teljesen azonos helyzetben. Ilyenkor „nemegyszer eléggé önkényesen, ötletszerűen jár el, az egyes szavaknak nem annyira reálisnak létező hangulatát használja ki, inkább maga tulajdonít neki egyéni ízlése szerint stilsztikai értéket” (419). A modern író él a nyelvvel, a nyelv kínálja stilsztikai lehetőségekkel, ha újít is, a meglévő formálja tovább, Kazinczy és kortársai azonban az (irodalmi) nyelvteremtés korában alkottak — nemcsak műveket, hanem egy addig még nem volt nyelvi formát is, amelyhez viszonyítva minden meglévő nyelvi tény csak nyersanyagának számíthatott.

Ezek a következtetések nem meglepőek. A szerző nem is törekedett arra, hogy újszerű felfedezésekkel ejtse ámulatba olvasóit. Adatainak tömegével azonban pontosabban megvilágít egy eddig is sejtett nyelvi helyzetet, folyamatot. Fejtegetései mindig meggyőzők, inkább szerénységét mondhatjuk túlzottnak, felelőtlen merészséget sosem vethetünk a szemére. Eredményeinek megbízhatóságát talán az is igazolhatja, hogy a kortárs Katona szókincsének hasonló természetű földolgozása e sorok íróját a szerzőtől függetlenül szinte szóról szóra megegyező konkluziókra vezette.

A dolgozatot mindvégig példás céltudatosság jellemzi. Néha túlságosan is előtérbe nyomulnak, láthatók maradnak a szerkesztés szempontjai: a táncosra kell gondolnunk, aki lépegetés közben egyre mondja magában a táncmester megszokott vezényszavait. A szerző kérdésvetése, módszere csaknem mindenben megnyugtató. Talán nem ártott volna, ha a saussure-i elv mellett nagyobb gondot fordít a modern stilsztika másik nagy alapfoglatára, hogy a stílus ott kezdődik, ahol választás van, s módszeresen vizsgálja nemcsak a kiszemelt tájszavakat, hanem azt

is, milyen színformákat használt Kazinczy — lehetőleg magában az elemzett műben — nem később, vagyis tudatos választás eredményeként kerültek-e a szövegbe. Szívesen láttuk volna a modern statisztikai módszer szélesebb körű alkalmazását is. Ennek nyomán állapíthatnánk meg, hogy mennyiségileg milyen szerepet játszanak az elemzett szavak Kazinczy életművében. Semmiképp sem mondható modernnek a 76. jegyzetben kifejtett módszertani elv, amely kizárja a vizsgálódás köréből a tájszókat nem tartalmazó költeményeket. Talán az is hasznos lett volna, ha a szerző módszeresen felhívja a figyelmet arra, mikor adott Kazinczy új, átvitt értelmet a fölhasznált tájszavaknak, illetőleg a szótárak adatainak felsorolásakor mindig utal rá, szerepelt-e Kazinczy előtt az elemzett szó a Kazinczynál felbukkanó átvitt, absztrakt értelemben (pl.: *kifílyent* az eszemből — 127.; *fül* 'lelkesül' jelentésben Kisfaludynál — 240. stb.)

A roppant adattömeg mozgatózásában érthetően előadódhatnak apróbb hibák. Néhol nem érezzük eléggé meggyőzőnek egy-egy szó jelentésének meghatározását. A Lessing-fordításban *patvar* Henker-t s nem 'pörpatvar'-t jelent. A *fercség* nyilván hangutánzó és nemcsak hangfestő ige. A „tűzben *lábbogó*” jelenthet 'tűzben úszó'-t. A *pulya* a díszjelzőjeként nyilván 'silány' jelentésű, a *bokor* az idézett helyek többségében nem 'pár', hanem 'néhány' jelentésben szerepel. A *sudar* talán nemcsak 'magas, vékony fá'-t, hanem sarjat, fiatal tőhajtást is jelenthet.

Talán teljesebbé is lehetne tenni Ruzsiczky szóanyagát. A maga-idezte mondatokból kíváncsok például szavai közé a *meggebedni* ige (127). A 408. lap a *repkény*-t tévesen nem a Gessner-fordításból, hanem a *Bácsmegeyeből* idézi.

Itt-ott kiegészíthetnénk a szerző szótárakból összeállított adattükrét is. A *kolcs* szó hasonló alakú származékaival nemcsak keleti szerzőknél fordul elő, hanem Katonánál is (Monostori Veronka). Ugyanott megtaláltuk a *kölönc, kölyönc* változatát személyre alkalmazva. Itt azonban nem a szerző, hanem a rendelkezésére álló szótárak szerkesztőinek mulasztásaira derül fény.

Egészében véve örömmel és elismeréssel köszöntjük Ruzsiczky Éva művét. Az úttörők dicsősége illeti meg: eredményei továbbá hasonló kutatások számára biztos mércét szolgálhatnak, módszere (pl. a NSz. adatainak fölhasználásában) szintén követésre méltó.

A nyelvújítás irodalmi nyelvet és stílust teremtő tapogatózásaiból azonban — szerintünk — nem Kazinczyn keresztül vezet tovább az út. A széphalmi mester egyedül volt, és minden tekintélye ellenére egyedül maradt. A reformkor nyelvi világát Pest

assan kiforró, kevésbé tudatos, de élő és tömegekre ható nyelvi és stílusbeli ízlése alakítja ki.

Jelenits István

Teleki Blanka és köre. Karacs Teréz, Teleki Blanka, Lövei Klára. Válogatta, sajtó alá rendezte és a jegyzeteket írta: Sáfrán Györgyi. Bp. 1963. Szépirodalmi K. 668 l. (Magyar Századok)

Sáfrán Györgyi nagy odaadással összeállított kötete afféle trilógia, amely a reformkor és a Bach-korszak három kiváló nőalakjának válogatott írásait mutatja be: Karacs Terézét, Teleki Blankát és Lövei Klárát. A magyar nőnevelés ügye kapcsolta össze őket első renden: gr. Teleki Blanka meg Karacs Teréz 1846-ban egyszerre nyitottak leánynevelő intézetet, s míg a grófnő Pesten az arisztokráciát törekedett megmagyarosítani kezdeményezésével, Karacsnak, a térkép-rajzoló leányának iskolájába a miskolci polgárok és közrendű nemesek küldötték el gyermekeiket. Jól ismerték egymást, egymás nézeteiből és akarásából is erőt merítettek, ám együtt sohasem dolgoztak. A grófnő legfőbb segítőtje, majd elváhatatlan barátnője, fogásának osztályosa Lövei Klára lett, a fiatal mármarosai nemeslány, akit a reménytelen szegénységből s a szűkös távlatlanságból emelt ki ez a választás. Klára soha nem fakuló eszménye ezán már Teleki Blanka, de nem hal ki szívéből Karacs Teréz emléke sem, aki elsőnek ismertette meg későbbi hivatásával.

Kapcsolataik, céljaik egysége ellenére is mennyire különböző emberek! Teleki Blankát nemcsak korai halála, derékba tört tervei teszik tragikus személyiséggé, lelkiereje, szenvedélyessége, a mindennapok világától való távolsága mind az Antigonék és a Racine-i heroinák testvérévé emelik. Neki kellett a legnagyobb harcot megvívnia környezetével s a belénevelt elvekkkel, aztán gyenge egészségével, hogy önmagára találgon, majd kint tartson céljai mellett; nem csoda, ha az ő élete a legdrámaibb. Karacs Teréz pályája kisebb és szürkébb küzdelmek sorozata, ám az aszkézis, a dacos maga-útján-járás belőle sem hiányzik. Szeret emlékezni, azonban a régmúlt nem szépül meg előtte érzelmes ködbe burkolva: Fáy András nem éppen rokonszenves magánéletéről (nevelt leányát már 15 esztendőskorában anyává teszi, de feleségül vételétől hosszú időn át vonakodik) éppúgy megemlékezik, mint maradi társadalmi nézeteiről, s a hajdani színészsors nemcsak nemzetszolgálat és kultúrateremtés, ha-

nem intrikák láncolata is az ő tolla nyomán. Hármójukból kétségtelenül Lővei Klára a legkevésbé tehetséges és eredeti, amint ez iskolás színíráslataiból jól kitűnik. Mégis hosszú élete alatt annyit tapasztalt, százada annyi nevezetes emberével ismerkedett meg, hogy az ő írásaitól sem tagadhatunk meg minden érdekességet.

Érdekes megfigyelni: a voltaképpeni pedagógia, mint szaktudomány egyiküket sem foglalkoztatta. Teleki Blanka számára a nevelés túlnyomórészt politikum, de a másik kettő is inkább hazafias ügynek, a nőemancipáció eszközeinek, s kivált egyéni hivatásnak érzi. Nem is igen akad pedagógiai cikkek, módszereiket és ösztönös eljárásaikat seholsem rögzítik és rendszerezik. Mindig is van valami, ami legalább úgy vagy még jobban érdekli őket, mint a nevelés. Karacs Teréz író nő szeretett volna lenni (zsengői e tekintetben nem sokat ígérnek), később is inkább a magyar literatúrára és játékszinre vonatkozó emlékeit jegyezgeti, nem az iskolaügyet érintőket. Lővei Klárát még erősebben vonzotta a színház, nem hiába szerepelt sokat fiatal éveiben műkedvelő előadásokon. Teleki Blanka a képzőművészetek iránt fogékony, rajzol, fest, a müncheni és drezdai galériákat bújja. Mintáznai is megtanul Ferenczy Istvántól, az Újépületben készített szobrász-önarcképe nem mindennapi tehetségről árulkodik.

Sáfrán Györgyi sokoldalú filológiai munkát végzett a kötet összeállításával. Nem elégedett meg a budapesti nagykönyvtárak kéziratárainak, az Országos és Hadtörténelmi Levéltáraknak gazdag anyagával, hanem Debrecenben, Nagybányán még Kolozsváron is felkutatta a lappangó dokumentumokat, régi folyóiratokból Szinyei közlésein túl sok új tárcát bányászott ki. Nem rajta, csakis a szerzőkön múlott, hogy az írások egy része mégis szürke, keveset mondó. Az azonban már az ő hibája, hogy nem állította magasabbra a mércét: Lővei Klára számos öregkori újságcikke és levele semmivel sem emelkedik a századvég kisebb vidéki hírlapjainak színvonala fölé, nem érdemli meg a mai közzétételt. Meg kell mondani, hogy — ha sokkal ritkábban is —, de olykor Karacs Teréz olvasásakor szintúgy támad hasonló érzésünk. Általánosságban mégis érezhető a szintkülönbség kettőjük között: Karacs Teréz tud megkülönböztetni, jellemezni, bírálni, mint ifjúkora bálványairól, Kossuthról és Vasváriáról, s a szorgalmas Kraszewski van akkora költő szemében, mint Ibsen. Szemponttalansága csak Teleki Blanka fogságáról szóló memoárjában nem fáraszt: itt — a tárgy fontossága, nem komplex volta miatt —

még a legapróbb megfigyelései is nélkülözhetetlenek tünnek. Általában a Teleki Blankával kapcsolatos írások és dokumentumok a gyűjtemény legértékesebb darabjai, Karacs Teréz Aranyra vonatkozó levelezése s a régebbi írókról (Virág, Katona, Fáy, Döbrentey stb.) szóló csevegései mellett.

A kötet apparátusa a megszokottnál sokrétűbb, nemcsak az idegen szavakra, személynevekre, hanem pl. az egykori Pest-Buda helyrajzára is kiterjed. Szembeötlő értenyi mellett csupán múltó folt néhány kellemetlen sajtó- és egyéb hiba. Pl. Kállay Benjamin halálzási éve nem 1861, gr. Kreith Béla semmiképp nem állíthatta össze 1855-ben 48-49-es ereklyeműzeumát, Prém József születési dátuma ellentétben áll az utána közölt életrajzi vázlattal.

Nagy Miklós

Tanulmányok a magyar nyelv életrajza köréből. Ligeti Lajos és Pais Dezső közreműködésével szerkesztette: Benkő Loránd. Bp. 1964. Akadémiai K. 384 l. (Nyelvtudományi Értekezések. 40.)

Olvasva ezt az impozáns, gazdag kötetet, mely Bárczi Géza születésének 70. évfordulója alkalmából írt 62 cikket tartalmaz, az irodalomtudomány művelőit — tiszteletki-fejezésben csatlakozó s a kötet egészét illetően elismerő érzések mellett — az a kíváncsiság is sarkallja: vajon a nyelvtudomány művelőinek e nagy seregszemléjében, a nyelvtudósok érdeklődési körének e szinte teljes spektrumában milyen helyet foglal el a nyelvtudomány és irodalomtudományok oly sokszor deklarált szükségzerű együttműködése, hogyan mutatkozik a kooperáció iránti igény, milyen mértékben fejlődik a kölcsönös érdeklődés és tájékozódás. Nos, a kép részben vigasztaló és biztató, részben kissé lehangoló. Ez utóbbi főleg a számszerűséget illeti: a 62 cikk közül mindössze 5 olyan van, mely kisebb-nagyobb mértékben az irodalomtudomány számára is közvetlen érdekléssel bír. Vigasztaló és biztató viszont, hogy ez az öt cikk akár példája is lehet annak, hogyan értendő az a segítség, melyet a nyelvtudomány, illetőleg a nyelvészeti stilsztika tud nyújtani az irodalmi jelenségek jobb, mélyebb, teljesebb megértéséhez. (Ezúttal — restelkedésből is — ne szóljunk az irodalomtudomány adósságáról a nyelvtudomány irányában.)

Az öt cikk között — s nemcsak (a kötet követte) ábécé-rend szerint — az első hely Bencédy József tanulmányát illeti (Radnófi Miklós: *Hetedik ecloga*). A szerző biztos kézzel-szemmel igazodik el az irodalomtör-

téneti vonatkozások közt is, s megragadó beleéléssel alkalmazza a műelemzés komplex módszerét. Telibe találó politikai, műfajelméleti, prozódiai és stilisztikai utalásai nyomán kézzelfogható szépségében bontakozik ki a Radnóti-re nemkülönben, sőt egy kissé a többi ecloga meg Radnóti egész költői világképe is. Elsősorban a műben végigfutó kétszólamiságot, az egységtől elváadó ellentéteket bontja fel szépen Bencédy: ellentétet az ecloga műfaj és mondanivaló, fegyvélzett versforma és lelki vergődés, egy ösztönös világ zürzavara és a vágy harmóniája, álom és valóság, meleg bensőség és kínzó külső elnyertelenség, a mindkét értelemben vett teljes szimbólumok és meztelen tények között. Aztán azt festi: a kétszólamiság milyen megrendítő módon meztelenedik le egyszólamiságra, miképp csap fel a metaforátlan, stilisztikátlan, eszköztelen igazság és szépség szava. Mindezt úgy, hogy felsorakoznak előttünk azok a stilisztikai, nyelvi eljárások, melyek által s melyekben a versnek ez a belső élete, mozgása megvalósul és megragadhatóvá lesz. E vonatkozásban — akár az ismertebb irodalomtörténeti tények rovására is — Bencédy József még bővebb kézzel is meríthetett volna, a még részletesebb nyelvi, stilisztikai elemzésért csak hálás lett volna az olvasó — s az irodalomtudomány.

Gáldi László „Bús” szavunk jelentésköre *Petőfiné* c. tanulmányában a látszólag pusztán lexikográfiai kérdést széles körű tájékozottsága révén általánosabb érdeklődéssel tudja megközelíteni, életrajzi utalásokkal, irodalmi-nyelvi kapcsolatok felmutatásával *Petőfi*-kérdésre, sőt általában irodalomtörténeti kérdésre tudja tágítani. A bőséges ismeretanyag azonban sokszor esetleges kapcsolatokra, rokonításokra, a témától elvezető asszociációkra is csábítja a szerzőt. — J. Soltész Katalin: *Petőfi szimbólumai*. A kérdés stilisztikai, esztétikai, irodalomtörténeti érdekéhez nem férhet kétség. A szerzőnek sok megállapításával egyet is lehet érteni, elsősorban *Petőfi* szimbólumainak konvencionális, közösségi értékű jellegét illetően. Meggyőződen emeli ki és csoportosítja *Petőfi* jellezőes „szimbólumait”, figyelmeztet a méltó kísérlete főleg az, hogy — a szokásos főnevek mellett — a szimbolikus értelmű igéket, melléknéveket, határozókat is tekintetbe veszi. A kérdés teljesen megnyugtató megoldásának azonban gátat vet J. Soltész Katalin elmosódó, laza szimbólum-értelmezése. E szerint minden szimbólumnak számít, ami- ben „elvont fogalom helyett konkrét tárgyat nevez meg a költő” (330); ezáltal azonban egybeesődik szimbólum, jelkép, kép, metafora. Nagy alkalmat mulasztott el a szerző, amikor nem tett kísérletet éppen e fogalmak elhatárolására, ezzel fontos segítséget nyújtott volna az irodalomelméletnek és stilisztikának. *Petőfi* — mint úgyszólván köznyelvi

állapot — valóban nagyszerű kiindulópont lehet egy ilyen vizsgálódáshoz.

Szathmári István cikke (*Szenczi Molnár Albert és irodalmi nyelvünk*) hasznos adalék a régi irodalom művelői és a — nyelvészeti értelemben vett — irodalmi nyelv kutatói számára. E cikkében a szerző elsősorban a Károli-bibliának 1608-i, Szenczi Molnártól javított kiadásán méri le az író szerepét az irodalmi nyelv kialakításában. Helyesírási, hang-, alak- és mondattani meg stilisztikai módosítások révén mutatja ki, hogy Szenczi Molnár általában az egyszerűsítés, egységesítés előremutató útját követte, s hogy „életművével irodalmi nyelvünk kialakulását nagymértékben munkálta”.

Tompa József a *Bánk bán* egyetlen — megszólításként, címként szereplő — szaván („Nagy-Úr — ej...!”) mutatja be, hogy milyen fontos, lényeges adalékkal járulhat hozzá a nyelvészeti aprómunka is az irodalmi szöveg pontos megértéséhez, egy-egy elnevezés mögött meghúzódó nyelvi, történelmi, sőt társadalmi szemlélet felderítéséhez. A szerző zárósortait pedig csak helyesebbi lehet: az író „nyelvi stílusát is akkor izlelgethetjük legjobban, ha az akkori nyelvfejlődéshez viszonyítjuk”.

Martinkó András

József Attila: Verseik Bevezette: Méliusz József, Bukarest, 1963. Irodalmi Könyvkiadó. XXIX. 67 l.

Elismerésre méltó a bukaresti Irodalmi Könyvkiadó kiadása. Szép, ízléses, gondtal készített, szinte a teljesség igényét kielégítő József Attila kötetét örvendeztetette meg magyar nyelven olvasó közönségét.

A kiadás sajtó alá rendezői eltértek az egyes verskötetekben közölt sorrendtől, a versek keletkezési idejét tartották irányadónak. E törekvéstükben az Akadémiai Kiadó 1952-es és a Szépirodalmi Könyvkiadó, 1955-ös kiadására támaszkodtak. A kötet csaknem pontosan ez utóbbival egyezik. Az évenként csoportosított teljes versek után közlik a töredékeket keletkezési idejük megjelölése nélkül. A töredékek után — hiven a fenti kiadásokhoz — a rögtönzések, tréfák és személyes érdekű apróságok következnek zárójelben közölt keletkezési időponttal. A versek sorát az 1922 tavaszáig írt zsengek zárják.

A hazai kiadásokban szereplő verseken kívül két verssel gazdagabb a kötet (*Kilométerekkel* című 1926-ból és *Mancinak* (és *Miskának*) című rögtönzés). Kihagytak viszont kilenc olyan verset, melyek az irányadónak tekintett kötetekben szerepelnek. Minden bizonnyal jól megfontolt politikai okok miatt tették. Azon ugyan lehetne vitat-

közni, hogy mennyire indokoltak ezek az okok és nem állnak-e ellentmondásban a teljességre való törekvéssel. Mindenesetre az tény, hogy a kihagyott versek csaknem mind-egyike 1927 előtt íródott (*Bús magyar éneke* 1922., *Magyarok I—II.*, *A világ megokolt utáta* 1923., *Magyarok* 1924., *Magyarország messzire van* 1925., a szonettjátékokból *A másodfokú függvények egyenletei* és a zsengekből a *Pogányos hitvallás magyarul* és *Az örült hajótörött*), így kihagyásuk az érett költő karakterét nem változtatta meg. Bennünk sem ez a József Attila él. Annál meg-hökkentőbb viszont a *Világosítsd föl* című 1936-ban írt versének a kihagyása. Ezzel az inkriminációval értetlenül állunk szemben.

A kötet elé Méliusz József írt tartalmat, a költői nagyság előtt tisztelgő, igazi értékeit megmutató bevezető tanulmányt. Költői fel-lépésétől nyomon követi rögzös életútját, középpontba állítva művészi fejlődését. Igaz képet rajzol a fasizmus szorításában vergődő harcos, szocialista humanista költőről és emberről, becsületet, még nem alkuvó kom-munista magatartásáról. A tanulmány s a kötet külső kiállítása méltó József Attila em-lékéhez.

Fabulya László

A József Attila Tudományegyetem dolgozójának szakirodalmi munkássága. 1955—1961. Bibliográfia. Összeállította: Lisztes László. Szeged, 1964. Szegedi ny. 268 l. (Acta Bibliothecaria, Tom. III.)

A szegedi egyetem oktatóinak munkásságát felölelő bibliográfia hasznos kezdeményezés volt indulásakor és jó szolgálatot tesz jelenleg is, hiszen a száznál több folyóiratban (közöttük több külföldiben) publikáló tanári kar tudományos tevékenységét aligha lehetne másképpen figyelemmel kísérni. E folyóirat hasábjain — magától értetődően — csak a hozzánk közelebb álló tanszékek munkájáról eshetik szó.

A bibliográfia hét év (1955—1961) ter-mését gyűjti egybe s ezzel a beosztással,

amely teljesen esetleges, aligha érthetünk egyet. A kezdő dátum adott volt, hiszen az előző évről készült már hasonló jellegű összeállítás (A Szegedi Tudományegyetem dolgozóinak 1954. évi szakirodalmi munkássága. Bibliográfia. Összeáll.: Bezerédi Ist-vánné. Szeged 1955.). Erre azonban nem értett volna utalni a *Tájékoztatóban*, hiszen ennek ismerete nélkül a kezdés éve érthetetlen számunkra. A lezáró dátumot azonban már szabadon választhatták meg az össze-állítók s úgy éreztük helyesebb lett volna azt 1959-nél megvonni. Ennek két előnye lett volna: 1. A bibliográfia előbb jelenhetett volna meg s a benne található cikkek már belékerültek volna a tudományos vérkeringésbe. 2. Kerek ötesztendő lezáródásával módot nyújtana a következő öt év munkásságával való összevetésre. Gyakorlati használhatósága is — sorozatról lévén szó — könnyebb lenne.

A bibliográfia tagolásáról, címfelvételezéséről, beosztásáról és mutatóiról csak az elismerés hangján szólhatunk. Növeli értékét, hogy a jelentősebb hírlapi cikkeket is fel-öleli. Az anyag szakok szerinti csoportosítása lehetővé teszi az egyes tanszéken folyó kutatómunka értékelését s ez az, ami bennünket közelebből érdekel.

Az irodalomtudományra szám szerint 550 cikk, ismertetés; hozzászólás esik, ami önma-gában igen tekintélyes szám. Ha azonban közelebb lépünk az egyes címeírásokhoz, némileg módosul ez a kedvező összbemérés. A publikációk egészére a filológiai apró-munka, az adatközlések, könyvismertetések túlsúlya jellemző. Jól tudjuk természetesen, hogy a tanulmányok nem születnek máról-holnapra, de hét év alatt feltétlenül többnek kellett volna elkészülnie. Hangsúlyozni szeretnénk, hogy az elmondottak csak általános-ságban jellemzőek, egyes szerzők munkássága jóval az átlag fölé emelkedik.

Mindent összevetve: egy felsőfokú okta-tási intézmény tudományos kutatómunkát is végző pedagógusaitól számszerint kevesebb, de mondanivalójában magasabb publikációkat várunk.

Kőhegyi Mihály

Földessy Gyula

(1874—1964)

Éppen két hónappal élte túl kilencvenedik születésnapját, s mi, „fiatalok”, akik a ködös téli délután elkísértük sírjához (kortársai lassanként mind kidőltek már mellőle), akkor fogtuk fel igazán a kilencven évnek szemhatárunkon túl vesző távolságát és e hosszú pályafutás fáradtságának súlyát, amikor egy hófehér hajú egykori tanítvány búcsúztatta el meghatott szavakkal, első diákjai nevében.

Földessy Gyula élete a kiegyezés éveitől a szocializmus koráig ivelt, útja a papnevelő áhitatos csendjéből a jogászságon át a tanári katedrára vezetett. És a misszionáriusnak készülő ifjú hitvalló bátorsága, az igazságkeresés szenvedélye, az emberformáló tudás szétosztásának lelkes vágya egyaránt ott lobogott egyéniségében és művében.

Mint a századvég anynyi fiát, őt is Petőfi gyűjtja ki romantikus lobogásra, nemcsak a költészet szépségei iránt, hanem az emberiség, szabadság, haladás forradalmi eszményeiért is. Bár Petőfi mellett költészetünk hegyvonulatának két másik felszökő csúcsát, Csokonait és Aranyt is meghódította, a külföldiek közül pedig Goethe csábította a magasba törő utakra (egy kötet versét le is fordította), ifjúkora eszményképének üstökösfénye vezette el őt az új idők költő-forradalmárához, Adyhoz. 1911-ben neki ajánlotta Petőfi-tanulmányát, s így tett hitet korának „annyiszor megcsúfolt legnagyobb költője s legigazabb magyarja mellett”.

Ezzel a rajongással szegődik Ady zsenijének szolgálatába, s lesz nemcsak — a költő adományozta címmel — „poéta-adminisztrátora”, kötetének sajtó alá rendezője, hanem mélységeinek szenvedélyes bűvára és tudósa, s ha kell: legharcosabb híve és kardos-pajzsos prófétája is. Ady halálakor hódolatos összefoglaló tanulmányt ír róla, s a világirodalom egyik legnagyobb költőjének vallja.

Az ellenforradalom megtorlása *Földessyt* is eltanácsolja a katedráról. Az Akadémia Szótári Bizottsága lesz a menedéke. 1925 és 1935 között a Nagyszótár gyűjtőkönyve és sok ezer cédulája őrzi munkájának nyomát, de ez a látszólag gépies adathalmaz az ő számára termékeny gazdagodássá vált. Az 1900-ig tervezett gyűjtés keretében átbuvarolta, érdeklődésétől is vezetve, a régebbi magyar irodalmat, de láthatóan Ady felé visznek itt is az utak: ő gyűjtötte ki az előfutárokat: a teljes Csokonait, Komjáthyt, Telekes Bélát és magának Ady-nak első kötetét is. Itteni tapasztalatai érelik meg javaslatát és tervezetét Petőfi-és Ady-szótár készítésére (az első már születőben van).

Öt évvel a költő halála után megindította *Földessy* az Ady-Múzeum nagyértékű dokumentumgyűjtését, de a harmadik kötet anyaga már csak a korrektúráig jutott el, s szétkallódott. Pedig ez a vállalkozás, ha a mostoha kor és a hivatalos irodalmi közvélemény Ady-ellenessége nem fojtja meg, egy jó emberöltő előnnyel végzi el az akkor még seregestül élő kortársak emlékeinek, s a később elpusztult, elkallódott kéziratok, dokumentumok nagy sorának közlését. Ezzel gyűjtőmedencéje lehetett volna a hatalmasra nőtt és áttekinthetetlenül szétszóródott Ady-irodalomnak.

Földessy Gyula szenvedélyes tettvágya azonban új meg új munka-, sőt harcteret keresett magának. Mindig készen állt a vitára, ha költőjét támadás érte, s tudásának fegyverzetével szembeállt még a haladó irodalom olyan tekintélyeivel is, mint Babits és Kosztolányi. Az ő érdeme Ady összes verseinek egyre gyarapodó sorozatos kiadása és novelláinak első összegyűjtése. *Földessy* kezdettől hirdeti nagy felismerését: Ady életműve szerves egység, nem különíthető el lírájától szépprózája, sőt publicisztikája sem, amelyben lépten-nyomon megtalálhatjuk a versek csiráit. Ezért sürgeti s kezdeményezi Ady prózai írásainak összegyűjtését és kiadását, előkészítvén a kritikai kiadás sorozatát is.

Vagy tíz önálló kötetet és több tucatnyi cikket szentelt Ady-nak, s ahogy a költő büszke volt ezer verseinek légiójára, ő is szívesen emlegette, hogy több mint ezer lapot írt Adyról. Legfontosabb munkájának „Ady minden titkai” c. könyvét tartotta, amelyben az olvasó kezébe akarja adni az „érthetetlen” Ady teljes megértésének kulcsát, hatalmas

elemző és átfogó készséggel tárva föl szimbólumrendszerét és motívumköreit. *Földessy* magyarázatainak lényegi fogyatkozásuk azonban, hogy nem a versek valóság-gyökereiből táplálkoznak, hanem egy sajátos eszmei kapillaritás vonzásával emelkednek elvont magasságokba. Irójuknak nevelkedés, hajlam, érdeklődés és képzettség formálta szellemi alkatából ered ez.

Ha túlzásnak vagy pontatlanságnak hat is tehát az az állítás, hogy *Földessy* volt az Ady-filológia megteremtője, kétségtelen, hogy elévülhetetlenek az érdemei Ady elismerésében, művének közkinccsé tételében. Évtizedeken át ő volt az Adyért vívott harc egyik fővezére s az Ady-kutatás központja és legfőbb tekintélye; nem „hivatalos” minőségben, hanem magánemberként, pusztán szolgálatának nagyszerű példájával és teljesítményével, igazának lobogó hitével, erkölcsi és szellemi súlyával. Ady töltötte be az életét, mégsem volt egykönnyvű, egyköltőjű tudós. Lelkes, fiatalos érdeklődéssel figyelt föl minden új tehetőségre, irodalmi eseményre. Utolsó idejéig dolgozott, tervezett: össze akarta gyűjteni tanulmányait, kiadni versfordításait, átdolgozni Ady-kommentárjait, s boldog volt, hogy a második kiadást elkészíthette. Szívesen, rokonérzéssel adott tanácsot, segítséget, útbaigazítást mindenkinek, aki Ady-ügyben hozzáfordult. Csak a legutóbbi egy-két évben fáradt el, csön-desedett meg ez a pihenést nem ismerő harcos ember. De arra még mindig télt szellemének hamvadó erejéből, hogy fellobbanó fényével egy-egy újabb részletet világítson meg Ady világának csodálatos labirintusában: az „Ady minden titkai” második kiadásának lapjain szaporodtak a jegyzetek, pótlások. Mint az igazi nagy szerelmese, utolsó órájáig együtt élt lélekben költőjével, folyton tovább színezve, gazdagítva a nagy élményt. S ha az Ady-igék egykori fáradhatatlan és elnémíthatatlan hirdetője gyenge volt is már ahhoz, hogy szavát hallassa, megtalálta a módját, hogy használjon az ügynek, amelyre életét tette: amit tudott, mind elmondta már; szétosztogatta hát, mint hallom, Ady-könyvet és emléket a nyomába lépő pályatársak közt, hogy a láng, amelyet ő élesztett és táplált, fényesen lobogjon „ifjú szívekben s mindig tovább”.

Kovalovszky Miklós

Beszámoló a Madách-ünnepségekről

Madách Imre halálának százéves évfordulóját nemzetközi jelentőségű eseménnyé emelte az a tény, hogy a Béke Világtanács az 1964-ben megünnepeendő kulturális évfordulók sorába avatta. A hazai ünnepségek megszervezésére már az év elején külön bizottság alakult az MTA, az Írószövetség, a Művelődésügyi Minisztérium, az Irodalomtörténeti Intézet és Nógrád megye képviselőiből. Nógrád megye ugyanis különleges részt kívánt vállalni nagy fia emlékének megünnepléséből, és ezért már jó előre megkezdte az ezzel kapcsolatos szervező munkát, sőt Csehszlovákia szomszédos besztercebányai kerületével is felvette a kapcsolatot. A költő halála 1864 október 4-ről 5-re virradó éjszaka következett be, a centenáriumi ünnepségeket tehát október elejére helyezték. Az ünnepségekre Madách külföldi kutatóit és fordítóit is meghívták, és egyúttal az ünnepi üléseken való felszólalásra is felkérték őket.

Az ünnepségek sorát az Akadémia díszgyűlése vezette be október 2-án 10 órai kezdettel, a nagyteremben. *Tamás Lajos*nak, a Nyelv- és Irodalomtudományi Osztály titkárának bevezető szavai után *Sötér István* tartott ünnepi előadást „Madách és a koreszmék” címmel. *Sötér* Madách művét az ötvenes-hatvanas évek eszmevilágába helyezte el, amelynek problémái a nemesi polgárosodás lehetőségeihez kapcsolódtak. *Sötér* hangsúlyozta, hogy Madách művének megítélésében a magyar köznemesség Világos utáni és 1867 előtti helyzete, gondolkodásmódja csak kiindulópont lehet, mert Madách túllépett az osztályhelyezete diktálta megoldásokon. A Tragédia befejezésében Madách teljesen függetleníti a haladás erkölcsi feltételeit a nemesi polgárosodás mélyén sötétlő balsejtelmektől. A mű mitikus vonatkozásai beleillenek az Arany-féle esztétika elveibe, mely a „népi tudalomban” rejlő témák választását javasolja. A determinizmussal való vívódás és az ezzel való végső szembefordulás is beleillik a kor tudatába, a kor nagy írói is a végzettség kikerülhetőségének eszméjét hirdették. Madách a történelmi vállalkozások kilátásos vagy kilátástalan voltának problémáját rendkívül élesen veti fel, az egyénben és a tömegekben levő gyengeséget megállapítja, de ennek legyőzhetőségét hirdeti. Ez utóbbi a kiengesztelődés, a Tragédia három főszereplője által képviselt három szféra összhangja útján lehetséges, történelmileg megteremthető. Így Madách olyan erkölcsi állaspontra jut, amelyen érezni, hogy korát a reformkori ifjúság felelősségével, ideáljaival és aggodalmaival szemlélte. (*Sötér* előadása megjelent a *Kritika* 1964. évi 11. számában.)

Sötér előadása után külföldi Madách-fordítók szólaltak fel. *Jean Rousselot* méltatta a Tragédia alapvetően progresszív jellegét, a kiábrándulások ellenére felhagzó „és mégis” optimizmusát, Victor Hugo, Paul Valéry és Paul Éluard hasonló szellemű megnyilatkozásaival vetve össze. Utána a műfordítás problémáira tért és megindokolta, miért nem szoros fordítást, hanem verses francia adaptációt készített a műről, a francia közönség igényeit is figyelembe véve. *Toivo Lyy* „Az ember tragédiája” finn fordítója szintén Madách humanista mondanivalóját méltatta és a műfordítás kérdéseit világította meg. *Ctibor Štítnický* szlovák író részletesen megindokolta, miért szükséges Hviédosláv és Beniák átültetése után is újabb szlovák fordítás, amelyen ő dolgozik. *Heinz Kindermann*, a bécsi egyetemi színháztudományi intézet igazgatója utalt „Az ember tragédiájá”-nak régebbi bécsi sikereire, majd bejelentette, hogy újabb német fordítás készül Rudolf Henz osztrák költő tollából a Burgtheater tervezett újabb színrehozatala számára, abban a sorozatban, amelyben a színház a világirodalom nagy klasszikus drámáit fogja előadni.

Az akaadémiai díszgyűlés utáni este a Nemzeti Színház Major Tamás újszerű rendezésében, ünnepi előadásban mutatta be a Tragédiát. A bevezető megemlékezést *Sötér István* tartotta.

Október 3-án, szombaton Nógrád megyében folytatódtak az országos jellegű ünnepségek. Délután Csesztve községben az egykori Madách-kúria előtt leleplezték a költőnek *Vigh Tamás* szobrászművész által készített mellszobrát, megnyitották a kúriában berendezett Madách-múzeumot. Az ünnepséget *Mihályfi Ernő*, mint Nógrád megye országgyűlési képviselője nyitotta meg, beszédében a költőnek a megyéhez fűződő kapcsolatait hangsúlyozta. Utána *Komlós Aladár*, az Irodalomtörténeti Társaság elnöke mondott ünnepi beszédet. Szólt azokról a nagy belső kételyekről, amelyek létrehozták a Tragédia nagy ellentmondását, hogy ti. a történelmi víziók és a végtanulóság nem esnek egybe a műben. Utána a Tragédia pozitív értékeit emelte ki: a nagy eszmék még eltorzulva is előbbre viszik a költő hite szerint az emberiséget. Madách bátran néz szembe az emberi fejlődés buktatóival, a csalódások ellenére kitarít a haladás álma mellett, a progresszióknak mélyebb akarása érezhető alkotásában, mint sok sima kerek optimista írásban. Még Ádám öngyilkossági kísérlete is a költő progresszív gondolkodásáról vall: a főhős csupán azért akar meghalni, mert elvesztette hitét a haladásban. A nagy műben van valami ami Camus Sziszifusz mítoszára emlékeztet: Ádám is örök sziklagörgető, erkölcsi nagysága, hogy soha sem lankad el. (*Komlós* ünnepi megemlékezésének fő gondolatai megegyeznek az Élet és Irodalom 1964. október 3-i számában megjelent tanulmányával.)

Az ünnepi beszéd után a különböző egyesületek és intézmények, valamint külföldi szervezetek koszorúit helyezték el a szobor talapzatánál.

Október 4-én az országos ünnepségek Salgótarjánban, Nógrád megye székhelyén folytatódtak. A megyei tanács dísztermében de. 10 órakor kezdődött az ünnepség. *Géczi János* a megye nevében méltatta a költő értékeit és üdvözölte a megjelenteket, köztük a külföldi vendégeket. Az ünnepi előadást *Waldapfel József* tartotta. Madách egész életművéről szólt, kiemelte azokat a haladó mozzanatokot, amelyek Madáchnál már fiatal kora óta érvényesülnek. Részletesen szólt a Tragédia történelmi eszméiről, méltatta a francia orvadálművészet jelentőségét. Utána újabb filológiai kutatásai alapján világította meg a falanszter-jelenetet, és általában Madách kapcsolatát Fourier eszméivel. Rámutatott, hogy a fourier-i gondolatok sokkal mélyebb hatást tettek a Tragédiára, mint ahogy ezt az eddigi kutatás gondolta, nemcsak a falanszter-szín egyes mozzanatai vezethetők vissza a francia utópista műveire, de a föld végső eljegesedésének rémálma is, sőt az is, hogy az emberiség történetének éppen az utolsó négyezer esztendeje (ennek kezdetéről beszél a tudós a falanszterben) lesz a szűkösködés és hanyatlás kora, a tökéletesre kifejlesztett társadalmi és technikai szervezet ellenére.

Utána *Karel Krejčí*, a Csehszlovák Tudományos Akadémia levelező tagja ismertette azt a hatást, amelyet Madách műve Csehszlovákiában tett. Szólt a Tragédia prágai előadásairól, és a műnek a nagy cseh költőre, Vrchlickyre tett hatásáról, majd a mű európai népszerűségének és Schopenhauer eszméi elterjedésének összefüggéseiről, és arról, hogy Madách hogyan győzi le azt a pesszimizmust, ami Schopenhauer műveiben érvényesül. *Toivo Lyy* ismertette azt a mély benyomást, amelyet a Tragédia megismerése gyakorolt lelkére, melynek hatása alatt vállalkozott annak finn nyelvre való fordítására. *Roger Richard* részletesen beszélt a prózai és a verses fordítás problémáiról a francia műfordítás irodalomban, és megindokolta, hogy miért prózában tette át franciára Madách nagy művét. *Ladislav Hradsky* egy munkással való beszélgetésének emlékeit idézte fel, igazolásául annak, hogy Madách műve el tud jutni a tömegek lelkébe. *Ctibor Štítnický* Madách életművét mint a magyar és csehszlovák baráti és kulturális kapcsolatok kifejlesztésének lehetőségét méltatta.

Ezzel a salgótarjáni ünnepséggel egy időben a csehszlovák szervek Alsó Sztregován rendeztek emlékünnepelet, ahol a költő síremlékét is megkoszorúzták. A magyar intézményeket *Darvas József* és *Mihályfi Ernő* képviselték.

Ezek az országos jellegű ünnepeken felül a helyi szervek és a külföldi intézmények számos megemlékezést tartottak a centennárium alkalmával. Itt még csak azt szeretnénk hangsúlyozni, hogy Nógrád megye kiemelkedő mértékben tekintette feladatának a nagy költő emlékének megünneplését, itt egész sora zajlott le a különféle Madách-ünnepegeknek október hónap folyamán.

Horváth Károly

A Petőfi Irodalmi Múzeum Madách-emlékkiállítás

Madách Imre halálának 100. évfordulója alkalmából a Petőfi Irodalmi Múzeum emlékkiállítást rendezett, amely egyúttal az országos múzeumi hónap rendezvényeinek sorába is beilleszkedett. A Múzeum előterébe belépő látogatót a Művelődésügyi Minisztérium pályázatára készült, „Az ember tragédiája”-hoz kapcsolódó grafikai alkotásokból összeállított kollektív fogadta, melyben megtalálhattuk a mai magyar grafikusgárda néhány legkiemelkedőbb tagjának munkáit is. Ez a stílárís vonatkozásban és művészi érték tekintetében egyaránt sokrétű anyag meggyőző módon tanúsította, hogy Madách fő műve, amely úgyszólván keletkezése pillanatától foglalkoztatta festőink és grafikusaink képzeletét (elegendő itt Zichy Mihály közismert, a maga korának romantikus-patétikus szemléletmódját kifejező illusztrációira utalnunk), inspiratív erejét ma sem veszítette el s — a madách-i mondanivalót saját lelkivilágukon átszűrő, s korszerű formanyelven megszólaltató — művészeink számára továbbra is gazdag ihlet- és élményforrásul szolgál. A bemutatott művek szakszerű elemzésére és értékelésére természetesen nem vállalkozhatunk, be kell érünk alkotóik nevének (*Bálint Endre, Feledy Gyula, Hincz Gyula, Kondor Béla, Lukovszky László, Martyn Ferenc, Gy. Molnár István, Pásztor Gábor, Raszler Károly, Szántó Pirokska, Tóth Imre, Würtz Ádám*) felsorolásával, valamint annak megemlékezésével, hogy ugyanennek az anyagnak egy kisebb része a Petőfi Múzeum-i kiállítással egyidejűleg a Dürer-teremben kapott nyilvánosságot.

A tulajdonképpeni emlékkiállítás a múzeum két kisebb termében nyert elhelyezést. Rendezőjének, *Miklós Róbert*nek feladata egyáltalán nem volt könnyű. A (már csak folytonos betegeskedése miatt is) szinte mindvégig teljes visszavonultságban élő Madách pályája a vizuális eszközökkel érzékeltethető külső eseményekben rendkívül szegény, s életének tárgyi emlékei is csak csekély számban maradtak fenn. A rendező azonban felismerte, hogy e kevéssé mozgalmos életpályája igaz értelmét a nagy mű megírására való felkészülés jelenti, s a Madách életútjának szentelt első terem anyagát szerencsés érzékkel úgy komponálta meg, hogy a néző szeme előtt plasztikus módon bontakozott ki az bonyolult gondolati-érzelmi folyamat, amely a korával — kényszerű magányában is — mindig együtt lélegző, a nagy történelmi válságperiódus felvetette súlyos filozófiai, politikai és erkölcsi dilemmákat mint saját legszemélyesebb ügyét átélő költőt a Tragédia megírásáig elvezette.

A tárlók fölött a Tragédiából kiválasztott idézetek futottak végig, mintegy keretbe foglalva és értelmezve a felsorakoztatott életrajzi és kortörténeti adalékokat. Az első tárlók azt a szűkebb családi és szélesebb társadalmi környezetet idézték fel, amelynek a fiatal Madách a legkorábbi impulzusokat köszönhetette. (Vitatatható, hogy szükséges volt-e itt Madách öccsének nem a költőhöz írt és nem is róla szóló leveleit kiállítani.) A reformkori Magyarország életének jellegzetes mozzanatait néhány — a grafikai megoldás tekintetében korántsem egyenletes színvonalú — tábló érzékeltette. A legújabb kutatások eredményeit hasznosítva mutatott rá a kiállítás arra a hatásra, amelyet Vörösmarty és Bajza folyóirata, az Athenaeum gyakorolt az ifjú Madách gondolatvilágára. Megfelelő hangsúly esett az 1840-es évek politikai harcaira is, amelyekből a költő — publicisztikai tevékenységével — szintén kivette a maga részét. Kéziratfacsimilek utaltak Madách első írói próbálkozásaira: korai verseire és drámakísérleteire. A továbbiakban természetesen már magának „Az ember tragédiája”-nak genezise került a középpontba. A kiterjedt Madách-filológia útmutatásait figyelembe véve, a költő olvasmányainak sokaságából néhány olyan könyvet (Gibbon, Michelet, Büchner, Humboldt, Fourier, Comte, Milton, Goethe, Byron stb. műveit) emelt ki a kiállítás rendezője, amelyek sugallata egy vagy más vonatkozásban csakugyan lényegesen hozzájárult a Tragédia megszületéséhez. Üvegbura alatt kapott külön, kiemelt helyet a mű eredeti kézírata. Az első terem anyaga a költőnek az irodalmi életbe való bekapcsolódását, Arany János önzetlen segítségét s az első kortársi visszhangokat szemléltető dokumentumokkal zárult. Ezek közül azonban a Madáchot a Kisfaludy Társaságba bevezető híres Arany János-szövegnek sem lett volna szabad hiányoznia.

A kiállítás második terme a Tragédia utóéletéről — mindenekelőtt színpadi sorsáról — adott képet. Ha az életrajzi rész esetében az anyag szűkös volta jelentett problémát, itt viszont éppen ellenkezőleg: annak roppant bősége okozhatott gondot a rendezőnek. A könyvtárnyi Madách-irodalomból általában helyes ítélettel választotta ki a legfontosabb írásokat — ám Palágyi Menyhért értékes könyvéről kár volt megfedkeznie. A tudományos igényű írások szomszédságában szívesen láttuk volna Juhász Gyula Madách emlékére írt versét. Az újabb művek közül pedig helyet érdemelt volna Básti Lajos „Mire gondolsz Ádám?” című könyve is, hiszen Madách utóéletének éppenséggel nem közömbös mozzanata az, hogy egy jelentős színművészünk egész könyvet szánt a Tragédia főalakjának megformálásával kapcsolatos műhelyproblémáinak feltárására. A Tragédia idegen nyelvű fordításairól szintén számot adott a kiállítás. Úgy hisszük, Gorkijnak a madách-i mű iránt tanúsított érdeklődésére is helyes lett volna — egy-két, e tárggyal foglalkozó levelének fényképmásolatát is bemutatva — felhívni a figyelmet.

„Az ember tragédiája” immár több mint nyolcvan esztendő színpadi útját, a művet mindig más és más szempontból megközelítő, egymással olykor merőben ellentétes rendezői értelmezések hosszú sorát a kiállításon szereplő dokumentumok (színlapok, rendezőpéldányok, fényképek, újságcikkek, díszlet- és jelmeztervek, egy-egy nevezetes alakítás emlékére őrző színpadi kellékek) csupán vázlatosan, fő vonalaiban eleveníthették fel. Némileg zavaróan hatott, hogy az 1954-i felújítás plakátjáról hiányzott az évszám-megjelölés — s minthogy ezt felirattal sem pótolták, a néző nem kapott megfelelő támpontot az előadás időbeli elhelyezéséhez. Sajnáljuk, hogy nem találtak — a színháztörténeti kiállítások bevett gyakorlatát követve — módot makettek elhelyezésére; ezek ugyanis különösen alkalmasak arra, hogy egy-egy rendezői koncepció egészét szemléletessé tegyék. A mű hazai és külföldi előadásainak helyéről és a bemutatók időpontjáról térkép adott áttekintést. Minthogy azonban a régebbi előadásokat illetően a kiállítás rendezője kizárólag Németh Antal „Az ember tragédiája a színpadon” című művére támaszkodott (ezt a gazdag anyagot tartalmazó könyvet egyébként szintén hiába kerestük a tárlókban), elkerülte figyelmét a Tragédia 1903-i krakkói bemutatója, melynek körülményeit és fogadtatását Csapláros István nemrég alapos tanulmányban dolgozta fel („La première de la Tragédie de l'homme à Cracovie”. *Annales Universitatis Scientiarum Budapestiensis de Rolando Eötvös nominatae. Sectio philologica. Tomus V. 1964*). Véleményünk szerint hasznos lett volna — legalább hazai viszonylatban — az eddigi előadások számát is feltüntetni, kellő nyomatékkal utalva a Tragédia színpadi pályafutásának olyan fontos dátumaira, aminő például az 1963. április 7-i ezredik Nemzeti Színház-i előadás volt.

A Petőfi Irodalmi Múzeum Madách-emlékkiállítását — kisebb hiányosságai ellenére — joggal tekinthetjük a Múzeumban folyó magas színvonalú, tudományos megalapozottságú irodalomnépszerűsítő munka újabb számottevő eredményének.

Oltványi Ambrus

A Magyar Irodalomtörténeti Társaság két felolvasó ülése

A Magyar Irodalomtörténeti Társaság magyar tagozata a vándorgyűléseken kívül Budapesten is szándékozik felolvasó üléseket tartani a jövőben. Ezek elsőként került sor 1963. március 11-én *Czine Mihály* előadására Krúdy Gyuláról; az előzetesen felkért hozzászólók *Rónay György*, *Szabó Ede* és *Szaunder József* voltak.

Czine Mihály azzal kezdte előadását, hogy ezt a nagyságban Jókaiéhoz mérhető életművet filológiai alaposággal még csak most kezdjük megismerni, s értékelése is kiforratlan, szélsőségek között mozog: korán- és későn-jötteknek, tudatosnak s megrögzött ösztönösnek, a dzsentri hegedűsének s legszigorúbb leleplezőjének egyaránt nevezték Krúdyt halála óta. Élete bohém volt, „szabálytalan”, eszménye mindvégig a Reviczky-típus, az álmodozó, lázongó, magányos újságíró, de nem volt duhaj, még kevésbé munkátlan kocsmázó. Az előadás szerint Krúdy az 1910-es évekre forrott ki, a Nyugat és az irodalmi hivatalosság között is ekkor választott: Ady és Móricz társadalomújító törekvéseitől éppúgy távol tartotta magát, mint Herczeg Ferencéktől. „Csak író” akart lenni, megteremtette Szinbádöt, stilizáló, álomszerű művészet felé haladt, amelybe átformálódva illeszkedtek be korábbi pályaszakaszainak fontos művészi vívmányai: a külön dzsentri Mikszáthtól elesett rajza s a turgyenyevi finom érzelmesség és atmoszférateremtés. Gyökeresen új szemlélete és formanyelve legnagyobb arányokban „A vörös postakocsi” (1913) c. regényében bontakozott ki, mely az ismert tár-

sadalomkritikai regényhagyományt mellőzve „emberről és világról mindent a férfi és a nő kapcsolatán át” mondott el.

A forradalmak magukkal ragadták, hisz a dzsentri osztályt írásaiban régóta menthetlennek rajzolta, de bukásuk után teljes reménytelenség vett erőt rajta. Beteg, öregedő, nagyon szegény és majdnem elfeledett íróként a korábbiaknál is jelentősebb műveket alkotott. Realizmusa nem annyira az életképtől elszakadni nem tudó történeti regényeiben, inkább dzsentri és Budapest ábrázolásában teljesedett ki („Valakit elvisz az ördög”, „Hét bagoly”, „Boldogult úrfi koromban”. — A summázás során *Czine* kifejtette, hogy Krúdy nem realista írásai is nagy értékek, cselekménytelen, lírai, szubjektív időszemléletű stílusával „némiképp megelőzte Proustot is.” E nagysúlyú újításai fáradt, reménytelen, a cselekvéstől elforduló életformájából eredtek, a menekülés alakította ki az emlékező stílust, az idő egybemosását. „Móricz mellett a század első felének legnagyobb magyar prózaírója” vonta meg a mérleget az előadó, de hozzátette: „Móricznál kevesebbet mondott, s többnyire mellékmondatokba szorult nála a lényeges.”

A hozzászólók *Czine* munkáját a szintézis első kísérleteként üdvözölték, általában inkább a bővítés, árnyalás igényével léptek fel, mintsem alapvető tételeit vitatták volna. Erősebb ellenvetéseket hangoztatott azonban több ponton *Szabó Ede. Rónay György* figyelemzetett arra, hogy Krúdy emberi énjét nem ismerjük még eléggé: nem szabad őt csupán bohém álmodozónak tekintenünk, számolnunk kell nyersebb, indulatosabb kitéréseivel is. Részben ebbe az irányba mutattak *Szabó Ede* tömör megjegyzései is Krúdy művészetének rejtettebb rétegeiről, amelyekben drámaiság és kiábrándultság éppúgy helyet kap, mint beteges erotika vagy cinizmus. Krúdy stílusirányzatokhoz való kapcsolatát is többen sürgették. *Szauder József* meggyőzően fejtegette: *Czine* részről hiba volt a nyelvi-stilisztikai jellemzés mellőzése. Eppen ennek segítségével lehet világosan kimutatni a szálakat, melyek őt a szimbolizmushoz kötik. Jobban kell hangsúlyozni azt is, hogy prózáknak líraivá és szubjektívvá változtatásában Krúdy egy 1870-ig visszamenő folyamat betetőzője (*Szauder*). Vítatható az is, hogy olyan erősen a dzsentrihez kapcsolható-e Krúdy társadalmi nézőpontja, mint *Czine* előadásából kicsendült (*Szauder*). *Bóka László* szerint semmiképp sem feledkezhetünk meg az író „törvénytelen” származásáról. *Bóka László és Szauder József* egymással is polemizáltak a történelmi regények értékelése körül: *Bóka* az Ál Petőfit Krúdy legjobb alkotásai közé sorolta. Világirodalmi párhuzamot keresve *Czine* Giraudoux-ra is utalt, ennek helyességét azonban *Rónay* kétségbe vonta.

Czine Mihály alapos válaszából különös figyelmet érdemel az, hogy elutasította a szemléletet, amely tagadja a nagy író erős dzsentri kötöttségét. Krúdy megvesztegethetetlen, kemény társadalmi ítéletei láttán inkább azt kell felismernünk, hogy még hanyatló szakaszában sem szabad oly egysíkúan megítélni ezt az osztályt, amint ez ma szokásos — mondotta.

Lukácsy Sándor 1964. október 28-án tartotta meg „A márciusi ifjak” c. előadását.

Fejtegetései elején az eddigieknél szélesebben vonta meg a márciusiak körét: a forradalmi ifjúság politikai vezérkarát illeti meg az elnevezés, melyet az idősebb radikálisoktól az különböztet meg, hogy tagjai általában nem voltak idősebbek 30 évesnél 1848-ban. Parasztivadék kevés volt közöttük, ám nagy többségük a társadalom alacsonyabb rétegeiből (kis-tökések, alkalmazottak, szegény értelmiségiek stb.) indult el. Írói művekkel általában a 40-es évek legelején tűntek fel, csoportosulásuk kezdetei 1846-tól számíthatjuk, viszonylagos szervezettségére csupán 1848-ban tettek szert, Vasvári egyetemi körének a Pilvax írói társaságával való egyesülése folytán. Nem annyira irodalmi ízlésük, mint inkább politikai nézeteik és akcióik azonossága köti össze őket; politikai-társadalmi eszmevilágukban a nem mellőzhető különbségek mellett is sok a közös vonás. Legfőbb jónak tekintik a polgári egyenlőség-eszmét, vonzódnak az iparosodáshoz, technikai haladáshoz, ünneplik a nagy francia forradalmat, erős nacionalizmusuk mellett is számosan rokonszenveznek közülük a nemzetiségekkel, noha e téren a fegyveres harcok kirobbanása után súlyos viták dúlnak soraikban.

Legfőbb alkotásuk a forradalmi sajtó; a 48–49-es publicisztika sokféle műfaját ők hívták életre: kiadták a forradalmi krónikáját, magyarzátkát (gyakran egészen népszerű káté-alakban) a 12 pontot és az új törvényeket, leleplezések tették közzé a bukkott rendszerről, ontották a szellemes, csípős glosszákat (charivari). Kezdetben fontos kérdésekben fordultak szembe a kormánnyal és az országgyűléssel, általában politikai őrségváltást terveztek a liberális nemesség hatalmának megszorítására, azonban 48 júniusában lemondtak követeléseik javáról, bár fenntartották maguknak a jogot Batthyányiék állandó bírálatára. E lépésre részben a választásokon kibontakozó vereségük készítette őket, részben annak átérzése, hogy az ellenforradalom megfékezéséhez nemzeti egység szükséges. A szeptemberi válság radikális megoldása után a márciusi ifjak nyíltan köztársasági agitációt folytattak, a respublikában olyan csodaszert látva, amely pusztá létével megszünteti a társadalmi igazságtalanságokat. Így merült fel ismét az az eszmei korlátjuk, amely már a választások előtti

agitációban megmutatkozott: nem ismerték fel az osztályok létét és ellentétes érdekeit, a szocialista és szegényparaszti törekvésektől egy-kettőjük kivételével elhatárolták magukat. Lukácsy a csoport nyelvi stílusának érdekes elemzésével zárta felolvasását: véleménye szerint a népies ízek alkalmazása (főként Petőfi) s a lammenais-i körmondatosság (Vasvári, Kőváry) mellett legterjedtebb stílusváltozatuk a style coupé, amelynek nagyhatású elterjesztője Irinyi József.

Spira György előre elkészített hozzászólásában, amely tartalmas korreferátummá nőtt, dicsérte a széles körű anyaggyűjtés, a márciusi fiatalok eszmévilágának mindenfajta túlzástól mentes értékelését, különösen kiemelte a historikus és irodalomtörténeész módszerek termékeny találkozását. Ezt elsősorban abban látta, hogy a szerző a forradalmi ifjúság írásai mellett politikai tetteikre is kiterjesztette figyelmét. *Spira* véleménye szerint ez úton már csak azért is tovább kell menni, mert a márciusiakat több területen (pl. egyházpolitika, árulók kezelése) inkább tetteik, mint publicisztikájuk különböztette meg a liberális nemesség legjobbjaitól, s egyesek közülük (pl. a győri Lukács Sándor) igen keveset forgatták a tollat. Utalt a csoport liberálisabb és demokratikusabb irányzatainak különbségére, mely a munkás-kérdésben is megmutatkozott, megvilágította: 49-ben nemcsak a tábor bomlása folyt s egyesek pálfordulásával kellett szembenézni (pl. Jókaiéval), hanem szörványosan eszmei előbbrelépés is történt. Merőben kérdésként az is felvetődött benne: mennyiben él tovább a márciusi szellem e nemzedék tagjaiban? Ez utóbbira keresett választ *Nagy Miklós* néhány vázlatos megjegyzésével. Szerinte a márciusiak Világos után a legkülönbözőbb irodalmi csoportosulásokhoz csatlakoztak (petőfieskedők, Kemény—Gyulai köre stb.), politikai hovatartozásuk azonban igen nehezen állapítható meg, általában meglehetősen idomultak a nemesi liberalizmushoz. Ettől néhányat elkülönített az emigráció iránti kezdettől fogva meglevő rokonszenv (pl. Degré). Érdemes lenne Irinyi József „Dicső napok” c. 1853-as, eddig röpírat jellegűnek tartott regényét alaposabban megvizsgálni.

Lukácsy Sándor rövid válaszában hangsúlyozta: hosszú évek munkáját szándékszik még a forradalmi ifjúság feldolgozására fordítani. A krónikás hozzáteheti: az elhangzottak alapján irodalomtörténezesek és historikusok még inkább várakozással tekinthetnek *Lukácsy* eredményei felé.

Nagy Miklós

Intézet hírek

(1964. október 30—december 31.)

Sz. I. *Masinszkij*, a moszkvai „Gorkij” Irodalomtudományi Főiskola professzora, a Voproszi Lityeraturü szerkesztőségének tagja, október 30-án meglátogatta Intézetünket és eszmecserét folytatott az Irodalomelméleti Osztály tagjaival.

*

Intézetünk munkatársa, *Szabó György*, a Magyar Írók Szövetsége küldöttjeként, az olasz kormány ösztöndíjával, októberben egy hónapos tanulmányutat tett Olaszországban. Tanulmányozta a XX. századi olasz irodalom és művészet kérdéseit, valamint a mai olasz esztétikai kutatásokat és látogatást tett Pirandello szülővárosában. Felkeresett több olasz költőt és műfordítót, akikkel a magyar irodalom olaszországi megismertetésének lehetőségeiről folytatott megbeszéléseket.

*

Szabolcsi Miklós, az irodalomtudományok doktora, Intézetünk osztályvezetője, október

19-től november 4-ig a Magyar Írók Szövetsége küldöttjeként a Szovjetunióban tartózkodott. Útja alatt meglátogatta a moszkvai, leningrádi és tallini irodalomtörténeti intézeteket is.

*

Illés László, Intézetünk munkatársa részt vett a Nationale Forschungs- und Gedenkstätten der klassischen deutschen Literatur in Weimar „Arbeiterbewegung und Klassik” témamegjelöléssel november 10—14 között rendezett nemzetközi jellegű tudományos konferenciáján és ott előadást tartott „Die Rezeption des kulturellen Erbes und die sozialistische Literatur” címmel.

*

November 23-án utazott két hétre a Német Demokratikus Köztársaságba *Vajda György Mihály* kandidátus, Intézetünk csoportvezetője. Részt vett Berlinben a két német irodalom viszonyáról rendezett nemzetközi konferencián. A konferencia befejezése után megbeszéléseket folytatott a berlini Akadémiai Kiadóval az 1965-ben megjelenő magyar-német irodalmi kapcsolatokkal fog-

Előző tanulmánykötetről, majd az Aufbau Kiadóval egy német nyelvű magyar lírai antológia kiadásáról.

*

Hopp Lajos és Sziklay László kandidátus, Intézetünk munkatársai, november 23-án Lengyelországba utaztak, egy hétre a közös kiadványként készülő lengyel-magyar tanulmánykötet előkészítésének megbeszélésére. Utána Hopp Lajos kutatásokat folytatott a varsói és gdanski levéltárakban a Rákóczi korra vonatkozó irodalomtörténeti anyagban.

*

November 24-én az Akadémiai Kiadó sajtófogadást rendezett a MTA Tudós Klubjában, a „Magyar Irodalom Története” c. hat kötetes munka első kötetének megjelenése alkalmából. Tamás Lajos akadémikus, a MTA Nyelv- és Irodalomtudomány Osztályának titkára bevezető szavai után Klaniczay Tibor igazgatóhelyettes, a megjelent kötet szerkesztője, részletesen ismertette a munkát.

*

December 3-án meglátogatta Intézetünket Stefan Żółkiewski akadémikus, a varsói egyetem professzora és szűk körű megbeszélésen ismertette a lengyel irodalomtudomány aktuális kérdéseit.

December 4-én prof. Kenneth Muir, a liverpooli egyetem tanára tett látogatást Intézetünkben és anglistikai kérdésekről, valamint a magyar irodalomtudomány helyzetéről folytatott beszélgetést Intézetünk munkatársaival.

*

Az európai humanizmus-kutatás vezető folyóirata, a Bibliothèque d'Humanisme et Renaissance (Genf) 1964. évi 3. száma a reneszánsz-szakirodalom 1963-as nemzetközi bibliográfiája keretében a magyarországi publikációkat is közli, melyeket V. Kovács Sándor, Intézetünk tudományos munkatársa állított össze.

*

Intézetünk kiadványai közül megjelent: „A magyar irodalom története.” Főszerkesztő: Sötér István. „I. A magyar irodalom története 1600-ig.” Szerkesztette: Klaniczay Tibor. Írták: Gerédy Rabán, Klaniczay Tibor, V. Kovács Sándor, Pirnát Antal, Stoll Béla, Varjas Béla. Akadémiai Kiadó 1964. 567 l.; „II. A magyar irodalom története 1600—1772-ig.” Szerkesztette: Klaniczay Tibor, Írták: Bán Imre, Hopp Lajos, Klaniczay Tibor, Pirnát Antal, Stoll Béla, Tarnai Andor, Varga Imre. Akadémiai Kiadó 1964. 648 l.

СОДЕРЖАНИЕ

<i>Барта, Й.</i> : Историко-философские вопросы в связи с «Трагедией человека»	1
<i>Чанда, Ш.</i> : Петефи и словаки ..	11
<i>Керестури, Д.</i> : О мире Яноша Арань в с. Надьсалонта	34
<i>Риго, Л.</i> : Драматургия Ференца Шаламон	54

Краткие сообщения

Документация

<i>Чапларош, И.</i> : Заметки о приеме «Трагедии человека» в Польше	87
<i>Силадьи, Ф.</i> : Начало творчества эпика Араня и чоконаи	99

Обзор

Имре Бараньи: Мир идей молодого Мадача (<i>Кантор, Л.</i>)	110
Эрих Рот: Реформация в Трансильвании (на немецком языке) (<i>Пирнат, А.</i>)	113
Андраш Кишпетер: Иштван Темеркеньи (<i>Илиа, М.</i>)	115
Аладар Тамаш: «100%» — легальный журнал Коммунистической Партии Венгрии в 1927—1930 гг. (<i>Иллеш, Л.</i>)	118
А. А. Гершкович: Современный венгерский театр (на русском языке) (<i>Х. Лукач, Б.</i>)	120

Хроника

TABLE DES MATIÈRES

<i>Barta, J.</i> : Problèmes de philosophie d'histoire dans la Tragédie de l'homme	1
<i>Csanda, S.</i> : Petöfi et les Slovaques	11
<i>Keresztury, D.</i> : L'Univers de János Arany de Nagyszalonta	34
<i>Rigó, L.</i> : La dramaturgie de François Salamon Notes	54

Notes

Documentation

<i>Csapláros, I.</i> : Données sur l'accueil réservé en Pologne à la Tragédie de l'homme	87
<i>Szilágyi, F.</i> : Débuts de la poésie épique de János Arany et Csokonai	99

Revue

Baranyi Imre: L'univers intellectuel du jeune Madách (<i>Kántor, L.</i>)	110
Erich Roth: Die Reformation in Siebenbürgen (<i>Pirnát, A.</i>)	113
Kispéter András: Tömörkény István (<i>Ilia, M.</i>)	115
Tamás Aladár: Le cent pour cent — Revue légale du Parti des Communistes Hongrois, 1927—1930 (<i>Illés, I.</i>)	118
A.A. Gerskovics: Szovremennij Vengerszkij tyeatr (<i>H. Lukács, B.</i>)	120

Chronique

A kiadvány előfizethető vagy példányonként megvásárolható:

az AKADÉMIAI KIADÓNál, Budapest V., Alkotmány utca 21.
Telefon: 111—010, MNB egyszámlaszám: 46, csekkbefizetési számlaszám: 05.915.111—46
az AKADÉMIAI KÖNYVESBOLTban, Budapest V., Váci utca 22. Telefon: 185—612
a POSTA KÖZPONTI HÍRLAP IRODÁ-nál, Budapest V., József nádor tér 1.
Telefon: 180—850. Csekk számla: egyeni: 61.257, közületi: 61.066
(Példányonként megvásárolható a posta nagyobb árusítóhelyein is.)

Ara: 8,— Ft

Előfizetés egy évre: 42,— Ft

INDEX: 25.401

Megjelent a Magyar Tudományos Akadémia Irodalomtörténeti Intézete gondozásában A MAGYAR IRODALOM TÖRTÉNETE című (Főszerkesztő: *Sőtér István*) hat kötetes magyar irodalomtörténeti kézikönyv első két kötete:

I.

A MAGYAR IRODALOM TÖRTÉNETE 1600-IG

Szerkesztette: *Klanczay Tibor*

Írták: *Gerézi Rabán, Klanczay Tibor,
V. Kovács Sándor, Pirnát Antal,
Stoll Béla, Varjas Béla*

Akadémiai Kiadó, Budapest 1964.

567 l.

100,— Ft

II.

A MAGYAR IRODALOM TÖRTÉNETE 1600-TÓL 1772-IG

Szerkesztette: *Klanczay Tibor*

Írták: *Bán Imre, Hopp Lajos,
Klanczay Tibor, Pirnát Antal,
Stoll Béla, Tarnai Andor,
Varga Imre*

Akadémiai Kiadó, Budapest 1964.

648 l.

110,— Ft